

BÚVÓPATAKOK
mélyfúrások
Magyar jobboldal – 1945 után

ÉVKÖNYV XX. 2014

ÉVKÖNYV XX. 2014

BÚVÓPATAKOK
mélyfúrások
Magyar jobboldal – 1945 után
szerkesztette
RAINER M. JÁNOS

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
1956-OS INTÉZET ALAPÍTVÁNY
GONDOLAT KIADÓ
BUDAPEST, 2014

1956-OS INTÉZET ALAPÍTVÁNY

A kutatást és a kötet megjelenését az Open Society Foundations (New York) támogatta

Szerkesztette

© RAINER M. JÁNOS

© LÉNÁRT ANDRÁS • MOLNÁR JÁNOS • RAINER M. JÁNOS • SÁRKÖZY RÉKA •
SCHWEITZER ANDRÁS • SZEGŐ IVÁN • TABAJDI GÁBOR • TURBUCZ DÁVID •
UNGVÁRY KRISZTIÁN, 2014

© 1956-os Intézet Alapítvány, 2014

Könyv- és címlapterv

MOLNÁR ISCSU ISTVÁN

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Felelős kiadó az OSZK főigazgatója

Felelős szerkesztő TÖRÖK GYÖNGYVÉR

Kézirat-előkészítő, korrektor NÁCSA KLÁRA

Nyomdai kivitelezés

Nalors Grafika Kft.

Felelős vezető SZABÓ GÁBOR igazgató

RAINER M. JÁNOS
Szerkesztői előszó 7

ESZMÉK ÉS ÉRTÉKEK 11

SCHWEITZER ANDRÁS

Tengelytörés

A jobb- és a baloldal fogalmi problémáihoz 13

TABAJDI GÁBOR

Kádár János és a „jobboldal” 55

MOLNÁR JÁNOS

A szamizdat *Demokrata* és köre

Antikommunista sajtószabadság-harcosok a nyolcvanas években 83

CSOPORTOK ÉS EGYÉNEK 115

LÉNÁRT ANDRÁS

Tömegyilkosok civilben

A fegyveres pártszolgálatosok élete 117

RAINER M. JÁNOS

Századosok

*Adalékok a középosztály második világháború utáni
státuszvesztésének történetéhez* 151

UNGVÁRY KRISZTIÁN
A nyilas hatalmi elit sorsa 1945 után 184

SZEGŐ IVÁN
Jobbról balra – vagy mégsem?
Csikós-Nagy Béla (1915–2005), az átmenet örök opportunistája 198

MÚLT MINT IDENTITÁS 247

TURBUCZ DÁVID
A jobboldali radikálisok Horthy-képe
a rendszerváltás után 249

SÁRKÖZY RÉKA
Bűn és számonkérés – a Biszku-film 274

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Az Országos Széchényi Könyvtár szervezeti keretei között működő 1956-os Intézet 2011 nyarán kezdett kutatásának soron következő, negyedik kötetét tartja kezében az olvasó. Három évvel ezelőtt a két világháború közötti magyar nemzeti-konzervatív, jobboldali politikai ideológia, gondolkodás és értékrend, valamint az ezt hordozó, valló társadalmi csoportok útját kezdtük vizsgálni 1945-től a nyolcvanas/kilencvenes évek fordulóján *kezdődő* átmenetig. Akkor négy fő vizsgálódási irányt jelöltünk ki. Az első *Életút-rekonstrukciók – konzervatívok és jobboldaliak életútjai és emlékező stratégiái* címmel jobbra az Oral History Archívum életútinterjúira, az archívum munkamódszereire épített. A második, az *állambiztonság jobboldali célpontjairól* szóló az akkori állambiztonsági szervezet által 1945 és 1989 között „feldolgozott” jobboldali-konzervatív személyekről és csoportokról készített esettanulmányokat. A harmadik a térségi nemzetközi összehasonlítást tűzte ki célul: mit jelentett a *jobboldali*, illetve a *konzervatív* fogalma Kelet-Közép-Európában a második világháború előtt, mit tudunk képviselőinek történetéről a szovjet típusú rendszer időszakában, s mi a helyzet ezen a téren a rendszerváltások óta. A negyedik kutatási irány a *mai*, pontosabban az 1989-es rendszerváltás óta eltelt negyedszázad magyar konzervatív-jobboldalának 1990 utáni egyik fő identitásképző stratégiájával foglalkozott: azzal, ahogyan ez a gondolkodás a *magyar közelmúlt képét konstruálja*.

Eddigi munkánkat többek között három tanulmánykötet fémjelzi (ebből kettő évkönyv).¹ 2013 decemberében az

1 Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – a feltárás. Évkönyv XVIII. 2011–2012.* Budapest, 2012, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány; Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok – az állambiztonság jobboldali célpontjai 1945–1989.* Budapest, 2013, Jaffa Kiadó – 1956-os Intézet Alapítvány; Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – széttekintés. Évkönyv XIX.*

egész kutatási programot bemutató konferenciát tartottunk Budapesten.² A jelen kötet e tanácskozás tematikáját tükrözi, a tanulmányok az ott elhangzott előadásokon alapulnak. Mivel eleve nem tűztük ki célul, hogy a problematikáról valaminő egységes, nagy történetet formáljunk – ehhez a kérdés túl bonyolult, a résztvevők elmélyült érdeklődése túlságosan szerteágazó –, a *mélyfúrások* alcím híven kifejezi vállalásunkat, módszereinket és talán eredményeinket is. Ennek megfelelően alakult a konferencia, illetve a mostani könyv felépítése is. Fogalmi problémákkal nyitottunk, a politikatudomány jobboldaliság-értelmezésének egy érdekes, többdimenziós kísérletével (*Schweitzer András*), majd két, egymástól meglehetősen távol eső fogalomalkalmazási példával, melyek a Kádár-kori politikai mező két, mondhatni ellentétes pólusán, a hatalom csúcán, illetve azzal vállaltan homlokegyenest *szemben* jelentek meg. *Tabajdi Gábor* Kádár János mentális politikai térképén, *Molnár János* pedig a hazai ellenzéki szamizdat egy jellegzetes csoportjának szöveg- és magatartási korpuszában próbálta meghatározni a jobboldal fogalmát. A kötetet záró két tanulmány az előző évkönyv hasonló tanulmányainak szerves folytatása – a hazai nemzeti-konzervatívok Horthy Miklósról és koráról, illetve a szovjet típusú rendszer (vagy ahogyan ők nevezik: a *kommunizmus*) reprezentánsairól és időszakáról szóló képzeteit, konstrukcióit vizsgálta (*Turbucz Dávid*, *Sárközy Réka*). Középen leginkább társadalom- és politikatörténeti esettanulmányok foglalnak helyet, a nemzeti-konzervatív gondolkodás sajátos hordozóinak történetei: elit- és

2013. Budapest, 2013, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány.

² A konferencia valamennyi előadását és a hozzászólásokat hozzáférhetővé tettük az 1956-os Intézet honlapján:

http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/rendezvenyek/20131211_konf (Le-
töltés: 2014. augusztus 11.)

letve a szovjet típusú rendszer (vagy ahogyan ők nevezik: a *kommunizmus*) reprezentánsairól és időszakáról szóló képzeteit, konstrukcióit vizsgálta (*Turbucz Dávid*, *Sárközy Réka*). Középen leginkább társadalom- és politikatörténeti esettanulmányok foglalnak helyet, a nemzeti-konzervatív gondolkodás sajátos hordozóinak történetei: elit- és

középosztályi csoportok és egyének. A szélsőség képviselői két szövegben is felbukkannak, pontosabban eltűnésük, rejtőzködésük és esetleges felszínre kerülésük történetei olvashatók (*Lénárt András, Ungváry Krisztián*). Két további tanulmány a nemzeti-konzervatívnak feltételezhető társadalmi mikrocsoport, illetve – egyetlen személy gondolkodás- és karriertörténetén keresztül – a gondolkodás, az eszmék transzformációjának és bűvópatakként való továbbélésének rajza (*Rainer M. János, Szegő Iván Miklós*).

A Bűvópatakok program ezzel határközhöz érkezett. Ebben a formában, a teljes kutatást reprezentáló tanulmánykötetek sorozatában ez a könyv az utolsó. A munkát azonban folytatjuk, mégpedig két irányban.³

A közös gondolkodás szerencsés esetben megtermékenyítően hat egyéni, talán nagyobb művekben is testet öltő kutatási programokra. Mostani szerzőink közül jó néhányan itt közölt szövegeikre nagyobb lélegzetű, monografikus munkák előkészületeként, esetenként akár már részeként tekintenek. Hogy ezek mikor és milyen formában valósulnak meg, arról még korai lenne szólni. Egy kutatási alprogram pedig, a 2011–2012-es évkönyvben megjelenő *emlékezetekről és emlékezési stratégiákról* szóló új szakaszba lép: az Oral History Archívum számára új interjúkat készítünk az 1989 *utáni* nemzeti-konzervatív gondolkodás néhány fontos képviselőjével, s ezek, valamint más, hozzáférhető emlékezeti konstrukciók elemzésével igyekszünk ezt a problémát részletesebben, akár önálló kötet (vagy kötetek) segítségével megvilágítani. Annyi bizonyos,

3 Harmadik tervünk, eddigi eredményeink felmutatása a nemzetközi tudományosság számára remélhetően egy angol nyelvű tanulmánykötettel valósul meg, amely az eddigi immár négy könyv anyagából válogat, és közöl új szövegeket is hasonló irányokban vizsgálódó külföldi barátaink tollából. Ennek megjelenése a következő években várható.

hogya a Búvópatakok program csapatának, amely lényegében a kutatás kezdete óta ugyanaz, lesz még mondandója erről a jelenségről – ha tagjai ezután más, egyéni hangon szólalnak is meg.

Végül nem lehet említés nélkül hagyni azt a sajátos diszkurzív közeget, amelyben az utóbbi három-négy évben e munkát végeztük. A magát újranevező archaikus nemzeti gondolkodás ez idő alatt Magyarországon és a kelet-európai térségben egyaránt hatalmas teret nyert, és nem titkoltan hegemoniára tör. Kiteljesítésén szellemi „műhelyek” dolgoznak, esetenként a legmagasabb szintű állami tisztviselők hirdetik „eszméit”.⁴ Utóbbiak immár nyíltan szemben állnak nemcsak az 1989-es magyar rendszerváltás szabadelvű tartalmával, hanem az európai liberalizmus, szocializmus és a demokratikus államszervezés elveivel is. Szavakban és tárgyasított szimbólumokban nyúlnak vissza a nemzeti konzervativizmus magyar és más hagyományaihoz, keveset vagy semmit sem törődve azokkal a tragikus következményekkel, amelyek hét évtizeddel ezelőtt nem kis mértékben e gondolkodásból fakadtak, és a pusztulás szélére juttatták az országot. Hogyan is jutottunk idáig? Amikor a Búvópatakok kötetének sorát e formában lezárjuk, talán okkal

4 Ennek e sorok írásakor legfrissebb darabja Orbán Viktor miniszterelnök beszéde Tusnádfürdőn 2014. július 28-án, lásd <http://mno.hu/tusvanyos/orban-viktor-teljes-beszede> (Letöltés: 2014. augusztus 11.)

érezzük úgy, hogy kérdéseink időse-rűbbek, mint akár négy éve, válaszaink pedig, ha vannak, a magyar társadalom művelt közönségének kínzó dilemmáira is felelhetnek. Ami pedig erőt kell hogy adjon a folytatáshoz.

Budapest-Erzsébetváros, 2014 augusztusában

Rainer M. János

ESZMÉK ÉS ÉRTÉKEK

II

SCHWEITZER ANDRÁS

Tengelytörés

A jobb- és a baloldal fogalmi problémáiboz

TABAJDI GÁBOR

Kádár János és a „jobboldal”

MOLNÁR JÁNOS

A szamizdat *Demokrata* és köre

Antikommunista sajtószabadság-harcosok a nyolcvanas években

SCHWEITZER ANDRÁS

TENGELYTÖRÉS

A jobb- és baloldal fogalmi problémáihoz

BEVEZETÉS

E tanulmány a közbeszédben és a politikatudományi diskurzusokban egyaránt széles körben használt fogalompár, a „baloldaliság” és a „jobboldaliság” értelmezési nehézségeivel foglalkozik, tehát elsősorban azokat a kérdéseket kívánja megvizsgálni, amelyek a politikai nézetek, politikai programok „baloldali” vagy „jobboldali” címkézését, illetve elhelyezését a bal-jobb skálán mindkét területen problematikussá teszik. Rá kíván mutatni, hogy a fogalomhasználat ellentmondásai különös súllyal jelentkeznek az Elbától keletre. Továbbá át kívánja tekinteni azokat a főbb modelleket, amelyek eddig a fogalmi zűrzavar tisztázásának céljával születtek – nyugaton és keleten.

A tanulmány egyik legfontosabb tétele, hogy „baloldal” és „jobboldal” nem azért olyan konfúzus fogalmak, mert a világ komplex jelenségeinek leegyszerűsített modelljét alkotják, nem azért, mert más és más történeti időszakokban létező, különféle politikai kultúrák leírására szeretnék használni, így univerzális jelentéssel próbáljuk ellátni őket, és nem is azért, mert az ilyen széles körben használt fogalmak eleve definiálhatatlanok. A zavar fő oka inkább az, hogy használatukkor több, gyakran, de nem mindig összekapcsolódó, elvileg világosan elkülöníthető és jól definiálható fogalmi ellentétpárt keverünk össze.

A céloom ennek megfelelően az, hogy a bal-jobb dichotómia fundamentálisan eltérő, általánosan használt jelentésrétegeit elkülönítsem egymástól. Mivel a baloldaliság és jobboldaliság szorosan összefügg a főbb politikai ideológiák értelmezésével, az ezekkel kapcsolatos fogalmi problémákra is kitérek. Végezetül egy olyan elméleti-logikai modellt mutatok be, amely az egyszerű bal-jobb tengelynél pontosabban szemlélteti az elmúlt kétszáz évben megjelent legfontosabb politikai ideológiák ideáltipikus változatainak egymáshoz való viszonyát, miközben különféle dimenziókként ábrázolja a bal-jobb dicho-

tómia általánosan használt főbb jelentéseit. Mindezzel a modell – a fogalomtisztázás mellett – eszközként is szolgálhat egyes korok és társadalmak politikai mezőinek elemzéséhez, illetve a társadalmak politikai törésvonalainak összehasonlító vizsgálatához.

A TÉRBELI METAFORÁK ÉRTELMEZÉSRŐL ÉS HASZNÁRÓL

Bár erről gyakran megfeledezünk, baloldal és jobboldal végső soron pusztán metaforák, amelyekkel politikai-ideológiai kategóriákat rendezünk el egy elképzelt térben. Mire jó a fogalmak térbeli elhelyezése? Erre a kérdésre többféle válasz adható.

Vizuális modellek alkotása egyfelől az ember veleszületett kognitív tulajdonsága. Mint azt J. A. Laponce hangsúlyozza, a külvilággal kapcsolatos gondolatainkat aligha tudjuk térmetaforák nélkül megfogalmazni. A magasság és mélység, az elöl és hátul, a balra és jobbra iránypárok segítségével fogalmainkat akaratlanul is többdimenziós mentális térképen helyezük el. „Elitekről és tömegekről beszélünk, és eközben az előzőt akaratlanul is magasabbra helyezük, mint az utóbbit, régiről és újról, tegnapról és az elkövetkező napokról beszélünk, és közben »tudjuk«, hogy a múlt mögöttünk, a jövő pedig előttünk áll. [...] Távolabbra vagy közelebbre helyezük magunkat attól, amit szeretünk vagy gyűlölünk. [...] Használjuk a teret, hogy a gondolatainkat formákba rendezzük, és aztán ezek a formák új ötleteket szülnek.”¹

Az persze, hogy nem tudunk eltekinteni a térben gondolkozástól, még nem elegendő ok arra, hogy vizualizációinkat egymás tudomására hozzuk. Az már sokkal méltánylandóbb szempont, hogy a térben megjelenített modellek gondolatok közvetítésére, megvilágítására, illusztrálására is alkalmasak. Az atommodellektől az állatvilág törzsfáján át a pénzügyi folyamatábráig vég nélkül sorolhatók a példák arra, hogy a vizuális információ a természet- és társadalomtudományokban egyaránt a megértés és megértetés hasznos eszköze.

Mindemellett politikai elemzések sora bizonyítja, hogy a bal-jobb tengelynek, illetve a bonyolultabb térbeli modelleknek az illusztráción túl magyarázó és előrejelző funkciójuk is lehet, amelyet a politikai folyamatok megértésére törekvő elemzők mellett adott esetben a politikai aktorok is használhatnak – például a szavazatszerzés szempontjából hatékony kommunikációra vagy a koalíciós partnerek előnyös megválasztására. A fogalompár magyarázó-előrejelző szerepét mutatja például az a felmérés, amely szerint Nyugat-Európában a második világháború utáni kormányok bal-jobb indexe számos kormánypoliti-

¹ Laponce (1981) 3.

kára vonatkozó jelenséggel korrelál (az állami kiadások GDP-részesedésével, az állami alkalmazottak arányával, a jóléti kiadásokkal, az oktatásra fordított költségekkel és a fejlődő országok támogatásával).² Hasonlóan hasznosnak tűnnek azok a modellek is – például az amerikai David Nolan személyes, illetve gazdasági szabadságot megkülönböztető diagramja –, amelyek segítségével pontosan mérhetővé válik a választók, illetve a pártok ideológiai besorolása.

A dolgozatban bemutatandó új modell szándékaim szerint mindezen szempontoknak megfeleltethető.

A BAL-JOB B DICHOTÓMIA PROBLÉMÁI ÉS AZ EDDIGI MEGOLDÁSI KÍSÉRLETEK

A bal-jobb oppozíció által kifeszített tengely a politikai mező leírásának legáltalánosabb modellje, amellyel általában a választói preferenciákat, politikai nézeteket és ideológiákat, pártok programját szokták besorolni. Ám a baloldal és jobboldal definiálásakor a politikatudósok általában kénytelenek elismerni, hogy a kategóriapár meghatározása csak nagy vonalakban mondható egységesnek és ellentmondásmentesnek.

Egy mai ideológiai tankönyv például az alábbi módon definiálja e fogalmakat: „Noha ezeket a kifejezéseket ritkán használják analitikus szigorúsággal, azok az alábbi három (egymással nem mindig kompatibilis) alapvető megkülönböztetés egyikére hívják fel a figyelmet: 1. az értékek kapcsán: a baloldaliak a szabadságot, egyenlőséget, testvériséget állítják előtérbe, míg a jobboldaliak a rendet, autoritást, hierarchiát; 2. az emberi természet kapcsán: a baloldaliak általában optimista nézeteket vallanak, és hisznek a társadalmi haladás lehetőségében, míg a jobboldaliak pesszimistábbak, és így kételkednek a változás hasznosságában; 3. az állami beavatkozás kapcsán: a baloldaliak általában támogatják a szabályozást és a gazdaságirányítást, míg a jobboldaliak a szabályozatlan kapitalizmusban és a szabadpiacban hisznek.”³

Körösényi András a kilencvenes évek első felében következő definíciót használta: „Baloldal és jobboldal olyan általános világkép, világszemlélet, amelynek kimondott vagy kimondatlan filozófiai gyökerei a racionalista, »progresszív«, illetve a »konzervatív« filozófiában rejlenek. [...]»

A *baloldal* a francia felvilágosodás és forradalom szellemi-politikai hagyományait követi: a racionalista világkép, a konstruktivista gondolkodásra való hajlam, a társadalom javíthatóságába vetett

hit és politikai radikalizmus jellemzi.

Hisz a társadalmi egyetlenség, az emberi

² Enyedi–Körösényi (2001) 107.

³ Heywood (2012) 17.

jogok, valamint a politikai és társadalmi demokrácia korlátlan kiterjeszhetőségében – materiális értelemben is –, így a jóléti demokrácia híve. Társadalmi kérdésekben »liberális«, azaz például halálbüntetés-ellenes és abortuszpárti. Az emberi jogi liberalizmus az utóbbi évtizedekben a viselkedési devianciák (például homoszexualitás) társadalmi elfogadásáért, azaz a konformizmus ellen harcol. A modern baloldaliság világi, internacionalista, városi kultúrát hordoz. [...]

A *jobboldal* ezzel szemben a konzervatív világképre épít: a racionális emberi cselekvésnek a korlátait, a szokásoknak és tradícióknak pedig a jelentőségét hangsúlyozza. A baloldali radikalizmussal szemben a társadalomfejlődés vonatkozásaiban evolucionista, az intézményi változások lehetőségeit illetően reformista, ideológiailag pedig antiutópista. A társadalmi egyenlőtlenséget és tagolódást szükségszerűnek tekinti. A rend és az autoritás híve. A demokrácia korlátlan kiterjesztésével szemben az alkotmányosságot tekinti garanciának, miközben védelmezi az állami autoritást mint a polgári társadalom politikai-jogi garanciáját. [...] Az ideológiai palettán a jobboldalon jelenik meg a vallásfelekezeti alapon alapuló politika és a 20. században a nacionalizmus is.⁴

A bal-jobb modell nemcsak a tudósok fejében létezik, és nem csupán politikai kategóriákra vonatkozik. Egyes fogalompárokat – például ateizmus és vallás, munkások és bankárok – a laikusok nagyjából konzisztensen tudnak a bal-jobb megosztás szerint értelmezni, éppúgy, mint például a kommunizmus-fasizmus ellentétpárt.⁵ Annak ellenére, hogy az eközben balra, illetve jobbra sorolt fogalmak közt nem feltétlenül áll fenn a kettéosztást erősítő kapcsolat.

(Miért ne lehetne egy bankár ateista? Vagy egy munkás fasiszta?)

Ezzel együtt egy elképzelt bal-jobb tengely – bár szükségképpen leegyszerűsítő modell – sokak számára univerzálisan használhatónak tűnik a politikai nézetek besorolására. Elemzők és laikusok mentális térképén a szélsőbaltól a szélsőjobbba tartó egydimenziós egyenesen nagyjából hasonlóképpen sorakoznak a XX. század jellemző politikai ideológiái, valahogy így:⁶

4 Körösényi (1993a) 26–27., illetve – kissé másképp szerkesztve – Körösényi (1993b) 95–96.

5 Laponce (1981) 129. J. A. Laponce 1962-ben, illetve 1968-ban végzett kísérleteket saját amerikai, francia és kanadai diákjainakról, hogy mely fogalmakat mennyire következetesen kapcsolnak a „bal”, illetve „jobb” kategóriákhoz.

6 Lásd például Heywood (2012) 17.

Kérdés persze, hogy vajon miképp lehet az egy-két évszázadon át rendkívül sokféle változatban, sokféle programmal jelentkező ideológiákat egyetlen egyenesen ábrázolni. Tegyük fel azonban, hogy az egyes ideológiák különféle változatai egyfajta ideáltipikus változatként valamiképpen közös nevezőre hozhatók.⁷

Ugyanakkor, miként a köznapi kategóriák által meghatározott térben, ebben a modellben is szép számmal akadnak problémák és súlyos ellentmondások. A bal-jobb tengely használhatóságának egyes problémái évtizedek óta ismeretek a nyugati politikaelméleti gondolkodásban, az 1989 utáni kelet-közép-európai rendszerváltások azonban további anomáliákat hoztak a felszínre, illetve újult erővel világítottak rá a korábban ismert és könnyen megoldhatónak gondoltakra. Az alábbiakban e fogalmi-gondolati problémák közül ismeretek néhányat.

Zűrzavar a széleken: a hatalom bűvkörében

Hogy kerülnek a fasiszták jobboldalra, a konzervatívok mellé, mi az a jobboldaliság, amit náluk is szélsőségesebben képviselnek? – ez az egyik gyakran felmerülő probléma a modellel kapcsolatban.⁸

Az mindenesetre biztos, hogy nem a változás hasznosságával kapcsolatos kétségekről avagy az evolucionista fejlődésbe vetett hitről van szó, hiszen a fasizmus – a kommunizmushoz hasonlóan – igencsak radikális társadalomátalakító ideológia. De az általában a jobboldalnak tulajdonított vallásosság vagy a szabadpiac védelme sem játszik központi szerepet a fasizmus különféle válfajainál.

A probléma megoldása egyesek szerint rendkívül egyszerű. „A fasiszták aligha voltak konzervatívok – írja Kenneth Krogh –, hiszen nem akarták megőrizni a fennálló rendet. [...] Totalitárius eszméjük mégsem felelt meg a szabadságról vallott baloldali utópista céloknak, így aztán a szélsőjobboldalon kaptak helyet.”⁹

7 Ennek módjáról a későbbiekben, a saját modellem bemutatása kapcsán még szó lesz.

8 A kérdést például egyes brit konzervatívok teszik fel a Brit Nemzeti Párttal kapcsolatban. Egy tanulmányban Jonathan White ezt a felvetést – ahhoz hasonlóan, mint amikor egy párt „a baloldali pártjaként” határozza meg saját magát – tartalmi-leíró jellegű kijelentés helyett performatív célú diskurzus részeként értékeli, egyfajta szavazatszerzési célú nyelvjá-tékként. Lásd White (2010). Noha a bal-jobb fogalmak használatával kapcsolatos politikusi kijelentéseket ilyen szempontból is meg lehet vizsgálni, úgy gondolom, hogy a háttérben ennél sokkal mélyebb, tartalmi ellentmondás áll.

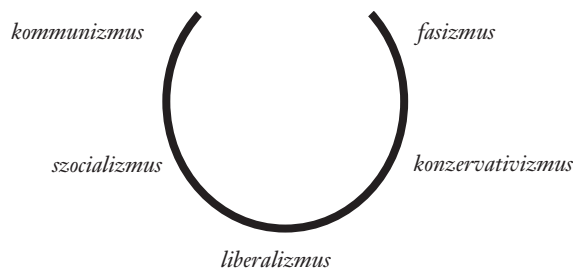
9 Krogh (1968) 148.

A fasizmus elhelyezésével kapcsolatban tehát Krogh szerint az a fő probléma, hogy nem megőrizni kíván, hanem radikális változást akar, tehát nem lehet jobboldali. A fasizmus mégis kénytelen-kelletlen a jobboldalra került, a konzervativizmus mellé – mégpedig azért, mert a túlparton nincs számára hely.

Ez a magyarázat természetesen súlyosan diszkreditálni látszik a bal-jobb dichotómia magyarázó erejét és használhatóságát. Annál is inkább, mert egy másik probléma is el van benne rejtve a dichotómiával kapcsolatban: a „szabadság” propagálása ugyanis a szélsőbaloldalon helyet foglaló kommunizmusról éppoly kevésbé mondható el,¹⁰ mint a fasizmusról.

„A kommunizmusra a baloldalon és a fasizmusra a jobboldalon egymás ellentéteiként gondolunk – a politikai hitek közül a leginkább eltérőkként – folytatja Krogh. – Csakhogy az elmúlt évtizedek tapasztalata azt mutatja, hogy valójában fontos közös jellemzőik vannak. [...] Miközben az elmélet azt mondja, hogy tökéletes ellentétek, a valóság azt mutatja, hogy sokkal inkább ikertestvérek. [...] Az ellentéppárral kapcsolatos tévedés nem kisebb jelentőségű, mint Ptolemaioszé a Föld-központú univerzumról.”¹¹

Alighanem ez a probléma vezetett oda, hogy a lineáris bal-jobb tengellyel szemben az ötvenes és hatvanas években egyre gyakrabban használtak szemléltetésre egy patkó alakú politikai spektrumot, amely azt fejezte ki, hogy bal és jobb szélsőséges pontjai egymáshoz közelednek, miközben elkülönülnek a liberalizmus, szocializmus és konzervativizmus „demokratikus” hitvilágától.¹²

10 Hacsak nem egy nagyos sajátos, „újbeszél”-féle szabadságértelmezést használunk.

11 Krogh (1968) 142–143.

12 Heywood (2012) 17.

A patkó modell a bal-jobb megkülönböztetést továbbra is relevánsnak tartja, csak épp azzal egészíti ki, hogy a végpontok nem esnek olyan távol egymástól, ahogy az egyenesre rendezett modell sugallja.

Az olasz jogfilozófus-politikatudós-eszmetörténész Norberto Bobbio is problematikusnak tartotta a fasizmus elhelyezését a bal-jobb tengelyen, mondván, akárcsak a kommunizmusnak, ennek az ideológiának is a demokrácia a fő ellensége. Valamennyi létező hasonlóságuk ellenére „e században a fasizmus és kommunizmus a nagy antitézist jelentik jobb és bal között. Különös módon nemcsak hogy nem szüntették meg a megkülönböztetést, de még élesebbé tették. Ez, ismétlem, nagyon különös. Véleményem szerint az egyetlen magyarázat erre az, hogy a kritérium, amellyel bal és jobb megkülönböztethető, nem esik egybe azzal, amivel a két táboron belül a bal és a jobb – vagyis a szélsőséges és a mérsékelt szárny – megkülönböztethető.”¹³

Bobbio szerint tehát a fasizmus nem jobboldalibb a konzervativizmusnál (vagyis a mérsékelt jobboldalnál), hanem annak radikális változata, miként a kommunizmus sem baloldalibb, hanem radikálisabb a szocializmusnál. Ezzel azonban lényegében új dimenziót volt kénytelen bevezetni az addig általa használt – az egyenlőséghez való viszony szerint megfogalmazott – bal-jobb tengelyhez képest. Végeredményben szerinte az ideológiai mezőben a szélső-baloldal az egalitárius és autoriter mozgalmaké (amilyen például a jakobinizmus volt), a középbal az egalitárius és libertárius doktrínáké és mozgalmaké (amelyeket szociálliberalizmusként lehet leírni), a középbal oldalt libertárius és antiegalitárius (mint a konzervatív pártok), a szélsőjobb pedig egyszerre antiliberalis és antiegalitárius, amelyre a fasizmus és náciizmus hozható példaként.¹⁴

Az európai és magyar jobboldali hagyomány tárgyalásakor Romsics Ignác is ezt a négyes tipológiát ajánlja – Bobbio mellett a némiképp hasonló gondolatokat megfogalmazó Fejtő Ferencre is hivatkozva, aki a témában a harmincas évek végén Magyarországon lezajlott vitában megkülönböztetendőnek tartotta a hatalmat erőszakos eszközzel megragadni kívánó szélsőséges bal- és jobboldalt a törvényes és demokratikus alapokon álló, az emberi személyiség jogait (bizonyos mértékig) elismerő mérsékelt bal- és jobboldaltól.¹⁵

Miközben sem a patkó modell, sem Bobbio nem teszi explicitté, hogy az ideológiákat ilyen módon két dimenzióban rendezték el, nem nehéz észrevenni, hogy a bal-jobb megkülönböztetés mellett, annak kiegészítéseként valójában egy második, függőlegesen ábrázolható, az egyéni szabadsághoz avagy az államhatalomhoz való viszony szerinti tengelyt vezettek be.¹⁶

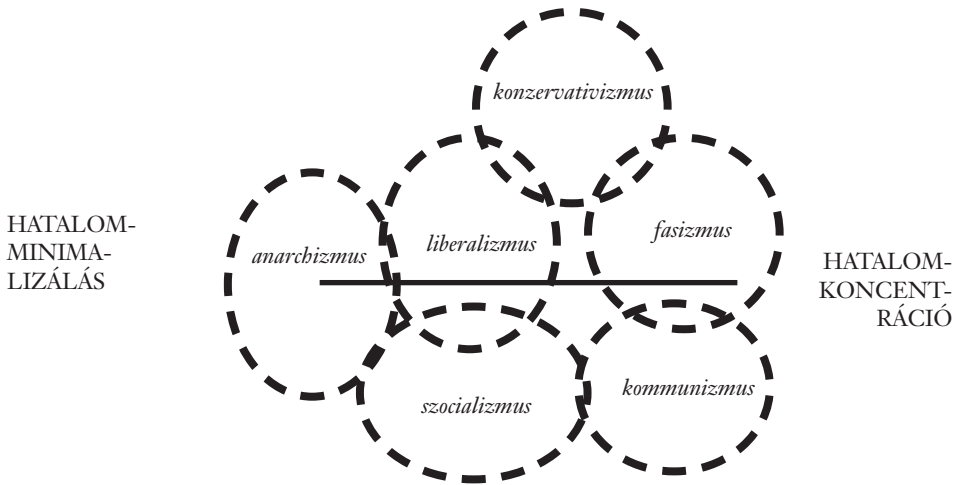
13 Bobbio (1996) 26–27.

14 Uo. 78–79.

15 Romsics (2009) 19.

16 Romsics Ignác hivatkozik is e kétdimenziós ábrázolási lehetőségre, ahol a szabadságesszmény és az egyenlőségesszmény egymást metsző tengelyekként jelenik meg.

És éppen ez az a tengely, amelyet a túlzottan problematikusnak érzékelt bal-jobb tengely helyett Gyurgyák János ajánl.¹⁷

Gyurgyák szerint ez az „ábra pontosan jelzi a totalitárius ideológiák helyét, egymáshoz való közelségét, amit a baloldal-jobboldal dichotómia inkább csak elfed. Továbbá az is világossá válik, hogy az ideológiákat nem lehet szétválasztani egymástól, politikusok, politikai pártok, mozgalmak nézetei leggyakrabban éppen az átmeneti területekre esnek. (Lásd például: szociálliberalizmus, liberális konzervativizmus vagy libertarizmus.) Az általunk javasolt logikai-történeti tipológia ezeket az ideáltípushoz képest vegyes, két ideológia határterületén elhelyezkedő eszmerendszereket is értelmezni tudja.

17 Az ábrát és a magyarázatát lásd Gyurgyák (1994) 287–288.

18 Persze az, hogy az ideológiák határterületén elhelyezkedő eszmerendszereket is értelmezni tudják, elmondható azokról a modellekről is, amelyek az ideológiákat – egy ideáltipikus változatot tételezve – pontszerűen ábrázolják. Itt is elképzelhetjük, hogy például a szocializmus, illetve a liberalizmus pontok közt lehetnek átmeneti, köztes állapotok is. A kétdimenziós ábra ugyanakkor valóban lehetőségét ad a létező mozgalmak, pártok,

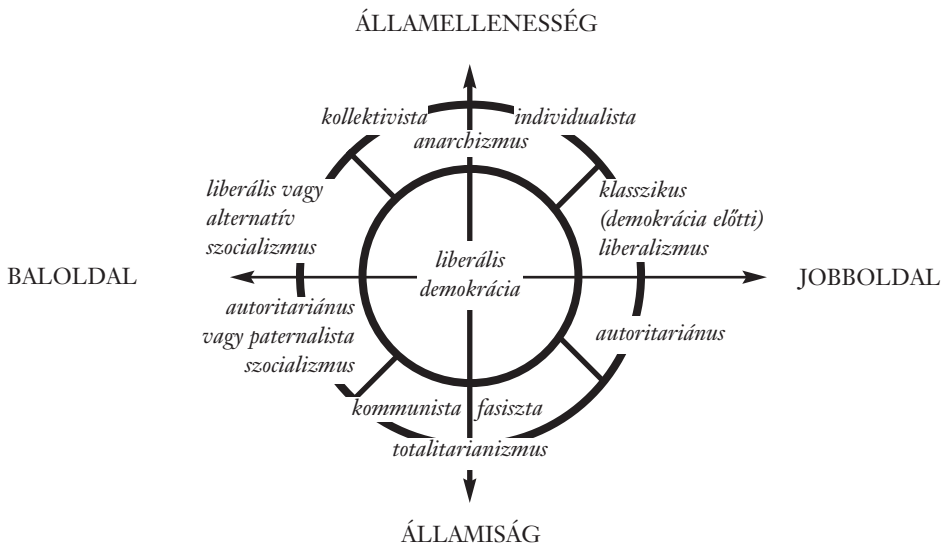
További feltevésünk, hogy az ideológiák helyhez és időhöz kötöttek, így az elnevezések történetileg és politikai geográfiai szempontból rendkívül sokszínűek. De ezen változatosság ellenére (például a fasizmus esetén: nemzetiszocializmus, falangizmus, olasz fasizmus stb.) az ábrán jelölt hat alapideológia lefedi valamennyi nyugat-európai ideológiát.”¹⁸

Gyurgyák modellje kétségkívül fontos pontra világít rá: az ideológiák töb-

bé-kevésbé pontosan elhelyezhető a hatalomhoz való viszony tengelyének mentén, amely pedig fundamentálisan különbözik az általánosan használt bal-jobb tengelytől. Gyurgyák ábrájának legfontosabb üzenete, hogy fasizmus és kommunizmus nem a többi ideológiát tartalmazó tengely két végpontja, hanem – a hatalomhoz való viszony szerint – egymás mellett állnak. (Ezzel együtt talán túlzás a kommunizmust és a fasizmust – miképp a konzervativizmust és a fasizmust is – egymást metsző körökként ábrázolni.)

A modell további érdekessége, hogy bár Gyurgyák elvetendőnek érzi a bal-jobb tengelyt, ábráján mégis kirajzolódni látszik a hagyományos bal-jobb skála, amennyiben a köznapi használatban és politikatudósok által jellemzően jobb-oldalieként tárgyalt ideológiák az ábráján megjelenő tengely felett, a baloldaliak a tengely alatt helyezkednek el.

A hatalomhoz való viszony tengelye persze nemcsak a totalitárius ideológiák hasonlóságának hangsúlyozására alkalmas: általa a bal-jobb tengelyről hiányzó anarchizmus is elhelyezhetővé válik az ideológiai mezőben. Azon a tengelyen, ahol a két totális diktatúra, a kommunizmus és a fasizmus jelentik az egyik végpontot, a hatalmat, az államiságot elvető, a lehető legnagyobb egyéni szabadságot hirdető anarchizmus a másik végpont. Nem véletlenül jelenik meg tehát – a bal-jobb tengelyt keresztbe metsző – államellenesség-államiság tengely egy anarchizmusról szóló tankönyvhöz készült elemzésben.¹⁹

Ez a kétdimenziós koordináta-rendszer az eredeti bal-jobb tengely számos hiányosságát orvosolta. Továbbra is elhelyezhetetlennek tűnik rajta azonban a nacionalizmus. (Sőt a konzervativizmus sincs rajta feltüntetve, ez azonban egyszerű sajtóhibának tűnik: a jobb alsó „autoritáriánus” terminus hiányosnak hat, szimmetriaérzékünk azt súgja, hogy itt kellett volna megjelennie az „autoritáriánus vagy paternalista” konzervativizmusnak.) A legnagyobb hiba azonban talán mégis az, hogy a modellben nem lesz világos, mi különbözteti meg a baloldalt a jobboldaltól – például mi az a jobboldaliság, ami egyként jellemző az individualista anarchizmusra, a klasszikus liberalizmusra, a konzervativizmusra (?) és a faszmusra.

A centrum problémái: hová álljanak a liberálisok?

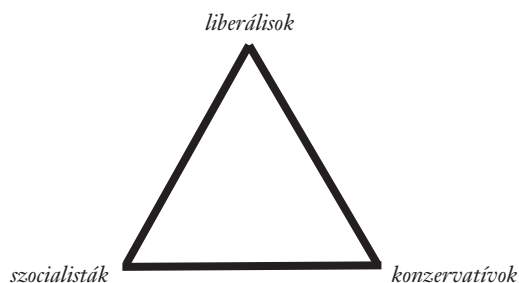
A baloldal-jobboldal tengely problematikusságára nemcsak a szélsőséges (radikális) ideológiákra fókuszálók figyeltek fel, hanem azok is, akik a demokratikus társadalmak leírására használt, klasszikusnak mondott szocializmus-liberalizmus-konzervativizmus trióból indultak ki.²⁰

Az osztrák születésű gazdaságfilozófus, Friedrich Hayek például így ír: „A három fél viszonylagos pozícióját általában úgy írják le, hogy az nem megvilágítja, hanem inkább homályba borítja valódi kapcsolataikat. Rendszerint olyan különböző pozíciókként tüntetik fel őket, amelyek egy egyenes mentén fekszenek, ahol is a szocialisták a bal oldalon, a konzervatívok a jobb oldalon, a liberálisok pedig valahol közöttük helyezkednek el. Semmi sem lehet félre-

20 Az 1989 utáni magyar politikai mezőnyben többen hasonló háromszögről hívták fel a figyelmet, lásd például Tellér (1996).

21 Hayek (1995) 421–422.

vezetőbb ennél. Ha ábrázolni akarjuk, akkor helyesebb, ha háromszögbe rendezzük őket, ahol is a konzervatívok foglalják el a háromszög egyik csúcsát, a szocialisták a másik, a liberálisok pedig a harmadik csúcs felől fejtenek ki húzóerőt.”²¹

A jobboldaliság – általában meglehetősen komplex – definíciója a legtöbb szerzőnél a kapitalizmus és a szabadpiac védelmét is tartalmazza. (Lásd például Heywood ismertetett definíciójának idevonatkozó részét, amely szerint: „a jobboldaliak a kapitalizmusban és a szabadpiacban hisznek”.) Amennyiben a bal-jobb tengelynek erre a gazdasági értelmezésre fókuszálunk, akkor azt találjuk, hogy éppen a liberalizmus az, amely – a például a keresztény értékekre hivatkozva állami gyámkodásra hajlamos konzervatívizmushoz képest is – a jobboldalon áll. Hiszen ennek az ideológiának központi értéke az egyéni szabadság, amelyet a baloldali kormányokra jellemző, a jövedelmi és vagyoni egyenlőség céljából bevezetett intézkedések korlátoznak (például az állami újraelosztás vagy a piacsabályozás mértékének növelése).

Így aztán rendre megkérdőjeleződik, hogy némelyik konzervatív párt jobboldalinak nevezhető-e egyáltalán. Ezt a problémát főként a magukat szabadpiachívőként szintén jobboldalinak gondolók szokták újra és újra felvetni, legutóbb például egy budapesti nagygyűlésen, az 1956-os forradalom 2013-as évfordulóján. „A Fidesz még csak nem is jobboldali párt. Az a párt, amelyik a minél nagyobb állami újraelosztás híve, amely szaporítja az adókat, államosít, gúzsba köti a magánvállalkozókat, megfélemlíti a közalkalmazottakat, megalázza a szegényeket és mindenre kiterjeszti az állami ellenőrzést, az nem jobboldali, az újkommunista.”²²

Amennyiben a bal-jobb tengely lényegének a vagyoni és jövedelmi egyenlőség, illetve a gazdasági szabadság elmentmondását, vagyis az állami beavatkozás arányát érintő gazdaságpolitikai (gazdaságfilozófiai) kérdést tartjuk, akkor Bokros Lajosnak talán igaza van abban, hogy a jelenlegi magyar kormánypárt nem jobboldali.²³ Csakhogy a bal-jobb dichotómiának nem csak gazdasági értelmezése van.

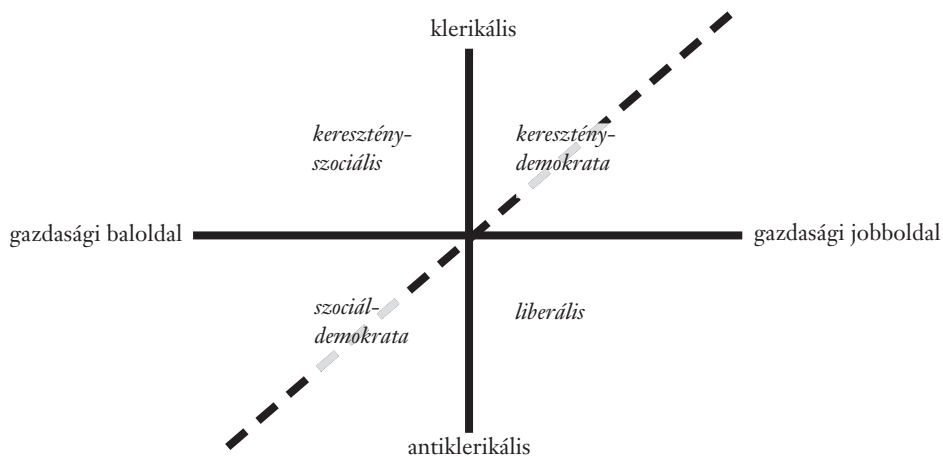
A Nyugat-Európára fókuszáló Norberto Bobbio szerint elsősorban a társadalmi-gazdasági egyenlőség kérdése határozza meg a baloldal-jobboldal elmentétet. Ugyanakkor Körösi András, aki 1993-ban a *Politikatudományi Szemlében* megjelent vitaindító cikké-

22 Bokros (2013a). A beszéd írott változatban (kissé átszerkesztve, a szegények megalázására tett kitétel nélkül) a Modern Magyarország honlapján: „A Fidesz még csak nem is jobboldali párt. Az a párt, amelyik a minél nagyobb állami újraelosztás híve, amely szaporítja az adókat, államosít, gúzsba köti a vállalkozókat, megfélemlíti a közalkalmazottakat és mindenre kiterjeszti az állami ellenőrzést, az nem jobboldali, hanem újkommunista.” Bokros (2013b).

23 A kép teljességéhez azért az is hozzátartozik, hogy a progresszivitást megszüntető egykulcsos személyi jövedelemadó bevezetése klasszikusan liberális, az újraelosztás mértékét csökkentő intézkedés.

ben a bal-jobb dichotómia érvényessége és hasznossága mellett érvelt, úgy vélte, Magyarországon a gazdasági dimenzióban elmosódottabbak a kontúrok, mint a politikai-ideológiában. Bár „1990–1992 között kialakult egy jobboldali-liberális koalíciós gazdaságpolitika és annak egy baloldali szocialista ellenzéke”, amelyek között a „liberális pártok pozíciója meglehetősen ambivalens”, ez azonban nem jelent komoly problémát, hiszen a szociálliberális SZDSZ-szel szemben „talán csak a FIDESZ pozíciója helyezhető a kormánypolitikához képest jobbra”.²⁴

Körösényi szerint elvileg lehetséges, hogy a politikai mezőben inkonzisztens preferenciapárokat képviselő pártok jelenjenek meg: a „politikai-ideológiai” szempontból baloldali nézetek (például az antiklerikalizmus) gazdasági értelemben jobboldali gondolatokkal párosuljanak, vagy éppen fordítva. Szerinte az előbbi jellemzi a liberális, az utóbbi pedig a keresztényszocialista pártokat, miképp ez tanulmányában és könyvében látható.²⁵

Ugyanakkor – véli Körösényi –, miként nyugaton ez már régen megtörtént, az ilyen inkonzisztens nézetrendszerrel bíró pártok előbb-utóbb jelentéktelenné válnak, és a pártstruktúra rásimul a „domináns” (az ábrán szaggatottan jelzett) baloldal-jobboldal tengelyre.

Ezt a jóslatot akkor többen vitatták. Tóka Gábor például úgy vélte, nem garantálható, hogy „a szavazatokért folytatott verseny valamely öntörvényű, Nyugaton és Keleten egyaránt érvényesülő mechanizmusa abba az irányba hatna, hogy a Körösényi által

24 Körösényi (1993b) 108–109.

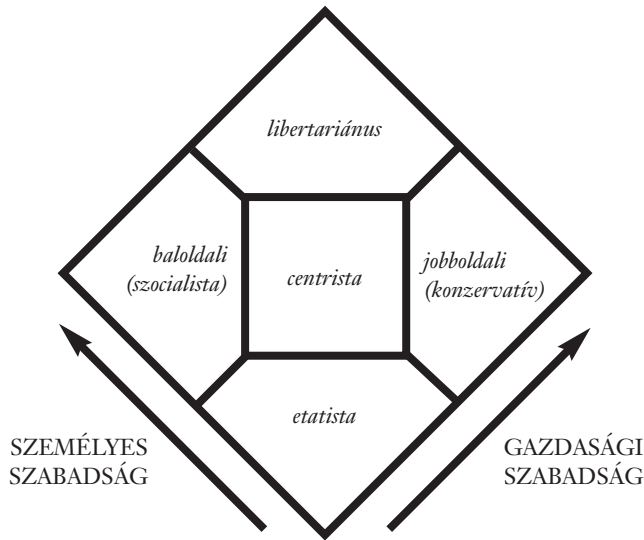
25 Körösényi (1993a) 29.; Körösényi (1993b) 99.; illetve Enyedi–Körösényi (2004) 216.

garantálható, hogy „a szavazatokért folytatott verseny valamely öntörvényű, Nyugaton és Keleten egyaránt érvényesülő mechanizmusa abba az irányba hatna, hogy a Körösényi által

leírt bal-jobb dimenzió dominánssá válik, és az is marad a magyar pártrendszer fejlődésében”.²⁶

Ma úgy látszik, a fenntartás jogos volt, az első szabad választás után több mint húsz évvel sem tűnik egyértelműnek, hogy a jobboldali pártok gazdasági értelemben is konzisztensen jobboldaliak lennének. A magyar politikai paletta továbbra is csak a politikai-ideológiai, illetve gazdasági tengely megkülönböztetésével, vagyis egynél bizonyosan több dimenzióval ábrázolható.

Az Egyesült Államokban is gyakran kétdimenziós modellben, a Libertáriánus Pártot megalapító David Nolanról elnevezett – személyes és gazdasági szabadságot megkülönböztető – ábrán szokták értelmezni a politikai erőket.²⁷

Konzervativizmus vagy progresszió: jobboldalra haladók

Politikai felfordulásokat átélő társadalmakban – a kommunista terminológia szerint különösen ellenforradalmi társadalmi változások esetén – komolyabb fogalmi problémát okoz, hogy a hagyományok védelme mint konzervatív beállítódás a jobboldalnak tulajdonított alapvető érték. Miként Norberto Bobbio írja, az Olasz Kommunista Párt kettészakadása után „nehéz lenne megállapítani, melyik csoport a bal és me-

²⁶ Tóka (1994) 136.

²⁷ A szabadság maximumát mindkét dimenzióban elérni kívánókat itt nem liberálisnak nevezik, ez a kifejezés ugyanis Amerikában sajátos módon a baloldali szocialista felfogáshoz áll közel. A gazdasági liberalizmus ugyanakkor a konzervatívok egyik fő jellemzője.

lyik a jobb, hiszen a régiek, akiket jobboldaliaknak tarthatnánk azon az alapon, hogy a konzervativizmus jobboldali, a változás pedig baloldali, mégiscsak baloldaliak, azon az alapon, hogy elkötelezettebbek a kapitalizmus elleni harc iránt. Másfelől, az újító tömörülés baloldalnak tarthatná magát, hiszen nyitottabb a változásra, ugyanakkor a programja jobboldalibbnak tekinthető a hagyományos kritérium szerint.²⁸

Hasonló a helyzet Kelet-Közép-Európában, ahol a (szélső)baloldali értékek védelmében kiálló „régí gárdát” nem teljesen indokolatlanul nevezték konzervatív (vagy ortodox) kommunistáknak. Mi több, a politikatudomány művelői egyes régióbeli pártok (a Szerbiai Szocialista Párt, a romániai Szociáldemokrata Párt [PSD], a Bolgár Szocialista Párt vagy az Orosz Föderáció Kommunista Pártja) besorolásához olyan kategóriákat használtak mint kommunista jobboldal vagy kommunista konzervatívok.²⁹

Az olasz átalakulást értékelő Bobbio szerint mindenesetre az efféle inkonzisztencia csak átmeneti probléma, eltűnik, mihelyt az új pártszerkezet megszilárdul.³⁰ Sokan ugyanezt valószínűsítik a kelet-közép-európai változásokkal kapcsolatban is, ahol egyébként nem csupán az okozott némi fogalmi problémát, hogy a konzervativizmus (hagyományőrző értelemben) egyes kommunista politikusok jellemzője volt, hanem az is, hogy konzervatívoknak számító pártvezetők a rendszerváltás idején – sőt bizonyos országokban később is – nagyszabású megújulást hirdettek.

A nacionalizmus hiánya: nemzetvesztők

Miközben a nacionalizmust a politikatudományi tankönyvek szinte kivétel nélkül az alapvető ideológiák közé sorolják, általában eltekintenek tőle, hogy elhelyezzék a bal-jobb tengelyen. Egyesek szerint a nacionalizmus – miközben

a politikai mozgalmak szintjén a három klasszikus eszmeáramlattal (liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus) egyenemű – elméleti szinten más dimenzióban mozog, mert elsősorban a politikai közösség definiálására irányul, a másik három viszont nem a politikai közösség határait, hanem belső szerkezetét tárgyalja. Ez ugyan kétségtelenül így van, csakhogy a többi ideológiáról is elmondható, hogy valamilyen szempontból alapvetően eltér a többitől.³¹

28 Bobbio (1996) 30.

29 Hanley (2008).

30 Bobbio (1996) 31.

31 A konzervativizmust például a társadalom-átalakítással szembeni szkepticizmusa, antiutópista jellege állítja szembe a liberalizmussal, a szocializmussal és a nacionalizmussal. De például a liberalizmus is kívül esik a másik három vizsgált ideológia síkján, amennyiben a közösségi viszonyok helyett elsősorban az egyén és

A nacionalizmus – amelynek szerepe az elmúlt évtizedekben világszerte erősödött³² – vélhetően nem is annyira ebből a logikai megfontolásból hiányzik a politikatudósok által rendszerint használt modellekből, hanem két másik okból. Egyrészt, mert a modellek általában 1945 után készültek nyugaton (az Egyesült Államokban, illetve Nyugat-Európában), márpedig akkor és ott a nemzeti identitás kérdései nem jelentek meg lényeges törésvonalként a politikai konfliktusokban. Másrészt pedig azért, mert a korábban ismertetett centrumtorlódás miatt a meglévő egyszerű modellekben igen nehéz lett volna egy újabb ideológia számára problémamentesen helyet találni.

A kontinentális Európában a XX. században a nacionalizmus a jobboldal fő eszméjeként gyakran járt kéz a kézben a konzervativizmussal, olyannyira, hogy a konzervatív kifejezést időnként a nacionalizmus szinonimájaként használják. Például a XIX. századi német közgazdász, Friedrich List nézeteit a nemzetgazdaság létrehozásáról, a nemzeti ipar protekcionista védelméről gyakran konzervatív gazdaságpolitikaként emlegetik, holott azok centrumában nem a hagyományos rend védelme, hanem a korban modernnek számító nemzeteszme állt. Egyes fasiszta vezetők pedig (a német nacionalizmust árja fajelméletté radikalizáló Adolf Hitler és az olasz nemzeti szövetséghez tartozó, majd nemzeti fasiszta párti Alfredo Rocco) konzervatív forradalmárként jellemezték magukat³³ – ahol a konzervatív kifejezés legpontosabban alighanem a nacionalista terminussal helyettesíthető. Az egyik ok, amiért a nacionalista jelző helyett a laikus és szakmai diskurzusokban mégis a konzervatív áll, éppen az lehet, hogy az utóbbi kifejezés sokkal megbízhatóbban orientál az általánosan használt bal-jobb skálán, mint a kezdetben baloldali (forradalmi) eszmeként megjelenő nacionalizmus.³⁴

Márpedig a magyar politikai palettán (de Kelet-Közép-Európában másutt is) a felvilágosodás óta nagyon fontos szerepe van a nacionalizmusnak. Rainer

az államhatalom kapcsolatával foglalkozik.

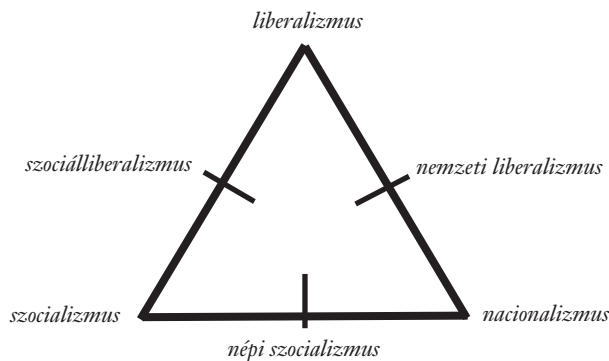
32 Heywood (2012) 20.

33 Bobbio (1996) 19.

34 Egyes szerzők a nacionalizmus problémájaként tárgyalják, hogy ez az ideológia – bár modern tudatforma – a modernitás előtti időszakra hivatkozik, lásd például Schwarzmantel (1998) 134–139. Mintha liberálisok nem igyekeztek volna elméleteiket egy hipotetikus, hajdanvolt Társadalmi Szerződéssel megalapozni, vagy mintha kommunisták nem hivatkoztak volna egy magántulajdon nélküli ösközösségi állapotra, illetve nem vezették volna vissza ideológiájukat a középkori parasztfelkelésekre és szegénylázadásokra. A nacionalizmus régi hagyományhoz visszanyúló jellegének hangsúlyozása alighanem nem egyéb, mint a konzervativizmussal való kapcsolatának demonstrálására tett kísérlet.

- 35 Rainer (2012) 27. A másik pozitív módon meghatározott gondolati-nyelvi közös pont a bürokratikus újraelosztás előnyben részesítése. Ugyanakkor – mint a szerző hangsúlyozza – az államközpontúság, az etatizmus mértékében és hangsúlyokban különbség van.
- 36 Kitschelt (1991) 33–34. A politikai törésvonalakat és a pártversenyt egyébként a többi kelet-közép-európai országhoz hasonlóan Magyarországon is nem piaci versus piaci tengellyel, illetve libertárius-kozmopolita versus autoriter-lokalista politikai tengellyel kifésztett mezőben ábrázolta.
- 37 Schweitzer (1993). Ezen az ábrán olyan – a bal-jobb skálán kezelhetetlen, ám a magyar politikai gondolkodás történetében meghatározó szerepet játszó – vegyes ideológiák is megjelennek, mint a népi szocializmus, illetve a nemzeti liberalizmus. A modell azt is kifejezte, hogy miképp áll távol a népi szocializmus a liberalizmustól, miközben az egyszerűbb bal-jobb skálán mindkettő „valahol középben” foglalhat helyet.

a Hayek-háromszög mintájára a szocializmus és liberalizmus mellé harmadik alapeszmének (ideológiai pólusnak) a nacionalizmust helyeztem, ilyenképpen.³⁷

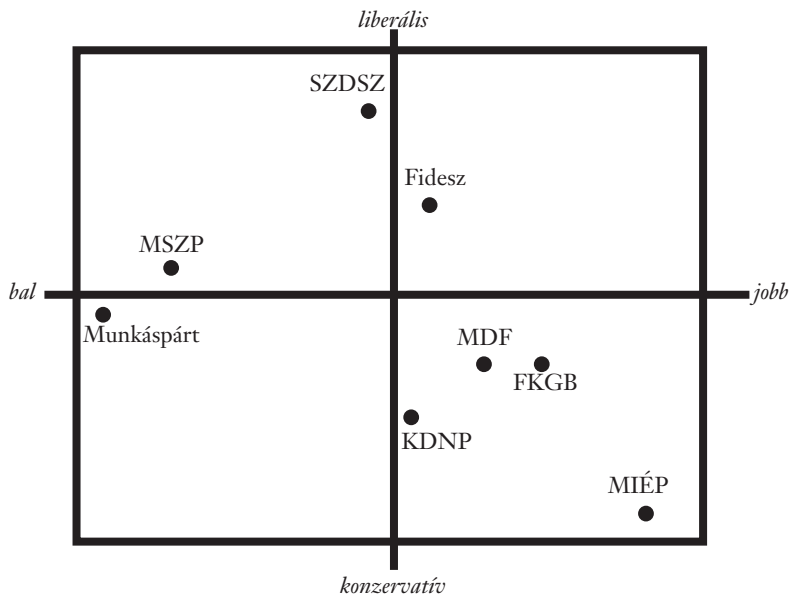
M. János szerint a két világháború közötti magyar jobboldali politikai formációk egyik gondolati-nyelvi közös jellemzője az organikus nemzeteszmé (amelynek lényege, hogy a magyar nemzethez tartozás, a magyarság mint önérték minden más identitást megelőz, sőt nem is nagyon lehetséges más fontos identifikációs tényező, mint a magyar), ez a leghatározottabbnak tűnő pozitív jellemző a többségében negatívan megfogalmazottak között (antiliberalizmus, antiszemitizmus, antidemokratizmus, antikommunizmus).³⁵

Hasonló a helyzet az 1989 utáni magyar pártszerkezettel. A kelet-közép-európai politikai rendszereket összehasonlító Herbert Kitschelt 1991-ben úgy vélte, hogy a magyarországi pártrendszerben megjelenő fő konfliktus a nemzeti-populista, illetve a libertárius-piaci pártok küzdelmével jellemezhető, s erre a tengelyre a politikai mezőben szintén megjelenő szocialista jellegű pártok nem illenek.³⁶

A magyarországi politikai mező jellemzésére egy 1993-ban írott esszémben

Egyesek közvélemény-kutatáson alapuló statisztikai módszerrel jutottak arra az eredményre, hogy a magyar választók egyik markáns csoportjához – a magukat baloldalinak és szocialistának, illetve a magukat liberálisnak, demokratának és/vagy zöld jelzővel leírhatónak mondók mellett – a nemzeti, a népi, a keresztény és/vagy a konzervatív jelző áll a legközelebb. A Lázár Guy és Marián Béla tanulmányához mellékelt ábrán a három tábor – illetve a hipotetikus háromszög modell is jól kirajzolódik.³⁸

A pártok helye a baloldali-jobboldali,
illetve a konzervatív-liberális rangsorok alapján

A mérsékelt jobboldalt – miként világszerte általában – talán azért szokták Magyarországon is a konzervativizmus ideológiai skatulyájába sorolni, hogy a magyar paletta a nyugat-európai államokéhoz hasonlítható legyen.³⁹ Ugyanakkor a magyarországi jobboldalra lényegesen kevésbé jellemző a konzervativizmus etimológiailag is leginkább meghatározó eleme, a hagyományok védelme, mint a nemzeti ügyek aposzt-

38 Lázár–Marián (1996) 17. Hasonló módon azonosítható a három politikai tábor közgondolkodásban meglévő helye egy később készült kutatásban is, lásd Fábian (2005) 226.

39 A posztkommunista jobboldali pártok többségét egy gyűjtés szerint 2000–2001 táján az elemzők általában konzervatív címkével illették. A nacionalista avagy függetlenségi csoportba sorolták például a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalmat

és a Horvát Demokratikus Uniót; mérsékelt, hagyományos avagy jelző nélküli konzervatívnak jellemezték például a Fidesz – Magyar Polgári Pártot és a lengyel Szolidaritás Választási Akciót; míg a cseh Polgári Demokrata Párt vagy a Román Demokratikus Konvenció liberális konzervatív címkét kapott. Hanley (2008) 2–3. 40 Simon (1999) 111–112.

rofálása. Simon János kutatásáról a *Politikatudományi Szemlében* 1999-ben beszámolva többek közt azt mutatta be, mit jelent a baloldaliság, illetve jobboldaliság a politikai elit számára. A parlamenti képviselők konszenzusa (a válaszaik alapján baloldalinak, illetve jobboldalinak kategorizáltak együttes véleménye) szerint a jobboldal jellemzője a határon túli magyarok védelme, a hazaszeretet és a nemzeti érdekek védelme.⁴⁰

BALOLDALAK, JOBBOLDALAK ÉS A POLITIKAI MEZŐ FŐ TENGELYEI

Gyurgyák János szerint – és ezzel egyetértek – baloldal és jobboldal értelme leginkább az időben egymásra rakódott jelentésrétegek miatt kuszálódott össze. Érdeemes felidézni a bal-jobb megosztottságról írott ideológiai-történeti összefoglalóját.

„A kifejezés eredetileg az 1789-es francia nemzetgyűlés megosztottságára utal, ahol a bal oldalon foglaltak helyet a radikális forradalmi képviselők, míg a jobb oldalon a mérsékelték. A monarchia restaurációja után a baloldali jelentette az antiklerikális köztársaság- és forradalom pártiságot, míg a jobboldali a klerikális, a »trón és oltár« egységében hívó forradalomellenességet. A 19. század második felétől alakult ki a baloldal-jobboldal megosztottság mai tradíciója. A politikai baloldal a népszuverenitásban és az emberi nem evolúciójában, valamint az emberi intézmények javíthatóságában, azaz a haladásban, progresszióban hitt. Eszményképe a polgári szabadság és egyenlőség elvének kiterjesztése, maximalizálása volt. Míg a baloldal inkább optimista, addig a jobboldal inkább pesszimista volt az emberi természetet illetően. A jobboldal a népszuverenitás helyett az emberi kiválóságban, valamint a tradíciókban hitt. Inkább volt egyenlőtlenség-, mintsem egyenlőségpárti. Szkeptikusan tekintett a baloldali racionalitáshitre, és erőteljesen hangsúlyozta a nem racionális, elsősorban vallási meggyőződését. A 19. század végén a politikai baloldal-jobboldal dichotómia gazdasági értelmet is kapott, amennyiben a baloldal jelentette a szabadpiac-ellenességet, az állami intervenciót, valamint az alullevők, a munkások, parasztok, kitzasztottak érdekvédelmét. Míg a jobboldal eszmerendszeréhez az állami beavatkozás ellenzése, a gazdasági szabadság kitel-

jesítésének igénye tartozott, azaz a társadalom alullevőivel szemben a jómódúak, polgárok arisztokraták, hivatalnokok érdekvédelme.

A 20. század húszas-harmincas éveitől ez a viszonylag egységes kép (politikai baloldal – gazdasági baloldal, illetve politikai jobboldal – gazdasági jobboldal) megbomlott, olyan politikai mozgalmak, pártok születtek, amelyek nem írhatók le a baloldal-jobboldal megosztottság mentén. Politikai baloldali nézetek társulhattak gazdasági jobboldali nézetekkel, és viszont, politikai jobboldali elképzelések gazdasági baloldali elképzelésekkel. A totalitárius rendszerek (szélsőjobb-szélsőbal) még inkább használhatatlanná tették a fogalmat, hiszen ezek a rendszerek nem egy tengely két szélső pontján helyezkednek el, hanem nagyon is egymás mellett.

[...] Még inkább problematikus e fogalmak használata az Elbától keletre, ahol egészen más ideológiai megosztottságok uralják a politikai és intellektuális életet. Itt [...] különösen anakronisztikus, semmitmondó baloldali-jobboldali megosztottságról beszélni.⁴¹

Gyurgyák némiképp lenézően szól azokról, akik mindezek után ma is használhatónak gondolják a bal és a jobb terminust, mondván, „baloldali és jobboldali nézetrendszerekről beszélni a politikusok és politikai publicisták kedvenc játékszere”.⁴² Mások viszont, épp ellenkezőleg, a bal-jobb dichotómiát elvetőket (például a brit Anthony Giddens) sorolják az endizmus (endism) téveszméket hirdető prófétáinak sorába, ahová például a történelem (pontosabban éppen a politikai eszmék történetének) végét meghirdető Francis Fukuyamát helyezik.⁴³

Gyurgyák – mint korábban szó volt róla – a hatalomkoncentráció-hatalomminimalizálás tengely használatát javasolta a „nagy történeti ideológiák” osztályozására. A kvantitatív felmérésekkel dolgozó politológusok is hajlamosak rá, hogy olyan koordináta-rendszerekkel mérjék például a választói preferenciákat vagy a pártok helyzetét egy vizualizált politikai mezőben, ahol a tengelyek a homályos bal-jobb irányoknál egyértelműbb jelölést kapnak.

Egy kilencvenes években végzett, négy kelet-közép-európai állam pártrendszerét elemző nagyszabású kutatás

41 Gyurgyák (1994) 285–286. Megjegyzendő, hogy Gyurgyák fenti eszmetörténeti vázlata nem szól a nacionalizmusról (holott tanulmányában ez is az alapideológiák között foglal helyet), alighanem a nacionalizmus balra vagy jobbra sorolásával kapcsolatban korábban ismertetett probléma miatt. A nacionalizmus problematikája nála is a kelet(-közép)-európai politikai palettára jellemző anomáliaként jelenik meg, a nyugatos felzárkózással szemben a sajátos orosz, román stb. utat hirdető populizmussal együtt.

42 Uo. 285.

43 Lásd például Heywood (2012) 340–342.

például a Lengyelországra, Csehországra és Magyarországra érvényes politikai mezőt – középszintű pártvezetők saját pártjuk 14–16 konkrét politikai kérdés szerinti besorolása alapján – egy szekuláris-libertárius versus vallásos-autoriter függőleges tengely mellett szociál-protekcionista versus piaci liberális vízszintes tengellyel írta le; míg Bulgária esetében a függőleges tengely a bolgár etnikai partikularistáktól a török kisebbségi reprezentációig terjedt, a vízszintes tengely egyik végpontját a szociális protekcionizmus és a kommunista rendszer védelme, a másik végpontját pedig a piaci liberalizmus és a kommunista rezsím elutasítása jelentette.⁴⁴

Egy másik, még szélesebb körre kiterjedő, ám statisztikai módszerekkel lényegesen kevésbé alátámasztott munka szerint az európai államokban a főbb politikai törésvonalakat az alábbi kilenc tényező szerinti beállítottságok jelentik: vallás, régió/kultúra/etnikum, vallásosság, város-vidék, a rezsím támogatása, nacionalizmus/xenofóbia, szociális gazdaságpolitika, külpolitika, posztmaterializmus.⁴⁵ Az egyes országok politikai mezőjének jellemzésére általánosan használt szociális-gazdasági bal-jobb törésvonalat a szerző időnként egy függőleges tengellyel egészíti ki: Magyarország vagy Románia esetén ez a nacionalista-kozmpolitá, Lengyelországban és Németországban a vallásos-szekuláris tengely.⁴⁶

A politikai gondolkodók egy másik csoportja szerint viszont a bal-jobb tengely a bemutatott problémák ellenére megmenthető, értelmesen és terméke-nyen használható eszköz.

44 Kitschelt–Mansfeldova–Markowski–Tóka (1999) 223–244. Jellemző módon (Marián Béla és Lázár Guy eredményéhez nagyon hasonlóan!) a kétdimenziós koordináta-rendszerben mindhárom visegrádi ország pártjai három jól elkülöníthető pólushoz gravitálnak, mégpedig egy szocialista, egy liberális és egy keresztény-autoriter pólushoz. Az utóbbi pártcsoportra Magyarország esetében a szerzők keresztény-nemzetiként hivatkoznak, noha koordináta-rendszerükben a nemzeti kategória meg sem jelenik.

45 Siaroff (2000) 21.

46 Uo. 272., 290., 377., 391.

A logikailag konzisztens eddigi „mentőakciókat” két csoportba lehet sorolni. Van, amikor a bal-jobb tengely egyértelmű definíciót kapott (Bobbio szerint például az egyenlőséghez való viszony a determináns), majd pedig a modell újabb tényezőkkel (például újabb tengellyel) egészült ki, hogy a bal-jobb egyenesen bajosan elhelyezhető elemek is helyet kaphassanak benne.

A másik megoldás, hogy megmarad a bal-jobb dichotómia sokrétű, túlde-terminált definíciója, ekkor viszont a modellbe egyértelműen be nem építhető, inkonzisztens elemek száma jelentősen megnövekszik.

Az általam javasolt megoldás alapja egy harmadik módszer: nem adok a bal-jobb tengelynek – a ráakódott jelentések nagy részét lehántva – egyértelmű definíciót, de nem is hagyom meg a meglévő túldeterminált meghatározást. Ehelyett kibontom az általánosan használt baloldaliság és jobboldaliság fogalom-pár alapvetően különböző használatait, és egyetlen – korokon és társadalmakon átívelően értelmezendő – bal-jobb tengely helyett három különbözőt definiálok.

Másféle tengelyt feszít ki ugyanis az a széles körben bal-jobb fogalmakkal leírt ellentétpár, amely a társadalom-átalakító törekvésekkel kapcsolatos, és amelynek jobb oldalán a változ(tat)ással szembeni szkepticizmus szerepel, mint az, amelynek a lényege az állami beavatkozás igenlése, illetve a szabadpiac támogatása közti konfliktus, és megint mást (egy harmadikat) a két totalitárius ideológiát, a kommunizmust és a fasizmust szembeállító, Bobbio által nagy antitézisnek⁴⁷ nevezett oppozíció. Miként a laikus szemléletben is más megfontolásból sorolódik jobbra a „vallás”, a „bankár” vagy a „fasizmus” terminus, amelyeknek nem is igen van közük egymáshoz. Egyszerűen fogalmazva, az első esetben a jobboldalt a konzervativizmus jelenti, a második esetben a (gazdasági) liberalizmus, a harmadikban pedig a szélsőséges nacionalizmus (fasizmus).

1. Az első bal-jobb tengelyen (a radikalizmus-hagyományőrzés tengelyen) a társadalmi haladással kapcsolatos felfogás a meghatározó.

RADIKALIZMUS

HAGYOMÁNYŐRZÉS

Ez a bal-jobb megosztás őseredeti, a francia forradalom időszakára jellemző értelmezése (lásd Gyurgyák János korábban ismertetett fogalomtörténeti vázlatát a bal-jobb oppozíció alakulásáról). Hasonló elven adja meg a baloldal és jobboldal (mint politikai attitűdök) értelmét Leon P. Baradat politikai ideológiákról szóló művében, ahol a bal-jobb skála szakaszait – a XX. század végén már szokatlan módon – radikális, liberális, mérsékelt, konzervatív és reakciós fogalmakkal jellemzi.⁴⁸

Ez az az értelmezés, amely a fasizmus jobbra helyezését problematikusá teszi. A fasizmus lényege nem az, hogy valamit megőrizzen, így tehát nemigen tekinthető a konzervativizmus szélsőséges fajtájának.⁴⁹ Ehelyett –

47 Bobbio (1996) 26.

48 Baradat (1994) 11–26.

49 Az sokkal inkább a fundamentalizmus lehetne, ezzel az eszmekörrel azonban e helyütt nem foglalkozom, bár a modellbe beleilleszthető, és politikai szerepe a

XXI. században bizonyos térségekben nem elhanyagolható.

miként az anarchizmus is – sokkal inkább a kommunizmus „holnapra megforgatjuk az egész világot” mentalitását

osztja. Ebben az értelemben tehát valóban baloldali ideológia, de csak ebben az értelemben.

2. A második bal-jobb tengelyen (az állami újraelosztás, etatizmus – korlátlan szabadpiac, laissez faire tengelyen) az állam gazdasági szerepével kapcsolatos nézetek a meghatározók.

Ez az a tengely, amely miatt a szabadpiacot védő liberálisok baloldalinak érzékelik például az olyan, más szempontból jobboldalra sorolt pártokat, amelyek hajlamosak az állami szabályozást propagálni. Ezt a tengelyt szokták széles körben gazdasági bal-jobb tengelynek nevezni, amelyen egymás mellé kerül a liberalizmus és az angolszász világban a liberális értékeket védelmező konzervativizmus. Ebben az értelemben a liberalizmus és az individuális anarchizmus (avagy libertarizmus) valóban jobboldali ideológia, de csak ebben az értelemben.

3. A harmadik bal-jobb tengelyen a kommunizmushoz, illetve a fasizmus-hoz való viszony a meghatározó.

Ez az a tengely, amely a Kelet-Közép-Európa XX. századi történetét nagymértékben alakító két totalitárius ideológia oppozícióján alapul. Az előző két értelemben egyértelműen jobboldaliként megjelenő két ideológia, a konzervativizmus és a liberalizmus nem jelenik meg ezen a tengelyen (más dimenzióban mozognak), ha pedig a tengelyre vetítjük őket, akkor valahol középtájon foglalnak helyet, mert ugyanolyan messze állnak mindkét szélsőséges ideológiától. Az, hogy a konzervativizmus jobboldali eszmeként a fasizmus közelébe kerül, az eddig ismertetett tengelyek összepréseléséből ered. Valójában másként jobboldali a konzervativizmus (a hagyományhoz, illetve a változáshoz való viszony szerint), mint a fasizmus (a nacionalizmus szélsőséges ideológiájaként).

További fontos tengelyt jelent a hatalomhoz való viszony szerinti (Gyurgyák János, illetve a Bozóki-Sükösd szerzőpáros modelljével kapcsolatban ko-

rábban már ismertetett) skála, ahol az ideológiák a totalitárius kommunizmustól és fasizmustól a hatalomnélküliséget hirdető anarchizmusig sorakoznak. Míg azonban a politikai gondolkodók a fentebb ismertetett három bal-jobb tengelyt több-kevesebb sikerrel egy általános bal-jobb tengellyé gyúrták, a hatalomhoz való viszony dimenziója már sehogyan sem volt erre illeszthető.

AZ IDEOLÓGIÁK ELMÉLETI DEFINÍCIÓJA ÉS TÖRTÉNETI VÁLTOZATAI

Mielőtt a baloldal-jobboldal felosztás helyett ajánlott modellt bemutatnám, az ideológiákkal kapcsolatban némi fogalomtisztázásra van szükség, ezek ugyanis – akár maga az ideológia kifejezés – számos eltérő értelemben használatosak.⁵⁰

Az ideológia kifejezést – például a marxista terminológiával szemben – értéksemlegesként (nem „hamis tudat” értelemben) használom. Valamely központi érték köré szerveződő politikai nézetek rendszerét értem rajta, amely gazdasági és társadalmi kérdések széles körében nyújt eligazítást, és így az egyéni vagy kollektív politikai cselekvés normatív elméleti megalapozását adja.

Az elmúlt kétszáz évben a nyugati világ legmeghatározóbb nézetrendszerei a liberalizmus, a szocializmus, a nacionalizmus, a konzervativizmus, az anarchizmus, a kommunizmus, illetve a fasizmus voltak, ezek azok a politikai ideológiák, amelyekről a szakmunkák szinte kivétel nélkül szót ejtenek.⁵¹

A továbbiakban ezeket definiálom, majd rámutatok, hogy az ekként kapott – társadalmakon és korokon átívelve elméletileg „lecövekel” – ideáltipikus fogalmak milyen viszonyban állnak történetileg előforduló különféle változataikkal.

Az ideológiák elméleti definícióját a francia forradalom klasszikus jelszó-hármasára alapozva mutatom be (szabadság, egyenlőség, testvériség), ahol szabadságon az egyének szabadságát értem mindenfajta korlátozó hatalommal (elsősorban az állammal) szemben,

50 Egyes szerzők szerint az „ideológia” a társadalomtudományok leghomályosabb fogalma. David McLellan kijelentését idézi Heywood (2012) 5.

51 Gyurgyák János említett munkájában ezek mellett nyolcadikként a populizmus is megjelenik, amely azonban csak „törédékes ideológia”. Gyurgyák (1994) 320. Heywood könyvében a kommunizmus – a szociáldemokrácia mellett – a szocializmus egyik válfaja, miközben az ekként bemutatott hat (plusz egy) „klasszikus ideológián” felül „új ideológiaként” megjelenik még a feminizmus, az ökológizmus, a vallási fundamentalizmus és a multikulturalizmus is. Heywood (2012) 18.

egyenlőségen a társadalom jövedelmi-vagyoni különbségeinek megszüntését, testvériségen pedig a nemzetet mint korlátozott, szuverén elképzelt közösséget (fraternitást).⁵²

A szabadságeszme ideológiái: liberalizmus, anarchizmus

A liberalizmus az *egyéni szabadságot* mint értéket középpontba állító *mérsékelt* ideológia. Ebből a központi értékből levezethetően konkrét politikai célja többek között a politikai és polgári jogok, illetve a hatalmat korlátozó alkotmányos rend kivívása, fenntartása, a gazdaságban pedig az állami beavatkozás mérsékelt szintjének elérése (alacsony adók, alacsony szintű újraelosztás, állami szabályozás és központi tervezés helyett a piac szerepének hangsúlyozása), illetve a monopóliumok, kartellek visszaszorítása (a szabadpiac érdekében).

A liberalizmus konkrét megjelenési formáinak egyéb jellemzői – például a társadalmi szerződéssel kapcsolatos fikció, a racionalizmus vagy az utilitárius felfogás – nem következnek közvetlenül a definícióból, tehát nem tekintem őket a liberalizmus lényegi, meghatározó elemeinek. A liberalizmus itt leírt elméleti definíciója ugyanakkor nagymértékben illik a nyugaton a XIX. és XX. században meghatározó szerepet játszó liberális politikai formációk nézetrendszeréhez, miközben némiképp különbözik is az úgynevezett baloldali, illetve jobboldali liberális pártok krédójától: az előbbieket nézetrendszere az egyenlősítő gazdaságpolitika, utóbbiaké az egyéni (polgári) jogokkal szemben a hagyományos intézmények védelmében tér el némiképp a tisztán liberális ideológiától (szociálliberális, illetve konzervatív-liberális eszmerendszer). Az Egyesült Államokban az előbbi, szociálliberális nézetrendszert szokás liberáliszmusként megjelölni, míg a definícióm szerinti liberalizmusra libertarizmusként hivatkoznak.

52 A nemzet ilyen meghatározását lásd Anderson (2006) 7. Azt a téma szempontjából nem elsődleges (bár érdekes) kultúr-történeti kérdést, hogy vajon a francia forradalom idején a jelszótrió harmadik tagja, a fraternitás valóban a nemzeti közösségre vonatkozott-e, nem vizsgálom – az ideológiák szabadság-egyenlőség-testvériség felosztása így esetlegesnek tekinthető, és csak szimbolikus jelentéssel bír.

A konkrét liberális álláspontok egy része csak egy adott korra jellemző, a XIX. században például liberális körökben sem igen merülhetett fel a homoszexuálisok házasságkötési jogának kérdése. Ezzel szemben a cenzúra nélküli sajtószabadság ügye a XX. század végére a nyugati társadalmakban olyanmódon természetessé vált, hogy lényegében minden politikai erő a magáénak vallja (bár egyes esetekben ez a problémakör is megjelenhet a politikai erőket

ideológiai alapon megosztó tényezőként, például hogy a gyűlöletbeszédre is kiterjed-e a szólásszabadság).

Az egyéni szabadság maximális elérése, az államhatalom (és az egyént korlátozó egyéb hatalom) megszüntetése ugyanakkor olyan cél, amely mérsékelt eszközökkel (demokratikus keretek között) nem valósítható meg, a liberális mozgalmak célja tehát csupán a hatalom visszaszorítása, kordában tartása. Az államhatalom (és minden hatalom) teljes felszámolását tűzi ki célul ugyanakkor az anarchizmus, az *egyéni szabadságot* középpontba állító, *radikális* ideológia. Erre az ideológiára politikai mozgalmak ma ritkán hivatkoznak, ez azonban nem volt mindig így (például a XX. század elején Oroszországban, vagy éppen Nyugat-Európában az 1968-as diákmegmozdulások idején). Az anarchizmus kategóriával jelölt nézetrendszerek típusai közül az úgynevezett individualista anarchizmus vagy anarchokapitalizmus emeli mindenek fölé az egyéni szabadságot – anarchizmus-definícióm tehát erre vonatkozik. A kollektivistá anarchizmus vagy anarchokommunizmus az egyéni szabadság elvét az egyenlősítés eszméjével keveri.

Az egyenlőségeszme ideológiái: szocializmus, kommunizmus

A szocializmus az *egyenlőséget* mint értéket középpontba állító *mérsékelt* ideológia. Ebből a központi értékből levezethetően konkrét politikai célja többek közt a társadalmi és kulturális különbségek csökkentése, a gazdaságban pedig az adók progresszivitása és az állami újraelosztás növelése, illetve a piac és a magántulajdon szerepének mérséklése, kordában tartása a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek csökkentése érdekében.

A szocialista és szociáldemokrata nézetrendszerek többi jellemzője (például a racionalista, illetve materialista felfogás) nem következik közvetlenül a definícióból, nem tekintem tehát a szocializmus lényegi, meghatározó elemének. A szocializmus itt leírt definíciója ugyanakkor illik például a Nyugat-Európában a XX. század jelentős részében meghatározó szereppel bíró szocialista, illetve szociáldemokrata politikai formációk nézetrendszerére.

Az egyenlőség maximális elérése, a társadalmi és vagyoni különbségek felszámolása olyan cél, amely mérsékelt eszközökkel (demokratikus keretek között) nem valósítható meg, a szocializmus célja tehát az egyenlőtlenségek, a szegénység visszaszorítása, kordában tartása. A társadalmi és vagyoni különbségek teljes felszámolását tűzi ki ugyanakkor a kommunizmus, az *egyenlőséget* középpontba állító *radikális* ideológia. A kommunizmus – az anarchizmushoz hasonlóan – nehezen elérhetőnek tűnő utópia is egyben, az osztályok és vagyoni-jövedelmi különbségek nélküli társadalom utópiája, amely a XX. század

nagy részében – marxizmus–leninizmusként elsősorban a Szovjetunióban, illetve szatellitállamaiban, de kisebb mértékben Nyugat-Európában is – jelentős hatást gyakorolt.

A testvériségeszme ideológiái: nacionalizmus, fasizmus

A nacionalizmus a *nemzeti elvet* mint értéket középpontba állító *mérsékelt* ideológia. Ebből a központi értékből levezethetően konkrét politikai célja a nemzetállam megteremtése, illetve megerősítése, a nemzeti nyelv, hagyományok ápolása, a nemzethez tartozók képviselése és védelme az országhatárokon belül és kívül, adott esetben a nemzetállam területének gyarapítása békés eszközökkel; a gazdaságban pedig a nemzetgazdaság és nemzeti értékek védelme, a korporatizmus és protekciónizmus.

Partikuláris jellegéből adódóan számtalan változata van – ahány nemzet, legalább annyifajta (de nyilván sokkal több) nemzeti ideológia létezik. E nézetrendszerek két alapvető csoportját az államnemzeti nacionalizmusok (patriotizmusok) és az etnikai nacionalizmusok képezik. Minthogy a nemzetet Benedict Anderson értelmezésében „elképzelt közösségnek” tekintem, a fenti definíció mindkét ideológiatípusra érvényes. Ez volt az ideológiai alapja a nemzetállamot megteremteni kívánó XIX. századi nemzeti felszabadító mozgalmaknak, és ezzel írhatók le a leginkább a XX. században – egészen napjainkig – gyakran konzervatívként tárgyalt, ám valójában inkább a nemzeteszizm mint a hagyományos intézmények védelmét középpontba állító kelet-közép-európai jobboldali politikai formációk (de például Charles de Gaulle különböző korszakaiban vallott politikai elképzelései is a nemzeteszizmen alapultak).

Amikor a nacionalizmust (például a sovinizmustól, rasszizmustól alapvetően megkülönböztetve) mérsékelt ideológiaként írom le, ezzel azt is kifejezem, hogy olyan ideológiának tekintem, amely nem akarja legyőzni a más nemzetekhez soroltakat, etnikai kisebbségeket, bevándorlókat, még akkor sem, ha adott esetben velük szembeállítva értelmezi a saját nemzetet.⁵³ Ezzel szemben a tiszta és erős (idegenektől megtisztított és idegen hatalmakat legyőzni képes) nemzetállam a fasizmus programja, amely a *nemzeti elvet* középpontba állító *szélsőséges* ideológia. A fasizmus a XX. század harmincas és negyvenes éveiben játszott leginkább meghatározó szerepet Európa és a világ történelmében, és

53 „Belefér” tehát a demokráciába, sőt – a liberalizmushoz és a szocializmushoz hasonlóan – a demokratikus rend létrejöttéhez szükséges ideológia.

számos változata alakult ki. Két legfontosabb formája, az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus lényege a definíciónak megfeleltethető: szélsőséges rasszizmusa és nacionalizmusa a

nemzeti elv szélsőséges képviselőjét jelenti a más nemzethez soroltakkal szemben, erőszakcultusza és militarizmusa pedig radikális jellegéhez tartozik.

A hagyomány (anti)ideológiája: a konzervativizmus

A konzervativizmus az évszázados *társadalmi hagyományok védelmét* középpontba állító ideológia. Ebből a központi értékből levezethetően konkrét politikai célja többek közt a hagyományos rend, életvitel, szokások, értékek, intézmények (például a vallás, illetve az egyház, a család) védelme a modern társadalomátalakulással szemben, gazdasági célja a hagyományos közösségek megerősítése, például a családon belüli gyermekvállalás elősegítése, az egyházi tulajdon vagy a parasztgazdaságok védelme.

Ez az elméleti definíció jórészt illik a történetileg kialakult, konzervatívnek nevezett politikai formációk nézetrendszerére, bár azok számtalan különféle formát vettek fel. A konzervativizmus ugyanis bizonyos értelemben anti-ideológia, amely a többi ideológiával szemben az emberi bölcselkedésen alapuló nagyszabású társadalom-átalakítás veszélyességét hirdeti,⁵⁴ másrészt – felfogásából adódóan – valamelyest az adott helyzethez alakítva fogalmazza meg, hogy mi az éppen konzerválandó hagyomány.

Mint azt Friedrich Hayek írja: „Hadd fogalmazzam meg itt, mi a döntő ellenvetés szerintem minden olyan konzervativizmussal szemben, amely megérdemli, hogy így nevezzék. Ez pedig az, hogy a konzervativizmus természeténél fogva nem kínálhat alternatívát azzal az iránnyal szemben, amelyben haladunk. Az aktuális tendenciáknak ellenállva sikerülhet lelassítania a kedvezőtlen fejlődési folyamatokat, de mivel nem mutat más irányt, nem akadályozhatja meg a folytatódásukat. Ezért a konzervativizmus sorsa mindig is az volt, hogy a folyamatok után kullogjon egy olyan úton, amelyet nem maga választott. A konzervatívok és a

54 „Ha egy konzervatívot a politikai meggyőződéséről kérdezzük, könnyen kaphatjuk válaszként, hogy nincs ilyen meggyőződése, sőt a modernitás legsúlyosabb eltévelyedésének éppen azt tartja, hogy a politikát meggyőződés kérdéseként látja: mintha a politikai célok szintjén vissza lehetne nyerni azt a megnyugtató bizonyosságot, melyet hajdan a vallásos hit jelentett. Egy másik szempontból azonban a konzervativizmus mégiscsak hitrendszeren alapul, ám ez éppúgy ellentétes az elméletalkotással, mint a szocialista vagy a liberális politikai gyakorlattal.” Scruton (1995) 11. Anthony Quinton szerint „a változtatások nagyszabású és absztrakt terveinek” elvetése, a közösség által felhalmozott politikai bölcsességre támaszkodás elméleti alapja az emberi természet intellektuális és morális tökéletlenségébe vetett hit. Quinton (1995) 16–17.

haladás hívei közti kötélhúzás csak a mindenkori fejlődési folyamatok sebességét, nem pedig irányát befolyásolhatja.”⁵⁵

A konzervativizmus tehát kettős természetű kifejezés. Nemcsak egy ideológiát jelent, hanem egyfajta origót is, amelyhez képest a „normális” ideológiák változtatni akarnak (a liberalizmus például az egyéni szabadság kiteljesítése irányában). A XIX. század során a kontinentális Európában a konzervatívok általában (az ideológiára adott definíciónak megfelelően) a szövettségi rend dinasztikus legitimizmusát képviselve a trón (és az oltár) érdekeit igyekeztek védelmezni a parlamentarista, polgári, liberális és – főképp Európa keleti felén – a nemzeti felszabadító erőkkel szemben. Viszont a XX. században a kontinentális Európában gyakran a nemzeti elvet magukévá téve támadták a „lélektelen” burzsoá kapitalizmust megtestesítő nagypolgári társadalmat és egyben a materialista, internacionalista kommunista munkásmozgalmat is. Eközben Angliában és Amerikában a konzervatívok egyre inkább a szabadpiacot védik a piacszabályozó, újraelosztó törekvésekkel szemben.

Hayek idézett tanulmányában elvetette, hogy egyéni szabadságon alapuló nézeteit ezzel a címkével illessék (az amerikai kontextusban lejáratódott liberális helyett a libertárius kifejezést javasolva). Mások mégis ragaszkodnak hozzá, hogy Hayek konzervatív. „Hayek nevet keresett a pártnak, amely azokat képviselné, akik hozzá hasonlóan gondolkodnak. A kutatást abbahagyhatja. Már van neve a pártnak, amely a szabad választásért áll ki, és amely fenn akarja tartani az egyéni választások felhalmozott eredőjeként kialakult spontán rendet. Ez olyan párt, amely elismeri a hagyományok és a kulturális örökségek szerepét a kiegyensúlyozott társadalomfejlődésben. Olyan párt, amely elutasítja a központi tervezőket, a kollektivistákat és a kiagyalt tervek szószólóinak önhittségét. Ha Hayek professzor ezt még nem tudná, most már tudnia kell, hogy ennek a pártnak a neve: Konzervatív.”⁵⁶ Ugyanakkor definícióim szerint az effajta, szabadelvű hagyományokon alapuló konzervatív pártra inkább a liberális-konzervatív jelző illik.

Míg Madsen Pirie a magát – a definíciónak megfelelően – leginkább liberálisnak (avagy libertáriusnak) gondoló Hayeket akarja beráncigálni a konzervatívok közé, mások a mai brit Konzervatív Pártot akarják liberálisnak címkézni, mondván, valójában nem is konzervatív, hanem jobboldali liberális párt – amennyiben alapértéke a szabadság és az individualizmus, és jellemzően a szabadpiac korlátlan védel-

mét emeli programjába a politikai és szociális jogok védelmére fókuszáló

⁵⁵ Hayek (1995) 421.

⁵⁶ Pirie (1987) 8.

„baloldali (radikális) liberális” ideológiájú Liberális Demokratákkal szemben.⁵⁷

Ideáltipikus ideológiák és a politikai gondolkodók, mozgalmak, pártok nézetrendszere

A politikai gondolkodók, politikusok vagy pártok nézetrendszere a valóságban – mint erről az egyes ideológiáknál már szó esett – általában vegyesen tartalmaz különféle ideológiákra jellemző álláspontokat. Még mindig elméleti kategóriákként definiálhatók olyan köztes ideológiák, mint például a szocializmus és a liberalizmus alapértékeit egyszerre képviselő szociálliberalizmus. Hasonlóképpen a nacionalizmus és a szocializmus közé helyezhető a populizmus (népi szocializmus),⁵⁸ a liberalizmus és a nacionalizmus közé a nemzeti liberalizmus és így tovább.

A modell természetesen így sem tehető annyira összetetté, hogy az egyes nézetrendszereket vagy valamely társadalomra jellemző politikai-ideológiai mezőt a maga teljes összetettségében vizsgálja. Jelentősen tovább kéne bonyolítani ahhoz, hogy például a zöld vagy a feminista gondolat is helyet kaphasson benne, a nem ideologikus, hanem pragmatikus politikai kérdésekről nem is beszélve, amelyek egy ilyen modellből természetesen kimaradnak.

A hét alapideológia (és a köztes pozíciók) definiálásával mégis olyan részletes modellt kapunk, amelyben a baljobb tengelynél sokkal pontosabban osztályozhatók és ábrázolhatók a történeti nézetrendszerek, illetve az ezeket képviselő gondolkodók, politikusok vagy politikai csoportok.

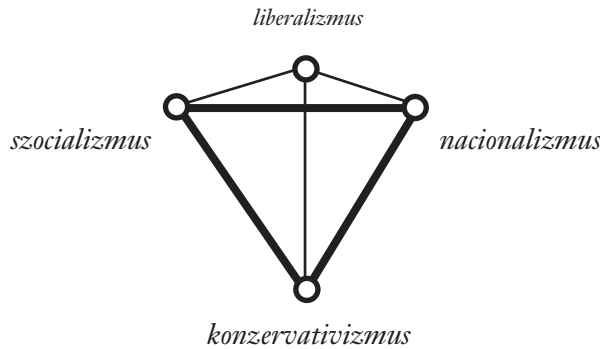
57 A pártcsaládok brit tagjainak efféle elrendezését lásd például Enyedi-Körösné (2001) 106.

58 Megjegyzendő, hogy a populizmusnak sokféle, ettől teljesen eltérő értelmezése is létezik. Kirk Hawkins például olyan diskurzusként definiálja, amely jó és rossz küzdelmén alapul, manicheista világnézetet tükröz, a népakaratra hivatkozik egy gonosz és fenyegető kisebbséggel szemben, amelyet történelmi jelentőségű küzdelemben – akár nem demokratikus eszközökkel is – le kell győznie. Hawkins (2009).

AZ IDEOLÓGIÁK TETRAÉDER MODELLJE ÉS A BALOLDAL-JOBBOLDAL TENGELEK

Elfogadva és kiegészítve Friedrich Hayek ötletét a liberalizmus-konzervativizmus-szocializmus trió háromszög-megjelenítésére, az előbbi fejezetben definiált ideológiák közül a liberalizmust, a szocializmust, a nacionalizmust és a

konzervativizmust négy külön pólusként elhelyezve az alábbi tetraéder modelt kapjuk.

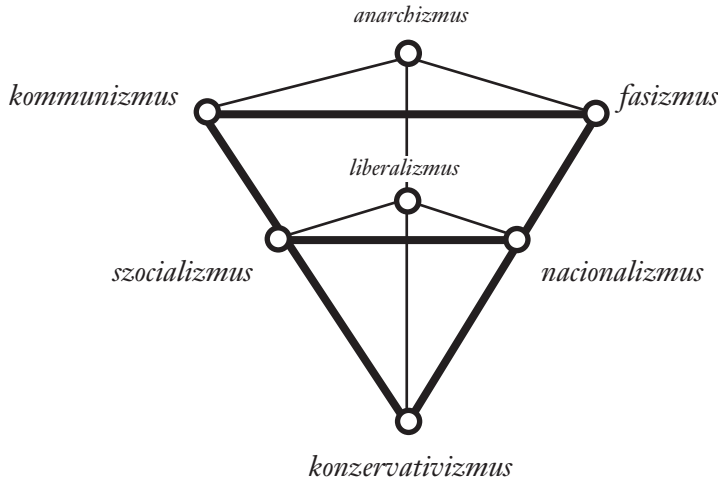
Miképp Hayek háromszöge, ez a modell is azt fejezi ki, hogy a pólusokként megjelenített ideológiák egyike sem tekinthető a többiek között valamiféle középútnak. Ahogyan például Hayek megfigyelése szerint a liberalizmus nem a szocializmus és a konzervativizmus közti átmenet, a nacionalizmus is más dimenzióban mozog.

A négy alapideológia különös viszonyban áll egymással: mind között elentét feszül (a nacionalizmus-konzervativizmus ellentét például az 1867 utáni magyar parlamentben is megjelenik, a liberalizmus és nacionalizmus ellentét viszont többek közt a népi-urbánus ellentét egyik alapja); ugyanakkor – mint szó volt róla – mindegyikük között léteznek átmenetek (a keresztény-szocialista értékrend például a szocializmus és a konzervativizmus közötti mézőben jeleníthető meg).

Továbbá egyedi jellege mind a négy ideológiát szembeállítja a többi hárommal. A konzervativizmussal szemben álló mindhárom ideológia (a szabadság-egyenlőség-testvériség trió mérsékelt változatai) a modernitás képviselője, a nacionalizmussal szemben állók mindhárman internacionalistának tekinthetők, a liberalizmussal szembeniek mindhárman kisebb-nagyobb mértékben kollektivisták. A szocializmussal szembeniek pedig azok, amelyek a jobboldal három különféle értelmezését definiálják: a változás radikalizmusa szerint a konzervativizmus, gazdasági értelemben a liberalizmus, a totalitarizmusok fajtái szerint pedig a nacionalizmus.

A modell logikus módon kiegészíthető a szélsőséges ideológiákkal, annak alapján, hogy ideáltipikus változatban a kommunizmus a szocializmus, az anarchizmus a liberalizmus, a fasizmus pedig a nacionalizmus radikális változatá-

nak tekinthető, ahol az első pár az egyenlőség radikális és mérsékelt ideológiája, a második pár a szabadságé, a harmadik pedig a testvériségé.

Ebben a kibővített tetraéder modellben⁵⁹ megjelenik a három értékdimenzió (a megdöntött függőleges tengelyek). A szabadság értékdimenziója a konzervativizmustól a liberalizmuson át az anarchizmusig terjed, az egyenlőségé a konzervativizmustól a szocializmuson át a kommunizmusig, a testvériségé a konzervativizmustól a nacionalizmuson át a fasizmusig.

A tetraéder három szintje három különböző idősíknak is megfeleltethető: az alsó sarokban a konzervativizmus eredetileg a francia forradalom előtti hagyományokat őriz, a középső háromszög pólusai, a liberalizmus, a szocializmus, és a nacionalizmus a modernitás XIX. századi eredetű ideológiái, a felső háromszöglap pólusai, az anarchizmus, a kommunizmus és a fasizmus az előbbieket jellemzően XX. századi radikális változatai.

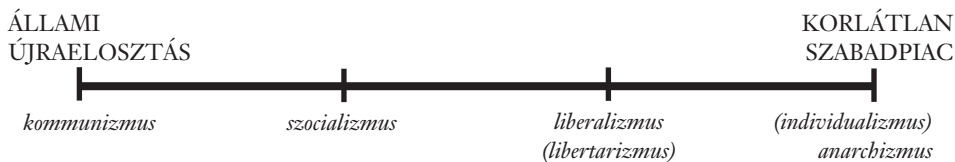
Vagyis a tetraéder modellben a függőleges irány, azaz a radikális ideológiáktól a mérsékeltéken át a konzervativizmusig tartó egyenes a baloldal-jobboldal dichotómia első értelmezésének felel meg.

59 A modellt elsőként egy TDK-dolgozatban, majd a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemre beadott szakdolgozatban mutattam be. Schweitzer (1995) és (1996).

SCHWEITZER ANDRÁS

A modellben a bal-jobb ellentét második értelme, a szocialista-liberális (kommunista-anarchista) tengely is elkülöníthető:

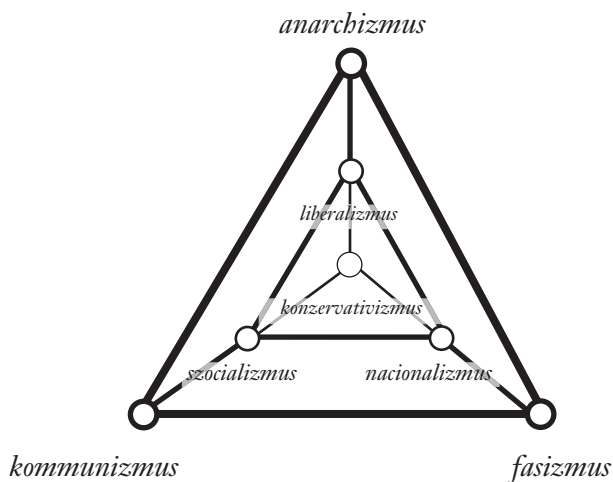
A szélsőségesen egyenlősítő kommunista ideológiához inkább a szocializmus, míg a korlátlan szabadságot, így szabadpiacot hirdető (individualista) anarchizmushoz a liberalizmus áll közelebb.

És megjelenik a nagy antitézisnek nevezett harmadik bal-jobb irány – a szocializmus-nacionalizmus (kommunizmus-fasizmus) tengely – is, amely a tetraéder modell fentebb látható ábráján valóban a baloldaltól a jobboldalig húzódik.

Ezen a tengelyen a szocializmus (mészkelt egyenlősítő ideológiaként) a kommunizmushoz, a nacionalizmus pedig (a nemzetelv mérsékeltbb képviselőjeként) a fasizmushoz áll közelebb.

Ez a három tehát a bal-jobb dichotómia három alapvetően eltérő értelmezése szerinti ideáltipikus bal-jobb tengely. A hatalomhoz való viszony tengelye pedig az anarchizmustól a totalitárius ideológiák felé irányul, a modell felülnézetében fentről lefelé.

A hét alapideológia viszonyát leíró tetraéder modell kezelni képes az egyszerű bal-jobb skála ismertetett problémáit. Világosan kirajzolódik benne, hogy a kommunizmus és a fasizmus egy szempontból – totalitárius ideológiaként, a liberalizmussal, illetve az anarchizmussal szemben – nagyon is hasonló nézetrendszerek.⁶⁰ Feloldja azt a paradoxont, hogy az általánosan használt bal-jobb modell a konzervativizmus szélsőséges változatának láttatja a fasizmust, mintha az utóbbinak a homlokterében is a hagyományokhoz való ragaszkodás állna, és még inkább konzerválni kívánna valamiféle modernitás előtti beállítódást. Egyúttal a liberalizmust is megszabadítja az egytengelyűség átkától, ami a szocializmus és a konzervativizmus közötti átmenet szerepére kárhoztatta. Teret nyit továbbá a középutas nézetrendszerek számos változatának: a szociálliberális, nemzeti liberális, konzervatív-liberális, népi-szocialista (populista) pozícióknak. Végezetül pedig kezelni tudja a XIX. és XX. század legmeghatározóbb ideológiáját, a nacionalizmust, amire a bal-jobb modell tipikus, kétdimenzióssá bővített modelljei (például a bal-jobb és liberális-konzervatív tengelyeket használó modellek) sem voltak képesek.

A TETRAÉDER MINT LOGIKAI MODELL GYAKORLATI ALKALMAZÁSAI

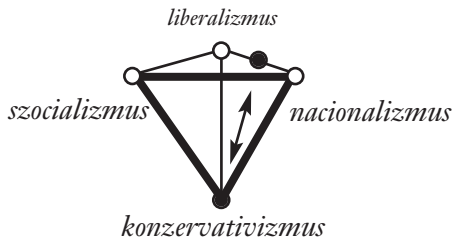
Bár a valósághoz képest a tetraéder modell is leegyszerűsíti a politikai teret, alkalmas egy adott társadalomban a főbb ideológiai törésvonalak bemutatására, illetve a politikai nézetek vagy akár a társadalmakra jellemző politikai mezők összevetésére, hiszen a nyugati világ elmúlt kétszáz évének fő politikai eszméi helyet kapnak rajta.

Segítségével kezelhetővé válik például az a jelenség, hogy Magyarországon, illetve a régió más társadalmaiban a nacionalizmus (vagyis a nemzeteszmét középpontba állító ideológia) valamikor a XX. század elején baloldalról „átcsúszott” a jobboldalra. Valójában nem a nacionalizmus mozgott, hanem a politikai spektrum (és a koronként és társadalmanként eltérő bal-jobb tengely) változott meg: míg a XIX. században a nacionalizmussal és liberalizmussal jellemezhető progresszív függetlenségi és konzervatív birodalomeszmével álltak szemben, addig a XX. században a nemzetelv képviselői – a szocialista, kommunista mozgalmak és az ugyancsak nemzetetlen liberálisok ellenében – a konzervativizmushoz kerültek közel

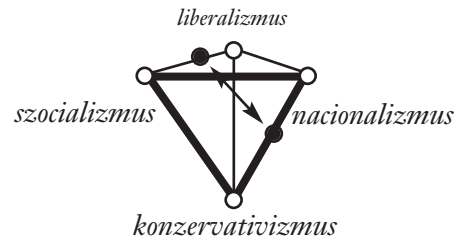
⁶⁰ Nem is beszélve arról, hogy a kommunizmus ideológiáját hirdető megvalósult államrendszerek az egyenlőség hangoztatásán (és csak részleges megvalósításán) túl igen gyakran a nemzeti elv irányába is kompromisszumot tettek.

(a Habsburg Birodalom megszűnésével a magyar nacionalizmus immár könnyedén vállalhatta annak neobarokk hagyományát).

Kelet-Közép-Európában a XIX. század során jellemző politikai szembenállás

Kelet-Közép-Európában a XX. század első felében jellemző politikai szembenállás

A tetraéder modellben megjeleníthetővé és érthetővé válik az a hagyományos bal-jobb tengelyen feloldhatatlan paradoxon, hogy a két világháború közötti (leginkább szocialista és nacionalista jellemzőkkel leírható, populista) népi mozgalom nézetrendszere miképp tűnhet éppúgy középutasnak, mint a hozzá képest egészen más elveket valló, a konzervatív és liberális nézetrendszerhez közel álló politikusok. Sőt az az eredeti bal-jobb modell alapján paradoxonnak számító helyzet is világosan értelmezhető rajta, hogy a népi mozgalom miként állhatott egyszerre közelebb a fasizmushoz és a kommunizmus-hoz is, mint a hozzájuk képest inkább liberális konzervatív Bethlen.⁶¹

61 A jelenség némiképp hasonlít a csehországi helyzetre, ahol a mai napig többekévesbé jellemző maradt az a XIX. század végén kialakult helyzet, hogy a nacionalizmus inkább a szocializmussal kapcsolódik (lásd például a Sokol-mozgalom történetét), a liberalizmus pedig a konzervativizmussal (például a fasizmust és kommunizmust egyaránt elutasító szabadelvű katolikus értelmiség eszmerendszerében). Ez a jelenség kissé problematikusá teszi a bal-jobb kategóriák alkalmazását: az általában ekként illetett liberális konzervatívok – a thatcherista britekhez hasonlóan – érthető módon idegenkednek attól, hogy a szélsőséges nacionalistákkal egy oldalra sorolják őket.

A hagyományos demokráciában a mérsékelt jobboldaliktól illetett pártok nézetrendszere a háromféle ideáltipikus jobboldal (konzervativizmus, liberalizmus és nacionalizmus) valamiféle kombinációja. A nyugat-európai konzervatívok, az amerikai republikánusok vagy éppen Margaret Thatcher például egyszerre állnak közelebb a konzervativizmushoz, a liberalizmushoz és a nacionalizmushoz, mint a velük szemben álló, hozzájuk képest alapvetően szociáldemokrata (szocialista) jellegű „baloldal”. Ez magyarázza Völgyes

Iván megfigyelését, hogy a jobboldal, beleértve annak kelet-közép-európai változatát, nehezebben meghatározható, szerteágazóbb nézetrendszer, mint a baloldal. „A »baloldallal« ellentétben a »jobboldalnak« sosem volt olyan koherens ideológiája, ami a jobboldalra mint mozgalomra jellemző lett volna. [...] az a tény, hogy sehol sem lehet olyan nézetrendszert találni, ami minden »jobboldali« jelenségre magyarázatot adna, azt eredményezte, hogy a jobboldal sokkal kevésbé »kutatható«, mint a baloldal.”⁶²

A háromféle jobboldali ideológia összekapcsolódása részben annak a több évszázados történeti folyamatnak az eredménye, amelynek során az egyenlőség eszméje – mindhárom értelemben vett baloldali pólusként – egyre meghatározóbbá vált. Európa keleti felén az 1945 utáni évtizedekben erre a jelenségre erősített rá a meghatározó kommunista politikai diskurzus, amely a klerikális konzervatívokat (például egy katolikus papot), a kapitalista gazdasági rendet megtestesítő vagyonosabb polgárokat (például egy cégtulajdonost vagy kereskedőt), valamint a nemzeti lét kérdéseit középpontba állítókat (például a határon túli magyarokért aggódó írókat) egyaránt reakciós jobboldaliként bélyegezte meg.

Ugyanakkor 1989 után Magyarországon a politikai-ideológiai színtéren (nagy vonalakban tekintve) leginkább a XX. század első felére jellemző helyzet állt elő újra: szociálliberális eszmekör áll szemben egy nemzeti konzervatívval, ezt a szembenállást írják le a leggyakrabban a bal-jobb fogalompárral. Ez az oppozíció szintén jobban értelmezhető a tetraéder modellben, mint a hagyományos bal-jobb skálán,⁶³ és ez az elemzés érdekes logikai eredményekkel szolgál. A szembenállás ugyanis az első és a harmadik értelmezés szerint is bal-jobb megosztottságnak tekinthető, a második értelmezés szerint viszont nem, hiszen gazdasági értelemben (az állami beavatkozás, újraelosztás kérdésében) a szocialisták balra, a liberálisok pedig jobbra állnak a közömbösnek vagy középutasnak tekinthető nemzetiektől és konzervatívoktól. És ez a jelenség, amely – amellet, hogy politikai feszültséget eredményezett az 1994–98 között kormányzó koalíció pártjai között (és jelenleg is nehezen kezelhető konfliktust jelent a második Fidesz-kormányval szemben álló demokratikus erők között) – fogalmi-értelmezési problémákat is okozott a politikai jelenségek elemzői számára.

62 Völgyes (1993) 224.

63 Tanulmányom függelékében a tetraéder modell gyakorlati alkalmazásának egy lehetséges példáját a Fidesz 1988–2003 közötti politikai irányváltása kapcsán mutatom be.

ÖSSZEZGÉS

Baloldal és jobboldal olyan címkék, amelyeket világszerte több mint két évszázada használnak politikai nézetek és politikai erők megkülönböztetésére. Eközben az egyes társadalmakra egy adott időben jellemző politikai mezőt leggyakrabban az általuk kifeszített politikai spektrumként képzelik el. A fogalompár a rendkívül széles körű használat miatt egy másik térmetaforára, a fent-lent ellentétpárra hasonlít, amelyet társadalomtudósok és laikusok – szintén rendkívül széles körben – az elitek és a köznép megkülönböztetésére használnak.

Csak hogy, mint ez sokszor kiderül, a bal-jobb megkülönböztetés efféle univerzális használata korántsem problémamentes. A dolgozatban bemutatott anomáliák – többek között, hogy a fasiszta és a kommunista ideológia nehezen tekinthető egymással szemben álló két szélsőségnek, hogy a liberalizmus nemigen értelmezhető a szocialista és a konzervatív gondolat közti átmenetként, hogy az elmúlt kétszáz évben világszerte (máig) alapvető szerepet játszó nacionalizmus nehezen tűnik elhelyezhetőnek a skálán – erősen megkérdőjelezi a bal-jobb modell használhatóságát.

Ráadásul úgy tűnik, hogy a címkék a különféle társadalmakra vonatkoztatva minden alkalommal – többé vagy kevésbé – mást és mást fejeznek ki. Valahogy úgy, ahogyan több országban használják a piros-kék ellentétpárt a politikai formációk megkülönböztetésére, de míg az Egyesült Államokban a piros a „jobboldali” republikánusokat jelöli, a világ más részeiben éppen a szocialista pártokat jelölik vele (miközben például Ausztriában vagy Portugáliában az amerikai „baloldal” színe, a kék éppen egy jobboldali pártot jelöl).

Ezen anomáliákat érzékelve a politikáról gondolkodók (politikatudósok, történészek) egy része a bal-jobb skálát módosítva igyekszik használható politikai-ideológiai modellt felállítani. Vannak, akik valamiféle kiegészítéssel vagy megszorítással továbbra is univerzálisan alkalmazhatónak gondolják a bal-jobb skálát, és vannak, akik ehelyett minden adott politikai mező leírására egyedi modellt állítanak.

Megoldásom egy harmadik utat követ: a tetraéderrel olyan univerzálisan használható modellt ajánlok, amelyben megjelennek a nyugati világ XIX–XX. században legfontosabb politikai ideológiái (a nacionalizmus is), és amelyben három eltérő dimenzióként, ideáltipikus formában jelenik meg a bal-jobb tengely három leggyakrabban használt értelmezése.

A modell ezáltal segít tisztázni azokat a fogalmi zavarokat, amelyeknek az az oka, hogy a bal-jobb dichotómia használatakor a három fundamentálisan különböző tengelyt egymásra préseljük. A fogalomtisztázás céljával készült tetraéder modellel pontosabban leírhatóvá és másokkal összehasonlíthatóvá vá-

lik egy adott társadalomra adott pillanatban jellemző politikai mező, mint a hagyományos bal-jobb skálán alapuló modellekkel.

HIVATKOZÁSOK

Anderson (2006)

ANDERSON, BENEDICT: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. (Rev. ed.) London–New York, Verso.

Baradat (1994)

Baradat, Leon P.: *Political Ideologies. Their Origins and Impact*. (5th ed.) Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall.

Bobbio (1996)

BOBBIO, NORBERTO: *Left and Right. The Significance of a Political Distinction*. Cambridge, Polity Press.

Bokros (2013a)

BOKROS LAJOS: *Nem félünk!* [Az október 23-i, Műegyetem előtt tartott beszédről készült videofelvétel.]

<http://www.youtube.com/watch?v=ADFX3wM4Qpk> (Letöltve: 2014. január 20.)

Bokros (2013b)

BOKROS LAJOS: *Nem félünk!* [Az október 23-i, Műegyetem előtt tartott beszéd írott változata a Modern Magyarország Mozgalom honlapjáról.]

<http://modernmagyarorszag.blog.hu/> (Letöltve: 2014. január 20.)

Bozóki–Sükösd (1991)

BOZÓKI ANDRÁS–SÜKÖSD MIKLÓS (szerk.): *Anarchizmus*. Budapest, Századvég. (Modern ideológiák.)

Enyedi–Körösi (2001)

ENYEDI ZSOLT–KÖRÖSI ANDRÁS: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris. (Osiris Tankönyvek.)

Fábián (2005)

FÁBIÁN ZOLTÁN: Törésvonalak és a politikai-ideológiai azonosulás szerepe a pártszimpátiák magyarázatában In Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, bidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 207–242.

Gyurgyák (1994)

GYURGYÁK JÁNOS: Politikai ideológiák. In uő (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Budapest, Századvég.

Hanley (2008)

HANLEY, SEAN: *The New Right in the New Europe. Czech Transformation and Right-wing Politics, 1989–2006*. London–New York, Routledge. (Routledge Series on Russian and East European Studies 35.)

Hawkins (2009)

HAWKINS, KIRK A.: Is Chávez Populist? Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective. *Comparative Political Studies*, 42, August, 1040–1067. <http://cps.sagepub.com/cgi/content/abstract/42/8/1040>

Hayek (1995)

HAYEK, FRIEDRICH A.: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Heywood (2012)

HEYWOOD, ANDREW: *Political Ideologies. An Introduction*. (5th ed.) New York, Palgrave Macmillan.

Kitschelt (1991)

KITSCHELT, HERBERT: *The formation of party systems in Eastern Europe*. Ithaca, N.Y., Mario Einaudi Center for International Studies, Cornell University.

Kitschelt–Mansfeldova–Markowski–Tóka (1999)

KITSCHELT, HERBERT–MANSFELDOVA, ZDENKA–MARKOWSKI, RADOSLAW–TÓKA, GÁBOR: *Post-communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-party Cooperation*. Cambridge–New York, Cambridge University Press. (Cambridge Studies in Comparative Politics.)

Krogh (1968)

KROGH, KENNETH: Needed. New Political Labels. In Waxman, Chaim (ed.): *The End of Ideology Debate*. New York, Funk & Wagnals.

Körösényi (1993a)

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Századvég.

Körösényi (1993b)

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta. *Politikatudományi Szemle*, 3. 94–111.

Laponce (1981)

LAPONCE, J. A.: *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*. Toronto–Buffalo–London, University of Toronto Press.

Lázár–Marián (1996)

LÁZÁR GUY–MARIÁN BÉLA: A politikai dimenziók a közgondolkodásban. *Jel-Kép*, 2. 15–23.

Pirie (1987)

PIRIE, MADSEN: *Why F. A. Hayek is a Conservative*. London, Adam Smith Institute.

<http://www.adamsmith.org/sites/default/files/resources/HayekConservative.pdf> (Letöltve: 2014. január 20.)

Quinton (1995)

QUINTON, ANTHONY: *A tökéletlenség politikája. Az angol konzervatív gondolkodás vallásos és szekuláris tradíciója Hookertől Oakeshottig*. Pécs, Tanulmány Kiadó.

Romsics (2009)

ROMSICS IGNÁC: Az európai és a magyar jobboldal alaptípusai. *Rubicon*, 1–2. 6–19.

Sartori (2009)

SARTORI, GIOVANNI: *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Colchester, ECPR Press.

Scruton (1995)

SCRUTON, ROGER: *Mi a konzervativizmus? Válogatott esszék*. Budapest, Osiris. (Politikai gondolkodók.)

Schwarzmantel (1998)

SCHWARZMANTEL, J. J.: *The Age of Ideology: Political Ideologies from the American Revolution to Postmodern Times*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Macmillan Press.

Schweitzer (1993)

SCHWEITZER ANDRÁS: *Modern politikai ideológiák rendszerezése*. Dolgozat a Hellén Kulturális Központ által kezdeményezett Nemzetközi Demokrácia Esszépályázatra. Kézirat.

Schweitzer (1995)

SCHWEITZER ANDRÁS: *A politikai ideológiák rendszerezése*. TDK-dolgozat. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Politikatudományi szekció. Kézirat.

Schweitzer (1996)

SCHWEITZER ANDRÁS: *Modern politikai ideológiák, baloldaliság és jobboldaliság a XX. század végén*. Szakdolgozat. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék.

Siaroff (2000)

SIAROFF, ALAN: *Comparative European Party Systems. An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945*. New York–London, Garland Publishing Inc.

Simon (1999)

SIMON JÁNOS: Két lábon álló demokrácia, avagy mit jelent a politikai elit számára a baloldal és a jobboldal? *Politikatudományi Szemle*, 2. 95–116.

Tellér (1996)

TELLÉR GYULA: A három részmagyarország. *Századvég*, Új folyam 1. (Nyár), 52–66.

Tóka (1994)

TÓKA GÁBOR: Bal és jobb: miért alkalmazható? Hozzászólás Körösnéyi András tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, 3. 135–145.

Völgyes (1993)

VÖLGYES, IVÁN: Concluding Thoughts on the Revival of the Political Right in Eastern Europe. In Held, Joseph (ed.): *Democracy and right-wing politics in Eastern Europe in the 1990s*. [Proceedings of the conference held in April 1992 at the faculty of arts and sciences, Rutgers University, Camden]. Boulder, Colo., East European Monographs. (East European Monographs 376.), 223–232.

White (2010)

WHITE, JONATHAN: *Left, Right and Beyond. the Pragmatics of Political Mapping*. LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series No. 24. London, The London School of Economics and Political Science. <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/LEQS/LEQSPaper24.pdf> (Le-töltve: 2014. január 20.)

Függelék

POLITIKAI NÉZETRENDSZEREK POZICIONÁLÁSA
A MODELL ALAPJÁN

Az alábbi kiegészítés azt hivatott demonstrálni, hogy a tetraéder modell – megfelelőképp alakítva – nemcsak illusztrálásra, de akár kvantitatív mérésre is alkalmas lehet: időben és térben összehasonlíthatóvá téve politikai pártok, mozgalmak nézetrendszerét, vagy akár az egyes országokra jellemző politikai-ideológiai spektrumot.

A vizsgálat a Fidesz politikai-ideológiai pozíciójának meghatározására irányul, alapjául két dokumentum szolgál: a párt 1988-as *Politikai programnyilatkozata*,⁶⁴ illetve a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség 15 évvel később készült *Alapító levele*.⁶⁵ Ezeket Kirk Hawkins populizmuskutatásra használt holisztikus szövegértelmezési módszertanához hasonló metódussal elemeztem:⁶⁶ 0, 1 és 2 kategóriákkal osztályoztam, hogy a dokumentumok – a bennük leírt értékek, illetve az ezeken alapuló program-pontok alapján – a modellemben definiáltaknak megfelelően mennyire tekinthetők liberálisnak, szocialistának, illetve nacionalistának, vagyis mennyire képviselik a szabadság, egyenlőség, illetve testvériség eszméjét.⁶⁷

Az 1988-as *Politikai programnyilatkozatban* az egyéni szabadság mérsékelt képviselője bizonyult a leghangsúlyosabbnak, ez tehát 2-es értéket kapott, míg a társadalmi egyenlőség, az újraelosztásra vonatkozó szociális program-pontok kevésbé voltak hangsúlyosak (1-es), a nemzeti elvre hivatkozás, a nemzetpolitika pedig lényegében nem jelenik meg a programban (0).

Ezzel szemben a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség *Alapító levél* című dokumentumában a nemzeti elv mérsékelt képviselője: a nemzet együvé tartozása, a nemzetpolitika, a határon túli magyarok védelme, az anyaföld, az

64 Fidesz. *Politikai programnyilatkozat*.

<http://nezopontintezet.hu/files/2012/03/Politikai-programnyilatkozat-1988.pdf> (Letöltve: 2013. november 18.)

65 Fidesz – Magyar Polgári Szövetség. *Alapító levél*. Budapest, Gesztenyés kert.

<http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=10594> (Letöltve: 2013. november 18.)

66 Hawkins, Kirk A.: Is Chávez Populist? Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective. *Comparative Political Studies*, 42, August, 1040–1067.

<http://cps.sagepub.com/cgi/content/abstract/42/8/1040> (Letöltve: 2014. január 20.)

67 A kategóriák: 0: lényegében semennyire, 1: kismértékben, 2: a mérsékelt változatban nagymértékben. Ha szükség lett volna rá, az osztályozás a szélsőséges ideológiákra is kiterjedhetett volna: 3: a szélsőséges változatban kismértékben, 4: a szélsőséges változatban nagymértékben.

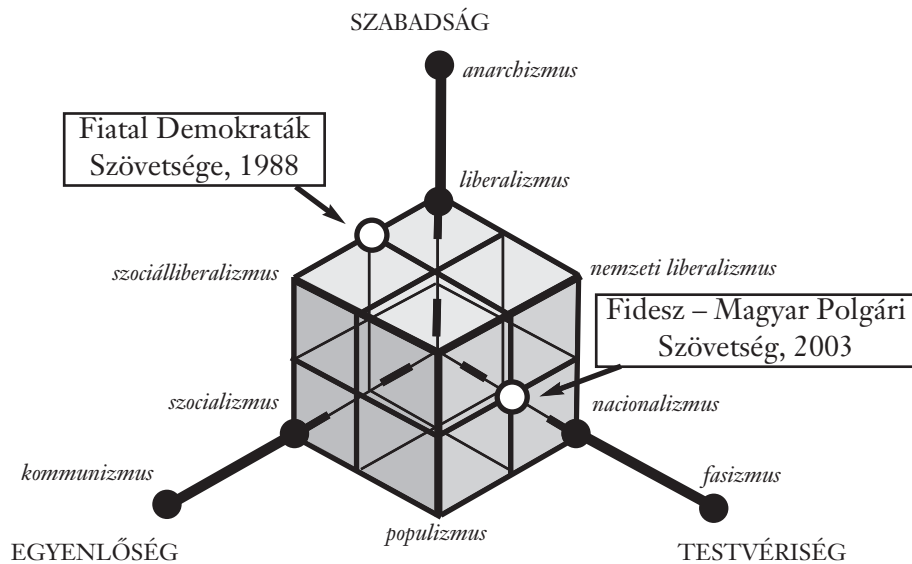
anyanyelv, illetve a nemzeti vagyon védelme elsődleges jelentőséget kap (2-es), az egyéni szabadság, illetve a társadalmi szolidaritás eszméje pedig kevésbé szerepel, de azért fellelhető (mindkettő 1-es).

Mindezek alapján a Fidesz pozíciója mindkét időpontban megjeleníthető a politikai mezőben. Ehhez azt használtam ki, hogy a tetraéder modell érték-tengelyei lényegében egy háromdimenziós koordináta-rendszert feszítenek ki. Így az egyes értékdimenzióban kapott osztályzatok alapján a párt helye egy pontként megjeleníthetővé vált.

Az ehhez használt háromdimenziós koordináta-rendszerben a konzervatív pozíció csak leszűkített értelemben, origóként jelenik meg. Az ábra ráadásul – az egyszerűbb ábrázolhatóság érdekében – kockává torzítja a tetraéder modellt. Mindez azonban nem jelent lényeges változást az alapvető ideológiákhoz való viszonyok (közelség-távolság), illetve a bal- és jobboldalak értelmezésében.

Az ábra mérhető módon jelzi a Fidesz elmozdulását a politikai-ideológiai térben. A változás két dimenzióban volt mérhető: a Fidesz liberális értékrend iránti fogékonysága a vizsgált időszakban némileg csökkent, míg a nemzeti értékek iránti elkötelezettsége ugrásszerűen megnőtt.

Mint az ábrán látható, a Fidesz általánosan jobboldalinak tekintett fordulata elsősorban a bal-jobb skála harmadik (totalitárius oppozíció szerinti) értelmezésében tekinthető valóban jobboldalinak, míg a gazdasági (szocialista-liberális) dimenzióban éppenséggel enyhe baloldali elmozdulás mutatható ki.

TABAJDI GÁBOR

KÁDÁR JÁNOS ÉS A „JOBBDAL”

Tanulmányomban Kádár János mentális politikai térképének felvázolására törekszem. Azt kívánom megvizsgálni, miként konstruálta meg a pártvezető önmaga és mások számára a politikai teret. A nyilvánosság különböző színterein, illetve a hatalmi struktúra különböző szintjein megfogalmazott állításainak összevetése mellett rá kívánok mutatni a jobboldalról megfogalmazott tételeinek állandó és változó elemeire is.

Személyes kutatási programomban – a Búvópatakok projekt általános célkitűzéseire igazodva – Kádár János politikai gondolkodását elemzem.¹ Végző soron arra keresem a választ, milyen volt a kádárizmus viszonya a jobboldalhoz, a jobboldali hagyományhoz.²

Előljáróban leszögezhetem, hogy feladatomban – a források elsődleges jelentésrétegeit tekintve – nem könnyű. Kádár János szövegeiből általában hiányzik a bal-jobb dichotómia. Részben politikai pályafutása következményeként, részben a vulgármarxista nyelvezet használatából adódóan többnyire nem ezekkel a fogalmakkal tagolta a politikai közéletet. Kádár az illegális éveiben a törvényes kereteken kívül tevékenykedő, így írásos nyomot alig hagyó rendszerellenes mozgalmár, az átmenet éveiben megbízható, ám önálló arcúval nem rendelkező káder volt.³ A pártállam kiépülése után az egydimenziós politikai tér szószólója, majd a rendszer áldozata lett, a politikai, illetve a pártéletbe visszakapaszkodva pedig egy óvatos hintapolitika végrehajtója. 1956 után, a hatalom éveiben a nyilvánosságnak szánt üzenetei – világtérképének korábbi elemeit

1 A Búvópatakok projektről lásd Rainer (2012).

2 A bal-, illetve jobboldal értelmezéséről történeti, eszmetörténeti és politikatörténeti megközelítésben lásd Romsics (2009); Gyurgyák (1994); Körösényi-Tóth-Török (2003) 120–131.

3 Huszár (2003) 2. köt. 258–267.

megtartva – a depolitizálás, a felejtés, szövetségkeresés elemeivel is kiegészültek.⁴

A politikai pályájáról, karrierjéről szóló elemzések lényegében kivétel nélkül kiemelik zárkózottságát mint személyisége meghatározó ismertetőjegyét,⁵ egyszersmind sikeres politikai karrierje és (anti)kultuszépítése zálogát.⁶ Gondolkodásának mélyebb rétegeibe így csupán egy-egy megjegyzés, elszólások, szűk körben szabadjára engedett eszmefuttatások engednek bepillantást. Világképének meghatározó alkotóelemeit zárt körben elmondott beszédeinek elemzése mutathatja be.

ELLENSÉGKÉPEK

A nyilvánosságban Kádár János a „mi” és az „ők”, a barát-ellenség (a politikai tér alapelemei) elkülönítésére a szovjet minta kategóriáit használta, így 1949-ig – mint kommunistának – többnyire a reakciósök és a fasiszták, azt követően pedig az imperialisták jelentették a fő ellenséget. Mindez alkotmányosan is rögzített világkép volt. A gyors karriert befutó munkáskáder, illetve országgyűlési képviselő Kádár maga is megszavazta az 1949. évi XX. törvényt, politikatörté-

4 Kalmár (1998) 274–281.; György (2000) 159–174.

5 Gough (2006) 134–159.; Varga (2001) 669–679.

6 Majtényi (2012) 22–29. 168–170.

7 Az 1949. évi XX. törvény. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. A preambulumról: „A nagy Szovjetunió fegyveres ereje felszabadította országunkat a német fasiszták igája alól, szétzúzta a földesurak és nagytőkések népellenes államhatalmát, megnyitotta dolgozó népünk előtt a demokratikus fejlődés útját. A régi rendurai és védelmezői ellen vívott kemény küzdelmekben hatalomra jutva, a magyar munkásosztály, szövetségben a dolgozó parasztsággal, a Szovjetunió önzetlen támogatásával újjáépítette háborúban elpusztult országunkat.”

neti-ideológiai alapokat rögzítő preambulumával együtt.⁷ A Magyar Népköztársaság Alkotmánya a felszabadítás narratíváját a legmagasabb közjogi szinten deklaráló dokumentum lett. Az új politikai rendszer alapjainak rögzítése, illetve a hagyományos egyházi emléknapra (augusztus 20.) ráépített ünnepélése önmagában is jelezte a történelmi korszakváltás igényét, az 1945 előtti viszonyok eltörlésének szándékát. Ezt a korszakot hívei és kritikusai eddigre már számos jelzővel minősítették, volt „ellenforradalmi”, „keresztény-nemzeti”, „úri”, „fasiszta”, „neobarokk” stb. és jobboldali időszak (rendszer) is. Kádár a második világháborút követő parlamenti vitákban – mint illegálisban tevékenykedő ellensége – a Horthy-rendszert elsősorban reakciós, fasiszta

világként bélyegezte meg. Akár a népbíráskodásról esett szó,⁸ akár más szócsata alakult ki,⁹ ezek a minősítések hatásos eszköznek bizonyultak, s nem utolsósorban legitimációpótlékot is kínáltak a kibontakozó hidegháborús viszonyokat és a szovjet támogatást kihasználó, a hatalmat egyre gyorsabb ütemben, antidemokratikus eszközökkel kisajátító kommunisták számára.

A rendszer fő ellenségeivel kapcsolatos retorikai változás a Magyar Függetlenségi Népfront 1949. február 1-jén kiadott programjában ragadható meg. A többpártrendszer végleg felszámoló mozgalom, a pártok temetőjének bizonyuló szervezet nyilatkozata világosan rögzítette: „Döntően megváltoztak a nemzetközi viszonyok [...]. A német fasizmus örökébe az amerikai imperializmus csatlósai léptek.”¹⁰

Azt antifasizmus ideológiája, propagandája, szervezetei ezt követően számos átalakuláson mentek keresztül. Ebben az esetben is kézzelfogható a nemzetközi változások hatása, a moszkvai elvárásoknak való megfelelési igény. A fasizmus elleni küzdelem élharcosai, a partizánok, szabadságharcosok az 1945 utáni világ megbecsült tagjai, az új rend építői (az új rezsim rekrutációs bázisa) lettek. Az éberségi hisztéria, a belső ellenség keresése következtében azonban a nyugati kapcsolatok hamar gyanússá váltak. Mindez a Rajk-perrel kapcsolatban csúcsosodott ki. A spanyol polgárháborút is megjárta egykori belügyminiszter letartóztatását számos egykori harcostársa lefogása kísérte. S rövidesen sor került a hazai (antifasiszta) ellenállók összefogó szerv, a Magyar Szabadságharcos Szövetség működésének megszüntetésére is. A párt mellett szilárdan elkötelezett partizánok (antifasiszta ellenállók) 1956-ban fegyveresen harcoltak a forradalmi csoportok ellen. Ezt követően a Magyar Partizán Szövetségben, 1981-től a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségében gyülekeztek. Ám e szervezetek hitelét csökkentette, illetve megterhelte, hogy az 1956-os szerepükért kitüntettek soraikba fogadták. A kádárizmus antifasiszta politikája, propagandája – akárcsak a szélsőjobbellenes hazai és nemzetközi kampányok – személyes és stratégiai okokból is visszafogottabbak maradtak más országokéhoz képest.

A hazai ellenállás gyenge teljesítménye, Kádár János illegalitással kapcsolatos emlékei, végső soron pedig a köznyugalom fenntartásának szándéka egyaránt hozzájárult, hogy a kádárizmus csak korlátozott antifasiszta kampányokat folytatott.

8 *Országgyűlési Napló*, 1945. 09. 11.

9 *Országgyűlési Napló*, 1946. 01. 31.

10 Romsics (2000) 523–524.

SZALÁMITAKTIKA

Az átmenet éveiben Kádár János a párt meghatározó vezetőjeként kulcsszerepet játszott a politikai ellenfeleket bomlasztó és a közéletből kiiktató „szalámitaktika” végrehajtásában. Megnyilvánulásaiiban azonban itt sem a jobb-bal minősítés dominált. 1947-ben a költségvetési vita egyik vezérszóno-kaként, egyben a frissen alakult Baloldali Blokk vezetőjeként ellenfeleit (tehát nyilván a jobboldal képviselőit) a régi úri rend, a nagytőkések, a horthysták tá-mogatásával vádolta, sőt Szálasi Ferencsel, a csendőrökkel, a demokrácia el-lenségeivel próbálta kompromittálni.¹¹ Ugyanakkor a jobboldalról leszeletelt első parlamenti frakciót, az újonnan létrejött Magyar Szabadság Pártot a régi úri világ, illetve a reakció képviselével vádolta meg.¹² A kormányprogram 1946. februári vitájában pedig egyenesen kijelentette, hogy a közigazgatás 96%-ban horthysta-fasiszta szellemű közhivatalnokból áll.¹³

Kádár János számos funkciójában¹⁴ lett a Baloldali Blokk szervezője, felada-ta már ekkor a veszélyes ellenfelek kompromittálása, lejáratása és kiszorítása volt. A célcsoportok (a jobboldal) elleni színpalak mögötti harcra természetesen belügyminiszteri tisztsége kínálta a legnagyobb lehetőséget.¹⁵ Vezetői el-igazításai során a haladó/progresszív és a reakciós erők szembeállítását időnként a marxista-leninista dialektikus – avagy kettős – beszéd tanulságos példáival egészült ki. A fogalmak (helyzetek) önkényes értelmezését jól mutatja a BM Kollégium számára tartott politikai tájékoztató 1948. november 23-án: „Nagy Ferencék távozása után a FKGP-n belül maradt jobboldali elemek új taktikát alkalmaztak. Látszólag elfogadták a baloldali jelszavakat és sem a demokrácia, sem a FKGP hivatalos irányvonala ellen nyíltan nem léptek fel, de meg akar-ták őrizni bázisukat a hatalom közelében. Ezek a jobboldali elemek a FKGP kereteit a baloldali politika jegyében, de jobboldali elemek felhasználásával akarták újraszervezni.”¹⁶

Tehát amíg Kádár János és elvtársai számára a bal-jobb skála döntően a

11 *Országgyűlési Napló*, 1947. 03. 27.

12 Uo.

13 *Országgyűlési Napló*, 1946. 02. 08.

14 Majtényi (2012) 24.

15 Gyarmati (2001) 34–39.

16 A Belügyminisztérium Politikai Kollé-giumának ülései. Állambiztonsági Szol-gálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 2.1. XI/8. (V-150346).

kommunistáktól való távolságot mutat-ta (az aktuális törekvések, értelmezések szerint!), a fogalmak használatába be-szűrődhetett azok általános jelentésar-talma is. Igaz, az átmenet éveinek vi-szonyai gyorsan feledésbe merültek. Jól mutatja ezt, hogy 1960. április 26-án, amikor a pártvezetés a „népi demokra-tikus korszak” (az 1945–48 közti idő-szak) ideológiai minősítése mellett az

egykori „koalíciós” pártok szerepét is megvitatta, Kádár az anyagot olvasva maga vetette fel: „Az ellenzéki pártokkal kicsit bajban voltam. Sok ember elfelejtette, hogy mi volt a Balogh-párt, Barankovics-párt, ezért meg kellene ezeket nevezni, s megmondani, hogy mik voltak ezek.”¹⁷

A kommunista párt legszűkebb vezetésébe bekerült, stratégiai feladatokat végrehajtó, sokáig megbízhatónak bizonyuló Kádár kulcsszerepet vállalt a Szociáldemokrata Párt felmorzsolásában, a Magyar Kommunista Párttal történő pártegyesítés végrehajtásában. Jellemző módon ezzel a politikai térben minden értelemben baloldalinak tekinthető, jelentős hagyományokkal és társadalmi támogatottsággal rendelkező politikai erővel (annak megosztásával) kapcsolatban használta először 1948 márciusában a parlamenti naplók tanulsága szerint nagyon hangsúlyosan a jobboldali minősítést. A „jobboldali szociáldemokraták” ellen intézett 1948. márciusi kirohanása¹⁸ már annak a végső kampánynak a kezdetét jelentette, amelynek eredményeként lezajlott a két munkáspárt egyesülése, elhárítva az akadályt az egypártrendszer kiépítése, a politikai élet végleges monopolizálása előtt. Az ebben a folyamatban is eredményes munkát végző Kádár az új párt, a Magyar Dolgozók Párja (MDP) főtitkárhelyettesi posztját is elnyerte.

Összességében tehát a politikai közbeszéd alakításának folyamata igencsak eredményesnek bizonyult: a jobboldaliság általános szitokszóvá vált, s a rendszer hisztérikusan keresett ellenségeinek szinonímája lett. 1950. március 25-én a pártfőiskolán Kádár János már mint az imperializmus ügynökeit mutatta be a jobboldali kisgazda és szociáldemokrata politikusokat (démonizált vezetőikkel), az ellenség körét Peyer Károlytól Mindszenty Józsefíg felvázoló tablóval együtt.¹⁹ Hozzátehetjük,

17 Az MSZMP PB 1960. április 26-i ülése.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 288. f. 5. cs. 180. ő. e.

18 Kádár kijelentette, hogy „a magyar szociáldemokrata pártba beférkőzött jobboldalt azért lehetett most politikailag megverni, mert a nagytőkés és nagybirtokos osztály többi reakciós csoportjai már korábban vereséget szenvedtek és a szociáldemokrata jobboldal így jelentékeny számba menő reakciós szövetséges nélkül került ütközetbe és szenvedett vereséget.” *Országgyűlési Napló*, 1948. 03. 01.

19 „Az imperialistáknak beszervezett ügynökei voltak Nagy Ferenc, Kovács Imre, Peyer Károly és rajtuk kívül úgy a Kisgazda Pártban, mint a Nemzeti Paraszt Pártban és a Szociáldemokrata Pártban jó néhányan mások. Amikor [...] ezek az ellenforradalmi politikai csoportosulások a széles magyar dolgozó tömegek előtt kompromittálódtak és vereséget szenvedtek, akkor tértek át döntően az imperialisták az illegális módszerekre, a magyar nép ellen viselt harcukban. Amilyen mértékben az imperialisták által dróton rángatott legális jobboldali politikai cso-

portok használhatatlanná váltak, olyan mértékben kerültek előtérbe az imperia- listáknak az olyan tartalékai, mint például magyar katolikus egyházban levő ügynökségük, Mindszentyvel az élen és mások.” MNL OL M-KS 276. f. 75. cs. 32. ő. e.

hogyan ekkorra már százakat internáltak ilyen vádakkal, s közülük jó néhányan nemsokára a recski táborban viselheték a megbélyegzés következményeit (akár mint a „jobboldali” szociáldemokraták – egy külön barakkban elzárva).

A PÁRTON BELÜLI ELHAJLÁSOK

A bal-jobb skála alkalmazása meghatározó lett az egyeduralkodóvá váló párton belüli vitákban is. Bár ekkor még csak a jobboldali elhajlás bírálata fogalmazódott meg mint a megalkuvás (a sztálini rendszer kiépítésével kapcsolatos elégtelen teljesítmény) szinonimája, a fogalom lényegében minden részterületen alkalmazhatóvá vált. Ennek szemléletes példája az MDP Politikai Bizottságának 1949. augusztusi határozata, amely Nagy Imrét ítélte el nem először, s nem utoljára leszögezve: „Nagy Imre elvtárs felszólalásaiban, cikkeiben, különféle dokumentumokban olyan nézeteket képvisel, amelyek homlokegyenest ellentétesek a Párt falusi politikájával. Nagy Imre elvtárs nézetei összefüggő rendszert képeznek, amelyek kimerítik a jobboldali, opportunistá elhajlás fogalmát.”²⁰

Az ilyen, párt dokumentumokban rögzített minősítések, megbélyegző fordulatok évek múltán is veszélyesnek bizonyultak. (Nem véletlen, hogy Kádár legféltettebb titkai, el nem mondott történetei a moszkvai elvárásokkal való konfliktusaihoz kötődtek. Ilyen volt lebukásának története, az 1944-es párt feloszlás, 1956-os tevékenysége). A belső pozícióharcok következtében tartóztatott, elítélt, majd börtönéből kiszabadult s funkcióit visszanyerő Kádár így már hallhatta, amikor Rákosi Mátyás 1955 márciusában – a korábbi vádakot összegezve és újrahaznosítva – jobboldalinak, antimarxistának, antileninistának minősítette Nagy Imre „összefüggő rendszert alkotó” nézeteit, sőt megtámadta azzal is, hogy a Hazafias Népfrentot pártellenes, sovinszta jobboldali tömegmozgalommá akarta fejleszteni. Értésülhetett Nagy erőtlenségéről, a jobboldalilag vádját visszautasító leveléről is.²¹ Ezek a bírálatok, rágalomok beépültek a pártpropaganda és a pártoktatás anyagaiba.

Érdemes megemlíteni a Rákosi- és a Kádár-korszakban is vezető szerepet betöltő funkcionárius, ideológus, történész Nemes Dezső 1955 szeptemberétől broszúraként is terjesztett előadását,

20 MDP KV Titkárság 1949. augusztus 31-i ülése. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 60. ő. e.

21 Rainer (1999) 118–123.

amely a KV márciusi megbélyegző határozatát elemezte és értelmezte a párt-aktíva számára. A kiátkozott Nagy Imrét jobboldali hibái (a dolgozók osztályéberségének tompítása, a szocialista iparosítás zsákutcába juttatása, a falu szocialista átépítésének bizonytalan időre szóló elhalasztása, a kulákság elleni harc háttérbe tolása) mellett a hazafiság és nemzetköziség kérdésének eltorzításával is megvádolta Nemes. A nacionalizmus elleni harcról tartott előadásában – az ideológiai tisztánlátás érdekében – ízekre szedte Nagy szövegeit.²² Megvádolta azzal is, hogy a kulturális fronton (ebből következően a politikai téren) feladta az osztályharcot, s nem maradt adós a Hazafias Népfront (amely Nagy Imre szerint „9 és fél millió magyar szíve együttdobbanása”) kritikájával sem. Ugyanakkor a (kispolgári) nacionalizmust bírálva ki kellett fejtenie a fajsúlyos nemzeti problémákkal kapcsolatos álláspontját (határkérdés, 1945, illetve a határon túli magyarok helyzete). Mindez jól érzékelteti, hogy a jobboldaliság és az ún. nemzeti (sors)kérdések összefonódásai az egész korszak közgondolkodásában jelen voltak (még ha nem váltak is a politikai napirend fő témáivá).

Közben a Sztálin halála utáni gyors politikai irányváltások nyomán a „jobboldali veszély” fogalma erőteljesen beivódott a politikai közbeszédbe.²³ A napi politikában is megtapasztalt rendszerváltások, félfordulatok (pl. Nagy Imre 1953-as „új szakasza”) egydimenziós leírása olyan tapasztalatot jelentett a későbbiekben, amelyre visszatérően hivatkoztak. Ezzel a negatív tapasztalattal ütköztetve ismételték évtizedeken át a kádárizmus változatlan politikai irányvonalával, a párt egységének megőrzésével kapcsolatos szólamokat. Az apparátus gondolkodásába beivódott hívószavakat, gondolati elemeket 1956 után az MSZMP is hasznosította.

22 Nemes (1955) 11.

23 Lásd 4. Hegedüs András szóbeli javaslata a megélénkülő jobboldali támadás visszaverésére irányuló intézkedések kidolgozására. 1956. június 19. MNL OL 276. f. 53. cs. 292. ő. e.

A KORAI KÁDÁRIZMUS POLITIKAI TÉRKÉPE

A rendszer összeomlása, csődje után, a pártállam újjáépítésekor azonban elsősorban a forradalomhoz való viszonyt kellett az immár Kádár János vezetésével nyilvánosság elé álló kommunistáknak tisztázniuk. A kádárizmus alapdokumentuma, az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi, az ellenforradalom négy okát kifejtő határozata egyben a politikai tér elsődleges felosztását is rögzítette, méghozzá az ellenséges erők nevesítésével (Rákosi–Gerő-klikk, szektások; revizionisták; Horthy-fasiszta és magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom; nemzetközi imperializmus). A párton belü-

li harcokban ugyanakkor a jobboldaliság megbélyegző címkéje is fontos szerepet kapott. Az újrashasznosított ellenségkép propagandisztikus csúcsterméké *A jobboldali nézetektől az osztályárulásig* című (a legfőbb rivális, Nagy Imre kivégzését megalapozó) kiadvány lett.²⁴ De a fogalom általános jelentéséhez közelebb eső tartalommal is megjelenhetett a közéletben, akár 1956 konstruált fasiszta, nyilas előzményeinek tárgyalása kapcsán, akár olyan esetben, mint egy katonai puccskísérlet körüli műbalhé.²⁵

Kádár János 1961 októberében a Magyar Néphadsereg pártaktíva-értekezletén a párton belüli elhajlásokról elmélkedve a politikai térről alkotott elgondolását ismertette a hallgatósággal: „[...] a jobboldaliság és a baloldaliság veszélye nem egyforma. Jobboldali, megalkuvó hajlamú ember akad még pártunk soraiban is. Persze amikor pártegység van, akkor az elhajlók sohasem jelentkeznek nyíltan. Mostanában, amikor semmiféle szezonja nincs, esze ágában sincs egy ilyen jobboldali elemnek jelentkezni.”²⁶

Kádár amellett, hogy a párt egységére, vezető szerepére figyelmeztette a fegyveres testületek parancsnokait, a „szövetségi politika” elgondolásait is meg kívánta értetni hallgatóságával. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van” mottó

meghirdetésével szinte egy időben a barát-ellenség (velünk-ellenünk) dichotómia értelmét a pártaktíva számára sokkal szigorúbban rögzítette: „Amikor egy párt, egy ország, egy nép arról beszél, hogy harcra kész és harcolni kell, akkor teljesen mindegy, hogy milyen oldalról, milyen indítékkal bontják meg egységét. Ha azt mondjuk, hogy szent ügyért harcolunk, akkor az, aki megbontja soraink egységét, a mi ellenségünk. Nem bánom én, akár balos vagy jobbos is az illető, vagy akármicsoda és kicsoda, elvtársak, ilyesemből nem csinálhatunk tréfát.”²⁷

A kiépülő kádárizmus egyik fő törekvése ugyanakkor a hétköznapi depolitizálása lett, s ehhez a humor eszközeit is felhasználták.²⁸ Az elsődleges nyilvánosságban, a tömegmédiá anyagaiban jelentősen csökkent az ideo-

24 *A jobboldali nézetektől az osztályárulásig. Adalék Nagy Imrének és csoportjának elméleti és gyakorlati tevékenységéhez.* Budapest, Kossuth (500 számozott példányban).

25 Rainer (2000).

26 „Nem egészen ilyen a baloldali elhajló. Szerinte nem szégyellni való, ha az ember egy kicsit balos. Ezt sokan el is nézik neki. Azt hiszem, önök között is akadna egy-két ember, aki halálosan megsértődne, ha azt mondanák rá, hogy egy kicsit jobbra hajló, egy kicsit megalkuvásra hajlamos. De egyáltalán nem sértődne meg, sőt úgy érezné, mintha még dicsérenék is, ha azt mondanák róla, hogy egy kicsit balos, mindig valamivel keményebb, mint kellene.” Kádár (1974) 116–117.

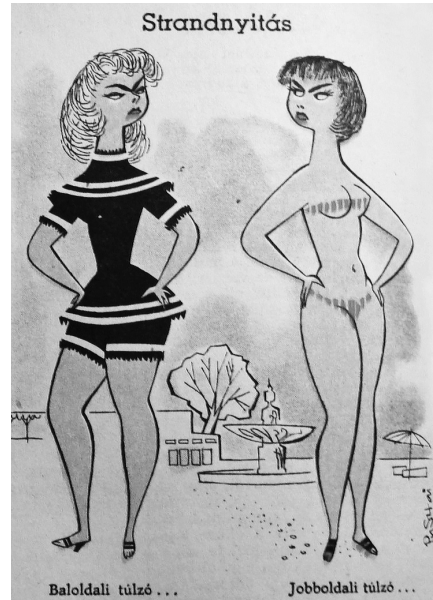
27 Uo. 117.

28 Tabajdi (2013) 91–98.

lógiai indoktrináció. A folyamatos politikai kampányok visszaszorulásával együtt ezek az évek a szocialista bulvár kialakulásának időszakaként is értelmezhetők. A mindennapokban szabaddabbá váló karikatúra – más közéleti kategóriákhoz (demokrácia, reform stb.) hasonlóan – a bal-jobb fogalompár jelentésrétegeit is oldotta. Ezzel a maga módján hozzájárult a korábbi törésvonalak elhomályosításához, a politikai feszültségek oldásához.²⁹

A jobboldaliság címkéjéhez más területeken a megalkuvás, az opportunizmus kötődött. A kezdeményezés átengedése az ellenségnek, súlyosabb esetben a vele való összejátszás vádjában ez a fajta használat a jobboldaliság más jelentéseivel kapcsolódott össze. Ilyen példa a kollektivizálás körüli viták utólagos felidézése a párt ideológiai folyóiratában, a *Társadalmi Szemlében*: „A Központi Bizottság tehát helyesen járt el 1958 decemberében, amikor nagyon beható vita és elemzés után úgy határozott, hogy elveti a szektás felfogást, felveszi a harcot a jobboldali ellenséges tendenciával szemben, felvilágosítással leküzdi a jóhiszemű forrásból eredő fékező álláspontot, és rátér a falu szocialista átszervezésére” – rögzítette Kádár 1962-ben.³⁰

Eközben (a hatalom belső köreiben) az állambiztonság számára a pártvezetés a korábbinál differenciáltabb ellenségkatalógust határozott meg. Az MSZMP vezetőinek határozatai nemcsak a politikai rendőrség nyilvántartási kategóriáit rögzítették tételesen, hanem ideologikusan megalapozták a szervek tevékenységének fő módszereit is.³¹ Kádár János meghatározó szerepet játszott a megfigyeltek, nyilvántartottak körének kijelölésében, s mindenkor rajta tartotta a szemét a politikai rendőrség működésén. Intenciói alapján 1957 októberében az MSZMP Politikai Bizottsága határozatban szögezte le, hogy az ÁVH-nál korábban nyilvántartott 1 200 000 emberrel szemben az új rendszerben ennek csak a negyede szerepelhet.³² Szintén Kádár elgon-

KÁDÁR, JÁNOS ÉS A „JOBBDAL”

²⁹ *Ludas Matyi*, 1958. május 8. XIV. évf. 19. sz.

³⁰ Kádár (1986) 151.

³¹ Tabajdi–Ungváry (2008) 36–42., 168–171.

³² Az MSZMP PB 1957. október 29-i ülése. MNL OL 288. f. 5. cs. 48. ő. e.

33 Határozati javaslat a BM állambiztonsági szerveinél operatív nyilvántartásba vehető kategóriák és személyek meghatározására. Uo.

dolása alapján számoltak az általános nyilvántartáson belül külön 10-15 000 különösen veszélyes egyén megkülönböztetésével.

A pártvezetés (Biszkú Béla előterjesztése nyomán) a forradalom leverése után egy évvel határozatban rögzítette – tételesen – az operatív nyilvántartásba vehető kategóriákat. Az aktív ellenség (azaz a bizalmas állambiztonsági nyomozás alatt álló, például kémkedéssel, szabotázzsal, összeesküvéssel, államrend elleni izgatással vádolt állampolgárok, valamint a külföldi szervekkel kapcsolatot tartók) mellett 1. az osztályhelyzetükből, 2. az 1945 előtt viselt hivatalukból adódóan 3. vagy jobboldali politikai tevékenységük alapján is nyilvántartásba vehettek személyeket.

JOBBDALI SZEMÉLYEK AZ ÁLLAMBIZTONSÁG NYILVÁNTARTÁSAIBAN AZ MSZMP PB DÖNTÉSE ALAPJÁN³³

volt arisztokraták, nagytőkésék, gyárosok, földbirtokosok, nagykereskedők, kulákok; a horthysta, szálas kormányok [sic!] hírszerző kémelhárító szervek vezetői; nemzetvédelmi megbízottak, hadiüzemi parancsnokok; a horthysta politikai rendőrség összes tagja, a provokátorok és besúgók, a rendőrség, börtönőrség tisztjei; a horthysta büntetőhatóságok fő tisztviselői (ügyészek, bírák)

horthysta hivatásos katonatisztek; ellenforradalmi különítmények (1919-től), a Szent László hadosztály tisztjei és önkéntesei, Hunyadi Páncélgránátos alakulat összes tagja, a szálas rendszer titkos katonái és diverziós szerveinek tagjai [sic!]

a Vitézi Szék vezetői, a német fasizmus kiszolgálásáért kitüntetettek, a határon túli nacionalista, sovinizta, fasiszta pártok, fegyveres alakulatok vezetői, aktív tagjai

horthysta és szálas kormányok [sic!] miniszterei, államtitkárai, diplomatái, követei, államigazgatás[i] vezetői a községi főjegyzőig bezárólag, horthysta és szálas parlamentek tagjai [sic!], kivéve a Szociáldemokrata Párt, Független Kisgazdapárt, polgári pártok egyes képviselői, akiknek tevékenysége pozitívan értékelhető, horthysta és szálas idők [sic!] burzsoá, fasiszta pártjai, egyesületei vezetői és aktív tagjai

A KUTATÓNYILVÁNTARTÁS (JOBBDALI) KATEGÓRIÁI AZ MSZMP PB DÖNTÉSE ALAPJÁN

a felszabadulás utáni jobboldali pártok vezetői, aktív ellenséges tagjai, [a] Függetlenségi Front pártjainak jobboldali és aktív ellenséges tagjai

egyházi személyek, akik 1945 előtt népellenes, után demokráciaellenes tevékenységet végeztek jezsuita rend szerzetesei, vallási szekták vezetői, a cionista mozgalom vezetői és aktív tagjai

nyugati emigrációból hazatért, ott kommunistaellenes csoportban aktív személy, MNK kapita-
lista külképviseleti szerveihez bejáró gyanús személy

1956-os pártok, szervezetek vezetői és aktív tagjai, munkástanácsok, forradalmi bizottságok ve-
zetői és elítélt tagjai, osztályidegen internált személyek, fasiszta pártok és szervezetek tagjai,
1956-ban haladó emberek üldözésében részt vettek, sztrájkok és tüntetések fasiszta, osztályide-
gen szervezői, emlékművek, szobrok lerombolását irányító, abban résztvevő fasiszta, osztályide-
gen személyek

Az ellenséges személyek anyagainak tételes átvizsgálása következtében 1963 szeptemberére a BM illetékes (II/11.) osztálya 246 659 állampolgár ada-
tait kezelte.³⁴ Az ellenőrzési rendszerek finomodása, az alapkategóriák szűkí-
tése, a kutatónyilvántartásba kerülő személyek körének bővülését eredmé-
nyezte. Az MSZMP Politikai Bizottságának döntése értelmében az adatok
törlését négy kategóriában rendelték el: 1. a csekély kompromittáltsággal
nyilvántartásba vettek közül azokat, akiknek politikai magatartása ellen hosz-
szabb ideig nem merült fel kifogás; 2. a volt horthysta erőszakszervezetek tag-
jai közül azokat, akik a „szocializmus építésében eredményes munkát végez-
tek”; 3. a volt kizsákmányoló osztályok tagjai és leszármazottai közül azokat,
akik kizárólag osztályhelyzetük alapján kerültek nyilvántartásba; 4. azokat,
akiknek múltbeli kompromittáltságuk súlyos volt, azonban a „szocializmus
építésében kiemelkedő érdemeket szereztek”. A Politikai Bizottság direktí-
vája tehát a konszolidálódó rendszerbe történő beilleszkedést honorálta vol-
na. Ugyanakkor mégsem került sor a nyilvántartott állampolgárok számának
radikális csökkentésére. Az operatív nyilvántartásban 1963 után összesen
182 000 állampolgár adatai maradtak meg. Ez a szám a hetvenes évekig lé-
nyegében változatlan maradt.

Az MSZMP vezetése elé kerülő javaslatok és a belső viták bepillantást en-
gednek a pártvezetők világképébe. A közölt dokumentumok esetében nemcsak
a helyesírási hibák szembetűnők, hanem a felsorolt tételek esetlegessége is.
A pártvezetés tanácskozásai alapján megragadhatók a kádári elit főbbiái is. Így
például kimutatható, hogy az ellenséget adott esetben nem feltétlenül ideoló-
giai kategóriák vagy törésvonalak mentén (a jobboldalon) keresték, hanem
veszélyessége, potenciális társadalmi hatása (1956-os eredményessége) vagy
korábbi személyes tapasztalatok alapján (például a csendőrök elleni nyomozá-
sok) határozták meg.

Ennek következtében bizonyos ka-
tegóriák még évtizedek múltán is vál-
tozatlanok maradtak. Az 1988-as ál-

³⁴ Az MSZMP PB 1963. szeptember 10-i
ülése. MNL OL 288. f. 5. cs. 312. ő. e.

lambiztonsági jegyzet szerint továbbra is kutatónyilvántartásba kerültek a Horthy–Szálasi-rendszer államigazgatásának vezetői és az erőszakszervezetek parancsnokai, a fasiszta különítmények parancsnokai; az egykori fasiszta, valamint ellenséges jobboldali pártok és szervezetek vezetői és a felosztatott szerzetesrendek aktív tagjai.³⁵

Fontos azonban megjegyezni, hogy a „volt elemekkel”, az 1945, illetve 1948 előtti „jobboldali” világgal való intézményes foglalkozást (legyen szó horthysta-fasiszta személyekről vagy koalíciós pártok képviselőiről) az állambiztonság 1969–71 környékén lezárta. (Ami persze nem jelentette az ilyen jellegű kompromittáltság törlését, ám a hetvenes években már új ellenséges tendenciák kötötték le a belső elhárítással foglalkozó szervek figyelmét.) 1973-ban a BM átfogó szociológiai vizsgálatot is indított e „volt elemek”, azaz a Horthy-korszak egykori vezető tisztviselői, az erőszakszervezetek tisztikara és volt különítményesek, a jobboldali és fasiszta párttagok és az egykori kizsákmányolók sorsával kapcsolatban. A belföldön élő 44 ezer nyilvántartott közül egy reprezentatív minta (1400 fő) életútjának vizsgálata révén nemcsak az egykori jobboldali személyek rendszerkonform magatartásáról, hanem társadalmi pozíciójuk átörökítésének sikeréről is képet kaptak.³⁶

BESZÉDHELYZETEK

A politikai tér Kádár János által konstruált különböző értelmezéseit talán jól példázza a három eltérő intézményes környezetben megfogalmazott pártvezetői eszmefuttatás. Kádár 1965. február 11-én az országgyűlés, azaz az ország nyilvánossága előtt elmondott beszédében a jobboldaliság alapvetően mint az ellenséges hangok, a rendszerellenes személyek szinonimája jelent meg, némi utalással kapitalista kapcsolataikra és törekvéseikre: „A politikánkkal, rendszerünkkel szembenállók száma az országban a nép tömegeihez, a szocializmus őszinte híveinek számához mérten csekély, de mégis, ilyenek is vannak. Vannak jobboldaliak, akik szüntelenül lemondásokról, a kormány, a rendszer bukásáról álmodoznak és suttognak.”³⁷

A jobboldaliság veszélyei ekkoriban több alkalommal előkerültek a Kádár vezette MSZMP dokumentumaiban is. A pártközpontban 1964 novemberében a Hruscsov bukása kapcsán készített (Biszku Béla által jegyzett) tájékoztató már

(az egyházi „illegációt” és a horthy-fasiszta személyeket külön kezelve) egyútt emlegette a revizionisták, a jobboldali szociáldemokraták és kisgazdák várako-

35 Tabajdi–Ungváry (2008) 151–158.

36 Ungváry (2013) 23.

37 Kádár (1981) 324.

zásait.³⁸ A fél évvel későbbi belpolitikai helyzetértékelés pedig egyszerre rögzítette a hatalmon lévők félelmeit és a politikai rendőrség öngazoló törekvéseit: „Az év eleje óta revizionista és szektáns [sic!] politikai platformon álló ellenséges személyek vagy csoportok részéről megélenkült a Népköztársaság intézményei elleni izgató tevékenység. A jobboldali elemek tevékenysége erőteljesebben érezhető ideológiai, tudományos, kulturális és ifjúsági területeken. A »baloldal« hatása elsősorban a nagyüzemek, fegyveres testületek, helyenként ifjúsági körökben jelentkezik. [...] A jobb és »baloldali« erők tevékenységében közös vonásként jelentkezik olyan személyek keresése és kutatása, akik alkalmas zászlót jelenthetnek a párt- és a kormánnyal szembeni fellépésre. Ilyen szempontból (különösen a legutóbbi események óta) Marosán György személye mind gyakrabban merül fel, akinek magatartása azt mutatja, hogy hajlandó is e szerep betöltésére.”³⁹

Kádár megnyilvánulásai jól érzékeltek egy teljesen átpolitizált világlátás következményeit, egyszersmind a nevéhez kötődő politika megengedőbb praxisát. Mindez talán hatalomgyakorlásának lényegeként is rögzíthető.⁴⁰ Így miközben Kádár az egyház(ak)ra is mint egy (jobboldali) pártra utalt vezetőtársai előtt, leintette a „klerikális reakció” elleni harc buzgó híveit, mondván, „hat Üdvözlégy Máriától még nem dől össze a rendszer”. Az ellenséges személyek belüleges listáját olvasva pedig a revizionistaként (azaz jobboldali elhajlóként) kategorizált Vásárhelyi Miklóst (régii beidegződésekre építve) baloldali trockista elhajlónak minősítette, de leginkább egy izgága értelmiséginek ábrázolta.⁴¹

38 „A jobboldali ellenséges csoportok és személyek tartanak attól, hogy hazánkban baloldali irányváltozás következik be. Álláspontjuk és végső céljuk fenntartása mellett átmenetileg támogatják az MSZMP politikai vonalát és vezetését. [...] A revizionisták, a jobboldali szociáldemokraták és a volt kisgazdapárti politikusok számolnak azzal, hogy a párt a szektásokkal szembeni harcban majd rájuk támaszkodik és így bizonyos engedményekben részesülnek. Bízunk abban, hogy növekszik hazánkban a szociáldemokrácia szerepe, hogy napirendre kerül a többpártrendszer, a koalíciós kormányzás.” Az MSZMP PB 1964. november 10-i ülése. MNL OL 288. f. 5. cs. 350. ő. e.

39 Uo.

40 Rainer (2011) 137–148.

41 Az MSZMP PB 1965. július 10-i ülése. MNL OL 288. f. 5. cs. 370. ő. e.

Az ismert főbb revizionista és jobboldali személyek
Előterjesztés az MSZMP Politikai Bizottsága számára, 1965. június 22.

OBERSOVSKY GYULA	PRESZTO Külkereskedelmi Vállalat, előadó
ANDORKA RUDOLF	KSH, statisztikus, programozó

VÁSÁRHELYI MIKLÓS	Élet és Tudomány, újságíró
KOPÁCSI SÁNDOR	Solymári PEMÜ, programozó
ERDŐS PÉTER	Szerzői Jogvédő Hivatal Színházi Osztály, csoportvezető
TÁNCZOS GÁBOR	Varga Katalin Gimnázium, esti tagozatán tanár
FAZEKAS GYÖRGY	Corvin Áruház, propaganda osztály vezetője
LITVÁN GYÖRGY	Árpád Gimnázium, tanár
NOVOBÁ CZKY SÁNDOR	Magyarország hetilap
MARKOS GYÖRGY	Marx Károly Közgazdasági Egyetem, tanár
GÖMÖRI ENDRE	Magyarország hetilap
ZSÁMBOKY ZOLTÁN	Országos Fordító Iroda
GARAMVÖLGYI ISTVÁN	Magyarország hetilap
FÖLDVÁRI RUDOLF	Vörös Csillag Traktorgyár
BARABÁS TAMÁS	Esti Hírlap, rovatvezető
BATÁR ATTILA	Pest-Nógrád megyei Állami Gazdaság Központja
KOROLOVSZKY LAJOS	Magyar Televízió, rovatvezető
RÁCZ SÁNDOR	Híradás technikai KTSZ
DEMETER IMRE	Film Színház Muzsika, szerkesztő
MARIÁN ISTVÁN	K.G.M.
HELLER ÁGNES	MTA Szociológiai Kutató Csoport
BOLDIZSÁR IVÁN	Magyar Hírek, Rádió, TV stb.
LŐCSEI PÁL	MTA Szociológiai Kutató Csoport
JÁNOSI FERENC	KÖZÉRT Vállalat
KÖVES ERZSÉBET	Gorkij Könyvtár, csoportvezető
HARASZTI SÁNDOR	nyugdíjas
FEHÉR FERENC	XXI. ker. Kossuth Gépipari Technikum, tanár
FEKETE SÁNDOR	MTA Irodalomtörténeti Intézet
MOLNÁR ZOLTÁN	Élet és Irodalom, rovatvezető
LUX LÁSZLÓ	Film Színház Muzsika hetilap
FEKETE GYULA	Élet és Irodalom, munkatárs
SÜMEGI ENDRE	Képes Újság
SÁNDOR ANDRÁS	Szerzői Jogvédő Hivatal, előadó
MOLNÁR AURÉL	Tükör hetilap
JUSZTUSZ PÁL	Corvina könyvkiadó, lektor
GYURKÓ LÁSZLÓ	Valóság folyóirat
MÉREI FERENC	Országos Elme- és Ideggyógy Intézet, pszichológus
DARVAS IVÁN	József Attila Színház, színész
ÁDÁM GYÖRGY	Közgazdasági és Jogi Kiadó, lektor

MENSÁROS LÁSZLÓ	Madách Színház, színész
SZÉLL JENŐ	Képzőművészeti Alap, előadó
NAGY ATTILA	Thália színház, színész
DR. MOHÁCSI LÁSZLÓ	MASPED, Külkereskedelmi Vállalat, jogász
BOZÓKI ISTVÁN	Madách Színház, rendező
HORVÁTH ZOLTÁN	nyugdíjas, történelmi munkát folytat
KÁRPÁTI GYULA	Bartók Színpad
LOSONCZY GYÖRGY	László Kórház, osztályvezető főorvos
BIBÓ ISTVÁN	STH Könyvtár
KARDOS LÁSZLÓ	Néprajzi Múzeum, tudományos kutató
GÖNCZ ÁRPÁD	Veszprémi Kémiai Kutató Intézet, Veszprém

KÁDÁR JÁNOS ÉS A „JOBBDAL”

A belső elhárítás összefoglalója ekkor 50 „jobboldali, illetve revizionista” személy mellett 24 szektás-dogmatikus veszélyes elemet is nevesített a pártvezetés számára. Az egyes szakterületekkel kapcsolatban az egyházi illegáció aktivitását regisztrálták, azaz míg a hittan-beíratások száma hivatalosan csökkent, az illegális hittanórák becsült száma nőtt. A belső elhárítás munkatársai 70 horthysta katonatiszti csoportosulást figyeltek meg. A „szektás, dogmatikus” személyek aktivitása, illetve kínai és albán diplomaták propagandamunkája miatt 20 csoportot figyeltek meg, továbbá a kínai követség 200, az albán követség 250 kapcsolatát ellenőrizték.⁴²

Kádár János a hatalom első számú birtokosaként ezt az ellenséggel kapcsolatos rugalmas fellépést az újjászervezett (pacifikált) állambiztonság vezetői számára is nyomatékosította. Így 1964 márciusában, a Belügyminisztérium országos értekezletén a bal- és jobboldaliság veszélyeiről szólva az előbbit a fegyveres testületekhez kötötte, az utóbbi terepének pedig az irodalmi és általában a művészeti életet jelölte meg. Konkrét példaként Nagy Sándor író és Matheovits Ferenc egykori kereszténydemokrata politikus ügyét említette. Ám végül arra is figyelmeztette hallgatóságát, hogy „[A] jövőben is lesz dolgunk bal- és jobboldali opponensekkel, de hogy melyik a veszélyesebb, arra nem lehet sablonos választ adni.”⁴³

E megfogalmazások, listák önmagukban mutatják a jobboldaliság különböző értelmezéseinek összemosódását. Ez az összemosódottság a hatalmi rendszer, illetve a nyilvánosság minden szintjén: az országos politikában, a

42 Az MSZMP PB 1965. június 22-i ülése. MNL OL 288. f. 5. cs. 368. ő. e.

43 BM Országos főkapitányi értekezlet, 1964. március 25. MNL OL XIX-B-1-x 10-2/39/1964.

párt(vezetés) vitáiban és az állami/belügyi szervek dokumentumaiban egyaránt kimutatható.

A KÉTFRONTOS HARC

A „kétfrontos harc” – Kádár kiadott, kanonizált beszédeinek egyik kulcsszava (tárgyszava) – mindenekelőtt a párt helyes irányvonalát kívánta rögzíteni, egyszerűsre azonban mozgástérbővítési törekvéseket is kifejezett. Az ezzel kapcsolatos politikai üzeneteket, a közélet egyszemélyes felosztásával kapcsolatos térbeli képzeteket a korabeli viccek is rögzítették. Jól mutatja ezt a *Népszabadság*ban közölt választási karikatúra, amely Nánási Lászlót és Ortutay Gyulát a Hazafias Népfrent néptáncosaként ábrázolta a többi pártvezető mellett

egy politikai *Ki mit tud?*-on. E tablón Kádár jobb- és baloldali szirének között hajózó modern Odüsszeusként tűnt fel.⁴⁴

A „kétfrontos harc” mint a kádárizmus monoton, rituálisan ismétlődő fordulata a rendszer genezisének is felidézete.⁴⁵ A párt első számú vezetője saját politikáját kritikus vagy meghatározó pontokon a bal- és a jobboldali szélsőségek elleni egyensúlyozásként értelmezte, s bizonyos aktuális belpolitikai eseményeket ezzel az egyszemélyes leírással keretezve adott elő. Számos belső krízis ilyen leegyszerűsítéssel vált elmondhatóvá: Marosán György leváltásától a riválisok szervezkedésén át az ellenreform bevezetéséig. A politikai tér

emeg tagolásának kiemelt szerep jutott a szocialista tábor nemzetközi önmeghatározásában is. A hivatalos nyilatkozatok szerint a szocializmus sikeres építésének alapja a jobb- és baloldali opportunizmus leküzdése volt. A bal-jobb skála itt az állandóságot, a kiszámíthatóságot sugallta bel- és külföldre egyaránt.⁴⁶ Sőt: ezek a fogalmak eszközt kínáltak a rendszer megalapozásáról, az 1956-os traumáról szóló ideologikus elbeszélésekhez is.⁴⁷

44 *Népszabadság*, 1963. február 17.

45 Kalmár (1998).

46 „Pártunk húsz esztendeje töretlen politikai vonalat követ; legfontosabb feladatunknak tekintjük a kiegyensúlyozott, minden jobb- és baloldali torzítást elutasító fő vonal megőrzését, alkotó továbbfejlesztését.” – Kádár János: A szocializmus építésének néhány magyarországi tapasztalata. *Béke és Szocializmus*, 1977. január.

Mindez persze a korabeli félnyilvánosságban, ellenzéki körökben kritika, sőt gúny tárgya lett. Az alternatív párttörténetet felidézve megszületett „a jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a párttal”⁴⁸ mondás, amelyhez vizuálisan kifejezhető poén is társult.

Az SZKP XX. kongresszusa után több alkalommal elterjedt vicc

Kérdés (a hullámvonalat mutatva): *Mi ez?*

Válasz: *A párt irányvonala.*

Kérdés (az egyenes vonalra mutatva): *S mi ez?*

Válasz: *A párt irányvonalától való jobb- és baloldali elhajlás.*

Az egypártrendszer kritikájának felmerülésekor, elsősorban az országgyűlési választások idején (különösen 1971, 1975, 1980, majd 1985) a sajtóban folytatott rendszervita nem elemezte a (potenciális) hazai törésvonalakat, a külföldön, az emigrációban megfogalmazott vádak a nemzeti egység jegyében utasította vissza. Ilyenkor a „jobboldal” a tőkés világ szinonimájaként jelentkezett, amellyel szemben a megszólalók a szocialista berendezkedés magasabbrendűségét bizonygatták. Ugyanígy, miközben Kádár beszámolóinak döntő része a nemzetközi helyzet elemzésével foglalkozott, a nyugati világban zajló ideológiai változásokat (az európai politikai bal-, illetve jobboldal átalakulásának lépéseit) nem ő, hanem a pártközpont illetékesei értékelték, megalakotva az eszmei harc segédleteit is.

Ilyen jellegzetes elemzés készült 1981-ben az MSZMP agitációs és propagandaszervei által rendezett ideológiai tanácskozásra. Hermann István filozófus előadása az új jobboldal létrejöttét mint a hetvenes évek meghatározó jelenségét mutatta be. A propagandisták és ideológusok körében előadó tudós az évtized reakciós politikai fordulatát megalapozó tényezők között a frankfurti iskola diszkreditálását (neopozitivizmus-vita), az értelmiség széles körei számára elfogadható kon-

47 „Amikor ezeket az alapokat kikezdte a dogmatizmus, és rátámadt a revizionizmus, akkor minden rendelkezésünkre álló erőt – nemzetközit és nemzetit – felsorakoztattunk védelmére, hiszen ellenük is a régi rend nemzeti és nemzetközi erői támadtak.” Kádár János beszéde az országgyűlés ünnepi ülésén. *Népszabadság*, 1970. április 4.

48 Szabó (2013).

zervatív ideológia, a strukturalizmus megteremtését és a kelet-európai emigráció (elsősorban Szolzszenyicin) hatását említette meg.⁴⁹

Praktikusabb megközelítésben Köpeczi Béla, a pártközpont illetékes munkatársa foglalkozott ekkoriban a nyugati jobboldali politikai áramlatok bemutatásával.⁵⁰ Az „új jobboldalról” szóló 1982-es munkája ugyanakkor egy korábbi elemző értekezése folytatásának is felfogható, hiszen a nyugati baloldali gondolkodás fő jellemzőiről is ő publikált (a pártközpont antimarxista tudósokat megbélyegző állásfoglalása után).⁵¹ Hozzátehetjük, hogy az MSZMP illetékes vezetőit – a nyugati külpolitikai nyitás elősegítése érdekében – inkább a nemzetközi baloldal (szociáldemokrácia) elképzelései, eszméi érdekelték.⁵² Az MSZMP KB külpolitikai tájékoztatói (amelyeket Kádár János, majd egyre gyakrabban az illetékes titkárok tartottak) időről időre olyan ismertetések is tartalmaztak, amelyek a nemzetközi (nyugat-európai) politikai tendenciákat,⁵³ illetve a kommunista (és munkás)pártok belső fejlődésével kapcsolatos eseményeket⁵⁴ a bal-jobb tengelyre vetítve írták le.

Mindemellett a nyugati kommunista és munkáspártokról szóló belső vitákban a jobboldaliság veszélye a kínai kihívás és az eurokommunizmus révén folyamatosan napirenden maradt. Kádár János a vitákat összegezve már 1966-ban rögzíteni igyekezett a terminológiai kereteket: „Van itt egy terminológia, ami a szovjet elvtársaktól ered. Jelenleg mi ellen lépünk fel? A dogmatikus szektás gyakorlat ellen, amely a kommunista mozgalom egysége szempontjából a fő veszélyt jelentő áramlat, ugyanakkor harcolni kell a kommunista mozgalomban új módon jelentkező revizionizmus és jobboldali tendenciák ellen is. [...] nem ajánlom, hogy [a] koncentrált revizionizmus fogalmát használjuk. Van régi, klasszikus terminológia: baloldali opportunizmus és jobboldali opportunizmus. Ezeket a dolgokat Lenin jól megfogalmazta és ne használjunk mi új terminológiát.”⁵⁵

49 *A nemzetközi ideológiai...* (1982) 43–59.

50 Köpeczi (1982).

51 Köpeczi (1974).

52 Simon (2012) 42–72.

53 Az MSZMP KB 1981. június 18-i ülése.
MNL OL 288. f. 4. cs. 180. ő. e.

54 Az MSZMP PB 1982. április 14-i ülése.
MNL OL 288. f. 5. cs. 851. ő. e.

55 Az MSZMP KB 1966. február 8-i ülése.
MNL OL 288. f. 5. cs. 387. ő. e.

VELÜNK VAGY ELLENÜNK?

A kádárista hatalomgyakorlás másik kulcsfogalma a „szövetségi politika” lett, amely a társadalom megbékítését, a depolitizálást, a konszolidációt szolgálta – társutasok integrálásával, megnyerésével, korábbi eszmék, irányzatok, közéleti

csoportok latens képviselőivel. E törekvések letéteményese, a Hazafias Népfrent félnyilvános tanácskozásai időről időre sajátos gyakorlóterepként is szolgáltak a pártállami vezetés számára, így a felszólalások érdekes gondolatfoszlányokat is az utókorra hagytak. Például további vizsgálatra méltó, mire gondolhatott Kádár János, amikor a forradalom első évfordulójára időzített népfrent-tanácskozáson kijelentette: „Mi nem akarjuk a hitlerista, meg a nyilas mozgalmat beolvasztani a nemzeti egység jegyében a Hazafias Népfrentba.”⁵⁶ Vajon a kijelentés – elsődleges tartalma mellett – tartalmazhatott-e valamilyen reflexiót a (szélsőjobb) nyilas-kommunista viszonyrendszerre?

Kádár felszólalásai a népfrent egymást követő kongresszusain rendre a ki egyezési törekvéseket sulykolták, és a közéleti törésvonalak tompítását, feledtetését célozták. A népfrent a kommunisták és a pártonkívüliek megvalósult politikai egysége, társadalmi szövetség, sőt a nemzetté vált nép frontja – fejtegette 1960-ban, majd még utána számtalanszor. Sőt – Leninre hivatkozva – a nem kommunista világgal való hosszú távú együttműködés mellett érvelt, az elődök között pedig megidézte a „néphez visszatárlt nagypolgári tudós Szekfű Gyula” alakját.⁵⁷ Miközben újra meg újra megerősítette, hogy a Hazafias Népfrent mozgalma a más-más előképzettségű, bizonyos kérdésekben még eltérő véleményű emberek politikai tömörülése a szocializmus építésére, népieskedő fordulattal is megkísérelte leírni a politikai fejlődést: „Az ország szekere a mögöttünk lévő években kanyargós töltéseken vágatott, itt lepottyantak róla egyesek, ott lepottyantak, ott is maradtak. Ez mind a mai napig bántja őket, s valahogy úgy képzelik – meg is lehetne nevezni őket: a Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt egykori jobboldali korifeusai –, hogy az ország szekere majd szívességből visszafordítjuk oda, ahol ők lepottyantak, és újra felszedjük őket a nép szekereére.”⁵⁸ Ugyanakkor rögzítette, hogy a népfrent sokszínű táborában vannak olyanok is, akik korábban polgári pártokban tevékenykedtek. Bár az ismert statisztikák szerint ez a kategória a „szövetségesek prominenseire” korlátozódott, mégis fontos üzenetet közvetített. A népfrentban kipróbált, meghirdetett szövegpanelek, frázisok aztán újra és újra előkerültek a különböző helyszíneken elmondott beszédekben. Ilyen „üzenetnek” számítottak a párt változatlan irányvonalával, avagy a nép, a nemzet egyetememes érdekeinek szolgálatával kapcsolatos kijelentések.⁵⁹

A hetvenes években a hatalmi rendszer egy másik szintjén, zárt körben a jobboldali veszély, általában az ellenség-

56 Hazafias Népfrent Országos Tanácsának ülése, 1957. október 21–22. MNL OL XXVII M-4 (2.)

57 *A Hazafias Népfrent...* (1960).

58 *A Hazafias Népfrent...* (1964).

59 *A Hazafias Népfrent...* (1968).

- 60 Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 765/1 32. ő. e.
- 61 „Nahát, volt egy-két politikai perünk az utóbbi években [...] még egy kis nevesebb embereket is ide sorolok, Hegedűs, meg valamiféle Lukács-tanítványok. Hát, ha glédába állítom, az unokaöccseiket is mellé rakom, össze tudok szedni 500-at vagy 600-at belőle az országban. Ha még megtoldom ezt, azt mondom 2 ezer ilyen álbaldali, meg valódi jobboldali, aki nyüzög és mozog. Fejében az több van, de mondjuk, aki cselekszik és mozog az kevesebb. [...] Na most, ehhez még hozzáveszem ezt a két márciust, úgy mint ami hát az utóbbi négy évben mégis történt és volt... kijön egy valahány száz, na mondjuk, 2 ezer ilyen hőbörgő fiatal.” BM Országos főkapitányi értekezlet, 1974. december 13. MNL OL XIX-B-1-x 10-600/5/74.
- 62 „Magyarországon a börtönök 1956-ban kiürültek, az ellenforradalmárok kinyitották a kapukat, és üresek lettek. Utána egy bizonyos idő múlva megteltek, részben a mi harcunk és munkánk eredményeként. Aztán volt egy széleskörű amnesztia [...]. Elmúlt egy pár év, megint tele voltak a börtönök. [...] én már tudom, hogy maguk hogy dolgoznak: Ameddig van hely a börtönben, becsukogatnak, ha nincs hely, akkor nincs tovább mit csinálni. [...] Ez egy vicces dolog, de azért komolyan is gondolkozzanak ezen elvtársak! Különösképpen azon, hogy a belügyi munka mértéke nem az, hogy mennyi ember ül börtönben.” Uo.

ges vagy ellenzéki személyek kezelése részletesen elemzett problémakörre vált. Kádár a Belügyminisztérium meglátogatására készülve 1974 decemberében a „közélet egyes területein tapasztalható nemkívánatos jelenségekről, a szocializmus építésének ellentétes tendenciáiról és az ezekkel szembeni fellépésről” készített jegyzeteket. Kézírásos soraiban olvasható megállapítása szerint „A harc folyik nemzetközileg és itthon [...] mindkét fronton mi vagyunk jobb pozícióban. [...] a megvert bal és jobboldal maradványai, egyes elemei időnként próbálkozhatnak, de erőtlenek.”⁶⁰ Beszédében az aktív ellenséges személyeket kategorizálva a „jobboldaliak” létszámát nagyjából kétezer főre becsülte.⁶¹ Rajtuk kívül a március 15-én „hőbörgő” (nacionalista) fiatalokat tartotta említésre méltónak. Végül az értelmiség egyes csoportjairól szóló fejtegetése során árulkodó megjegyzést tett: „szűk, zavaros intellektuális körben, [vannak] akik hajlanak erre, az új baloldal felé – ami persze a rendszerrel szemben végül is jobboldali fellépésbe torkollik”.

Az egykori munkahelyére, sőt harcostársai közé látogató pártvezető nemcsak leegyszerűsített világképét közvetítette az eligazítás résztvevőinek, hanem sajátos pragmatizmusát is.⁶² Újra meg újra megismételte, hogy az ellenség elleni harcot mindig az általános nemzetközi és a konkrét hazai helyzet ismeretében és körülményei szerint kell folytatni, hogy a békés egymás

mellett élés új feltételeket teremt. Realitásként rögzítette, hogy a megfigyelt kiterjedt nyugati kapcsolatai, a kiszélesedett „demokratizmus” [!] negatív következményekkel is jár, de több belőle a haszon, mint a kár.

A rendszer válságjelenségei idővel mégis előhozták az ideológiai alapkérdéseket. Kádár a Belügyminisztérium 1980. novemberi értekezletén a lengyelországi fejlemények értelmezésekor nemcsak az 1956 utáni időszak tapasztalatait idézte fel. A világon osztályharc folyik – rögzítette a rendszer belső rendjének őrei előtt –, s ez hatással van Magyarországra is. Bár itthon már lezárult a nagy osztály-összeütközések korszaka, a nemzetközi hatás miatt mégis fokozottabban kell foglalkozni a belső ellenséggel.⁶³ Ekkor olyan régi jelszavakhoz (éberség) és marxista alapfogalmakhoz (például osztályellenség) is visszatért, amelyek a jobboldali címkézésnél erőteljesebben hatottak, mozgósítottak.

A Belügyminisztériumban tett utolsó hivatalos látogatásán, 1985 decemberében már évtizedes rutinnal (kialakult fogalomkészlettel) elemezhetette a „belső ellenzék / ellenség / ellenzékiességek személyek” tevékenységét.⁶⁴ A politikai rendőrség által körülírt és megfigyelt két csoport (a népi és a radikális platform) egy valóságos XX. századi törésvonalra (a népi-urbánus ellentétre) épült, egyszersmind a rendszerváltást követő időszak politikai jobb-, illetve baloldala előképének is megfeleltethető. Ám míg e csoportok megfigyelése, bomlasztása, szembeállítása (ha tetszik: egy újabb kétfrontos harc megindítása) bizonyítható,⁶⁵ jobb- és baloldali címkézésüknek nem találtam nyomát.

63 „Szervezett osztályellenség nálunk nincs, de lokálisan adódnak problémák, vannak ellenséges és ellenzéki elemek, kisebb csoportok. Ezek intellektuális körökben találhatóak ... munkás vagy parasztrétegektől nem kapnak támogatást, és kapcsolataik sincsenek velük.” BM Országos főkapitányi értekezlet, 1980. december 29. MNL OL XIX-B-1-x 10-38/7-1980.

64 PIL 765/1 32. ó. e.

65 Kádár a megelőzésről, visszaszorításról gondolkodva rögzítette: „Jó a belügyi taktika: zaklatni, fárasztani, űzni, ezt folytatni [...] tömegbefolyás változatlanul nincs, de [...] ne adjuk oda a tömegtájékoztatói eszközöket.” Uo.

A pártvezetés számára készített összeállítás az ellenzéki-ellenséges csoportok vezető szerepet játszó aktivistáiról, 1982. március 28.

BENCE GYÖRGY	szellemi szabadfoglalkozású
KRASSÓ GYÖRGY	rokkant-nyugdíjas
DR. CSÁKÓ MIHÁLY	SZÁMOK munkatársa, MSZMP-ből kizárt
LENGYEL GABRIELLA	szellemi szabadfoglalkozású

CSÓÓRI SÁNDOR	költő, MAFILM dramaturgja
MATOLAY MAGDOLNA	szellemi szabadfoglalkozású
DALOS GYÖRGY	szellemi szabadfoglalkozású, MSZMP-ből kizárt
NAGY ANDRÁS	szellemi szabadfoglalkozású
DR. DEMSZKY GÁBOR	Újságíró, szellemi szabadfoglalkozású
NAGY BÁLINT	építész, munkahelye nincs
EÖRSI ISTVÁN	író, műfordító, a kaposvári Csiky Gergely színház dramaturgja
NAGY JENŐ	szellemi szabadfoglalkozású
HAMBURGER MIHÁLY	gombügnök, MSZMP-ből kizárt
PETRI GYÖRGY	költő, szellemi szabadfoglalkozású
HARASZTI MIKLÓS	szellemi szabadfoglalkozású
RADNÓTI SÁNDOR	szellemi szabadfoglalkozású
HEGEDÜS ANDRÁS	nyugdíjas, volt miniszterelnök, MSZMP-ből kizárt
RAJK LÁSZLÓ	építésmérnök, IPARTERV
HORVÁTH EMÍLIA	szociológus, az Országos Egészségvédelmi Intézet főelőadója
REGÉNYI EMILNÉ [TÖRZSÖK ERIKA]	szociológus, KISZ KB munkatársa
KENEDI JÁNOS	szellemi szabadfoglalkozású
SOLT OTTÍLIA	a budapesti Pais utcai iskola tanára
KIS JÁNOS	szellemi szabadfoglalkozású
SZABÓ MIKLÓS	történész, MTA Történettudományi Intézet munkatársa
DR. KISS FERENC	irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa
SZILÁGYI SÁNDOR	szellemi szabadfoglalkozású
KONRÁD GYÖRGY	író, szellemi szabadfoglalkozású
VAJDA MIHÁLY	szellemi szabadfoglalkozású, MSZMP-ből kizárt
KOVÁCS MÁRIA	az Akadémiai Kiadó szerkesztője
DR. VEZÉR ERZSÉBET	nyugdíjas
KŐSZEG FERENC	az Állami Könyvterjesztő Vállalat bolti eladója

A belügyminisztériumi ülésen Kádár kritikusan szólt az ellenzéki személyek összeírásáról. A pártvezetés elé kerülő listával kapcsolatban leszögezte: „Nekünk ilyen névsorunk ne legyen. Tudniillik ez egy vegyes társaság, és engedelmet kérek, nem viccelni akarok, de hát hogyha az ellenzék még nem tudta magát teljesen megszervezni, mi ne szervezzük itt össze őket egy csapatá.” Kioktatóan fogadta az ellenzéki csoportok kategorizálását is: „Helyes az utalás, hogy van érintkezési felület és pont közöttük. De ez egy más társaság, és más

kezelést kíván. Én nem tudom, ki ért egyet, ki nem, az ellenzéknek ki a jobb szakértője, de szerintem még a Hegedűs is bizonyos értelemben egy önálló cég.”⁶⁶ Fejből tudja – jelentette ki a pártközpont és a BM/állambiztonság jelen lévő illetékesei előtt –, kik tartoznak az ellenzékhez, s kik tekinthetők polgári radikálisnak, illetve kik a népiekhez vagy más csoporthoz tartozó személynek.⁶⁷ Persze informáltsága korántsem volt véletlen. Kádár mindennap megkapta a pártállami vezetés meghatározó körének szóló napi jelentéseket és tematikus összefoglalókat. S bár Rákosi Mátyással ellentétben személyes utasításainak írásos nyoma nem lelhető fel, néhány belügyi anyagon fennmaradtak kézirásos jegyzetei.

A Belügyminisztériumban a nyolcvanas években felterjesztett, titkosszolgálati információkról készített statisztikák bepillantást engednek a kései kádárizmus ellenségkatalógusába. A fennmaradt iratok jól mutatják a terminológiai ingadozást is (ellenség, ellenzék, ellenzékieskedő, illetve polgári radikálisok, radikális platform alapján támadók). Mindenesetre a bal- és jobboldal értelmezésére ezek alapján is csak áttételesen nyílik lehetőség.

	1980	1985	1988
Polgári radikális ellenzék	462	254	997
Nemzeti radikális ellenzék	400	328	592
Pacifista tevékenység	–	41	38
Környezetvédelem ürügyén folytatott ellenséges tevékenység	–	50	179
56-osok, volt polgári pártok, erőszakszervezetek	80	73	135
Fasiszta elemekre vonatkozó adatok	15	30	12
Egyházi ellenzék	146	115	130
Cionista ellenzék	1	13	9
Mindösszesen	1104	854	1993

Forrás: ÁBTL I.11.1. 130. d, 45-78/38/1/1989.⁶⁸

ÖSSZEGZÉS

A bemutatott szöveghelyek és jelentésrétegek kiegészítéseként, összegzéseként érdemes felvillantani a Kádár János által uralt politikai térben elhangzó kijelentések egy új típusú gyorselemzését.

Az országgyűlés naplóiban rögzített felszólalások „jobboldali” minősítéshez kötődő fogalmai, a jelzők címkefelhője is kirajzolja a politikai tér törésvonalait,

⁶⁶ Az MSZMP PB 1982. március 2-i ülése.

MNL OL 288. f. 5. cs. 848. ő. e.

⁶⁷ Csizmadia (1995) Monográfia, 217–222.

⁶⁸ Lásd még Ungváry (2013) 25.

a fogalom jelentéstartalmait. A kapcsolódó, illetve szóösszetételekben szereplő kifejezések 1945 és 1989 között a következők: „szociáldemokrata”, „oppor-tunizmus”, „elhajlás”, „hibák”, „kispolgári”, „antiszocialista”, „tőkés”, „nacio-nalista”, „diktatúra”, „ellenforradalmi”.⁶⁹

Kádár az 1945 előtti világot országgyűlési beszédeiben is a fasiszta, úri jel-zőkkel látta el. A bal-jobb skála alkalmazása, érthetően, elsősorban útitársai, „szövetségesei” politikai pályájáról kínált egydimenziós leírást. Jól példázza ezt Dobi István 1965-ös, április 4-e jelentőségének törvénybe iktatásával kap-csolatos beszéde. A kisgazdapárt egykori szervezője, majd vezetője, egyszer-smind a kommunista párt titkos tagja, a munkás-paraszt szövetség reprezen-tánsa, az 1956-ban az Elnöki Tanács elnökeként a rendszer legitimitása (a kor-mány kinevezése) szempontjából kulcsszerepet játszó politikus immár az MSZMP tagjaként saját pályafutását is igazolni kívánta: „A kommunisták mindvégig hirdették, hogy nem engedhetünk, nem topoghatunk egy helyben. Különbön visszajön a múlt és vele a nagybirtok, a nagytőke, a földtelenség, a munkanélküliség, a nyomor, a dolgozó ember jogtalansága és megalázása. [...] A nép két évtized társadalmi harcai közepette mind nagyobb bizalommal for-dult a Kommunista Párt és a vele szövetséges következetesen haladó, balolda-li erők felé, a jobboldal, a reakció pedig döntő, történelmileg visszavonhatat-lan vereséget szenvedett.”⁷⁰

Műhelyvitáink alkalmával az 1945–89 közti magyar politikatörténetben öt elkülönülő értelemben vizsgáltuk a jobboldal mibenlétét. Ezt a szempont-rendszert Kádár János szövegeivel kapcsolatban érvényesítve a következők ál-lapíthatók meg:

1. Kádár János a politikai tér leírásában 1956 előtt a párt vezető ideológu-sainak útmutatásához igazodott. (Egyes monográfusai ezzel kapcsolatban ki-emelik Révai József befolyását világképének, gondolkodásának alakulására.) Fennmaradt beszédei nem mutatnak eltérést más, brosúrákban fennmaradt szövegekhez képest. 2. Hatalmának éveiben a bal-jobb felosztást különböző beszédhelyzetekben eltérő értelemben és célok érdekében használta fel egy-egy jelenség elbeszélésére, értelmezésére. 3. Uralma megerősítése után azonban direkt módon nem azonosította így ellenfeleit, hatalomgyakorlásának lényegéből fakadóan a törésvonalak elfedésére törekedett, amit a potenciális veszélyt jelentő csoportok bomlasztása, személyek lejáratása, elszigetelése, illetve sem-

legesítése, megnyerése egészítette ki. 4. A magukat jobboldali személyeknek tartó állampolgárok mindvégig Kádár ellenségei maradtak. Különböző inten-

69 Felhasznált adatbázis: az országgyűlés di-gitalizált naplói: <http://mpgy.ogyk.hu/>

70 *Országgyűlési Napló*, 1965. 04. 03.

zítású megfigyelések célszemélyeivé váltak. Tevékenységükről a pártvezető napi tájékoztatást kapott. 5. Ha (egyre ritkább alkalommal) szóba került, Kádár leegyszerűsítő módon, vulgármarxista fogalmakkal és érvekészlettel utalt a konzervatív jobboldali hagyományra, megvetéssel, sőt gyűlölettel beszélt az 1945 előtti világról. 6. Miközben mindvégig szemmel tartotta a nemzetközi politika fejleményeit, beszámolóiban főként a nyugati, tőkés világ, az imperializmus jelenségeiről beszélt, bal- és jobboldali tendenciákról ritkán tett említést. 7. Az 1989 utáni jobboldal képviselőit (rendszere egész ellenzékét) nem tartotta veszélyesnek, tevékenységüket hatalmának éveiben személyesen kezelhető problémának látta.⁷¹

A felsorolt példák azt is megerősítik, hogy a jobboldaliság olykor hatásos, máskor a jelenségeket túlzottan leegyszerűsítő, így szinte használhatatlan térbeli metafora, kód, viszonyfogalom. Másként: olyan megbélyegző kifejezés, politikai címke, amelynek különböző célok érdekében próbáltak önálló jelentést tulajdonítani. A XX. századi rendszerváltások, a tömegkommunikáció kiépülése és a propaganda professzionalizálódása következtében a politikailag legterheltebb kifejezések egyike lett.

Ebből következően a kortárs vagy a történeti elemzést is tévútra vezetheti a fogalom differenciálatlan értelmezése, egy-egy szöveghely kontextusának figyelmen kívül hagyása. A fenti esetek arra is rávilágítanak, hogy Kádár János vagy mások politikai gondolkodásának, elgondolásainak elemzése igencsak aprólékos analízist kíván. Hiszen miközben nyilvános és jegyzőkönyvezett belső beszélgetéseikben alig használták a jobboldal kifejezést, a politika világának egydimenziós felosztása mégis meghatározta terveiket, cselekedeteiket. A fogalom összefonódó jelentésrétegeinek vizsgálata az egyes korszakok, rivalizáló elitcsoportok világlátásáról is hasznos adalékokkal szolgálhat.

Kádár János a politikai tagoltsággal kapcsolatban felvázolt megnyilatkozásai természetesen nemcsak önmagukban érdekesek, hanem a rendszert, a hatalom gyakorlásának mindennapjait alakító alapszövegekként is elemezhetőek. A politika világának mindenki számára könnyen értelmezhető, ősi és legáltalánosabb ellentétpárja (bal-jobb) természetesen jelen volt az 1945 utáni közbeszédben. Ám mint más fogalmakra, ezekre is új, ideologikus jelentésré-

71 A Búvópatakok projekt állambiztonsági (ÁB) munkacsoportjának vitáiban a jobboldaliság öt értelmezését különítettük el: 1. akiket a Kádár-rendszer így definiált; 2. akik magukat jobboldalinak tartották; 3. akik az 1945 előtti jobboldal hagyományait kívánták követni, vagy személyükben ahhoz köthetőek voltak; 4. akik a korszak nyugat-európai jobboldaliságát tartották etalonnak; 5. akiket ma Magyarországon jobboldalinak nevezünk.

tegek rakódtak a kádárizmus idején. Így miközben korábbi értelmezési tartományukat részben megtartották, sok esetben inkább összekuszálták, torzították az általuk megjelölt politikai folyamatok leírását. Mindez alapvető hatással volt az 1990 utáni közéleti diskurzusra is. S bár talán nem igaz, hogy mindannyian „Kádár köpönyegéből bújtunk elő”, a köznyelvbe zártan a mai napig ott vannak a korszak konstrukciói, manipulációi, félelmei, tapasztalatai. Ezek felfejtése nélkül ma sem tudunk érdemi párbeszédet folytatni egymással.

HIVATKOZÁSOK

Csizmadia (1995)

CSIZMADIA ERVIN: *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988. I. köt. Monográfia. II. köt. Dokumentumok, III. köt. Interjúk.* Budapest, T-Twins.

Gough (2006)

GOUGH, ROGER: *Kádár János, a jó elvtárs?* Budapest, J LX.

György (2000)

GYÖRGY PÉTER: *A néma hagyomány.* Budapest, Magvető.

Gyarmati (2001)

GYARMATI GYÖRGY: Rendőrfőnök és belügyminiszter, 1945–1950. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életéről.* Budapest–[Debrecen], Rubicon–Aquila, 34–39.

Gyurgyák (1994)

GYURGYÁK JÁNOS: Bal és jobb. Egy politikai-publicisztikai fogalom tündöklése és bukása. *Politikatudományi Szemle*, 3. 152–155.

A Hazafias Népfront ... (1960)

A Hazafias Népfront II. kongresszusa. 1960. május 27–28. Budapest, HNF Országos Tanácsa.

A Hazafias Népfront ... (1964)

A Hazafias Népfront III. kongresszusa. 1964. március 19–20. Budapest, HNF Országos Tanácsa.

A Hazafias Népfront ... (1968)

A Hazafias Népfront IV. kongresszusa. 1968. április 17–19. Budapest, HNF Országos Tanácsa.

Huszár (2003)

HUSZÁR TIBOR: *Kádár János politikai életrajza.* 1–2. köt. Budapest, Szabad Tér – Kossuth.

Kádár (1962)

KÁDÁR JÁNOS: *A szocializmus teljes győzelméért.* Budapest, Kossuth.

Kádár (1974)

KÁDÁR JÁNOS: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Kossuth.

Kádár (1977)

KÁDÁR JÁNOS: *Internacionalizmus, szolidaritás, szocialista hazafiság*. Budapest, Kossuth.

Kádár (1981)

KÁDÁR JÁNOS: *Szövetségi politika – nemzeti egység*. Budapest, Kossuth.

Kádár (1986)

KÁDÁR JÁNOS: *A szocializmus megújulása Magyarországon*. Budapest, Kossuth.

Kalmár (1998)

KALMÁR MELINDA: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető.

Köpeczi (1974)

KÖPECZI BÉLA: *Az „új baloldal” ideológiája*. Budapest, Kossuth.

Köpeczi (1982)

KÖPECZI BÉLA: *Új konzervativizmus és új jobboldal*. Budapest, Kossuth.

Körösényi–Tóth–Török (2003)

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS–TÓTH CSABA–TÖRÖK GÁBOR: *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.

Majtényi (2012)

MAJTÉNYI GYÖRGY: *Vezércsel. Kádár János mindennapjai*. Budapest, Libri – Magyar Nemzeti Levéltár.

Nemes (1955)

NEMES DEZSŐ: *A hazafiság kérdése és a jobboldali jelenségek*. Budapest, Franklin.

A nemzetközi ideológiai ... (1982)

A nemzetközi ideológiai harc időszerű kérdései. I. Országos elméleti tanácskozás. Tatabánya 1981. Budapest, Kossuth.

Rainer (1999)

RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre. Politikai életrajz. 2. 1953–1958*. Budapest, 1956-os Intézet.

Rainer (2000)

RAINER M. JÁNOS: *Ki van ellenünk? Kis magyar katonai puccskísérlet, 1961*. In Körösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Magyarország a jelenkorban. Évkönyv VIII*. Budapest, 1956-os Intézet, 40–57.

Rainer (2011)

RAINER M. JÁNOS: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan.

Rainer (2012)

RAINER M. JÁNOS: A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közéletések és hipotézisek. In uő (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. 2011–2012.* Budapest, OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, 11–46.

Romsics (2000)

ROMSICS IGNÁC (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I.* Budapest, Osiris.

Romsics (2009)

ROMSICS IGNÁC (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Budapest, Osiris.

Simon (2001)

SIMON JÁNOS (szerk.): *Ezredvégi értelmezések I–II. Demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról.* Budapest, Villányi Úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány (Villányi úti könyvek. 23.) (Politikatudományi sorozat. 19.)

Simon (2012)

SIMON ISTVÁN: *Bal-kísértések. A kádári külpolitika és a nyugati szociáldemokrácia.* Budapest, Digitalbooks.

Standeisky (2007)

STANDEISKY ÉVA: *Antiszemitizmusok.* Budapest, Argumentum.

Szabó (2013)

SZABÓ MIKLÓS: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a párttal.* Szeged, JATEPress.

Tabajdi (2013)

TABAJDI GÁBOR: *Kiegészítés Kádárral. „Szövetségi politika” 1956–1963.* Budapest, Jaffa.

Tabajdi–Ungváry (2008)

TABAJDI GÁBOR–UNGVÁRY KRISZTIÁN: *Az elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy.* Budapest, 1956-os Intézet – Corvina.

Ungváry (2013)

UNGVÁRY KRISZTIÁN (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság.* Budapest, 1956-os Intézet Alapítvány – Jaffa.

Varga (2001)

VARGA LÁSZLÓ (szerk.): *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent. 1949–1956.* Budapest, Osiris – Budapest Főváros Levéltára.

MOLNÁR JÁNOS

A SZAMIZDAT *DEMOKRATA* ÉS KÖRE

Antikommunista sajtószabadság-harcosok¹ a nyolcvanas években

BEVEZETŐ

A Kádár-korszak a közelmúlt története, polgártársaink nagy része még jól emlékezhet ezekre az évtizedekre. A konszolidálódó szocialista rendszer a saját múltunk, elevenen élő emlékek sora – kinek a hatvanas-hetvenes, kinek a nyolcvanas évektől. Közelmúlt, és mégis oly távolinak tűnik. A történész számára a korszak kutatását megkönnyíti és meg is nehezíti az a tény, hogy a szemtanúk többnyire még közöttünk élnek. Könnyebbséget ad, mivel az írott forrásokat megerősítheti, illetve hiányukat pótolhatja a résztvevők beszámolója. Megnehezíti, mivel az emlékezet gyakran pontatlan, ráadásul ahány ember, annyiféle emlékezet.

Jelen tanulmány a *Demokrata* című szamizdat kiadvány történetét, illetve a körülötte felbukkanó személyeket ismerteti, és megkísérli elhelyezni őket a Kádár-korszak ellenzéki csoportosulásai között.

A nyolcvanas évek szamizdat irodalmát a korabeli átlagember alig ismer-
te, hiszen azokban az években az ellenzéki mozgalom csak keveseket ért el. Pedig a *Demokrata* ezeket az átlagembereket célozta volna meg, ezért szóki-
mondó és meglehetősen radikális hangvételű volt, amiért a Szabad Európa
Rádió „az ellenzék bulvárlapjának” nevezte. A valóságban azonban mégis
csak ugyanaz a szűk réteg olvasta, mint a többi szamizdat írást: az ellenzék
és szimpatizánsaik. A szamizdatosok szubkultúráját a hatóságok meglehetősen
sikerrel üldözték, lehetetlenítették el. Ebből a körből – a lap antikommu-
nista hangvétele miatt – talán a *De-
mokrata* kiadói és szerkesztői szenved-
ték el a legtöbb hatósági zaklatást.

A Kádár-korszakban az ellenzéki
mozgalmaknak nem volt igazi tömeg-

¹ Az „sajtószabadság-harcosok” kifejezést Nagy Jenő, a szamizdat *Demokrata* szerkesztője használta tevékenységük jellemzésére levelezésünk során.

bázisuk. A lakosság zöme politikailag lojális volt. A hatvanas évektől a magyar szocialista rendszer önmagában a stabilitást jelentette, és az emberek jelentős részének viszonylagos jólétet hozott. A jólét érzetét nyilvánvalóan az okozta, hogy előtte – a második világháború, majd a Rákosi-rendszer alatt – az élet-színvonal nagyon mélyre süllyedt, és a népesség nagy hányadának a háborút megelőző Horthy-korszak is csak a nélkülözés emlékéét hagyta meg. Magyarországon sosem volt jóléti társadalom, a többség számára a különböző korszakokban csak a nélkülözés szintje változott, maga a nélkülözés maradt. Ilyen háttérrel a hatvanas évektől kezdődő életszínvonal-növekedés joggal tette elégedetté azokat, akik a nulláról kezdték el felépíteni egzisztenciájukat, és megnyugvást adott azoknak, akik visszaemlékeztek az ínséges évtizedekre, családjuk nélkülözéseire.

Ezek a kisléptékű, de biztos jövőt kínáló változások a társadalom többsége számára elegendőnek bizonyultak, hogy jó szándékkal nézzék a rendszert, vagy apolitikusak maradjanak. Ma már – huszonöt évvel az államszocializmus bukása után – Magyarország többségében inkább konzervatív, jobboldali országnak tűnik. A jobboldali szemlélet elsősorban az idősebb korosztályra és a Kádár-rendszer után felnőtt fiatal felnőttekre jellemző. A Kádár-rendszerben a lakosság – az „átlagemberek” fennmaradt megnyilvánulásai alapján – alapvetően baloldali volt (zömében az a generáció, amely most az idősebb korosztályt alkotja). Arról azonban kevés az információnk, mennyire volt valós a Kádár-rendszer támogatása: nem tudni pontosan, mit gondolt a lakosság többsége harminc-negyven évvel ezelőtt otthoni körben. Személyes emlékei – családon, rokonságon, baráti körön, munkahelyen belül – természetesen mindenkinek lehetnek róla, de átfogó adatok nincsenek. Nehéz kideríteni, hogy a lojalitás mellett mekkora is volt valójában a rendszer iránti ellenszenv.

Logikus feltételezés, hogy az 1945 előtti arisztokrácia itt maradt tagjai, a középosztály, a jobb módú polgárság deklasszáldott része, illetve utódaik nem feltétlenül osztoztak az általános elégedettségben, avagy politikai tespedésben. Elégedetlenséget azonban nem csupán anyagi vagy származási okok szülhettek, hanem a létező szocializmus számtalan visszássága is, amelyekkel az állampolgárok mindennap szembesülhettek – nem beszélve az egyén szabadságvágyáról és az öntudatosabbak diktatúra iránti ellenszenvéről, az emberi jogok pontosan érzékelt és mélyen átélt hiányáról. Ők alkották az elégedetlenek rejtett táborát. Ők voltak, akik ellenszenvvel figyelték a rendszert, kritikájuk azonban szinte csak saját, zárt köreikben kaphatott hangot. A diktatúra „puha” volt, ám a rendszer nyílt bírálatát vagy épp elutasítását a hatóságok mindvégig szigorúan megtiltották.

A szűk körben elégedetlenek igen kicsi csoportja adott szolid tömegbázist és állandó közönséget a kialakuló ellenzéknek. Ők voltak, akik a kommunista diktatúra és az egész szovjet típusú politikai berendezkedés iránti mély ellenérzésüket magukban őrizték. Nehéz meghatározni, kik alkották ezt a csoportot. Nehéz olyasmit rekonstruálni, hogy hányan hallgatták rendszeresen a Szabad Európa Rádiót, kik őrizgettek ötvenhatos relikviákat, kik nevelték bele gyermekeikbe már akkor is, hogy a kádári konszolidációt nem szabad elfogadni.²

Ebből a töredéknyi csoportból kerülhetett ki a rendszer ellenzékének mozgalmi bázisa. Pár ezer ember, akik valamilyen cselekedetük révén érintkezésbe kerültek a kádári ellenzékkel. És közülük kerültek ki azok is, akiket dokumentálható tetteik alapján a Kádár-korszak ellenzéki mozgalmához sorolhatunk, a rendszer másként gondolkodói közé.

Az első aktív ellenzéki csoportok a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején baloldaltól kritizálták a rendszert: maoista tanokat vallottak, vagy a lúcsi filozófiai iskola reformbaloldali értelmiségijeit voltak.³

A klasszikus értelemben ellenzékinek nevezhető csoportok a hetvenes évek végén kezdtek kialakulni. A másként gondolkodás két fő áramlatának egyik ága a népi írók hagyományait ápoló, mérsékelt hangot tartott nacionalista alapokon álló népi-nemzeti ellenzék volt. A másik az emberjogi kérdésekre koncentráló ún. urbánus ellenzék, amely a demokratikus ellenzék nevet adta magának. Ez a csoport 1988–89-ig alapvetően nem a szocialista rendszert akarta megdönteni, hanem a magyarokat is megillető emberi jogokat akarta kivívni.⁴

Mindkét irányzatnak volt egy kemény magja, és körülöttük csoportosultak az egyéb ellenzéki, fél-ellenzéki vagy reformkommunista alakzatok.

A két fő oldal 1988–89-ig különböző taktikát követett. A népi-nemzeti ellenzék legfontosabb bázisa az Írószövetség volt, legismertebb vezetői Csoóri Sándor és Csurka István írók. Kialakulásához leginkább a kisebbségben élő (elsősorban a romániai) magyarok helyzetének romlása és a magyar pártvezetés ezzel kapcsolatos közönye és erélytelensége adott lökést. A népiek először 1987-ben gyűltek össze Laki-teleken, akkor is Pozsgay Imre védnök-

2 A Kádár-rendszerhez ellenszenvvel viszonyulókra leginkább az állambiztonsági szolgálat anyagainak átfogó elemzésével, illetve a politikai ügyekben hozott ítéletek statisztikája alapján lehetne adatokat kapni. Például abból, melyik évben hány ember ellen indult eljárás rendszerellenes izgatásért stb. – bár ez csak a jéghegy csúcsa.

3 Csizmadia (1995) Monográfia, 29–33.

4 Romsics (2003) 23–28.

sége alatt (Pozsgay ekkor az MSZMP KB tagja volt, a rendszer egyik legbefolyásosabb politikus). Ám a népi-nemzetiek egészen 1988–89-ig teljesen más taktikát alkalmaztak, mint a demokratikus ellenzék. Távol tartották magukat a szamizdatosok tevékenységétől, illegális kiadványt nem adtak ki. Tevékenységük elsősorban publicisztikákban és a lobbizásban merült ki. Néhány vidéki folyóirat – a pécsi *Jelenkor*, a szegedi *Tiszatáj* és a kecskeméti *Forrás* – hasábjain igyekeztek az őket izgató kényesebb témákban publikálni. Fő céljuk egy új irodalmi-közéleti folyóirat engedélyeztetése volt, amit sokáig lojalitásuk ellenére sem sikerült elérniük. A *Hitel* végül csak 1988 végén indult el, a szerkesztőség elnöke Csoóri Sándor volt.

Tevékenységüket tekintve a népi-nemzetieket a Kádár-korszak utolsó két évéig inkább alapvetően rendszerhű másként gondolkodóknak lehet tekinteni, mint aktív ellenzéknek; csak néhányuk súrolta (tettekben vagy publikációban) a túrt kategória határát. Csoóri Sándor 1979-ben aláírta a Charta '77 képviselőinek bírósági elítélése elleni tiltakozást, ezzel messze a legtöbb kockázatot vállalta a népi-nemzeti értelmiségiek közül. Később előszót írt Duray Miklós 1983-ban, New Yorkban, a Püski Kiadónál megjelent *Kutyaszorító* című könyvéhez, amiért szilenciummal büntették. A másik renitens, Csurka pedig azért kapott egyéves szilenciumot, mert 1986-ban a Szabad Európa Rádióban felolvasták egy New Yorkban mondott beszédét, melyben csodaként emlegette az 1956-os forradalmat, illetve az emigráns Püskinél megjelentette *Az elfogadhatatlan realitás* című esszéketetét, amelyben a magyarság romlásáért a Kádár-rendszert tette felelőssé.

A fegyelmezés részeként egyes folyóiratokkal kapcsolatban is különböző hatósági intézkedések történtek: a *Mozgó Világ*ot 1981-ben néhány hónapra betiltották, majd két év múlva a következő szerkesztőt, Kulín Ferencet is leváltották. Ezt követte a szegedi *Tiszatáj* féléves betiltása és vezetőségének párt-hatósági leváltása 1986-ban, valamint a *Liget* engedélyezésének visszavonása, első számának bezúzása, szintén 1986-ban. A rövid pórázon tartás egyik fő eszköze az Illyés Gyula köreiben kezdeményezett *Hitel* című folyóirat megindításának folyamatos lebegtetése volt. A végső határ azonban, ameddig a népi-nemzeti ellenzék tagjai elmerészkedtek, csupán néhány helytelenített publikáció volt. Összességében semmilyen tiltott tevékenységet nem folytattak, inkább a népi eszmékkel szimpatizáló pártvezetőkkel – elsősorban Pozsgay

Imrével – egyeztették programjaikat. Mindeközben gondosan ügyeltek felső kapcsolataik és a rendszerben élvezett kiváltságaik megőrzésére.⁵

5 Szabó Miklós ellenzéki történész a népi-nemzeti és a demokratikus ellenzék közti egyeztetésről így nyilatkozott 1992-ben:

A demokratikus ellenzék alapvetően értelmiségi csoport volt – sok tagjuk erős baloldali vagy kommunista múlttal, családi kapcsolatokkal. A rendszerellenesek tömegbázisát adó deklasszált középosztálybeliek kevésbé kerültek be a demokratikus ellenzékbe; világnézetük alapján inkább a népi-nemzeti oldalhoz vonzódtak. Munkás szintén alig akadt a demokratikus ellenzék körében. Magyarországon az ellenzék és a munkásság kapcsolata sosem volt olyan aktív, mint például Lengyelországban a Szolidaritás mozgalomé. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy nálunk – ellentétben Lengyelországgal – nem voltak ellátási nehézségek, a magyarok a szovjet tömbön belül tulajdonképpen viszonylagos jólétben éltek. Egy másik magyarázat lehet, hogy a lengyelek erősen vallásosak voltak, ami közös háttérrel, ideológiai támaszt jelentett a kommunizmus ellen, míg nálunk sem a vallásosság, sem az aktív vallásgyakorlás nem volt általános.

Klasszikus értelemben ez az urbánus, emberi jogokért kiálló csoport alkotta a Kádár-korszak valódi, tevőleges ellenzékének legfőbb bázisát. A demokratikus ellenzék leginkább összetartó, politikailag legcél tudatosabb tömörülése a *Beszélő* köre volt – ők alkották a mainstream ellenzékét. Számos szatellit csoport és személy kötődött szorosan hozzájuk. A felsorolás teljessége nélkül ilyen volt például a „plebejus-radikális” ellenzék – olyan vezéregyenységekkel, mint például Krassó György. Egyben ő volt az egyik, aki a volt ötvenhatos elítélteket összeismertette a demokratikus ellenzék központi figuráival. A „plebejus-radikális” ághoz tartozott továbbá az Inconnu Csoport. A két nagy táboron kívüli csoport volt az 1973-ban alakult Fiatal Írók József Attila Köre (FIJAK), amelynek egyes tagjai a nyolcvanas évek elejére politikailag aktivizálódtak.⁶

A kutatás során természetesen felmerült a gondolat: szükség van az *ellenzéki* fogalmának tisztázására. Alapvető kérdés, kit tekinthetünk a Kádár-korszakban ellenzékinek. Ellenzéki volt-e az, akit ötvenhatos múltja miatt börtönbe zártak, de szabadulása után 1988–89-ig semmilyen ellenzéki tevékenységben nem vett részt? Ellenzéki tevékenység-e, ha valaki csupán saját asztaltársasá-

„[...] a népi tábor volt az, amelyik nem akart egységes ellenzékét. Az erre vonatkozó ajánlatokat udvariasan elhárították, mondván, nem akarják a legális kapcsolataikat elveszíteni”. Csizmadia (1995) *Interjúk*, 84.

- 6 A FIJAK akkori vezetői – Elek István, Kulcsár Szabó Ernő, Lezsák Sándor, Szilágyi Ákos és Zalán Tibor – olyan témákat próbáltak felvetni, mint 1956 kérdése, Nagy Imre kivégzése és Kádár János szerepe. Megpróbálták legálisan folyóiratot indítani, de végül csak könyveket jelentettek meg, *JAK-füzetek* címen. Romsics (2003) 28–29.

gában kritizálja a szocialista rendszert vagy annak valamely jelenségét? Ellenzéki-e valaki pusztán attól, hogy a belügi szervek megfigyelték?

A tanulmány szerzője alapvetően az *ellenzéki* kifejezést kívánja használni, de vannak, akik megkülönböztetik a *másképp gondolkodó* és az *ellenzéki* fogalmát: a másképp gondolkodókon olyanokat értve, akik „nem a rendszert akarták megdönteni, csak az autonóm cselekvések terét próbálták tágítani az adott lehetőségen belül”, míg ellenzékieknek az egyértelműen antikommunista beállítottságúakat nevezik, a nyolcvanas évek esetében pedig a nyíltan rendszer-váltó gondolkodásúakat.⁷

Az ellenzékiiség meghatározásánál, illetve súlyozásánál azonban elsőrendű szempont az aktív cselekedet. Meszerics Tamás az 1945–56 közötti – gyakorlatilag a Rákosi-rendszer elleni – politikai ellenállásról szóló tanulmányában az ellenállás aktív és passzív formáiról ír: a tüntetés szerinte az aktív, a hatóságokkal való együttműködés megtagadása a passzív kategóriába esik. Meszerics szerint az ellenállás rendszerbomlasztó hatását súlyozni lehet, akár egy képzeletbeli skála segítségével. „A nulla hatékonyságú cselekvés, a bezárt ajtók mögötti magányos mormogás egyértelműen kívül esik a fogalom határain, míg a földalatti politikai mozgalom szervezése egyértelműen azon belül van.”⁸

A szerző véleménye szerint is az ellenzéki kategória fontos jellemzője az aktív kiállás, a tevőleges cselekedet és valós kockázatvállalás, még ha csak egyszer történt is. A kérdés, hogy egy adott személy mit cselekedett, és ezért a cselekedetért nevezhető-e a rendszer – jelen esetben a diktatórikus Kádár-rendszer – ellenzékének. Az aktív tettek szempontjából például a rendőrségi

7 Az *ellenzéki* fogalmának meghatározásáról magyarul lásd Rainer (2005) 9–12. Az *ellenzéki – másképp gondolkodó* definíciók az alábbi műből származnak: Pollack–Wielgosh (2004) 9–17.

8 Meszerics (2000).

megfigyelés vagy a nyilvántartásban szereplés sem bizonyít önmagában ellenzéki tevékenységet: rengeteg embert megfigyeltek „jobboldali” vagy ötvenhatos múltja miatt, rendszerellenes megnyilvánulás nélkül is. Az ellenzéki-ként definiált csoportoknál (és személyeknél) tehát fontos kritérium a kockázat vállalása.

Ellenzéki tevékenységnek nevezhetők például az alábbiak:

- politikai vagy kulturális szervezkedések kezdeményezése, illetve ezekben való részvétel;
- engedély nélküli tüntetések szervezése, illetve ezekben való részvétel, aktív szerepléssel;
- tiltakozó aláírás: kezdeményezőként, aláíróként, aláírásgyűjtőként;

- szamizdat: írás névvel, név nélkül, álnévvel; előállítás, terjesztés;
- demonstratív polgári ellenállás; éhségstrájk, ülőstrájk stb.;
- hivatalos engedély nélküli szervezetek létrehozása, működésükben való részvétel;
- rendszerellenes szövegek írása és közzététele.

A felsorolt tevékenységek természetesen nem fedik le teljesen az ellenzéki fogalmát, és nagyon sok határesetről lehet beszélni. Ellenzéki volt-e a szamizdat olvasása? Ellenzéki volt-e a Szabad Európa Rádió hallgatása? Ellenzéki volt-e a repülő egyetem előadásaira járni?

Mindenképpen aktív ellenzéki volt, ha valaki szamizdatba – vagyis illegálisan terjesztett kiadványokba – írt vagy ilyet szerkesztett, sokszorosított, terjesztett.⁹ A szamizdat szubkultúra és az ellenzéki lét elválaszthatatlanul összekapcsolódott. Szövegek szamizdatban való kiadása Magyarországon első sorban lengyel minták alapján terjedt el.¹⁰ Szamizdatban olyan írások láttak napvilágot, amelyek politikai mondanivalójuk miatt hivatalosan nem jelenhetek volna meg. A szamizdat létéről azonban a magyar átlagpolgárnak fogalma sem volt. Leginkább azok tudhattak róla, akik a Szabad Európa Rádiót hallgatták, de többnyire azért az ő kezükbe se került illegális kiadvány. A szamizdat olvasása egy viszonylag kicsi városi réteg, leginkább értelmiségiek kiváltsága volt.

Szamizdathoz jutni megfelelő személyes kapcsolat nélkül nehézkes volt. A kiadványok ismerősökön, kiterjesztőkön keresztül terjedtek. A szamizdatosok többnyire a lakásukon is terjesztették a kiadványokat: bizonyos napokon „nyitott házat” üzemeltettek, amikor bárki felmehetett hozzájuk, vásárolhatott vagy nézelődhetett. Szórványosan az utcán is terjesztettek illegális kiadványokat, és természetesen hozzájuk lehetett jutni az ellenzéki rendezvényeken, megmozdulásokon.

Az érdeklődő kívülállónak többnyire el kellett mennie az egyik meghirdetett terjesztőhelyre, ami könnyen azzal járhatott, hogy a rendőrség igazoltatja

⁹ A szamizdat illegális kiadvány volt a szocialista rendszerekben, ahol bizonyos írássok megjelentetésére nem volt legális mód, így ezeket titokban írták, példányait engedély nélkül sokszorosították és terjesztették. A szamizdat eredeti hazája a Szovjetunió volt, maga a kifejezés is a negyvenes évekből származó orosz mozaikszó, amely a szamo (önmaga, saját) és az izdatyelsztvo (kiadó) szavakból született.

¹⁰ Lengyelországban a szamizdat élet sokkal pezsgőbb volt, mint Magyarországon. Az ellenzéki Szolidaritás szakszervezet 1981-ben indított szamizdat lapja, a *Tygodnik Solidarność* például minimum heti húszezer példányban jelent meg. <http://sierpien1980.pl/s80/czytelnia/7219,dok.html> (Letöltés: 2014. július 11.)

az illetőt, és felírja az adatait. Mivel a lakosság nagy része az ellenzéki tevékenységet sokkal veszélyesebbnek ítélte, mint amilyen valójában volt, így ilyenmire nem sokan vállalkoztak. Az apolitikus és rendszerhű többség érdektelenségén kívül ez is magyarázza, hogy a Kádár-korszak ellenzéki írásait csak szűk körben ismerték: az ellenzék mondanivalója 1988–89-ig nem tudott eljutni az átlagpolgárokhoz.

A szamizdat anyagok írása és terjesztése a hetvenes években indult meg Magyarországon. Eleinte házilagosan sokszorosított, gépelt anyagok voltak, nagyon kis példányszámban.¹¹ Az első két komolyabb kiadvány az 1977-ben gépelve sokszorosított, Kovács András összeállította *Marx a negyedik évtizedben* című kötet, illetve a Kenedi János által ugyanabban az évben szerkesztett és megjelentetett *Profil* volt,¹² az első állandó szamizdat folyóirat pedig az 1981. október végén megjelent *Beszélő*. A lap – politikai presztízse és színvona-

11 A politikai témájú szamizdattól függetlenül és előbb létezett Magyarországon – az ötvenes-hatvanas évektől – az írógéppel sokszorosított katolikus szamizdat – olyan modern vallási gondolkodók műveit terjesztették, mint Pierre Teilhard de Chardin, Thomas Merton vagy a magyar Mócsy Imre. A témáról az alábbi írásokban lehet olvasni: Fáy Zoltán: A katolikus sajtó és a rendszerváltás. *Magyar Szemle*, 2005. 11–12.

http://www.maguyarszemle.hu/cikk/20071230_a_katolikus_sajto_es_a_rendszer_valtas_es_Simonyi_Gyula:_Ha_egyhazi_akkor_szamizdat?Egybázsfórum, 1993. 1. <http://bocs.hu/ef93-1.htm> (Letöltések: 2014. július 11.)

12 *Marx a negyedik évtizedben*. Bevezető: Kovács András. K. n. [1977]; *Profil. Válogatás 34 szerző nyilvánosságra szánt, de meg nem jelent írásaiból*. Összeáll. Kenedi János. 1–3. köt. [1977]. K. n.

13 Győri (2012).

14 A *Beszélő* 27, A *Hírmondó* 26 és az *Égtájak*

nala alapján – mindvégig megőrizte elsőbbségét a szamizdatpiacon. A nyolcvanas évek elején fokozatosan kialakult előállítási és terjesztési hálózata, és a vállalkozó szellemű ellenzékiek jóvoltából létrejöttek az első kiadók, újabb folyóiratok indultak el. A szamizdat élet felpezsdült Magyarországon. 1980–89 között mintegy 35 szamizdat lap indult. Ebből 6 csak egy számot ért meg, 12 működött egy évfolyamnyit, 17 folyóirat pedig több éven keresztül is létezett.¹³ Az egyértelműen legtekinélyesebbnek tartott *Beszélőn* kívül a Demszky Gábor üzemeltette *A Hírmondó* is a demokratikus ellenzék mainstream ágához köthető. Ettől erősen elkülönült a „plebejusnak” is nevezett ellenzéki ág kiadványa, a *Demokrata*, valamint az egyetemi lapból szamizdat-tá vált *Égtájak Között*. A lapok közül a tanulmány témájául választott *Demokrata* jelent meg a legsűrűbben (havonta), és belőle jelent meg a legtöbb szám (összesen 41) az illegális idején.¹⁴

A *Demokrata* és köre kutatásához többek között az alábbi forrásokat lehet felhasználni:

- kortársak írásos visszaemlékezései magukról és másokról;
- a résztvevők személyes beszámolóí;
- a kortársakkal felvett oral history-interjúk;
- korabeli szamizdat dokumentumok;
- egyéb korabeli dokumentumok;
- a magyar állambiztonság szervei által készített iratok.

Fontos különbséget tenni a tárgyalt személyek és csoportok egykori és jelenlegi világnézete között. Az utóbbi évtizedek sokak számára jelentős ideológiai váltásokat hoztak. A tanulmány célja korabeli világnézetük és céljaik rekonstruálása.

SZAMIZDAT ÉLET MAGYARORSZÁGON

A hazai szamizdat első komoly vállalkozója egy fiatal szociológus, Demszky Gábor volt.¹⁵ Noha előbb mások is próbálkoztak szamizdatterjesztéssel, ő tudta a kiadványok szerkesztését, sokszorosítását „üzemszerűen” megszervezni, ő indította be a szamizdat kvázi üzlethelyiséges (butikos) árusítását.¹⁶ Demszky kezdte el az addig önköltségen adott kiadványok haszonnal járó értékesítését is, ami a magyar szamizdat kiadványok választékát feltehetően tovább bővítette.

Az illegális kiadványok első állandó árusítóhelye a Rajk-butik – avagy Galamb utcai szamizdatbutik – 1981 tavaszától működött Rajk László építész lakásán. Hetente egy nap árusítottak különböző kéziratokat, néhány fénymásolt, illetve más módon sokszorosított anyagot. A szamizdatbutik beindítása idején Demszky tudatosan készült illegális vállalkozása, az AB Független Kiadó megalapítására. Lengyel kap-

Között 13 számot jelentetett meg szamizdat korszakában (az utóbbi előbb 7 számot legálisan, az ELTE BTK kiadványaként adott ki). Bozóki (2010) 9–13.

15 Demszky Gábor (1952) szociológus, szamizdat-kiadó, politikus. 1976-ban jogi, 1981-ben szociológus diplomát szerzett. 1976 és 1981 között a *Világosság* munkatársa volt. A hetvenes évek végétől a demokratikus ellenzék tagja. 1981-ben megalapította az AB Független Kiadót. Az *ABC Tájékoztató*, majd *A Hírmondó* szamizdat folyóiratok szerkesztője és kiadója. Számos szamizdat kiadvány kiadásában, nyomtatásában és terjesztésében vett részt. A rendszerváltás után, 1990–2010 között Budapest főpolgármestere volt.

16 Demszky Gábornak sok segítője volt az ellenzék elkötelezett hívei közül: például Rajk László, Hodosán Róza, Nagy Jenő stb.

csolatain keresztül sikerült elsajátítania a „ramka”, vagyis az otthoni körülmények közötti szitázás technikáját, amelyet aztán igyekezett továbbadni, új munkatársakat betanítani. Emellett kéziratokat gyűjtött a kiadónak, hogy legyen mit sokszorosítani és árusítani, és munkatársakat keresett a nagy elkötelezettséget kívánó szamizdatos munkafolyamatokhoz. Így került kapcsolat-

ba Nagy Jenővel,¹⁷ aki később a magyar szamizdat egyik legismertebb alakja lett.

17 Nagy Jenő (1953) szamizdat-kiadó és szerkesztő. Albertfalván nőtt fel, a József Attila Gimnáziumban érettségizett. Az ELTE magyar–szociológia szakán végzett, de tanulmányai során filozófiai stúdiumokat is folytatott. Diplomája megvédelése után rövid időre az ELTE Filozófiai Intézetének munkatársa lett. 1980-ban elveszítette állását. 1981-től Demszky Gáborral dolgozott mint szamizdat-nyomdász, majd szerkesztő. Önállósodva saját kiadót alapított (ABC Szamizdat Kiadó), majd 1986-tól többedmagával önálló szamizdat lapot indított *Demokrata* címmel. Működését sorozatos rendőri zaklatások kísérték, feltehetően nála tartották a legtöbb házkutatást a szamizdatosok közül. A rendszerváltás után folytatta a lapkiadást, de a *Demokrata* 1992-ben megszűnt, könyvkiadói kísérletei is sikertelenek voltak. A kilencvenes évektől állástalan szabadúszó.

18 Nagy Jenő-interjú. In Csizmadia (1995) Interjúk, 302–306.

19 Eleinte még nem nagyon konspiráltak, egy másik korai kiadványukat, Petri György *Örökbétfő* című kötetét a Galamb utcai konyhában nyomtatták. Később Demszky már fontosnak tartotta a konspirációt, titokban, kölcsönlakásokban, nyaralókban készítették a kiadványokat. Demszky Gábor-interjú. In Csizmadia

Nagy Jenő diplomája megszerzése után az ELTE Filozófiai Intézetében dolgozott mint dokumentátor: külföldi monográfiák magyar nyelvű kivonatolását szervezte az idegen nyelveken nem vagy kevésbé olvasó oktatók és pártvezetők számára. Mivel szabad kezlet kapott és jelentős összegek felett rendelkezett, számos állás nélküli ellenlékit juttatott jövedelmező munkához. Munkája során stencil kiadványokat is készítettett egy ktsz-nél (kisipari termelőszövetkezet), így a nyomdai munkák sem voltak ismeretlenek számára.

Nagy 1979-ben aláírta a Charta-tiltakozást, ami feltehetően hozzájárult ahhoz, hogy 1980-ban nem hosszabbították meg a szerződését, így elvesztette az állását. Amikor 1981 őszén Demszky megkereste, éppen egy kölcsönlakásban élt Pasaréten feleségével és két gyermekével, meglehetősen rossz anyagi körülmények között. A teljesítménybérrel és kockázati felárral díjazott „zugnyomdai rámkázás-szitázást” Nagy Jenő és felesége, Véték Mária – akit mindenki Riának hívott – habozás nélkül vállalta.¹⁸ Előttük mindenki elutasította Demszky ajánlatát.

A kiadványok sokszorosításához nyomdájuk nem volt, eleinte Nagy Jenő pasaréti lakásának hátsó szobájában készítették el az anyagokat, a Gárdonyi Géza úton.¹⁹

Az AB Független Kiadó első nyomtatott anyaga *Az elnyomás és ellenállás dokumentumai* című időszaki kiadvány első kötete volt, amely az 1981. decemberi puccs utáni lengyel állapotokról számolt be, Lengyelországból vonaton kicsempészett, első kézből származó híryananyagok alapján.²⁰ A kiadványt házilagos szítatechnikával nyomták a lakásban, mintegy 500 példányban.²¹

A házilagos szítázás módszerével két ember meglehetősen fáradságos munkával tudott egy adott szövegből 500 példányt előállítani egy képkeret, szítaszövet, stencilpapír, ragasztó, nyomdai festék és lehúzó (ramka) segítségével.²² Ez a sokszorosító módszer a nyolcvanas évek elején már elavultnak számított, de a hozzávaló eszközöket viszonylag könnyen és olcsón be lehetett szerezni, tehát nem okozott nagy gondot, ha a nyomda felszerelését egy házkutatás során elvitték. Stencilgépet szerezni már nehezebb volt, ezekhez a szocializmusban legálisan nem lehetett hozzájutni, a hivatalokban pedig szigorúan őrizték és nyilvántartották őket.

Nagy Jenő a Galamb utcában, a Rajk-butik működtetésében is részt vett, minden kedden ő tartotta a frontot a lakásban, árulta a kiadványokat. 1982-ben már azt is elvállalta, hogy mint társzerkesztő, névvel szerepeljen az AB Független Kiadó termékein. Így azonban „bérmunkás” helyett társvállalkozó lett, még jobban belebonyolódva a szamizdatozásba.

- (1995) Interjúk, 329. Nagy Jenő-interjú. In Csizmadia (1995) Interjúk, 302–306.
- 20 Demszky Gábor-interjú. In Csizmadia (1995) Interjúk, 329.; továbbá *Az elnyomás és ellenállás dokumentumai*. AB Független Kiadó, 1982. január (1. évf. 1. sz.).
- 21 Nagy Jenő emlékei szerint először az alábbi két művet adták ki: *A magyar felkelés rövid története. Mi történt 1956-ban? Szó szerinti kivonat az ENSZ különbizottságának 1957-es jelentéséből*. (Ford. Stanekovics Viktor). Utánnymás a Magyar Füzetek 9–10. száma alapján. Budapest, 1981, AB Független Kiadó és Haraszti Miklós: *Kései bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1981, AB Független Kiadó.
- 22 Egy A/3-as méretűnél valamivel nagyobb képkeretre sűrű nejlon szítaszövetet kellett feszíteni, és kárpitos szögbelevővel rögzíteni. Erre ragasztották fel egy speciális ragasztóval a két A/4-es stencilpapírt (egy speciális papírt, amelyre ha rágépeltek a szöveget, az a betűk helyén átllyukadt). A stencilpapír széléit ún. szitakitöltővel lefedték, így festék csak a betűk ütötte lyukon keresztül jutott az alatta lévő papírlapra. A képkeretet egy asztalra rögzítették, aláhelyezték a papírt, a szítaszövetre felvitt festéket pedig egy hosszú, kemény gumikéssel lehúzták. Az egyik ember a festéket húzta le, a másik a lapokat cserélte. Hodosán (2004) 141–142.

Az állambiztonsági szervek hamarosan felfigyeltek az élénkülő szamizdat-tevékenységre, és saját módszereikkel próbálták elriasztani a résztvevőket. Ilyen volt az ún. feltűnő követés, amikor a megfigyeltet többen, zavaró közelségben követték. Amikor például Nagy Jenő a fiait óvodába vitte, előfordult, hogy az ismeretlen civil ruhások szorosan a nyomában maradva bementek vele az épületbe is. A szamizdat terjesztése nagy mozgással járt a pasaréti kölcsönlakásban is; ismeretlen emberek jöttek-mentek, ami zavarta a „káderdülön” élő szomszédokat, ráadásul az épület előtt rendszeresen parkoló rendőrautó is feltűnést keltett. Így Nagy Jenőket hamarosan arra kérte a tulajdonos, hogy keressenek más lakhelyet maguknak.²³

23 Távozásuk nem volt zökkenőmentes, mivel nem volt hova menniük, végül a pereskedésig is eljutottak. Nagy Jenő-életútinterjú. 14. A 172 oldalas interjút az 1956-os Intézet Oral History Archívumának (OHA) megbízásából Kőműves Ágnes készítette 2010-ben. Mivel Nagy Jenő az interjút nem tartotta jól sikerültnek, nem egyezett bele, hogy kutatható legyen, sem abba, hogy bekerüljön a gyűjtemény adatbázisába. A *Demokratá*-val kapcsolatos kutatások során azonban az interjú egy példányát felhasználásra átadta a tanulmány szerzőjének.

24 Nagy Jenő lakásügye rávilágít a kádári diktatúra puhaságára és a rendszer lazaságára is. Miközben az állambiztonság apparátusa nagy erőket vet be, hogy a szamizdatozó, renitens állampolgárt megfélemlítse, a tanács soron kívül lakást utal ki neki.

25 Eleinte az Izabella utcába járt, az Amfora vállalat házinyomdájába. Az ott dolgozó nyomdász szabadidejében vitorlázott, és maszekolással gyűjtött a hajó bérleti díjára. A nyomdász később lebukott, és az állását is elvesztette. Demszky Gábor pedig a Galamb utcai időkben a Veres Pálné utcában dolgoztatott egy nyomdával. Nagy Jenő-életútinterjú. 78–79., illetve Nagy Jenő személyes közlése.

1982 végén Nagy Jenő és családja egy tanácsi házrészt kapott a Római parton, így lakásproblémájuk megoldódott. A Kalászi utca 48. szám alatti lakás: egy keréknyomnyi bejárójú nyeles telken épült tanácsi ház tetőtere a magyar szamizdat-történelem egyik neves helyszínévé vált.²⁴ Nagy Jenő örömeiben, hogy a háromszobás házrészt megkapta, az egyik szobát felajánlotta az albérletről albérletre vándorló Demszkynek, aki pár hónapra odaköltözött barátjánőjével, Hodosán Rózával. Hamarosan a könyvek előállítására is egyszerűbb lett: Nagy összeismerkedett egy kis nyomda dolgozóival, akik elkezdtek nekik feketén dolgozni.²⁵ Magyarországon ekkortájt virágkorát élte a fusizás, és ez a nyomdászokra is igaz volt. 1982 karácsonyán már hegyekben álltak a szamizdat kiadványok a Galamb utcai butikban és a Kalászi utcában. Az intenzív munkát bizonyítja, hogy az AB Független Kiadó 1982-ben már 34 ön-

álló kiadványt jelentetett meg – az előző évi öttel szemben.²⁶

Demszky hamarosan beindította első szamizdat folyóiratát is – 1983. január és március között megjelent az *ABC Tájékoztató* egymást követő három száma, egyenként 500 példányban. A kettejük szerkesztésében megjelenő lap azonban ezzel le is állt, ősszel pedig megindult az új lap, *A Hírmondó* címmel. Ennek szerkesztésében azonban Nagy Jenő már nem vett részt.

A DEMOKRATA

Nagy Jenőnek már 1982-ben voltak önálló szamizdatos próbálkozásai. Az ABC Alternatív Szamizdat Kiadó kiadványaként kinyomtatta a polgári radikális író, politikus, Csécsy Imre válogatott írásait, a példányokat azonban a rendőrség elkobozta.²⁷ Ugyanebben az évben megindította a Hitel Kiadót is, amely három kiadványt jelentetett meg. 1983-ban azonban már ABC Független Kiadó néven folytatta a könyvkiadást, amely igazán 1984-ben indult be. 1985 végén Nagy Jenő megpróbált saját folyóiratot is indítani, *Vakond* címmel.²⁸ A lap jellegéről ezt mondta: „A Vakond úgy műfajilag, mint politikai arculatban a meglévő uniformizálódási tendenciák ellen lépne fel. A monopolhelyzet a szamizdaton belül is monopolhelyzet...”²⁹

Kiválását Demszky vállalkozásából, az AB Független Kiadóból Nagy Jenő azzal magyarázta, hogy új témájú szamizdatokkal akarta színesíteni a palettát. Az ABC Független Kiadó hamarosan rá is állt a „Gulag–Recsk vonalra”, mivel úgy érezte, hogy a többiek ezt nem csinálják. A következő években Nagy előszeretettel választott a kommunista rendszerek bűneivel foglalkozó könyveket: ilyenek voltak a volt recski rabok visszaemlékezései vagy a szovjet táborrendszert megjártak memoirjai.³⁰

26 Győri (2012).

27 Az ellenzékiek korabeli szóhasználatához hűen gyakran egyszerűen rendőrségnek nevezem az ellenük eljáró belügyi szervet. Ez valójában az állambiztonsági szolgálat volt, ezen belül is a belső elhárítással foglalkozó III/III-as csoportfőnökség. Az ellenzék – és az egyszerű állampolgárok – számára 1989-ig nem volt ismert a kádári politikai rendőrség hivatalos neve, mindenki csak rendőrségről beszélt.

28 Nagy Jenő tevékenységét saját emlékei, életútinterjúja és Győri László bibliográfiája – Győri (2012) – alapján állítottam össze.

29 *A Hírmondó*, 1986. 4. évf. 1.

30 Például Pákh Tibor: *Hadifogsági emléktörtelemredékek*. ABC Független Kiadó, 1985; Bosnyák István: *Hétezer nap Szibériában avagy egy történelmi paranoia jugoszláv kritikája*. ABC Független Kiadó, 1986; Csalog Zsolt: *M. Lajos 44 éves.* + Sztáray Zol-

tán: *A recski kényszer munkatábor*. ABC Szamizdat Kiadó, 1986 (egybekötve); Erdy Sándor: *A recski tábor rabja. 1–2. köt.* ABC Független Kiadó, 1985; Nyeste Zoltán: *Recsk. Emberek az embertelenségben*. ABC Független Kiadó, 1985.

31 Gadó Görög (1930) fordító. 1967-ben, a hatnapos izraeli–arab háború után kilépett az MSZMP-ből, majd Izraellel szolidaritást vállaló rölapokat készített és terjesztett, ezért 1973-ban letartóztatták, egyévi fegyházra ítélték. A nyolcvanas évek elején Krassó György révén került be a demokratikus ellenzékbe. 1983 decemberében megalakította a Salom Független Békecsoportot. 1986–87-ben a szamizdat *Demokrata* szerkesztője és cikkírója, *A Hírmondó* cikkírója, a *Másbannonnan Beszélő* egyik szerkesztője. 1987-ben a *Magyar Zsidó* szamizdat folyóirat alapítója és szerkesztője. 1988-ban a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület egyik alapítója, egy ideig helyettes főtitkára; a *Szombat* szerkesztője. 1988–90 között a Szabad Európa Rádió budapesti tudósítója. 1990–94 között országgyűlési képviselő (SZDSZ, majd független).

32 Mikes Tamás (1940–99) tűzoltókészülék-ellenőr, szamizdat-publicista. 1962-ben röpcédula-terjesztésért börtönbüntetésre ítélték. A hatvanas évektől különböző művész- és ellenzéki körök ismert figurája volt. A Magyar Október Párt alapító tagja. Mikes a rendszerváltásig aktív ügynök volt. Kutatható állambiztonsági anyagai: ÁBTL 3.1.2. M-32 974 – a nyolcvanas évekre vonatkozó anyagok még nem kerültek elő. Ügynöki

1986-tól Nagy Jenő saját szamizdat havi lapot indított *Demokrata* címmel. Nagy szerint az ötlettel Gadó György³¹ és Mikes Tamás³² jelentkezett nála 1985 második felében. Úgy érezték – indokolta a lapindítást Nagy –, kell lennie olyan fórumnak, ahol a demokratikus ellenzéknek is bírálni lehet. A *Beszélő* például nagy hangsúlyt fektetett rá, hogy az ellenzék egységesnek tűnjön, így más véleményeknek nem is adott teret.

A *Demokrata* első száma 1986. március elején jelent meg. Nagy Jenő szerint a lapot „Gadó csinálta nagyrészt, én voltam inkább a kisegítő akkor még, mint mindenben mindig”. A lapalapítás – Nagy szerint – összefüggésben volt Krassó György disszidálásával. Nagy jó kapcsolatban volt Krassó Györggyel, őt tekintette mesterének, akárcsak a *Demokrata* körül megforduló társaság. Krassó 1984–85-ben szintén szamizdat vállalkozást működtetett Magyar Október Kiadó néven. Miután Londonban élő bátyja, Miklós végzetes balesetet szenvedett, 1985-ben kiutazott Angliába, és politikai menedékjogot kérve kint is maradt. Nagy emlékei szerint csak Krassó távozása után mertek felvállalni, hogy saját lapot hoznak létre, amely Krassó szellemiségét is tükrözi, és ápolja 56 emlékét. A *Demokrata* első számában 1985. szeptemberi írás is szerepel – tehát már mintegy fél évvel a megjelenés előtt írni kezdték a cikkeket. A *Demokratában* névvel, álnévvel és név nélkül is publi-

káltak. A legtöbb írást a szerkesztők jegyezték, de többnyire álnéven vagy név nélkül. Az impresszumban csupán Nagy Jenő neve szerepelt. Gadó György 1987 októberéig írta és szerkesztette a lapot, aztán váratlanul kiszállt, és *Magyar Zsidó* címmel egy új szamizdat kiadványt indított. Nagy Jenő erre így emlékszik vissza: „Ez mondjuk nekem nagyon nagy vérvesztés volt, hiszen előtte ő volt az, aki talpalt és hozta a híreket. Tehát a Demokrata az első időszakban valódi újságszerzőség volt, mert a profiljába ez is beletartozott; tehát nem egy előkelőbb, kicsit arisztokratikusabb tanulmányokat közlő folyóirat volt, hanem amennyire lehetett, naprakészebb és kicsit napilapszerűbben megfogalmazott. Ennek aztán a fele sem valósult meg, mert Gadó elment. Utána nem volt már olyan ember, aki ezt a hírszerző munkát fölvállalta volna, aki vállalta volna, hogy járja a várost.”³³

Nagy Jenő 1987 végétől tovább vitte a lapot. „Az újság megmaradt, csak nehéz volt fenntartani, és nem azért, mert nem szerették, hanem igazából nem volt szerzőgárdája. És mert szabotálták is, már az ellenzéken belül. Ugyanakkor nem nagyon volt az értelmiségben sem igény arra, hogy megjelenjen szamizdatban.”³⁴ Gadó távozása után a *Demokrata* fő publicistája Sneé Péter lett,³⁵ akire Nagy szerint mindig lehetett számítani.

Miután Gadó megvált a laptól, Nagy arra kérte a szerzőket és szerkesztőket, hogy igyekezzenek háttérben maradni, elég az is, ha őt zaklatják a rendőrök. A *Demokrata* körül csoportosulókra előszeretettel aggatták a „plebejus” ellenzékiek elnevezést. Ez a laza csoportosulás ma már egészében nehezen rekonstruálható. Az álnevek és a névtelenség miatt ugyanez vonatkozik a lapban megjelent cikkek szerzőire is. Majd harminc év távlatából Nagy Jenő már nem emlékszik mindenkire. Akkoriban mindenesetre élénk társasági életet éltek, a szerzők, támogatók, terjesztők, barátok és érdeklődők részére minden héten

pályafutását Andor Mihály dolgozta fel *Szegény Micsinay. Egy besúgó élete* című könyvében, illetve erről szól Gulyás Gyula és Gulyás János *Idézés* című, kétrészes dokumentumfilmje (2009).

33 Nagy Jenő-életútinterjú. 138.

34 Uo. 32.

35 Sneé Péter (1953) író, publicista. 1976-ban, sorkatonai szolgálata alatt két hónapig éhségstrájkolt, míg le nem szerelték. Az ELTE Bölcsészkarán végzett magyar-népművelés szakon. Tagja volt a régi *Mozgó Világ*, a Balázs Béla Stúdió, valamint a Fiala Művészek Klubjának. Részt vett minden ellenzéki megmozduláson, 1987-től a szamizdat *Demokrata* fő publicistája. A Republikánus Kör tagja. 1989-ben a Magyar Október Párt egyik alapítója (noha nem lép be a pártba). A rendszerváltás idején rövid ideig a Human Rights magyarországi fiókjának elnöke volt. Szellemi szabadfoglalkozású.

nyitott napot szerveztek a Kalászi úton. Az úgynevezett Demokrata Klub csütörtökönként este várta az érdeklődőket.

A társaság nagy részére Sneé Péter sem emlékszik, mert ő nem járt a csütörtöki találkozókra, péntekenként ment ki a feleségével Nagyékhoz, ahol tevékenységüket közös focizással álcázták. „Jenővel minden héten találkoztunk – olykor többször is –, másként nem beszélhettük volna meg dolgainkat, és az elkészült anyagaimat sem adhattam volna át. Rendszeres látogatásaim a Kalászi úton persze nem maradhattak titokban, ezért fedősztorit kellett találnunk. Kiskamasz fiai rajongtak a fociért, amit magunk sem vetettünk meg, azért jártam tehát oda egy sportszatyorral a vállamon, hogy rúgjuk a bőrt. Amit meg is tettünk, késő estig izzadva a rómaifürdői strand egyik aszfaltos kispályáján. (A kerítésen másztunk be és ki.) Az utcáról mindenki követhette ügyetlenkedésünket, olykor Esterházy is csak a fejét csóválta kétballábunk láttán. Az pedig a személyi higiéniahoz tartozott, hogy nem köszöntünk el egymástól csapzottan. Velük tartottam, és lezuhanyoztam náluk. Más kérdés, hogy mi került a sportszatyorba és a fejekbe.”³⁶

A nyitott ház és a klub ellenére a *Demokrata* állandó szerzőhiánnyal küzdött. Nemegyszer szinte a teljes lapot Sneé Péter írta, kivált akkor, ha szorított a határidő, vagy lebukások, lustaság, nyaralások és egyéb miatt kevés volt az anyag. Mivel őt legálisan csak évente egyszer engedték publikálni, a pluszmunkát amolyan írásgyakorlatként fogta fel. Itt meg kell jegyezni, hogy a *Demokrata* kis példányszámú illegális lap volt, és természetesen sem a szerkesztők, sem a többi szerző sem kapott pénzt a közreműködéséért, mindenki lelkes önkéntes volt.

Nagy Jenőn, Gadón, majd Sneé Péteren kívül a lap szerzője volt Mikes Tamás, Stark Szilárd, Sasvári Róbert, Szalai Pál, Öskü Csaba, Kiszely Károly, Hermán Péter, Talata József is. Visszatérő nevek még F. Reymund Béla, Dr. Serfőző L., Kármentő Imre, Vadász Tamás, dr. Nomi Pál, Nomi Simon, Győri Ákos (katolikus pap), Olvasó Aladár, Kopács Imre, Fogarasi Tamás, Újvárosi Viktor – ezek azonban vagy álnevek, vagy nem sikerült személyüket azonosítani. Gadó György saját nevének kívül a más szamizdatokban is használt Ravasz Győző néven is publikált. Sneé Péter 1989-ig szinte csak fedőneveken írt: Virágkedvelő, Polgár, Fűzfa és Kívülálló.³⁷

36 Sneé Péter levele a szerzőnek.

37 A lapban előforduló további azonosítatlan fedőnevek (a teljesség igénye nélkül): Gergő (és variációi: Gergő diák, Gergő deák, Deák, Deák Gergő), Tollhegyi stb.

Az írás és nyomtatás mellett a szamizdatozás fontos része volt a terjesztés. A *Demokratánál* ez meglehetősen kezdetlegesen folyt. Nagy Jenő szerint a szamizdatbutik eleinte aranybánya

volt a számára, mert jöttek az emberek, és vitték tovább az ő anyagait is. Miután Rajk Lászlót kiköltöztették a Galamb utcából, a butikozás elsorvadt. Nagy kiadványait meg lehetett venni Demszkyék Bajcsy-Zsilinszky úti lakásán is, amely szintén butikszerűen működött, de helyben, Nagyék Kalászi úti lakásán szintén árulták őket a csütörtöki klubnapokon. Nagy szerint állandóan nagy volt náluk a jövés-menés, ő pedig nem akarta elutasítani az érdeklődőket, bár sokszor feltartották a munkában. Terjesztettek önkéntesek is, de többnyire maga Nagy hordta szét a kiadványokat a városban. Visszaemlékezése szerint a terjesztés, illetve a kiadványok árának bekasszírozása volt a *Demokrata* gyenge pontja. Saját, jól működő terjesztőhálózata a *Beszélő*nek volt a szamizdatosok között, de ők nem terjesztettek más lapokat, kivéve Kőszeg Ferencet, aki mindenféle kiadvány terjesztésével foglalkozott. Terjesztő volt még Jakab Lajos is, aki Áramlat Kiadó néven működtette vállalkozását.

A RENDŐRSÉGI ZAKLATÁSOK TÖRTÉNETE

Az ellenzékiességgel járó kockázatot nem szabad lekicsinyelni: a kádári „puha diktatúra” valóban enyhébb elnyomó eszközöket használt, mint a környező szocialista országok (Csehszlovákia, az NDK vagy Románia), de azoknak, akik a retorziókat átélték, annyira azért nem tűnhetett puhának. Valóban „kevés” ember került börtönbe, s ők is főleg az ellenzék perifériájáról (katonaiszolgálat-megtagadók, punkzenészek stb.), de a különböző retorziók nagyon sok ellenzékít tettek egzisztenciálisan tönkre, akár évtizedekre is. A rendőrség megtorló akcióit ismerve utólag mégis kijelenthető, hogy az elrettentéshez csak korlátozott lehetőségeik voltak. Leginkább munkahelye elvesztésével lehetett büntetni a renitens ellenzékít, ha azonban már nem volt állása, a rendőrség fenyegető eszközei erősen megfogyatkoztak. Az ellenzékiek éppúgy megszokták a zaklatások különböző formáit, mint az életmódjukkal járó kellemetlenségeket: a megfigyelés, követés, házkutatás idővel hatástalanná vált. A Kádár-korszak gyakran használt fenyegető eszköze volt továbbá a szabálysértési bírság – a nyolcvanas években a hatóságok ritkán merészkedtek ennél messzebb az ismertebb ellenzékiek esetében.

A belügyi hatóságok egyik kedvenc célpontja volt Nagy Jenő és az általa gründolt szamizdatvállalkozások. Ők voltak az ellenzék „pofozóbábjá” – foglalta össze Nagy tömören. Az alábbi néhány példa a szamizdatos életmód hátterét illusztrálja. Mivel az ellenzék a nyilvánossággal próbált védekezni a rendőri zaklatások ellen – rendszeresen közzétették a házkutatások és egyéb akciók megtörténtét –, némileg rekonstruálni lehet az eseményeket.

1986 elején, a *Demokrata* indulásának hónapjaiban a hatóságok meglehetősen aktívak voltak.³⁸ Január 16-án a katonai ügyészség orgazdaság gyanújának ürügyével házkutatást tartott Nagy Jenőnél. Azzal gyanúsították, hogy autógumikat és videomagnót vett egy sorkatonától. Semmi ilyesmit nem találtak, viszont nagy mennyiségű szamizdatot és sokszorosításhoz való eszközöket foglaltak le. Az akció után hatezer forint pénzbírságot szabtak ki sajtórendészeti szabálysértés címén.³⁹ De nem csak Nagyt zaklatták a *Demokrata* körül tevékenykedők közül. Március 6-án – az első szám megjelenése idején – házkutatást tartottak Gadó Györgynél is. Mivel szamizdat kiadványokat találtak a lakásán, 10 ezer forint pénzbírságot kapott. Rendszeresen razziáztak a Komjádi bizstrójában és a Malomtó bizstróban, ahol Nagy Jenő barátaival és ismerőseivel összejárt. A rendőrség megfigyelte és zaklatta az itt felbukkanó személyeket is.⁴⁰

Március 10-én ismét házkutatást tartottak Nagy Jenőnél és Gadó Györgynél. A Kalászi úton aznap mintegy nyolc órán át tartott a rendőrségi akció, Gadótól pedig elkobozták külföldről származó könyveit, saját kéziratait, sőt a noteszét is. A *Demokrata* első (dupla) száma azonban az akciók ellenére megjelent, mivel a rendőrök nem találták meg a lap anyagait. 1986. április 1-jén reggel ismét házkutatást tartottak a Kalászi úton. A rendőrök több mint hét órát kutattak, és sikerült egy nagyobb mennyiséget lefoglalni a *Demokrata* készülő 4. számából. (Aznap a *Beszélő* nyomdászaira is rájárt a rúd: Sulyok Miklósnál is volt házkutatás, aki egy Buda környéki házban a *Beszélő* 16-os számát nyomtatta. Végül elvitték a stencilgépet és a lap készülő példányait.)

Áprilisban Gadó Györgyöt is meglátogatták az állambiztonságiak: újabb kéziratokat, szamizdat kiadványokat foglaltak le, majd ismét 10 ezer forint

38 Házkutatások, razziák. *beszelo.c3.hu/cikkek/hazkutasok-razziak*

39 Viszonyításul: 1986-ban az állami szektorban a havi átlagkereset 6291 forint volt. Statisztikai Évkönyv – 1986. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1987. 17.

40 A társasághoz tartozó Lados Balázs szegedi egyetemistát például a szegedi vasútállomáson feltartóztatták, bevitték a rendőrségre, kihallgatták, és elkobozták a nála lévő szamizdatokat. Házkutatások, razziák. *beszelo.c3.hu/cikkek/hazkutasok-razziak*

pénzbírságra ítélték. A hatóságok minden téren próbáltak kellemetlenkedni. Gadó 1986-ban látogató-útlevelet kért Nyugatra, ezért bekérették a BRFK Útlevel Alosztályához, ahol azonban a megadott időben nyomozók fogadták: kihallgatták, átkutatták a táskáját, a benne lévő írásait elkobozták. Ezután kérelmét „Kiutazása közérdeket sért” indoklással elutasították.

1987 márciusában ismét házkutatást tartottak Gadó lakásán, újra 10 ezer forint pénzbírságra ítélték.

A Hírmondó tudósított róla, hogy 1987. június 10-én este fél kilenckor négy rendőr jelent meg Nagy Jenő Kalászi úti házánál.⁴¹ Mivel nem mondták meg, mit akarnak, a házigazda nem engedte be őket.⁴² A rendőrök lakatossal törettek fel a zárat, a házkutatás során mintegy 15 ezer forint értékű szamizdatot, kéziratot, személyes feljegyzést és nyugati magyar könyvet vittek el. A *Demokrata* 1987/6-os száma két nappal előtte jelent meg, de sem ennek példányait, sem a nyomdagépet nem találták meg. *A Hírmondó* cikke szerint az elmúlt másfél évben a *Demokratából* tizennyolc szám készült el, Nagy Jenőéknél addig hat házkutatást tartottak, és mintegy 80–90 ezer forintos kárt okoztak csak a szamizdat kiadványok elkobzásával.⁴³ A veszteséget a társkiadók és a szimpatizánsok támogatása mérsékelte. Nagy 1986-ban 16 ezer forint pénzbírságot kapott, 1987-ben – a házkutatásig – már 20 ezer forintnál jártak (és várható volt még további 10 ezer az aktuális házkutatás után). A cikk idején a magyar független sajtó és a demokratikus ellenzék mintegy 100 ezer forintnyi tartozást halmozott fel a szabálysértések révén. *A Hírmondó* szerint Nagy Jenőre éppen nyolcvan nap elzárás várt.

A sorozatosan kiszabott, egy-két havi fizetés mértékét elérő szabálysértési bírságok miatt végül a szamizdatosok lázadózni kezdtek. 1987 áprilisában a *Demokratában* közzétették a körükhöz tartozó szamizdatosok és művészek – *Demokrata*, *Égtájak Között*, Inconnu, Nagy András – addigi bírságait. A lista összegzi, kinek mekkora összeget kellene befizetnie, és ez hány napi elzárással váltható ki. A csúcstartó Nagy Jenő volt akkor éppen 20 ezer forint bírsággal, amit 80 nap elzárással válthatott volna ki. Gadó 10 ezer forintnál, illetve 50 napnál tartott. A listán szereplők közül többen fellebbeztek, mások úgy döntöttek, nem fizetnek. Ugyanebben a számban tették közzé a büntetések miatt tiltakozó nyílt levelet is, arra biztatván az olvasókat, írják alá.⁴⁴ Nagy Jenőék és más szamizdatosok döntését persze „megkönnyítette”, hogy valóban nem is volt miből kifizetniük a bírságokat. Az ellenzékiek egy idő után ezért is szerveztek szolidaritási alapot, amelyet

41 Az elnyomás krónikája. *A Hírmondó*, 1987. 5. évf. 2. (24. sz.)

42 „Én például egy ideig beengedtem őket, amikor jöttek, aztán volt olyan, hogy bezártam az ajtót. Akkor hoztak egy lakatost, és egy lakatosnak kellett kinyitnia az ajtót. Tehát nem törték be az ajtót, ahogy nem lökdöstek, vagy nem csavarták hátra a kezemet. Az elején még volt, hogy az embert a cuccokkal együtt elvitték, vagy előállították, aztán később ha zaengedtek, kicsit ilyen lélektani hadviselészerűen.” Nagy Jenő-életútinterjú. 144.

43 Az elnyomás krónikája. *A Hírmondó*, 1987. 5. évf. 2. (24. sz.)

44 Az elnyomás krónikája. *Demokrata*, 1987. 2. évf. 4. sz.

Csákó Mihály kezelt.⁴⁵ 1987 őszére a *Beszélő* is szervezkedni kezdett (a *Demokrata* listáján Nagy András, a *Beszélő* szerkesztője is szerepelt). Kőszeg Ferenc és Nagy András a demokratikus ellenzék nevében fellázadt, és megtagadták a további bírságok kifizetését, mondván, inkább ültessék le őket.⁴⁶ Végül senki sem ült szabálysértési bírság befizetésének elmaradása miatt. A Kádár-rendszer kínosan ügyelt nyugati renoméjára, és nem merete megkockáztatni, hogy ismert ellenzékietek börtönbe zárjon.

A rendőrségi akciók természetesen tovább folytatódtak, 1987 végére – valamivel több mint másfél év alatt – Nagy Jenőnél kilenc alkalommal tartottak házkutatást.⁴⁷ Hogy miért ő volt a házkutatások első számú célpontja, az több dologgal is magyarázható. Az első, hogy elutasították a konspirációt: a *Demokratával* szemben a *Beszélő* vagy *A Hírmondó* mindig a legnagyobb titokban, kölcsönlakásokban, távoli nyaralókban, tanyákon készítette a kiadványait. A belső konspiráció olyan jól működött, hogy még a *Beszélő* szerkesztői sem tudták, kik és hol nyomtatják a lapot, mint ahogy a terjesztők kiléte is titokban maradt előttük, akárcsak a nyomdászok előtt – náluk külön működött a terjesztői hálózat. A rendszer működtetését Demszky Gábor tartotta kézben, egy idő után a *Beszélő* nyomtatását is ő szervezte. Ha éppen nyomtattak, Demszky és segítői elzárkóztak a külvilágtól, és nem mentek ki az épületből vagy a lakásból, amíg az anyag kész nem volt.

Nagy Jenő viszont többnyire maga csinálta az egész szamizdatozást. Gyakran otthon nyomtatott, a szamizdatokat is a házban tartotta, így ha az állambiztonság eredményt akart felmutatni, csak ki kellett vonulni hozzájuk. Egyszerűen nem volt pénzük rá, hogy a különféle folyamatokra külön embereket szervezzenek be – indokolta Nagy a konspiráció hiányát. A lebukások másik oka az lehetett, hogy Nagy Jenő környezetében több besúgó is dolgozott. Kezdetben a már említett Mikes Tamás, egyik közvetlen munkatársa jelenthetett, aki már a hatvanas évektől dolgozott az állambiztonságnak, „Mészáros Tibor”

fedőnéven.⁴⁸ Bár az erről szóló dokumentumok nem kerültek még elő, feltételezhető, hogy amint a *Demokrata* elkészült, Mikes már jelenthette is a megbízóinak. A későbbiekben Mikes nem vett részt a lap készítésében, legalábbis Sneé Péter nem tudott erről.

Nagy Jenő körül azonban nem csak Mikes, több más ügynök is forgolódott.⁴⁹ Nagyéknál nagy volt a jövő-

45 Nagy Jenő-életútinterjú. 127. A szolidaritási alap tényleges működéséről egyelőre nincsenek adatok.

46 „Szamizdatért Baracska”. *Beszélő*, (22. sz.) 1987. 4. 199.

47 [Kőszeg Ferenc:] Új és újjáéledt szamizdatlapok. *Beszélő*, (22. sz.) 1987. 4.

48 Lásd a 32. lábjegyzetet.

49 Ma már tudható, hogy a társasághoz tar-

menés, mivel „nyitott házat” tartottak fenn: bárkit szívesen láttak, aki benézett hozzájuk. Nagy elég keserűen emlékezik vissza a Demokrata Klub csütörtöki estéire: „Nálunk minden héten egyszer volt egy ilyen klub, ahol Ria egy csomó besúgót palacsintával traktált” – elég messze laktak a városközponttól, szerinte ezért hozzájuk már csak a nagyon elszántak és a besúgók jártak ki.⁵⁰

A hatósági eljárások, rendőrségi zaklatások némi előnnyel is jártak. A szamizdatosok viszonylag nagy ismertségre tettek szert Nyugaton, ami egyben bizonyos védettséget jelentett számukra. A Szabad Európa Rádió rendszeresen hírt adott róla, épp mivel zaklatta a rendőrség a szabad sajtó magyarországi híveit. Demszky Gábor például hatóság elleni erőszak miatt kapott felfüggesztett börtönbüntetést, amikor fizikailag ellenállt egy rendőri igazoltatásnál, mivel szerinte az eljáró közeg jogsértést követett el. A rendőrökkel dulakodó Demszkyt megverték, mint ahogy minden állampolgárt megverték volna, ha szembeszögül a hatósági közegekkel. A néhány zúzóadás és a felfüggesztett ítélet azonban nemzetközi hírnevet szerzett Demszkynek, aki ezt további ellenzéki tevékenységében, majd későbbi politikai pályáján is jól ki tudta használni.

Nagy Jenőt nemzetközi ismertsége sem védte eléggé, őt jobban „meg tudták fogni”, mint Demszkyt vagy sok más ellenzékit. Mivel csak papíron volt állása, 1988 májusában közokirat-hamisításért nyolc hónap felfüggesztett börtönre és háromezer forint pénzbüntetésre ítélték, mondván: több éven keresztül jogtalanul vette fel a családi pótlékot.⁵¹ A büntetés súlyosabb része volt,

tozó Vörös Zsigmond fotós is az állambiztonság hálózati személye volt „Frederich” fedőnéven. Nagy Jenő környezetében mozgott még Ort Endre is, aki „Endrei” fedőnéven dolgozott. „Frederich” munkadossziék: ÁBTL 3.1.2. M-41 752 és M-41 752/1.; „Endrei”/„Szatmári Béla” munkadossziék: ÁBTL 3.1.2. M-41 555 és M-41 555/1.

50 Nagy Jenő-életútinterjú. 19.

51 A Kádár-rendszerben hivatalosan nem volt munkanélküliség, az államnak kötelezően munkalehetőséget kellett nyújtania minden munkaképes állampolgárának, a „közveszélyes munkakerülést” pedig szabálysértési bírsággal vagy elzárással büntették. Nagynak azonban volt munkája: könyvkiadó és lapszerkesztő vállalkozó volt, csak a rendszer által üldözött tevékenységét éppen illegálisan végezte. Hivatalosan 1980 óta állástalan volt, ezért hogy a személyi igazolványban legyen munkahelye, egy szövetkezetnél vállalt kubikosmunkát. A szövetkezet milliomos vállalkozója annyiban támogatta az ellenzékét, hogy egy idő után ténylegesen nem tartott igényt Nagy munkájára, és utána még egy ideig az állással együtt járó családi pótlékot is odaadta neki. Nagy amúgy nem kaphatott volna két gyermeke után családi pótlékot,

mivel a Kádár-rendszerben ez a munkahely alapján, és nem alanyi jogon járt. A sorozatos rendőri ellenőrzések alatt természetesen fény derült Nagy fiktív munkahelyére, és eljárást indítottak ellene.

- 52 Az ügy részleteit Nagy Jenő közölte lapjában: Felfüggesztve – védőháló nélkül. *Demokrata*, 1988. 3. évf. 10.

tések miatt az államnak tartozott. Mivel az ügy közokirat-hamisításnak számított, és megítélése nem volt egyértelmű, a második nyilvánosság sem állt ki Nagy mellett.⁵²

A DEMOKRATA HELYE AZ ELLENZÉKEN BELÜL

Történetük első monografikus feldolgozója, Csizmadia Ervin szerint a demokratikus ellenzék nem volt egységes; számos csoport és elképzelés élt egymás mellett. Némelyek közelebb álltak egy „nemzeti típusú” ellenzékiiséghez – Csizmadia példaként többek között Nagy Jenőt és a *Demokrata* plebejus irányultságú társaságát hozza fel.⁵³

A *Demokrata* hangvételét egyértelműen radikálisnak tekinthetjük, és talán az is kijelenthető, hogy a *Beszélő*höz képest szókimondóbb volt. Mindenesetre a

- 53 Szabó Miklós-interjú. In Csizmadia (1995) Interjúk, 85.

- 54 Nagy Jenő említi életútinterjújában, hogy 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata alakuló gyűlésén, a Hági Sörözőben az akkor még liberális Orbán Viktor azzal heccelte, hogy a *Demokrata* milyen jobboldali lap. Nagy Jenő-életút-interjú. 158.

- 55 Már a *Demokrata* első (dupla) számában (1986. 1–2.) közzétették a radikális ellenzékinek számító Pákh Tibor 56-ról tartott, 1985. október 23-i megemlékezésének szövegét.

hogy mellékbüntetésként öt évre visszamenőleg kamatostul visszafizetteték vele az összeget (melynek nagy részét nem is kapta meg az őt „falból” bejelentő vállalkozótól). A pénzbüntetés, a kártérítés, a kamatok és az államnak fizetendő illeték összesen 50 ezer forintot tett ki, különös módon épp annyit, amennyivel Nagy 1988-ban a szamizdatozás miatt kirótt szabálysértések miatt az államnak tartozott. Mivel az ügy közokirat-hamisításnak számított, és megítélése nem volt egyértelmű, a második nyilvánosság sem állt ki Nagy mellett.⁵²

lapnak szinte mitikusan radikális híre volt az ellenzéken belül. A korabeli másképp gondolkodók közül egyesek némileg jobboldali kiadványnak tartották a *Demokratát*, bár ma már nehéz rekonstruálni, hogy pontosan mire alapozták ezt a véleményüket.⁵⁴ A lap mindenesetre előszeretettel foglalkozott a kommunizmus bűneit érintő témákkal (Recsk, Gulag), és kiemelt feladatának tartotta az 1956-os forradalom emlékének ápolását (bár ezt a többi szamizdat kiadvány is megtette).⁵⁵ 1956 kapcsán gyakran felemlgették Kádár János árulását is, ami különösen bosz-

szanthatta az ország mindenható urait. Rendszeresen foglalkoztak a határon túli magyar kisebbségek elnyomásával, elsősorban Romániában és Csehszlovákiában. A cikkek alapján kijelenthető, hogy a hazai szamizdat kiadványokon belül a *Demokrata* az antikommunistább és nemzetibb hangvételűek közé tartozott. Ugyanehhez az irányhoz sorolható az *Égtájak Között* is.

A fenti témákon kívül a mai értelmezésű jobboldaliság kevés jelét mutatja a szamizdat *Demokrata*; inkább a pluralizmus előfutárának számít. Nagy Jenő dicséretes szerkesztői alapelve a közlés szabadsága volt: még ha nem értett is egyet valamivel, akkor is leadta, legföljebb mellé tett egy másik, adott esetben ellentétes véleményt.⁵⁶ A két fő hangadó publicista közül Gadó György alapvetően cionista, antifasiszta beállítottságú volt, Sneé Péter pedig az emberi jogokért elkötelezett demokrata irányt képviselte. Nagy Jenő a fenti szerkesztői elvek alapján – és az állandó szerzőhiány miatt – próbált nyitni a népi-nemzeti ellenzék felé is, kevés sikerrel.⁵⁷ A *Demokrata* nem mutatta a jelét, hogy vallásos irányultságú lenne, bár teret adott Mindszenty bíboros pályafutását dicsérő szövegeknek is. Előszeregettel közölt írásokat a Kádár-rendszer egyházüldözéséről – elsősorban üldözött kisközösségekről, meghurcolt, börtönbe zárt papokról, katonaiszolgálat-megtagadókról.⁵⁸ Gyakori szerző volt a katolikus ellenzéki Kiszely Károly, akit a fegyveres katonai szolgálat megtagadásáért 33 hónap börtönbüntetésre ítélték.

A *Demokratát* mindezek ellenére sem tekinthetjük jobboldali kiadványnak, legfeljebb rendszerellenesnek, szovjetellenesnek és antikommunistának. Az

56 A közlés szabadsága mellett azonban a szerkesztők meghúzták a határokat is. A *Demokrata* első (dupla) számában (1986. 1–2.) közlik: „A névvel és szignóval jelzett cikkek nem okvetlenül fedik a szerkesztők véleményét. Ez akkor is így van, ha a szerkesztőség nem jelzi külön, hogy álláspontja más. Nem adunk azonban teret fasiszta, fajgyűlölő és sovinszista, továbbá az erőszakot mint a belpolitikai küzdelmek eszközét helyeslő és a köztörvényes bűncselekményeket feldicsérő írásoknak.”

57 Nagy egyszer találkozott Csoórral, és arra kérte, hogy küldjön a *Demokratához* olyanokat, akik hozzá fordultak műveikkel. Csoóri azonban kereken elutasította, mondván, neki nem lehet kapcsolata a szamizdattal – „mert akkor ő nem tud bejárni a Fehér Házba, ahol az ő embereiért kiáll, tehát lobbizik”. Nagy Jenő-életútinterjú. 29.

58 A keresztény témák elsősorban a lap minden szerkesztőjét, Nagy Jenőt érdekeltek, aki a kilencvenes években feleségével együtt szabadkeresztény lett. Napjainkban kereszténynek és jobboldalinak vallja magát, bár nem politizál, és gyülekezethez sem tartozik. Nézeteit saját honlapján fejt ki: www.boldogsag.net

antikommunizmuson azonban nem lehet ugyanazt érteni, mint amit a rendszerváltás utáni jobboldali-szélsőjobboldali írások értenek, sem azt az irányt, amit a Szabad Európa Rádió szócsövén keresztül az Egyesült Államok politikája értett.

Az antikommunizmus írásban megvalósult formája sokkal burkoltabb volt a manapság megszokott szövegekhez képest. Amíg az MSZMP hatalmon volt, az ország határain belül nem lehetett mindent kimondani, amit a rendszer ellenzői gondoltak. A szamizdatban felbukkanó antikommunizmus tehát inkább kritikai jellegű rendszerellenesség, szovjetellenesség volt, illetve a kommunista rendszerek régebbi, főleg sztálinista túlkapásainak felemlegetése. A létező szocializmus rendszerét alapból megtagadó, nyílt antikommunista szövegek megjelentetése feltehetően azzal járt volna, hogy a szerzőt és a szerkesztőt rövid időn belül letartóztatják, és súlyos évekre elítélik. A párt az utolsó pillanatig kézben tartotta az erőszakszervezeteket, így ezt bármikor megtehették volna. Izgatásért így is rendszeresen zártak börtönbe elégedetlenkedő, a rendszert szidó átlagembereket, akik nem élvezték a második nyilvánosság védőburáját. A rendszerváltásig a szamizdatban elsősorban reformokról, változtatásokról, a demokratikus jogok követeléséről beszéltek, illetve a túlkapásokat hozták nyilvánosságra. A szerkesztőktől függött, hogy a kiadvány melyik vonalat erősíti.

A *Demokrata* kevésbé fogta vissza magát: rendszeresen közölt válogatást az antikommunista Szabad Európa Rádió műsoraiból. Jó kapcsolatot ápoltak számos ötvenhatos múltú személlyel is. Legfőbb mentoruk és inspirálójuk Krassó György volt, aki rendkívül fontosnak tartotta az 1956-os forradalom emlékének fennmaradását. Krassóval azután is folyamatosan kapcsolatot tartottak – többek között Sneé Péteren keresztül –, hogy Londonba költözött, és rendszeresen közölték Krassó egyszemélyes hírügynöksége, a Magyar Október Szabadsajtó Tájékoztató Szolgálat anyagait is. Krassó befolyása végig megmaradt a lapnál. Politikai eszközeire az anarchista radikalizmus és az erős antikommunizmus volt jellemző. A *Demokrata* körüli társaság többnyire osztotta Krassó politikai irányvonalát. A rendszerváltás után ennek az irányzatnak azonban nem lett tömegháttere. Feltételezhető, hogy akkor is gyorsan háttérbe szorult volna ha Krassó nem hal meg 1991-ben. Az általa képviselt politikai happeningezést senki nem vette komolyan, és antiszemitizmustól és avíttas nacionalizmustól mentes agresszív antikommunizmusának sem volt tömegbázisa.

A *Demokrata* köréhez is közel állt egy másik ismert ötvenhatos, Lőcsei Pál, akivel Nagy Jenő még a pasaréti albérlet idején ismerkedett meg, amikor szomszédok voltak. Lőcsei gyakran segítette a szerkesztőknek a *Demokratában*

közölt különféle politikai programtervezetek letisztázásában, egyeztetésében. A lap körül forgolódnó volt ötvenhatosok közül Dénes Jánost kell még megemlíteni, aki a rendszerváltás után a már klasszikusnak számító plebejus szélsőjobbra sodródó pályát írta le (akár a *Demokratához* közel álló Inconnu-csoport két tagja, Molnár Tamás és Bokros Péter).

A *Demokratát* a hatóságok nemcsak politikai beállítottsága miatt tartották veszélyesnek, hanem mert szerzői egyszerű nyelvet használó, érthető havilapot írtak, nem egy szűk elitnek szánt entellektüel periodikát. A Szabad Európa Rádió épp a rövidebb és könnyebben fogyasztható cikkek nyomán nevezte a *Demokratát* – mint említettük – „az ellenzék bulvárlapjának”.

Ha a kiadványt sikerül nagyobb példányszámban előállítani és szélesebb tömegekhez is eljuttatni, nyilván sokkal veszélyesebbé is válhatott volna. A lap írói tiszteletlenül beszéltek a rendszer vezetőiről. Nem finom és gúnyos kritikával illették a létező szocializmust, hanem nyersen megírták a hatalom hazug és álszent működését, kimondták sokszor súlyos, olykor durva véleményüket az egyértelmű visszaélésekről. A szerkesztők nem törődtek a várható következményekkel, nem taktikáztak.

Sneé Péter szerint: „A lap koncepcióját firtató kérdésére nem tudok felelni. Elméleti kérdéseken ’56-ban sem igen törték fejüket a puskát fogók, mi is inkább napi kérdésekkel foglalkoztunk. Érzelmi és értelmi közösségünket a szabadság iránti szomj teremtette meg. Gadó több humorral írt, én meg talán a nyitottságot hoztam volna: minden érdekelt, ami nem volt »vonalas«, álljon tőlem egyébként bármennyire távol. Úgy véltem, nekem a különféle törekvések felszínre segítése a dolgom, és nem a választás köztük. Azt majd úgyis elvégzik, ha tehetik, az érintettek.”⁵⁹

A magyar szamizdat csoportok közötti különbségnek tekinthetjük, hogy míg a *Beszélő* köre magas szinten politizált és taktikázott, és arra törekedett, hogy politikai engedményeket vívjon ki, a *Demokrata* társaságától távol állt a nagypolitika, nem taktikázott, és kevésbé törte a fejét a következményeken. Kertelés nélkül, mindenki számára könnyen érthetően mondták ki lesújtó kritikájukat a létező szocializmusról.

A fent említett különböző hozzáállás is megosztotta az ellenzékieket. Ezzel is magyarázható az elsősorban a plebejus ellenzékiek között elterjedt nézet, hogy létezik egy elit, főként a *Beszélő* és köre, akik mint egy zárt bolsevik kör, kisajátították a jogot, hogy az egész ellenzék nevében beszéljenek, és mindenki, aki ezen kívül áll, másodrangúnak számít. Van benne némi igazság: 1990-ben főleg a *Beszélő* köréből kerültek ki parlamenti képviselők, míg a plebeju-

⁵⁹ Sneé Péter levelezése a szerzővel.

sok semmilyen kariert sem futottak be. (Persze lehet, hogy csak nem voltak annyira tehetségesek.) Erről az elitista hozzáállásról tanúskodik Szabó Miklós 1992-es interjúja, amelyben többek között kifejtette, hogy szerinte a *Beszélő* intellektuálisan sokkal magasabb szinten állt, tagjai rangos értelmiségiek voltak.⁶⁰ A hatalom ugyan nem volt velük beszélő viszonyban, de adott a véleményükre. „Ez is olyanfajta viszony volt, amit nem lehetett eljátszani azzal, hogy belesüllyedünk a hülyéskedésbe. Noha ez a hülyéskedés erkölcsileg magasabbnak látszik, mert sokkal radikálisabb.” Szabó szerint ez utóbbi irányzat legtipikusabb képviselője Nagy Jenő volt. „A Beszélő-kör persze ezeknek nem tett engedményt, mert ezek az ő valóságos politikai szándékaihoz használhatatlan emberek voltak, akárhogy nézzük is.”⁶¹ Az interjúban Szabó azért azt is kifejti, hogy igazán derék emberek voltak, és rengeteg hasznot hajtottak az ellenzéknek, mert ők rohángáltak a szamizdattal, szervezték a nyomtatást, amire a magafajtat nehezen lehetett volna rávenni.

Ez a magabiztos kijelentés akkor hangzott el, amikor a demokratikus ellenzék mainstream ága még politikai pályája csúcsán állt. Sikeres volt a rendszerváltás, levezényelték a kommunisták trónfosztását, az egypártrendszer felszámolását, és éppen gőzerővel építették a demokratikus köztársaságot. Hittek benne, hogy stratégiájuk – tudatos politizálással, a megfelelő alkuk megkötésével – sikeres lesz. E tanulmánynak nem feladata, hogy a demokratikus ellenzékéből kinőtt SZDSZ pályáját, bukását és az ezt kiváltó okokat elemezze, de két évtized távlatából már tudható, hogy a rendszerváltás liberálisainak politikacsináló szándékai valahol megfeneklettek. Az egykori ellenzék parlamentbe bejutó tagjai vagy kiábrándultak és otthagyták a nagypolitikát, vagy képtelenek, hitelességüket pedig elvesztették.

A Csizmadia-kötet Szabó Miklóssal készült interjújában az olvasható, hogy a *Beszélő*-kör politikát akart formálni, a demokratikus ellenzék másik része viszont, például Nagy Jenőék csoportja életforma-közösség volt, amely a marginális létet politikai rítusokban élte ki. Nem azért akartak balhét csinálni, hogy borsot törjenek a rendszer orra alá, amit persze szívesen csináltak – a polit-happening az életformájuk volt.⁶²

A *Demokrata* és a *Beszélő* szerzői között mindig érezhető volt némi feszültség. A konfrontatív Nagy Jenő hajlamos volt a demokratikus ellenzék fősod-

rát bírálni, és rosszul vette, ha lehurrogták. Saját szamizdat lapot is azért indított, mert úgy érezte, nem adtak helyet véleményének. A *Beszélő* köre viszont úgy vélte: az ellenzéknek kifelé

60 Szabó Miklós-interjú. Csizmadia (1995)

Interjúk, 85–86.

61 Uo.

62 Uo.

zártnak kell lennie, nem szabad, hogy belső viták gyengítsék, hogy megosztottnak tűnjön. Az ellentétekhez persze sok egyéb tényező is hozzájárult, nagy részük meglehetősen szubjektív és személyes okokra vezethető vissza. Ilyen lehetett Nagyék rossz anyagi és lakhatási helyzete, míg az ellenzék több prominens személyének nagy lakása és családjának köszönhetően jó anyagi háttere volt; a legfőbb büntetés, egy-egy szabálysértési bírság közel sem nyomaszthatta őket annyira, mint Nagy Jenőt és a hozzá hasonlókat. Nagy Jenő máig sérelmesnek tartja, hogy a *Demokrata* és az *Égtájak Között* szerkesztői kapták leggyakrabban a házkutatásokat, szerinte Kis Jánoshoz sose ment ki a rendőrség.

„Jenőre eleitől fogva nagyon rámásztak – emlékszik Sneé Péter a rendőrségi zaklatásokra –, mivel azt tette, amitől a leginkább tartottak: az értelmiséghez szóló belterjes periodika helyett aktualitásokat közlő havilapot szerkesztett. Folyamatosan végzárták, ha éppen nem házkutatást tartottak nála, akkor követték, fenyegették, besúgókkal vették körül, vagyis amennyire lehetett, igyekeztek elszigetelni potenciális olvasóitól és esetleges támogatóitól. Vélhetően megosztó játszmákat is kidolgoztak ellenében. Agresszív kampányuk korántsem volt eredménytelen, az ellenzék zöme is a szükségtelemnél (vagy ajánlatosnál) radikálisabbnak ítélte, és elhúzódtak tőle, sőt a szolidaritás minimális gesztusait is megtagadták tőle.”⁶³

A DEMOKRATA „PROGRAMJA”

A lapnak alapvetően nem volt programja. Szerkesztői – Sneé Péter szerint – nem is törekedtek politikai programalkotásra, de teret adtak az „írásviszketegségtől szenvedő programgyártók” műveinek. „Ami a »politikai programot« illeti: egy lap azon felül, hogy bizonyos értékpreferenciákkal tájékoztat, esetleg agitál, önálló politikai elképzeléseket ritkán melengethet. Nem az ő dolga. Ha mégis efféle fanyalodott valamelyik, azt kényszer indokolta, a politizálás negyedszázados hiánya, illetve szembeszegülése a diktatúrával.”⁶⁴

Nagy Jenőék lapjuk beköszöntőjében a szólásszabadság mellett kötelezték el magukat.

„A Demokrata köszönti az olvasót, aki – reméljük – ugyancsak demokrata. Így, minden jelző nélkül. Lehet tehát polgári demokrata, kereszténydemokrata, szociáldemokrata, sőt akár népi demokrata is, aminthogy szerény lapunkban is szót kaphatnak mindezeknek az irányzatoknak a hívei, illetve az eszméi. A demokráciának azt a pluralizmusát szeretnők képviselni és érvényre juttatni ezeken az oldalakon, aminek a meg-

63 Sneé Péter levelezése a szerzővel.

64 Uo.

valóságát a politikai életben is szívesen látnók, és amiért munkálkodni kívánunk. A demokrácia különböző felfogásai, értelmezései eszmei vitákban tisztázódhatnak, de bármilyen valódi demokrácia gyakorlati megvalósításának előfeltétele, hogy a polgári szabadságjogok érvényesülhessenek. Amíg ezeket korlátozzák Magyarországon, amíg egyetlen párt és ezen belül is egy szűk csoport sajátítja ki magának a helyes álláspont monopóliumát, addig az eszmei viták mellett legalább olyan fontosnak tartjuk a különböző árnyalatú demokraták álláspontjának közösségét. Épp ezért a Demokrata elsősorban a demokratikus szabadságjogokért vívott küzdelem gyakorlatias szócsöve kíván lenni. Ebben a tekintetben igyekszik újat hozni a szamizdat sajtóban. Nem óhajt tehát a második nyilvánosság már meglévő időszak kiadványainak (Beszélő, Hírmondó, Vakond, Égtájak Között, Máshonnan Beszélő) versenytársa lenni. Inkább csak kiegészíteni, gyakorlatiasan szemléltetni szeretné azt az elvi mondandót, amit azokban cikkek, esszék, tanulmányok fejtenek ki.”⁶⁵

Az első politikai programnak nevezhető írás *Márciusi üzenet* címen jelent meg az 1986. márciusi számban.⁶⁶ Sneé Péter a tervezetet még azelőtt kritizálta egy írásában, mielőtt csatlakozott volna a lap szerkesztőgárdájához.⁶⁷ Szerinte a program gyanánt tálalt konglomerátum tele volt ellentmondásokkal, illetve gyakorlatilag kivitelezhetetlen ötletek terhelték, „ami senkit sem zavart, mivel az önállóság eleve jólesett, és föltehető volt, hogy az olvasóknak is örömet okoz majd”.⁶⁸

A hatalomhoz való viszonyában a *Demokrata* semmiképpen nem volt visszafogott. Már az első számukban a rendszer elleni aktív fellépésre buzdítottak a Duna Kör meghíúsult tüntetése kapcsán. A bős–nagymarosi vízerőmű építése elleni tiltakozásként 1986. február 8-ra a Duna Kör „környezetvédő sétát” hirdetett. A tüntetést a hatóság betiltotta, a megjelentekkel szemben a rendőrök erőszakkal léptek fel. A cikk a szervezők naivságát emeli ki, akik azt gondolták, ha a rendezvény politikamentességét hangsúlyozzák, akkor Magyarországon engedély nélkül felvonulhatnak, és a végén csak megosztották a

megjelenteket. A *Demokrata* szerzője szerint: „nem puhább, hanem elszántabb fellépésre van szükség, nem »tanulmányi kirándulásokra«, hanem igenis tüntetésekre. Ezeket azonban nem félszívvel kell megszervezni. Féltre kell tenni a legalitási illúziókat, mert hiába hivatkozunk teljes joggal az alkotmányra, amíg a hatalom csak egy

65 A Demokrata köszönti az olvasót... *Demokrata*, 1986. 1. évf. 1–2. sz.

66 Márciusi üzenet. *Demokrata*, 1986. 1. évf. 3. sz. Sneé Péter szerint valószínűleg több szerző munkájáról van szó, de kilitük egyelőre nem ismert.

67 *Demokrata*, 1986. 1. évf. 4. sz.

68 Sneé Péter levelezése a szerzővel.

darab papírnak tartja ezt az alkotmányt.” A szerző a továbbiakban kifejti, hogyan kell sikeres tüntetéseket szervezni: az akciót konspiratív úton kell előkészíteni. Nem lehet számítani hosszú menetekre, az is siker, ha tíz percre össze lehet hozni egy bizonyos tömeget valahol. Fontos, hogy külföldi tudósítókát hívjanak az eseményre, és biztosítani kell a technikai feltételeket – táblák, feliratok, hangosbeszélő –, hogy a járőkelőknek is egyértelmű legyen, hogy ez egy tüntetés. „A szervezőknek számot kell vetniük azzal, hogy a hazai politikai viszonyok között minden – mégoly ártatlan – társadalmi kezdeményezés eo ipso ellenzéki lesz, ami persze egyéni, egzisztenciális kockázatokkal is jár a szervezők és a résztvevők számára. Ezeket vagy vállalja valaki, vagy sem.”⁶⁹

A *Demokrata* szerkesztői szívesen vegyítették a komolyabb szövegeket a komolytalanságokkal is. A bulváros stílushoz tartozott, hogy az újság tele volt kis színesekkel és mindenféle hétköznapi visszasságot kommentált, olyasmiket, amikkel bármelyik olvasó találkozhatott. A könnyed műfajt jelentették a politikai viccek is. Íme egy a lap első számából: „Mi Ceaușescu kedvenc állata? – A légy. Energiát nem fogyaszt, a szarból is megél, és mindent beköp.”⁷⁰ Ez is olyasmi volt, amit a *Beszélő* oldalain nem lehetett találni.

1988–89

1988 és 1989 között jelentős változások történtek a külpolitikában: a Szovjetunió gazdaságilag végzetesen meggyengült, a gorbacsovi peresztrojka soha nem látott átalakulásokat hozott. A magyar vezetés is alkalmazkodni volt kénytelen az új helyzethez. Bár 1988-ban a rendőrség még szigorúan fellépett velük szemben, az ellenzék pozíciói egyre jobban erősödtek. Kádár Jánost nyugdíjazták, a status quo megingott. Sorra alakultak az ellenzéki politikai szervezetek, majd pártok. 1989-re megváltozott az MSZMP-pártvezetés ellenzékhez való hozzáállása; megindult a politikai alkudozás időszaka. Az enyhülés jele volt, hogy elmaradtak a házkutatások és az egyéb rendőri zaklatások. 1989-ben a III/III-as csoportfőnökség már azzal van elfoglalva, hogy a békés átmenet lefolytatását menedzselje és egyben saját befolyását is sikeresen átmentse. A szamizdatosoknak tehát már nem kellett tartaniuk a rendőrségtől – bár az állambiztonság tovább foglalkoztatta a rájuk állított ügynököket. A változás egyik komoly jele volt, hogy a szamizdatról 1989-ben már a televízióban is nyíltan lehetett beszélni. Az MTV 1989 márciusában egy késő esti *Napzártában* nagy érdeklődéssel kísért televíziós beszélgetést sugárzott a hazai szamizdatot képviselő Kőszeg Ferenc

⁶⁹ *Demokrata*, 1986. 1. évf. 1–2.

⁷⁰ Uo.

és Nagy Jenő, valamint az MSZMP agitprop részlegétől Csikós József részvételével (moderált Mester Ákos). A hatalmat képviselő pártember a beszélgetésben rendkívül engedékeny hangnemben biztosította rokonszenvéről a szamizdatosokat, és kiállt a szólásszabadság mellett. A felvétel eredetileg 1988 decemberében, főiskolai vizsgafilmnek készült, de az enyhülés következtében némi huzavona és halogatás után a nagyközönség előtt is levetítették.⁷¹

A változó politikai helyzethez alkalmazkodva a Demokrata Klubból is komolyabb vitakör, politikai szervezet nőtt ki: a Republikánus Körnek elnevezett, 1988 áprilisában megalakított politikai szerveződés egyik alapító tagja Nagy Jenő volt. A kör szócsöve a *Demokrata* lett, rendszeresen tett közzé politikai nyilatkozatokat és reformjavaslatokat. A Republikánus Kör közel egy évig élte fénykorát, majd gyakorlatilag elsovadt, miután az 1989 júniusában Angliából hazatérő Krassó létrehozta a Magyar Október Pártot, és átcsábította az embereket.

Nagy Jenő a Szabad Kezdeményezések Hálózatában is szerepet vállalt, az alapítók között volt. Sem Nagy, sem Sneé, sem a *Demokrata* körüli többi értelmiségi nem támogatta, hogy a Szabad Kezdeményezések Hálózata párttá alakuljon. Az SZDSZ létrejöttét puccsnak tartották, és a továbbiakban nem vettek részt a párt munkájában. Így ezzel ki is estek a nagypolitikából.

A *Demokratát* 41 illegálisan megjelent szám után Nagy Jenő és Sneé Péter 1989 nyarán – élve a sajtószabadság adta lehetőséggel – regisztráltatta. 1989 nyarától a lapszámok már nyomdában készültek, és a példányokat postai úton is terjesztették. Még majdnem három évig létezett, de már nem jelent meg havonta. Nagy Jenő fokozatosan magára maradt, Sneé Péter is kiszállt a szerkesztésből. A lap szellemileg kifulladt, anyagilag is ellehetetlenült, a terjesztést sem sikerült fedezni. A *Demokrata* utolsó száma 1992 tavaszán jelent meg.

ZÁRSZÓ

A nyolcvanas évek elejére az ellenzék megtalálta saját hangját, és megpróbálta mondanivalóját – elsősorban a szamizdat kiadványokon keresztül – a társadalom széles rétegeihez eljuttatni. De nem jártak egyértelmű sikerrel. A szamizdat kiadványokat csak szűk körben ismerték és olvasták. Ennél szélesebb kör hallgatta a Szabad Európa politikai adásait, amelyekből értesülhettek a magyar demokratikus ellenzék hírértékű ügyeiről is. De ez a nyugati híreket

⁷¹ *A szamizdatról*. Dokumentumfilm, 40 perc, színes, video. A forgatókönyvet írta és rendezte: Moldoványi Ferenc. Gyártó: Színház és Filmművészeti Főiskola, 1988–1989.

hallgató kör is csak a társadalom igen kis töredéke volt, valójában az ellenzék a rendszerváltás évéig nem tudta megszólítani a társadalom zömét. Akcióik, írásaik leginkább a progresszív reformer értelmiség csoportjainál találtak befogadóra, velük tudtak kapcsolatot teremteni. Ebben a kapcsolatfelvételen volt jelentős szerepe a szamizdat folyóiratoknak és a szamizdat-kiadóknak.

Az ország apolitikus többsége nem akart tudni az egészeztől, vagy pusztán bajkeverőknek tartotta az ellenzékieket, akik „biztosan megütik majd a bokájukat”. Az aktív ellenzékiek valójában másképp gondolkodó idealisták voltak, a rendszer elfogultabb hívei szemében azonban bűnözőknek, ellenforradalmi lázadóknak, kapitalista ügynököknek számítottak.

Ha a kiadványok példányszámait és árát nézzük, azt is hihetnénk, hogy a szamizdat üzlet volt, megélhetési lehetőség állástalan értelmiségieknek, akik amúgy sem szimpatizáltak a rendszerrel. Ez bizonyos értelemben így is volt, bár kevesen voltak, akik ebből profitáltak, a többség – szerzők, terjesztők – ingyen, elkötelezettségből tette, amit tett. A néhány „főállású” szamizdatosnak pedig ez a megélhetés inkább szűkölködést, mint hasznot hozott. Sok izzadás, sok stressz, sok veszteség kísérte tevékenységüket, de vígan nyomorogtak, mert fiatalok voltak, s mert az ideáik szerint élhettek.

Természetesen az ellenzéken belül is megvoltak a törésvonalak, nemcsak ideológiai, hanem anyagi szempontok szerint is. A jómódú családba születtek kevésbé szűkölködtek, még ha elvesztették is az állásukat, vagy szabálysértési bírságot róttak rájuk. Akiknek pedig megmaradt az állásuk, kutatóhelyük, biztos havi fizetésük, ezerszer gondtalanabban élhettek, mint akik félillegálisban élve makacsul írtak, szerkesztettek, nyomtattak, terjesztettek. A szamizdat-kiadókat mindig fenyegette a veszély, hogy egy újabb rendőri akció tönkreteszí egyhavi munkájukat, és elvész a konyhapénz is, ha nincs mit eladni.

Leginkább azonban elhivatottság volt, ami a magyar szamizdatot életben tartotta. Bizonyos esetekben – mint a rendőrséggel egyedül dacoló Nagy Jenőnél – nagyon makacs elhivatottság. Ő élete nagy kalandjára így emlékszik vissza: „Én először azt sem tudtam elhinni, hogy bekerülök egy ilyen körbe, és hogy én leszek Konrád Györgynek a kiadója vagy ilyesmi. Hát én először attól elájultam, és sokk volt nekem.”⁷²

Nagy Jenő olyan lapot csinált, amelyet tudott, amelyet ilyen mostoha körülmények között lehetett. A *Demokrata* olyan volt, mint a *Tanú* című filmből fogalommá vált magyar narancs: kicsit sárga, kicsit savanyú, de a miénk: magyar szamizdat újság. Volt nála értelmiségibb, intellektuálisabb, de a *Demokrata* jelent meg a legsűrűbben és a legtöbb számmal.

72 Nagy Jenő-életútinterjú. 158.

A lap körül munkálkodók nem kis kockázatot vállaltak. Lehet vitatni a mondanivalójukat, írásaik minőségét, radikalizmusukat, „hülyéskedésüket”, de ők legalább tettek valamit a rendszer bomlasztásáért. Tevékenységük nem lebecsülendő: a diktatúra puha volt, de mégis sokat lehetett veszíteni. Utólag minősíthetjük a szamizdat kiadványokat akár így, akár úgy, de a lényeg az: ezek az emberek mertek kockáztatni annak érdekében, hogy a létező szocializmust demokratikus rendszer váltsa le. És ezért tiszteletet érdemelnek.

HIVATKOZÁSOK

Bozóki (2010)

BOZÓKI ANDRÁS: A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle*, 2. 7–45.

Csizmadia (1995)

CSIZMADIA ERVIN: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). I. köt. Monográfia. II. köt. Interjúk. III. köt. Dokumentumok.* Budapest, T-Twins.

[Elek István]

[ELEK ISTVÁN] ZÖLD PÉTER: A FIJAK legújabb válsága. In *A magyar kérdés. Kelet Európa jövője.* Párizs, 1982. (Magyar Füzetek, 11.) 100–112.

Győri (2012)

A magyarországi szamizdat bibliográfiája. Összeállította Győri László. (Kézirat.) OSZK – 1956-os Intézet.

Hodosán (2004)

HODOSÁN RÓZA: *Szamizdat történetek.* Budapest, Noran.

Meszerics (2000)

MESZERICS TAMÁS: Politikai ellenállás '45–56. *Beszélő*, 5. évf. 9–10. 74–84.

Pollack–Wielgosh (2004)

POLLACK, DETLEF–WIELGOSH, JAN (eds.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition.* Aldershot-Burlington, Ashgate.

Rainer (2005)

Rainer M. János: Húsz éve – a „másik” Magyarország Monoron, 1985-ben. In *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16.* Budapest, 1956-os Intézet, 7–19.

Romsics (2003)

ROMSICS IGNÁC: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Budapest, Rubicon Könyvek. Szamizdat Magyarországon 1979–1989. (honlap)

<http://szamizdat.5mp.eu/web.php?a=szamizdat&o=nuMKNEiXXN> (Letöltés: 2014. július 11.)

CSOPORTOK ÉS EGYÉNEK

LÉNÁRT ANDRÁS

Tömeggyilkosok civilben
A fegyveres pártszolgálatosok élete

RAINER M. JÁNOS

Századosok
*Adalékok a középosztály második világháború utáni
státuszvesztésének történetéhez*

UNGVÁRY KRISZTIÁN

A nyilas hatalmi elit sorsa 1945 után

SZEGŐ IVÁN

Jobbról balra – vagy mégsem?
Csikós-Nagy Béla (1915–2005), az átmenet örök opportunistája

LÉNÁRT ANDRÁS

TÖMEGGYILKOSOK CIVILBEN

*A fegyveres pártszolgálatosok élete*Beszkártosból lesz a nyilas, abból meg a rákosias¹

Apánkat teljesen lehetetlenné tették az ottani papok és az ottani gazdag emberek. Kommunista magatartásáért kovácsműhelyét be kellett zárni. [...] Lajos szegénylányt vett el, és „mindjárt ott volt a gyerek”. Mint fiatal, tapasztalatlan ennyi sok szenvedés után be hagyta magát ugratni. Sajnos titokban, mert Apánk a viláért sem engedte volna meg. Felszabadulás után csak jóval kezdett helyzetünk jobbra fordulni. [...] Hazáját a viláért sem hagyta volna el, mint sokan mások. Becsületes polgára lett a társadalomnak. Hát miért kell ismét visszasüllyedni a borzalomba még mindig nem volt elég a szenvedésből? És ő is végigszenvedte velünk a múltat, nagyon is. Apánk 1945-ben azt mondta, na gyerekek, végre eljött a mi időnk, felszabadultunk. Ősszel a kommunista párt segítségével temették el, aztán anyánkat is. [...] Szépen kérjük az illetékes hatóságot, ne dobja szemétkosárba segélykiáltásunkat. Legyenek irgalmasok sokat szenvedett legfiatalabb testvérünkkel és hozzánk. Elnézést és bocsánatot kérek az esetleges szabálytalanságért. Tisztelettel az összes testvér és azok leszármazottai nevében Özv. Sasvári Emilné sz. Németh Ilona²

1965 második felében az állambiztonsági szervek átfogó nyomozást indítottak a Nyilaskeresztes Párt (NYKP) Budapest XIV. kerületében tevékenykedő fegyveres pártszolgálatosai ellen. Az 1967 januárjában megkezdett tárgyalásra tizenkilenc vádlottat idéztek be, közülük hármat – a fenti kegyelmi kérvényben szereplő Németh Lajost is – halálra, a többieket hosszú idejű, 10–15 évi börtönbüntetésre ítélték.

Valószínűleg nem áll messze az igazságtól, hogy a magyarországi holokauszt legrettegettebb alakjainak legtöbben a nyilas fegyveres pártszolgálatosokat tartják, még akkor is, ha keve-

1 „Nick Elsdorf” (2014) 4.

2 Részlet a Németh Lajos II. r. vádlott érdekében írt levélből. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTTL) V-153693/3. d. 125.

sen ismerik a nyilas fegyveres pártszolgálat fogalmát. Az 1945 utáni magán- és nyilvános diskurzusokban, beleértve a történetírást is, a német nácik mellett végsőkéig kitartó, kegyetlen, érthetetlenül erőszakos és vérengző embereknek tulajdonították a honi zsidók tömeges kiirtását. Ezt a képet a túlélő fővárosi zsidók is erősítették, hiszen elmesélt szenvedéstörténeteik a nyilas korszakban kulmináltak, míg a fél évvel korábban, Horthy Miklós kormányzása idején deportált vidéki zsidóságból alig maradt, aki elmondhatta volna a csendőrökhöz és a magyar közigazgatás más, velük szemben kegyetlenül fellépő szereplőihöz kötődő emlékeit. A pártszolgálattal ebből a megközelítésből nem a szociális demagógiának felülő, megtévesztett „kisnyilasok”, akik ideig-óráig a szélső-jobboldali pártokban bíztak, mert bennük látták sorsuk jobbra fordulását, hanem a „tébolyodott” nemzetvezető, Szálasi Ferenc feltétlen szadista hívei, az utolsó pillanatig oktalanul gyilkoló fanatikusok.

A zsidók jogfosztásában, deportálásában és kiirtásában közreműködő más erőszakos szervezetekhez képest az utókor az ő esetükben nem nagyon talált enyhítő körülményeket. A katonák – sorozottak és hivatásosok – számtalan esetben kegyetlenkedtek a „visszafoglalt” vagy megszállt területeken, de mégis csak a fronton harcoltak, szenvedtek hidegtől, éhségtől, az ellenség csapásaitól, sokszor hősi áldozatokká lettek, a vezetők között pedig akadtak jóhiszemű és bátor emberek is, mint például Nagybacsoni Nagy Vilmos tábornok, honvédelmi miniszter, vagy az 1944. októberi sikertelen kiugrást előkészítő Lakatos Géza.

A csendőröknek és rendőröknek rendkívül fontos szerep jutott a deportálás során, de elmondható róluk, hogy – a magyar közigazgatás szervezetébe tagozódva – csak végrehajtották a politikusok döntéseit, előljáróik parancsait. Ráadásul, aki érzelmi indítatásból vagy politikai szándékkal utólag védeni akarja őket, nem feledkezik meg „erényeik” hangsúlyozásáról: már a nyilas korszak előtt szolgálatban voltak, „rendet tartottak”, és sikeresen bomlasztották a szélsőséges – kommunista és nyilas – pártok tevékenységét.

A politikai elit a Horthy-korszakban áldását adta a súlyosan diszkriminatív kezdeményezésekre – példának okáért 1944 tavaszán pártolta vagy eltúrte több százezer magyar állampolgár deportálását –, de közben elérte a trianoni katasztrófa utáni részleges területi revíziót, és a hatalomgyakorlók döntő többsége a nyilasok hatalomra jutása előtt távozott a politikából.

A háború legutolsó szakaszában hatalomra jutott nyilasok számára azonban nem volt mentség, ők voltak a társadalom alja, az abszolút gonosz, akiket 1945 után pellengérré lehetett állítani. Hogy ez csak részlegesen történt meg, egyrészt annak köszönhető, hogy a negyvenes években a kommunista párt száz-

ezres nagyságú szavazói potenciált látott a nyilasokat támogató alsó társadalmi rétegekben.³ Másrészt az 1948-tól szovjet típusú diktatúrát kiépítő párt más csoportokat tartott hatalmára veszélyesnek, ezért a gyorsan felszívódó nyilasok után nem indítottak módszeres nyomozásokat. Ahogy Ungváry Krisztián és mások kutatásaiból kiderült, a nyilasoknak a háborút követő öt év elteltével sokkal kevésbé kellett tartaniuk a megtorlástól és az állambiztonsági megfigyeléstől, mint a Horthy-korszak közigazgatásában dolgozó vagy éppen a hadsereg tisztii állományába tartozó embereknek, akik helyzetét alaposan megnehezítették, életpályájukat sokszor keresztbetörték.⁴ A kettősség hátterében részben az eltérő osztályhelyzet állhat: a nyilasok (a pártszolgálatosok is) többnyire egyszerű, iskolázatlan emberek voltak, a hivatalnokok és a katonák viszont legalább középfokú végzettségűek. Az ő életükben 1945 után a szakmunkás vagy raktáros lét visszaesést jelentett, míg a szakképzett vagy szakképzetlen munkás, kisiparos nyilasok az államszocialista rendszerben – ahol a huzamosabb ideig tartó munkanélküliség marginális jelenség volt – nem nagyon csúszhattak lejjebb. A gyermekeik visszakapaszkodásáról, illetve társadalmi kitöréséről, felemelkedéséről alig van információnk, így következtetéseket nem is vonhatunk le arra vonatkozóan, hogy a társadalmi mobilitásukra hatással volt-e szüleik alacsony iskolai végzettsége és egyéb társadalmi jellemzőik, és azt sem tudjuk, hogy a nyilvánvaló megbélyegzéssel járó per mennyiben határozta meg az elítéltek leszármazottainak életét.

A fegyveres nyilasok sorsa a háború után részben a kivégzés, a hosszú ideig tartó börtönbüntetés vagy az emigráció volt, mindháromra akad szép számmal példa, azonban a legjellemzőbb – a Budapest XIV. kerületében szolgáló csoport életútjának tanúsága szerint – a gyors felszívódás utáni beilleszkedés a Rákosi- és a Kádár-rendszerbe.

Írásomban az 1967-ben elítéltek családi életére vonatkozó adatok alapján vázolom föl, hogy a negyvenes években a szélsőjobboldali párthoz csapódó emberek hogyan éltek 1945 előtt, hogy vélekedtek 1944-es tetteikről, az akkori és a háború utáni világról. Igyekszem nyomon követni, milyenek voltak életkörülményeik a háborús időszakban és később, az ötvenes–hatvanas években, milyen mobilitási csatornák nyíltak meg vagy zárultak be előttük, változott-e a gondolkodásuk. Életükről – különösen 1945-től az 1966-ban, háborús és néPELLenes magatartás miatt megindult bírósági eljárásig – szinte kizárólag a rendőrségi és a bírósági ira-

³ Ezzel kapcsolatban érdemes elolvasni Rákosi Mátyás 1946. március 29-én az MKP III. kongresszusán mondott beszédének a párt taglétszámának gyarapodását érintő részét. Idézi Zinner (1992) 17.

⁴ Ungváry (2013).

- tokból informálódhatunk, ezért e sajátos forrástípus feldolgozása során tudatosult kutatói dilemmákról is szót kell ejtenem. A másfél tucat ember nem reprezentálhatja sem a nyilas párttagokat, sem a fegyveres pártszolgálatosokat, és a kis esetszám miatt még hiteles prozopográfiai vizsgálatot sem folytathatok.⁵ Éppen ezért tartom szükségesnek, hogy kicsit általánosabb képet adjak a nyilas párttagságról és a korszak utolsó parlamenti választásának (1939) a főváros XIV. kerületében született eredményeiről.
- A nyilas pártagokról és a párt társadalmi bázisáról szórványos adatokkal rendelkezünk.⁶ A szélsőjobb oldali mozgalom kis pártjai nem voltak szilárd képződmények, állandóan formálódtak, eltűntek és újjáalakultak, szövetséget alkottak vagy éppen önállósodtak, ráadásul többször betiltották őket, így sokáig illegálitásban működtek. Az 1939-ben, nem sokkal a választások előtt alakult és legismertebbé vált szélsőjobb oldali formáció tagságáról átfogó felmérés csak 1943 elejéről maradt fenn, de ebből a korábbi időszakra merészség lenne visszakövetkeztetni.⁷ A mozgalom szociális bázisát is vizsgáló Szöllösi-Janze Margit – különböző forrásokat és kutatási eredményeket összegezve – a harmincas évek közepére néhány ezres, az 1938-ban megindult rendkívül gyors növekedés végén 250–300 ezres párttagságot becsült.⁸ Ám amilyen hirtelen megugrott e párt(ok) népszerűsége, tagságuk olyan illékony is volt: 1942-re a létszám felére esett vissza, de az igazi
- 5 Mint tette Christopher Browning az *Ordinary Men* című kötetében. Browning (1992).
- 6 A nyilas párttagságról fennmaradt mintegy 28 ezer, országosan nem reprezentatív kartoték feldolgozását jelenleg is végző kutatócsoport adatai szerint a belépések 1939 tavaszán érték el az első csúcst (havi 600–700 új tag), az év utolsó hónapjaiban már 100 fő alá süllyedt az újonnan belépők száma. 1940 tavaszától megint élenkülés érzékelhető, mígnem 1940 októberében hirtelen 2000 fő csatlakozott a nyilaskeresztesekhez. A lelkesedés nagyjából egy évig tartott, 1942 elejétől már csak egy-két tucat ember lépett be, legfeljebb 1944 tavaszán – a német megszállás következményeként – és őszen – a hatalomra kerülés idején – nőtt meg valamelyest a belépők száma. A kilépőkről és a párttagok összlétszámáról nem rendelkezem adatokkal. Köszönöm Margittai Lindának, hogy rendelkezésemre bocsátotta adataikat. OTKA K 106277 sz. kutatás: *A magyarországi Nyilaskeresztes Párt társadalmi összetétele*. A kutatócsoport vezetője Karsai László.
- 7 A pártvezetés kezdeményezte adatösszeállítás azonban ekkor is a fővárosi tagságra korlátozódott. Szöllösi-Janze (1989) 126.
- 8 1935–37 között 1000–5000 közöttire becsülik a taglétszámot, 1938-ban rendőrségi adatok szerint 8-9 ezer tag volt, 1938 végére több tízezer, 1939-ben pedig már 250–300 ezer. A kutatók többsége hasonló számokat fogad el, Karsai László

mélypontot 1943 jelentette.⁹ A következő évben a német megszállást követően ismét megindult a beáramlás, és őszre újra százezres létszámról lehet beszélni.¹⁰ A tagfelvétel hatalomra kerülés utáni szüneteltetését csak 1945 januárjában oldották fel. Akárhogy is – fogalmaz Szöllösi-Janze Margit –, a Nyilaskeresztes Párt az erős kormányzati ellenszél dacára leggyengébb számaikat tekintve is nagy támogatottságot élvezett a harmincas évek végétől, és komoly ellenzéki hatalmi tényező maradt.

A német-magyar kutató vaskos kötetében egy 1940-es kimutatást elemzett – tételesen felsorolva az adatok és az analízis hitelességét gyengítő mintavételi hibákat, a fogalmi pontatlanságokat –, amely összesen 101 vidéki körzet helyi vezetőinek foglalkozási besorolását tartalmazza. A szerző három kiválasztott megye foglalkoztatási struktúrájával igyekszik összevetni a helyi nyilas vezetőkre vonatkozó adatokat. Összegzésében hangsúlyozza, hogy a döntően heterogén alsó társadalmi helyzetű pártszervezetek élén túlnyomórészt az agrárszektorból élők kaptak szerepet, és azt is kiemeli, hogy megállapításai a mintától minden tekintetben különböző Budapesttel nem összevethetők.

A Nyilaskeresztes Párt és más szélsőséges alakulatok jelentősen előretörték az 1939-es választáson, országosan kb. 300 ezer szavazatot kaptak, a fővárosban és környékén kimagaslóan jól szerepeltek, 25 százalékos eredményt értek el.¹¹ (Budapesten csak pártlistákra lehetett voksolni, egyéni jelöltekre nem, az ún. „második” zsidótörvény – 1939. évi IV. tc. – hatására Budapesten további mintegy 35 ezer zsidónak minősített személy esett el a szavazás lehetőségétől.¹²)

szerint viszont 100–150 ezernél nem lehettek többen. Szöllösi-Janze (1989) 127.

⁹ A Nyilaskeresztes Párt budapesti tagsága 1942. február és 1943. február között 42,5 ezerről 28,6 ezerre csökkent. Uo. 132. Ugyanakkor a távozók egy része feltehetően az Imrédy Béla – Pálffy Fidél féle Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetségéhez csatlakozott, amely amúgy a vezető politikusokat is elszipkázta riválisától.

¹⁰ Kovarcz Emil 1941 márciusában, az elene hozott bírósági ítélet elől elmenekült, és csak három év múlva, a német megszállás idején érkezett vissza. Szálasi 1944 szeptemberében Kovarczot bízta meg a fegyveres hatalomátvétel előkészítésével, kormányában pedig a „nemzet totális mozgósításáért és harcba állításáért” felelős tárca nélküli miniszterré nevezte ki.

¹¹ Ha a budapesti 25%-os eredményt összevonnjuk a szintén szélsőjobboldali Nemzeti Frontra adott szavazatokkal, akkor Budán és Dél-Pesten 33%-ot, Észak-Pesten 24%-ot, Budapest környékén pedig 42%-ot értek el. Paksa (2013) 158.

¹² Országgyűlési választás, 1939. május 28–29. <http://bpvalaszt.hu/tortenet.php>

A politikusok mellett időről időre az utókort is foglalkoztatja, kik és miért szavaztak a szélsőjobboldali pártokra. A szociológiai elemzést a szavazókörök szintjén elsőként Ránki György kísérelte meg, majd Borsányi György foglalkozott a témával. Ránki az 1939-es választások szavazókörzeteinek eredményeiből és az 1943-as választásra készült névjegyzékekből vett minta alapján vonta le következtetéseit közel negyven éve megjelent tanulmányában. Megállapította, hogy a nyilas párt nemcsak a munkások körében volt népszerű, szép számban támogatták közalkalmazottak, alsó középosztálybeliek, kézművesek, és „lumpen” – többnyire „szolgáltató” – elemek is. Vagyis társadalmi rétegeken átívelő gyűjtőpártként jelent meg a politikai porondon, és a 25 százalékosnál sokkal jobb eredményt is elérhetett volna, ha jelöltállításukat a kormánypárt nem akadályozza minden lehetséges eszközzel.

Ránki megfogalmazásában a párt bázisát az „öntudatlan, zömmel frissen vidékről felkerülő, az állandó létbizonytalanság miatt nemegyszer lumpenproletáriátusba süllyedő vagy ahhoz közel álló” társadalmi réteg alkotta, amelyet, tette hozzá, csak jobb munkásrétegződés-vizsgálattal lehetne pontosan kielemezni.¹³ A város régebbi munkáskerületeiben, Angyalföldön és Kőbányán a szociáldemokrata párt rendszerint átlagon felül teljesített, míg az új ipari körzetekben, így például Zuglóban egyre kisebb népszerűségnek örvendett, helyét a Nyilaskeresztes Párt foglalta el.¹⁴ Borsányi a társadalmi struktúra leíró kategóriáit, főként a foglalkozási adatokat igyekezett összevetni a választási eredményekkel, és arra a következtetésre jutott, hogy a nyilasok a munkásság fiatal, alacsonyan képzett és szervezetlen csoportjait érték el üzeneteikkel. Mindkét szerző – Ránki 1976-ban, Borsányi 1989-ben – hangsúlyozta, hogy a pártszimpátiát nemcsak a társadalmi osztályhelyzet, a gazdasági és anyagi helyzet, a foglalkozási struktúrában elfoglalt hely, hanem a történelmi események – például a harmincas évek végétől elért revíziós sikerek –, a szocializáció, a vallás, a nemzetiség, a lakóköznyezet, az életmód stb. is befolyásolja.¹⁵

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a két világháború közötti fővárosi választások eredményei és a városi térszerkezet közti összefüggésekkel, végső soron a városi társadalom és a politikai akaratnyilvánítás változásaival foglalkozó újonnan megjelent kötet szerzője, Ignác Károly – elsősorban mintavételi és számításbeli hibák miatt – az egykori vezető történész összegzésének relevanciáját erős kétellyel fogadja, inkább erős hi-

13 A lumpen elem, lumpenproletár inkább ideológiai, mintsem leíró társadalomtörténeti fogalomként értelmezhető amelyet a marxista történetírás előszeretettel alkalmazott a nem szervezett, nem marxista felfogású munkásság megnevezésére.

14 Ránki (1976) 613–630.

15 Borsányi (1989) 87–99.

potézisként, mintsem „részletes vizsgálattal alátámasztott bizonyítékként” értékel.¹⁶

Paksa Rudolf 2013-ban publikált monográfiájában megerősítette, hogy a kormánypárt mellett egyedül a nyilas párt mutatott kifejezetten gyűjtőpárti jellegűeket, míg a többi formáció – a szociáldemokraták, a liberális Polgári Szabadság Párt vagy a keresztény pártok – rétegpártként definiálhatók. A szerző az országgyűlési almanach adatait elemezve végezte el az alsóházi képviselők propozográfiai vizsgálatát.¹⁷ Elemzésében többször arra a következtetésre jut, hogy a kormánypárt mellett egyedül az NYKP volt heterogén összetételű és bázisú, mind az iskolai végzettséget, mind a foglalkoztatás szerkezetét tekintve.¹⁸ Nem mondható így a nincstelenség vagy kisemberek pártjának – ami radikális gazdasági és társadalom-átalakító elképzeléseik szempontjából kissé elgondolkodtató.¹⁹

A főváros iparosok, munkások, közalkalmazottak, kis üzletemberek lakta XIV. kerületét hivatalosan 1935-ben alakították ki a VI., a VII. és a X. kerület külső részeiből. Ignác Károly Budapest társadalmát 1930-as statisztikai adatokat felhasználva két vektor mentén (vallás és társadalmi státus) – ötféle városrészre osztotta, és ezeket vetítette Budapest térképére.²⁰ A XIV. kerületben két városrészt határozott meg: Városliget-Herminamező-Alsórákos és Alsórákos-Rákosfalva, vagyis a kerület külső fele a „munkás”, míg Zugló a „kevert, keresztény lakossággal” besorolás alá esik. Ugyanakkor a munkásterületek is egyedi jelleggel rendelkeztek: Rákosfalva-Alsórákoson 1930-ban nagyon magas volt a Budapesten születettek aránya (46 százalék), hasonlóan Óbudához, és ugyancsak magas volt a közszolgálati altiszt főbélők (11 százalék), a közlekedési dolgozók (10 százalék) és az őstermelők (6,5 százalék) aránya. Míg Budapesten a lakások öt százaléka volt saját tulajdonban, Rákosfalva-Alsórákos-Herminamezőn ennek négyszerese. Ennek megfelelően a hagyományos jobboldal már 1939 előtt

¹⁶ Ignác (2013) 22.

¹⁷ Az 1940-ben megjelent országgyűlési almanach adatai alapján Szöllösi-Janze is elemezte a nyilas képviselők szociológiai összetételét. Szöllösi-Janze (1989) 187–194.

¹⁸ Hangsúlyozva, hogy az Imrédy-kormány 1938. évi 3400. sz. rendelete a köztisztviselőknek nem engedélyezte a párttagságot a nemzeti szocialista és más szélsőséges pártokban.

¹⁹ Paksa (2013) 174–202.

²⁰ A vallás a keresztény/zsidó törésvonalat, a társadalmi státus a polgári/munkás szembenállást jelentette. Ez utóbbinál a munkás főbélők arányát, a középosztályinak tekintett lakástípusok arányát és az iskolai végzettséget vette figyelembe, mindezt kiegészítve a törvényhatósági választásra jogosultak arányával.

erősebb volt a Magyar Szociáldemokrata Pártnál, köszönhetően a rákosrendezői és az északi teherpályaudvar környéki MÁV-telepek és a Tatai úton, a Szőnyi úton és a Hungária körút egyes házaiban élő MÁV-alkalmazottak pártpreferenciáinak. Így 1939-ben a szélsőjobb oldali pártok e területeken egyértelműen a hagyományos jobboldal támogatóinak szavazataiból is részesültek.²¹

Az utolsó megtartott parlamenti választáson a XIV. kerületben a Magyar Élet Pártja (MÉP) 35,5 százalékot, a Polgári Szabadság Párt 8,4 százalékot, az MSZDP 13,5 százalékot szerzett. A Nyilaskeresztes Párt 29,1 százalékkal a második helyen végzett, de ha eredményüket kiegészítjük az ugyancsak szélsőjobb oldali Nemzeti Frontra adott szavazatokkal (5,9 százalék), akkor szinte ugyanannyit kaptak, mint a kormánypárt.²²

21 Ignác (2013) 126–127.

22 Az Ignác Károly könyvével egy időben közzétett honlap (Budapest választ. Internetes forrásközlés és adattár) térképén jól látszik, hogy Rákosfalván (236. szavazókör) például 19,6% szavazott a nyilasokra és 25,8% a Nemzeti Frontra, összesen tehát 45,5%-kal nyerték ezt a körzetet.

<http://bpvalaszt.hu/terkep.php?id=55> és
<http://bpvalaszt.hu/terkep.php?id=52>

23 Az alábbi vállalatoknál volt a legtöbb nyilas párttag: Ajax Csáki Iparművek: 9, Állatkert: 23, Budafoki Zománc Gyár: 23, Danuvia Fegyvergyár: 72, Fischer Kalapgyár: 11, Heidekker Sodronygyár: 11, Hunnia Filmgyár: 37, Magyar Ruggyanta Rt.: 66, Meister Testvérek: 15, Székesfővárosi Temetkezési Intézet: 13, Telefongyár: 39, Uhri Testvérek Autóüzem: 30, Weiseltier Fehérnemű Üzem: 12, Autó Taxi Rt.: 13, Uzsoki kórház: 17.

24 Budapest Főváros Levéltára (BFL) A/1016 1941-1942.

A NYILASOK ZUGLÓBAN

A 6. lábjegyzetben már említett, most is folyó kutatás összesen 220 olyan nyilas párttagot tárt fel, akik XIV. kerületi lakcímmel rendelkeztek, vagy a XIV. kerületben léptek be a pártba. A kerületben bizonyosan több párttag volt, erre utal többek között egy negyvenes évek elejéről származó összeírás a kerületi „szervezés alatt álló üzemekről”, amelyben összesen 514 tag szerepel.²³ A kimutatás szerint legtöbben a Danuvia Fegyvergyárban (72), a Magyar Ruggyanta Rt.-ben (66) és a Hunnia Filmgyárban (37) dolgoztak.

Egy 1943. július 12-i irat a létszám növekedéséről számolt be: ekkor állítólag összesen 692 nyilas párttag volt a kerületben.²⁴ A párttagok társadalmi rétegződésének elemzésére itt nem vállalkozhatom. Szembetűnő, hogy értelmiségi alig van köztük, túlnyomó többségük munkás, kisiparos vagy kiskereskedő, szép számmal akadnak állami alkalmazottak is, főleg BSZKRT- és

MÁV-dolgozók.²⁵ Az is látható, hogy sokszor egész családok léptek be a nyilas pártba, a háztartásbeliek száma az egyik kimutatásban 97 fő, más helyütt közel 200 (nevükben „-né” utótagot viselő) feleséget tüntettek fel.²⁶ Feltűnő továbbá, hogy a tagdíjakat meglehetősen rendszertelenül, vagy csupán néhány hónapig fizették, amiből magas fluktuációra következtethetünk. Ugyancsak a kerületi iratok közt olvasható egy dokumentum, amely az 1945-ös nyilas párttagságuk miatt internáltak 630 nevet számláló listáját közli.²⁷

A hatvanas évekbeli nyomozásokban emlegetett nevek egy része ezekben a dokumentumokban is felbukkan, de a kép korántsem teljes. A rendőrség feltehetően különböző időpontokban végigment a fennmaradt listákon, és különböző jelzésekkel emelt ki számukra érdekesnek tűnő embereket – köztük természetesen a későbbi nyilas perbe fogott egykori pártszolgálatosokat is. A 19 elítéltből 11 szerepel ilyen-olyan iratban, különösen az 1944-es évben jelennek meg nagyobb számban és ismétlődően. Az iratokban azonban nem fegyveres pártszolgálatosokként, hanem a foglalkozásuknak megfelelő hivatásrendekbe, „szakcsoportokba” sorolva, más helyen ifjúsági, kulturális, propaganda- vagy körzetvezetőként szerepelnek. A különféle tagösszeírásokból lehetlenség következtetni későbbi véres tevékenységükre, a statisztikai adatok erre alkalmatlanok, itt mindenki „egyforma”. Az iratcsomó leginkább narratív forrásai a kerületi nyilasoknak tartott politikai előadásokról szóló, amúgy meglehetősen sablonos beszámolók. A szórványos feljegyzések megfogalmazásából és írásképéből látszik, hogy a gyilkos pártszolgálatosok nem voltak gyakorlott betűvetők.

HATALMON

1944 ősze, a hatalomra kerülés időszaka sok tekintetben különbözött a korábbiaktól. Az ország anyagi javainak Németországba szállítása már tavasszal

25 Az elemzés helyett csak egy utalás a kerület szociális összetételére: „A propaganda csoport inkább élőszóval folytatja tevékenységét kerületünkben, mivel az írott propagandát szegény rétegződése miatt kerületünkben nem tudja megvásárolni.” Nemzetiszocialista és nyilas pártok tagnyilvántartási gyűjteményei. BFL A/1016 1941-1942.

26 Köztük szerepel az orvos végzettségű kerületvezető, dr. Jakab Vince, a nyilas hatalomátvétel után a budapesti főkerület-vezető, foglalkozására nézve magántisztviselő Retman Kurt felesége, vagy az 1967-es per vádlottjai közül Erős Jánosé.

27 A lista a nevet, a születési dátumot, a foglalkozást és a lakcímet tartalmazza. Keletkezéséről nincs tájékoztató adat, egyedül egy későbbi, tollal ráírt jelzés olvasható rajta: „Lezártam, 1976, Földváriné szds”. Nemzetiszocialista és nyilas pártok tagnyilvántartási gyűjteményei. BFL A/1016 1941-1942.

megkezdődött, de októbertől – a front közeledtével – nagyon felgyorsult, egymást érték az erre vonatkozó rendeletek. A fővárosból egészen az ostromgyűrű bezárultáig hordták el a gépeket, értékeket és iratokat – ha már nagyon szorított az idő, megsemmisítették őket.²⁸ A nyilasok a lakosságot is menekülésre ösztökélték, október végén pedig döntöttek az államigazgatási szervek, a hivatalnokok és az országgyűlés esetleges kitelepítéséről is.

A totális diktatúra kiépítése során a pártszervezeteket az állami közigazgatási szervek fölé helyezték. A helyi pártszervek igyekeztek is élni a rájuk ruházott hatalommal, sokszor új épületbe költöztek, és hamar éreztették a környezetükkel, hogy a németeket leszámítva ők állnak mindenki – a rendőrség, a hadsereg és más közigazgatási szervek és hatóságok – fölött. A kormány első rendeletei között szerepelt a rögtönítélő eljárás országos bevezetése.²⁹ A statárium, a rendkívüli intézkedések végrehajtói és ellenőrzői a fegyveres pártszolgálatosok lettek. Szálasi (és kormánya) hatalma korlátozott volt, a fővárost ráadásul korán, már december elején elhagyták.

A pártszolgálat korábbi vezetője, Kovarcz Emil miniszteri megbízatást kapott, így Gera József vette át a tisztségét. A hierarchikusan felépített párt-

hadsereget az olasz OVRA és a német SS mintájára hozták létre.³⁰ A kerületi pártházakban rendezkedtek be, és lényegében szabadon terrorizálhatták a hátszág lakosságát: raboltak, fosztogattak és gyilkoltak. Elvileg ugyan rendeletekben szabályozták a pártszolgálatosok jogkörét és együttműködésüket a közigazgatási szervekkel, ám a gyakorlatban bármikor utasíthatták a rendőröket.³¹ A zuglói nyilas csoport irataiban a rendőrséggel való rivalizálásnak nem sok nyoma maradt, a nyilasok maguk végezték a nyomozást és „kivizsgálást” – közigazgatási okvetetlenkedésről vagy ellenszegülésről nincsenek feljegyzések. Legfeljebb a helyi KISKA-alakulattól volt tartanivalójuk, időnként a felszámolásukat tervezték, de leginkább kerültek őket.³²

28 Az Andrássy út 60. sz. alatti nyilas pártházban ennek ellenére éppen elég kompromittáló irat maradt, amin a zuglói per vádlottjai nem győztek csodálkozni és botránkozni: „Az egész Andrássy úti nyavalyát fel kellett volna gyújtani.” Németh Lajosról adott zárkaügynöki jelentés. ÁBTL V-153693/3 d. 147.

29 *Budapesti Közlöny*, 1944. október 20.

30 Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo (Szervezet az Antifaszizmus Figyelésére és Visszaszorítására) – az 1927-ben felállított olaszországi titkosrendőrség rövidítése.

31 Teleki (1974) 125.

32 KISKA – Kisegítő Karhatalmi Alakulat, a Nemzetőrség utódszervezete. 1944 őszén helyi alakulatai a németekkel és nyilasokkal együttműködve, valójában inkább ellenükben tevékenykedtek, kato-

A letartóztatottak számára a rendőrök nemcsak a kisebbik rosszat jelentették, sokszor az életet is. Mivel a bujkáló zsidókat és más „veszélyes elemeket”, akiket októberben a rendőrőrsökre kísérték be, többnyire rövidesen elengedték, a fegyveres pártszolgálatosok október végétől már saját hatáskörben intézték a vallatásokat, amelyek túlnyomó többsége kivégzéssel zárult.

Bár a pártszolgálatosok vérengzései ellen többen felemelték szavukat, Szálasi leginkább a pártkatonákban bízott, és néhány figyelmeztetéstől eltekintve nem látszik, hogy komolyan vissza akarta volna őket fogni.³³ A szervezetet előbb nemzetvédelmi szolgálat elnevezéssel a Belügyminisztérium alá vonta, 1945 elején a függetlenségük elvesztése miatt berzenkedő vezetők nyomására ismét önállósította őket. A különféle szabályozások és a felső vezetők egymás közti csatározásai azonban nem változtattak a lényegen, helyi szinten, a főváros kerületeiben élet-halál urai maradtak a pártszervezetek mellé rendelt fegyveresek, a központi hatalom nem avatkozott be a tevékenységükbe.

A zuglói csoport október 16-án a Thököly út–Stefánia út kereszteződésében álló 80. számú épület első emeletén lévő egykori MÉP-irodát, a ház földszinti helyiségeit és pincéjét foglalta el. A III. rendű vádlott kihallgatása során a következőképp nyilatkozott: „Ha az üldözött emberek nem egy csoportban, a Thököly út környékén helyezkedtek volna el, hanem szétszórta, a külvárosokban kerestek volna menedéket, a helyzet másképp alakult volna.” Úgy is fogalmazhatunk: ha a pártszervezet az 1944. októberi nyilas puccs másnapján nem költözik Zugló villanegyedébe, nem lettek volna olyan közel a bujkáló zsidó menekültekhez. A történészek eltérő módon ítélik meg a nyilas hatalomátvétel előkészítettségének mértékét. Ami a XIV. kerületet illeti: az azonnali vezetőcsere és az október 16-i költözés, valamint az, hogy október közepén többen ott voltak a Pasaréti út 10. sz. alatti fegyverosztásnál és a központi eligazításon, a szervezettség képzetét erősíti.

A perbe fogottak és a nyilas párt kapcsolatát azért érdemes figyelemmel kíséreni, mert ebből elvileg következtethetünk ideológiai és szervezeti elkötelezettségükre.³⁴ Ugyanakkor – két megfontolásból – mégsem tekinthetjük ki-

naszökevényeket és civileket bűjtattak és védelmeztek.

33 Teleki (1974) 128. A pártszolgálatos egységek zsidók elleni akciói azonban már október 15-én megkezdődtek: a Csengety utca 64. sz ház lakói közül másfél tucat embert öltek meg aznap. http://real-d.mtak.hu/5677/dc_84_10_doktori_mu.pdf

34 A Nyilaskeresztes Párttal különböző időpontokban kerültek kapcsolatba. Öten 1938–39-ben, kilencen a negyvenes években és ugyancsak öten az 1944. októberi nyilas hatalomátvétel után.

- 35 Kettejüknél nem derül ki, hogy egyáltalán beléptek-e a nyilas pártba (Kálmán László, Kovács István).
- 36 Vele egyszerű dolguk volt a rendőröknek, mert 1946-os kihallgatási jegyzőkönyvek is rendelkezésükre álltak, amelyekben elismerte párttagságát.
- 37 Baráth Kálmán vallomásában így mesélt erről: „[Apja] nem tűri, hogy az ő fiai ne legyenek az ifjúsági szervezet tagjai [...]. Itt az idő, hogy jó álláshoz jussunk, ezt csak avval érjük el, ha rendszeresen bejárunk a pártba. Ilyen szólamokat nem csak őtől hallottunk [...] eleinte hihetetlennek látszott, de később, amikor később is ezek az ígéretek, szóbeszéddek, hogy felkarolnak bennünket, ezt még apám fokozatosan erősítette, hogy a nyilasok, amit ígérnek, be is tartják, tanulhattok, szakmát kaptok a kezetekbe, és iparos emberek lesztek.” Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/4. d. 416.
- 38 Valójában egy gránát kibiztosításakor vesztette életét, amit a nyilasok egészen másképp állítottak be, és Mihalik temetéséből propagandaeseményt kreáltak. A temetésről film is készült, a felvételen jól látszik, hogy a nagy sietségben a korpón elírták a nevet („Mihalyik”). *Magyar Világhíradó* 1944. november. 1082/5. <http://filmhiradokonline.hu/>
- 39 Édesapja halála után ifjabb Mihalik Gyula apja élettársával, Pesti Rózssival beköltözött a pártházba.
- 40 Hájas Lajos szabómester a fennmaradt tagnyilvántartások szerint valóban párttag volt.

emelten fontos adatnak a párttagság keltét és a pártban viselt funkciókat.³⁵ A Nyilaskeresztes Párt is csak az 1939-es választások előtt alakult, vagyis rövid időszokról, összesen öt évről beszélünk. Az 1966-ban letartóztatott pártszolgálatosok ráadásul inkább a fiatalabb generációból kerültek ki, 1939 előtt amúgy sem politizálhattak volna. Érdekes jelenség ugyanakkor, hogy a zuglói perben elítélt 19 ember között két testvérpár is szerepel. Míg a Kraut fivérek 1944 őszén, a Baráth testvérek valamivel előbb, apjuk unszolására léptek be a párt ifjúsági tagozatába. Baráth János, a legkonokabban tagadó elítélt először még a terhelte nyilvánításról szóló határozat aláírását is megtagadta, később azonban beismerte, hogy tagja volt a Hungarista Ifjúsági Légiónak és a pártnak.³⁶ Testvére, Kálmán 1943-tól járt be rendszeresen a párthelyiségbe, amit édesanyja örömmel nyugtázott, mert azt remélte, hogy fia majd vigyázni fog iszákos férje „egészségére”.³⁷

Az idősebb Baráthhoz hasonlóan Mihalik Gyula is magával vitte 16 éves fiát a pártszervezetbe, s mikor 1944 novemberében „hősi” halált halt,³⁸ a pártszolgálatosok bosszúra hergelték a fiút,³⁹ aki állítólag ekkor követte el az első gyilkosságokat.

Az egyik legrégebbi párttag, a szabósegéd Hollai József munkaadója maga is nyilas volt.⁴⁰ A fiatal Hollai nemcsak munkaidejét töltötte a Nagy Lajos király úti műhelyben, hanem ott is lakott, és amikor 1944 decemberében

mestere a bolt bezárása mellett döntött, onnan költözött át a Thököly úti párt-épületbe. Vallomása szerint a hatalomátvételekor azonnal szolgálatra jelentkezett, de még ő is csak utólag értesült a pártszervezet elköltözéséről.

Többségük az 1944. októberi hatalomátvétel előtt lépett be a pártba, de ennek, legalábbis a nyomozók előtt, nem tulajdonítottak ideológiai jelentőséget, inkább a mintakövetést hangsúlyozták. Többeket – Erős Jánost, Hernádi Jenőt – későbbi vádlott-társaik, Bükkös György és Hollai József beszéltek rá a belépésre. Az is kiderül a történetekből, hogy ez nem volt egyedi jelenség, a zuglói pártszervezet jelentős káderhiánnyal küzdött, egymást biztatva, akár zsarolva húzták be maguk közé az újabb fegyveres pártszolgálatosokat.

A legfőbb motiváció a frontszolgálat elkerülése volt: vagy mert már meg tapasztalták a harctér borzalmait, vagy mert eleve szerették volna elkerülni. A nemzeti szocialisták kínálta szociális juttatások, a szegény társadalmi rétegek helyzetének konszolidációja is sokak számára vonzó lehetett. Nem elhanyagolható szempont, hogy a korosztályos iskolai, szomszédsági kapcsolatok is a párt holdudvarába vagy peremvidékére vezethettek jó néhány embert, akik figyelemmel kísérték a párt tevékenységét, időnként részt vettek a pártéletben. Az 1944. októberi hatalomváltás híre gyökeresen új helyzetet teremtett, rengetegen csapódtak a párthoz, és sokan lehettek azok a párttagok is, akik külföldre menekültek ekkor már nem exponálták magukat. A zuglói pártszervezet vezetése kicserélődött – ennek okairól jelenleg semmit nem tudok –, dr. Jakab Vencel orvost (aki talán később Clevelandben praktizált) a korábbi ifjúsági vezető, Szelepcsényi László (egy forrásban műszerész, máshol „marós”) váltotta. Nem csak a hatalomátvétel híre terjedt futótűzként, napok alatt pontosan körvonalazódott, mire is számíthatnak, mit is vállalnak a fegyveres pártszolgálatra jelentkezők. Az egyenruha és a fegyver sokak számára csábító lehetett, amit csak tovább fokozott, hogy ellátásra, lakásra, sőt – a fosztogatással – saját vagyonuk megalapozására is joggal gondolhattak.

A vádlottak, érthető okokból, lényegtelennek mutatták be párttagságukat, és ahogy utaltam rá, valóban elképzelhető, hogy rendszertelen volt a kapcsolatuk a párttal, inkább a klubélet vonzotta őket, ez csak egy volt az akkori szabadidős tevékenységek (mozi, focimeccs és tánc) között.⁴¹ A helyzet csak a Vörös Hadsereg közeledtével változott élessé: 1944 őszén többen azért kötöttek ki a pártszolgálatnál, hogy elkerüljék a frontszolgálatot.

41 Hernádi Jenő vallomásaiban olvasható: „Én nem voltam meggyőződésből nyilas. Szórakozásból jártam be oda.” Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/7. d. 240.

A rendőrök egyedül Kraut Józsefnél tartottak eredményes házkutatást, 52 darab többé-kevésbé használható dokumentumot és relikviát foglaltak le, köztük katonai leszerelésijegy-igazolást, valamint Erdélyi, Délvidéki és Tűzkereszt Emlékérmet. A kitüntetések önmagukban csak annyit jelentenek, hogy Kraut katona volt a revíziós bevonulásokkor, és a helyszínen esetleg sérülést szenvedett. Többre következtethetünk abból, hogy másokkal ellentétben ő meg is őrizte a tárgyi emlékeket, bár az nem derül ki az iratokból, hogy elől tartotta-e őket, vagy egy fiók alján rejtegette. A nyomozóknak mindenesetre azt fejtegette, hogy 1944 őszén katonaszökevény volt, és testvére tanácsára jelentkezett közös gyermekkori ismerősüknél fegyveres pártszolgálatra.⁴²

A Csongrádon élő Mészáros Lászlót egyetlen szál fűzte a fővároshoz, édesanyjának egy ismerőse lakott a VI. kerületi Eötvös utcában. Ő is a front elől menekült Budapestre, itt a vele egykorú fiú, Szőke Antal (később a per V. rendű vádlottja) beszélte rá a párttagságra.⁴³ Mégsem vele, hanem Pataki Ferenczel (XV. rendű vádlott) kerül barátságba a hárshegyi cserkész táborban, az ifjúsági vezetőknek szervezett eligazításon. Szőkével a háború után teljesen megromlott a viszonya, feltehetően kölcsönösen zsarolták egymást a múltjukkal. (Mészáros nem felejtette el a rendőrök tudomására hozni, hogy Szőke édesanyja és mostohaapja a nyilasok alatt kaptak berendezett lakást.⁴⁴)

A két halálraítélt, Németh Lajos és Sándor Alajos korán, 1938–39-ben lépett be a pártba, és egy ideig kisebb funkciókat is kaptak, a háborús katonai szolgálat alatt azonban mások helyettesítették őket. A bíró náluk sem az 1944 előtt viselt helyi tisztségeket, hanem az 1944. őszi beosztást mérlegelte a leg súlyosabb büntetés kiszabásakor.

Elmondható tehát, hogy az elítéltek többsége 1944 előtt csatlakozott a mozgalomhoz vagy a párthoz, de nem viseltek jelentős pozíciókat, a kapcsolatuk a párttal többnyire rendszertelen lehetett.

42 Saját elmondása szerint Kröszl Vilmos ismételt látogatásai és fenyegetése hatására csatlakozott a zuglói nyilas csoporthoz, ahol nemcsak fegyverrel, de párttagkönyvvel is ellátták.

43 Szőkével Szentesen iskolatársak is voltak. Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/4. d. 133–135.

44 Nyíri Gábor állítólag a Teréz krt. 43.-ból költözött nyilas segítséggel az Eötvös utcába.

Mielőtt belemélyednék az egyes elítéltek társadalmi hátterének és gondolatvilágának taglalásába, a rendelkezésre álló forrásokról is szót kell ejteni. A történészek egy-egy téma kifejtésénél szívesen állítanak egymás mellé különböző jellegű forrásokat, és a többségük akkor örül igazán, ha ezek egymást erősítik, egy irányba mutatnak. A nagyobb kihívásokat keresők szívesen

mutatnak rá a forrásokban található árnyalatokra, ellentmondásokra, amelyekből egyértelmű következtetéseket ugyan nem lehet levonni, a vizsgált jelenség komplexitása és a történelmi munka nehézsége ellenben kiválóan érzékeltethető velük. Esetünkben a rendőrségi, állambiztonsági dokumentumok túlsúlya – a rendőrök jelentései, a tanúkihallgatási jegyzőkönyvek, a börtönben és a civil életben foglalkoztatott ügynökök jelentései, a munkahelyi vezetők jellemzése és a vádlottak lakóköznyezetében élő (megbízható) párttagok beszámolóit – más forrásokhoz képest nyomasztónak látszik. El kell gondolkodnunk tehát arról, hogy a jól meghatározható indítékokkal és részben kényszer hatására született dokumentumok tartalma és értelmezési világa nem vezet-e félre magát a kutatót is, magyarul: a jegyzőkönyvek szövege mennyiben fedik le, hogyan tükrözi a valóságot, mennyire szavahihető? Hogyan lehet a torzításokat forráskritikával ellensúlyozni? És egyáltalán: esetünkben – más, kontrollként felvonultatható források híján – többet jelent-e a forráskritika a kutatói/történelmi megérzéseknél? Mondhatjuk-e egy-egy extrém brutalitásra vagy egy ismerősnek tűnő – példának okáért az ötvenhatos megtorlások rendőrségi jegyzőkönyveiben is leírt – helyzetre, hogy kitaláció, esetleg a rendőrök nyomására és a nyomozók hathatós közreműködésével konstruált történet, ha a korszak, 1944 vége is sorozatosan extrém helyzeteket szült? Be kell látnunk, a kutatókra leselkedő csapdákat csak szerencséjével kerülhetjük el.

Amikor azt kell mérlegelnünk, hogy ilyen feltételekkel érdemes-e történeti leírást adnunk az egykori nyilasok tetteiről és gondolkodásáról, számba kell vennünk az ellenérveket is. A helyzet nem olyan drámai, ha figyelembe vesszük, hogy a rendőrök elsősorban a gyilkosságokat és a válogatott rémtetteket akarták a vádlottakra bizonyítani, az életükkel kapcsolatos adatokat így valószínűleg nem kozmetikázták. Megnyugtató lehet továbbá, hogy a per I. rendű, később halálra ítélt vádlottja, Kröszl Vilmos után hosszasan, éveken keresztül nyomoztak, és hasonló vagy azonos adatokat többször felvettek. A vizsgálat talán legfontosabb szereplője a III. rendű vádlott, Bükkös György volt, korábbi peranyagából és töredelmes, feltáró vallomásából az ő életéről részletes adatokkal rendelkeztek.⁴⁵ Vagyis a kisebb hibák, a figyelmen kívül hagyásból bekövetkező pontatlanságok és a vélhetően tudatos csúsztatások az ő esetükben kiszűrhetők. A többieknél erre nincs mód, ott a bemondás alapján fölvetett 1945 előtti lakcímeiket és a nyilas párttagságot a népszámlálási kérdőívekből és a tagnyilvántartásokból lehet ellenőrizni. Ezt részlegesen, többkevesebb sikerrel elvégeztem.⁴⁶

45 Velük korábbi tanulmányomban foglalkoztam: Lénárt (2013).

46 Azért nem árt tudatosítani, hogy ha mindenki esetében sikerre is vezetne az ilyenfajta, levéltári kontroll, akkor is csak

alapadatokhoz jutnánk: megtudnánk, hol, kívül és milyen felszereltségű lakásban élt 1941-ben, mi volt a vallása, családi állapota és foglalkozása. Az 1945-ös budapesti statisztikai adatokkal viszont semmire se mennénk, mert a számonkérés elől mindegyikük elhagyta a főváros XIV. kerületét.

47 Andorka (1982) 137–177.

A rendőrségi iratok külön fejezetét képezik a börtönbeli fogolytársak jelentései (a dossziékban 16 vádlottról maradtak fenn zárkaügynöki jelentések). Itt végképp lehetetlen megbecsülni a leírtak valóságtartalmát, mert a cellák fülledt levegőjében kibogozhatatlanul sok indíték keveredett. Hazudhat a megfigyelt, de a jelentéstevő is, mivel mindketten identitásuk kicsúszott elemeit próbálják visszarágasztgatni meglehetősen vészterhes körülmények közepette, hiszen az életük a tét. Így aztán elképzelhető a kétségbeesésből kiutat kereső őszinte feltárulkozás, de a professzionális szerepjáték, a legkörmönfontabb hazudozás is. Vagy ezek állandó váltakozása.

A zárkajelentéseket mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül: gyorsan kellett összeállítani – visszatérő jelenség, hogy az ügynökök nem tudják befejezni az aznapi penzumot, mert az örök visszakísérik őket a cellájukba, aminek nem feltétlenül a rossz szervezés az oka. Elképzelhetőnek tartom, hogy a nyomozók tudatosan szabták rövidre az időt, hogy megbízottjuk véletlenül se saját fantáziája szüleményeit kezdje papírra vetni.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a napi rutinnal megírt jelentések valóságtartalma felettébb bizonytalan, ugyanakkor tanulságos, mert ha a hallott „anyag” torzult is, alapvetően mégis közvetlen megfigyelésen és rendszeres, mindennapos lejegyzésen alapul, és általában egészen más képet fest a vádlottról, mint amilyen az ugyanakkor született kihallgatási jegyzőkönyvekben kirajzolódik.

A 19 elítéltet egyfajta mintavételnek tekintem a zuglói nyilasok csoportjából. Az önkényesen született minta nem képezheti le a XIV. kerületieket, elég csak a párttagság erős fluktuációjára vagy a háború után emigráltakra, a népbíróságok ítélete alapján kivégzettekre gondolni – és a 22 év alatt, ami perig eltelt, sokan meg is halhattak. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki, hogy a vegyes összetételű társaság jellemzői mégis korrelálnak a nagy szervezet jellemzőivel, hiszen a csoport tagjai is ugyanúgy több korosztályt képviseltek, voltak közöttük fővárosi és vidéki származásúak egyaránt, és a párthoz is különböző időpontokban csatlakoztak.

Ami nagy csoportoknál nehézséget okoz, 20 fő esetén könnyen elvégezhető. Andorka Rudolf mobilitást vizsgáló klasszikus írásának talán legérdekesebb fejezete, amelyben életkori kohorszokat követ nyomon kérdőívben beszerezhető adatok alapján.⁴⁷ Összehasonlítja az apa foglalkozását a leszármazottak első és a vizsgálat idejében űzött foglalkozásával, és a három időpont alapján

következtet a társadalmi státus változására. Kemény István és mások több év-tizeddel ezelőtt felhívták a figyelmet, hogy pusztán a foglalkozás – a korabeli szociológiai szóhasználatból élve, a „társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely” – alapján nem lehet elvégezni egy társadalmi réteg körülhatárolását, szükség van az életformák vizsgálatára is.⁴⁸ A lakáskörülményeket, a tárgyi kultúrát, a fogyasztási és életvezetési szokásokat, erkölcsi normákat és a legkülönbözőbb hiedelmeket felölelő életmódvizsgálatra az egykori elitéltek esetében természetesen nincsen mód, és interjúkat sem készíthetünk. De az életrajzi adatok és a zárkaügynöknek elmesélt történetek alapján tehetünk néhány megállapítást. Sajnos a vamzerek beszámolóiból több derül ki az elkövetett cselekedetekhez való viszonyról, az aktuális politikai attitűdről, a megbánás őszinteségéről vagy a megfigyelték idegállapotáról, mint az életkörülményeiről és családi életükről. Sőt az egyik zárkaügynök éppen arról panaszkodik, hogy célszemélye mindig csak érdektelen családi történetekkel traktálja, amelyeket ő – az utókor legnagyobb bánatára – meglehetősen unalmasnak és lejegyzésre méltatlannak tart.

A nyilas pártszolgálatosok zöme a XIV. kerület külső részén, a Hungária körút mentén futó vasúti töltés túlsó oldalán élt. A belső részekről távolodva a földszintes, kislakásos, rosszul felszerelt épületek voltak jellemzők, a külső környéküként is értelmezhető Nagy Lajos király útjától kifelé pedig egyértelműen munkásnegyedről beszélhetünk. A harmincas években közel 70 ezren laktak itt, a háború után a népesség már meghaladta a 100 ezer főt. A kerület zsidó lakossága a 20 százalékos városi átlag alatti, 12,3 százalék volt.

A vádlottak közül nyolcan születtek Budapesten, de az ő szülei még vidéken látták meg a napvilágot. A többiek alföldi városokban születtek vagy nőttek fel, egy dunántúli és egy felvidéki kivétel akad csak. Felmerülhetne, hogy a közeledő front elől inkább a keleti országrészből menekültek a fővárosba, de egy kivétellel mindegyikük 1944 előtt érkezett Budapestre, jellemzően inaséveik után, fiatal felnőttként munkát kerestek a „metropoliszban”.

A gyermekkori családokban kizárólagos volt az egykeresős családmodell – csupán egyetlen családban, a válás miatt kezdett el az anya is dolgozni. Nem igazán meglepő, hogy kiségzisztenciákat találunk, a 17 apából négyen-ötven mezőgazdasági munkások, napszámosok, a többiek gyári munkások. Elsősorban a kovácmesterséget tanulták ki, de volt közöttük szobafestő, kőműves és villanyszerelő. Az alkalmazottakhoz sorolhatunk egy postást, míg az önálló csoportját három kisiparos, egy cipész, egy szabó és egy fűszerkereskedő alkotta. Az elbeszélések alapján feltűnő, hogy az apák többségének nem volt állandó

⁴⁸ Kemény (1990) 10–11.

munkahelye: vagy nem a szakmájukban helyezkedtek el, vagy önálló vállalkozásba kezdtek. A Kraut testvérek elbeszéléséből nyilvánvalóvá válik, mennyire nehéz akár három időmetszetet figyelembe véve is a foglalkozáson alapuló társadalmi státust meghatározni. A fiatalabb testvér alkalmi munkásnak írta le az apját, míg a másik elmesélte, hogy apjuk nem élt meg a szobafestésből, ezért földet bérelt, és haszonnövényeket termelt, különböző árukkal és lovakkal kereskedett, végül fel kellett adnia vállalkozását, és alkalmi munkákból élt. A hatvanas évek közepén, munkaképtelenné válva, nyugdíj nélkül, családjára szorulva tengődött. Más családapák a szakmunka mellett házmesterséget vállaltak, döntésükben feltehetően fontos szempont volt a szolgálati lakás is.

A későbbi fegyveres pártszolgálatosok szegényes körülmények között nőttek fel, jellemzően többgyerekes családban. Lakáskörülményeik nem mondhatók ideálisnak. Általában a XIV. kerület külső vagy legbelső részein, a forgalmas Dózsa György út és Kerepesi út bérkaszárnyaiban laktak, földszintes vagy többemeletes kislakásos házakban, komfort nélküli lakásokban.

A vidékről felköltöztek a pesti oldalon a XIV. kerületben találtak lakhelyet, vagy a VI., VII., XIII. kerületben éltek. Munkahelyük is általában ide kötötte őket, néhányan átjártak kőbányai és ferencvárosi üzemekbe vagy Csepelre, a Weiss Manfréd Művekbe dolgozni.

Háromjuk iskolai végzettségéről nincs információ, heten a négy elemi, illetve hat általános iskolai osztályt járták ki, öten négy polgárit, hárman négy gimnáziumi osztályt végeztek. A katonatiszté lett Monostori (Mihalik) László 1964-ben a második gimnáziumi osztályt végezte el, de középfokú tanulmányai befejezéséről nincsen adatunk – talán éppen őrizetbe vétele akadályozta meg ebben. Ketten az új rendszerben, felnőtt fejjel szereztek gimnáziumi érettségit.

A 19 elítéltekből 1944-ben hárman voltak fiatalok, hatan pedig éppen csak átlépték a felnőttkor határát. Tőlük elkülöníthető az ugyancsak kilenc 30 év körüli – nem véletlenül ők kerültek a pártszervezet vezető beosztásaiba – és a három fő számológép idősebb generáció.⁴⁹ Az idősek szinte bizonyosan alulreprezentáltak ebben a „mini” mintában.

Az 1945 előtt űzött foglalkozást nézve megállapítható, hogy legtöbben alkalmazott szakmunkási munkakörben dolgoztak – a leggyakoribb szakma messze a lakatosság volt, de akadt még műszerész, szabó, kőműves, pék és órás is.

Ketten postai alkalmazottak voltak, a legidősebb elítélte, Erős János 1929 és 1945 között állami intézménynél, a Járványtani Intézetnél volt hivatalos, míg a Baráth család tagjai a Fővárosi Köztisztasági Vállalatnál dolgoztak. Általában nehezen helyezkedtek el, jó né-

⁴⁹ A maguk 35, 38 és 48 esztendejével ők sem voltak kifejezetten idősek.

BÚVÓPATAKOK 135

Születési idő és hely	Iskolai végzettség	Apa foglalkozása	Pályakezdlés	1966	Apához	Pályakezdléshez	A kommunista párt tagja 1945-66
1898 Gic	4 elemi	gazdasági cseléd	hivatalsegéd, házmester	alk. napszamos	fel	le	nem
1906 Budapest	4 elemi	szobafestő, kertész, kupec	kőművesegéd, pékmas	kőműves	stagnál	stagnál	nem
1909 Jászladány	?	kisiparos, cipész	géplakatos, szakmunkás	szakoktató	stagnál	stagnál	nem
1911 Budapest	4 elemi	kereskedő	péksegéd, segédmunkás	kazántisztító	le	stagnál	nem
1911 Budapest	4 polgári	kisiparos, cipész	elektroműszerész	elektroműszerész	fel	stagnál	nem
1912 Kecskemét	4 elemi	kisparaszt	lakatos, szakmunkás	motorszereelő	fel	stagnál	nem
1914 Budapest	3 elemi	alkalmi munkás	kertészet, segédmunkák	gk.-vezető	stagnál	fel	nem
1915 Budapest	4 gimnáziumi oszt.	postás	állás nélkül	munkaiügyi előadó	le	fel	1947-48
1917 Zirc	4 polgári	kovácssegéd	géplakatos, szakmunkás	művezető	stagnál	stagnál	1946-54, 1966, MSZMP tag-aspiráns
1919 Szerencs	4 polgári	szobafestő, részben alkalm.	szabóságédl, szakmunkás	szabász	fel	stagnál	1946-56, 1965 tagjelölt
1919 Budapest	?	napszamos	postakocsis, kőműves s.	karbantartó	fel	stagnál	nem
1924 Hatvan	?	MÁV-segédítiszt	lakatos, szakmunkás	mech. lakatos	stagnál	stagnál	nem
1924 Jászberény	4 elemi	napszamos	géplakatos, szakmunkás	szereleli csop.vez.	fel	stagnál	nem
1924 Csongrád	4 gimnáziumi oszt. + érettségi (1964)	kőműves	órassegéd, szakmunkás	óras kisiparos	fel	stagnál	nem
1925 Pécel	4 polgári	MÁV-segédítiszt	műszerész, szakmunkás	műszerész	stagnál	stagnál	nem
1925 Budapest	6 általános	kovácssegéd, s. munkás	csengetős fiú, segédmunkás	rakodómunkás	stagnál	stagnál	nem
1926 Szentcs	4 gimnáziumi oszt.	kisiparos, szabó	postai tisztviselő	segédmunkák	fel	le	nem
1927 Budapest	4 polgári (magánúton)	kovácssegéd, s. munkás	kifutófiú, napszamos	rakodómunkás	stagnál	fel	nem
1928 Baja	4 polgári + gimn. 2. oszt. (1964)	villanyszerelő, házfelügyelő	géplakatos, szakmunkás	honvédtiszt	stagnál	fel	1949-től

TÖMEGYILKOSOK CIVILBEN. A FEGYVERES PÁRTSZOLGÁLTATOSOK ÉLETE

hányan szakmunkás képzéssel sem tudtak állandó munkát találni, nem beszélve a szakképzetlenekről.

Foglalkozás, illetve munkahelyi beosztás szerint az apák státusához képest tíz esetben figyelhető meg elmozdulás, nyolc felfelé, kettő lefelé mutat. A felemelkedést részben magyarázhatja a strukturális mobilitás, vagyis hogy a háborút követően a modernizáció és az erőteljes iparosítás hatására az egész népesség képzettsége javult. Az intragenerációs mobilitás sokkal kevésbé volt jellemző, több mint két évtized alatt 19-ből 13 fő hasonló helyen maradt a foglalkozási szerkezetben.

Javulás, ha volt egyáltalán, a munkahely állandóságában érzékelhető, sokkal kevesebb a munkahelyváltás és az alkalmi munkavállalás, ami azonban összefügghet a megállapodott helyzettel: a középkorú, családos munkavállalók kevésbé mobilak, és gyakran a munkaadók sem szívesen változtatnak a megszokott gyakorlaton. A társadalmi hierarchiában négyen mozdultak felfelé, közülük kettőre érdemes kitérni: Sándor Alajos tengődő munkanélküliből vállalati bérelszámoló lett. Ifj. Mihalik (Monostori) Gyula a háború előtt lakatosinas volt, a negyvenes évek végén önkéntes katonának állt, később érettségit szerzett, letartóztatásakor századosként szolgált Kecskeméten. Az egykori csoportból egyértelműen ő vitte a legtöbbre.

Anyagi helyzetük a Kádár-korszak első felének átlaga körül lehetett, a hivatalosan kézhez kapott fizetések havi 2-3000 forint között mozogtak, az iparosok esetében a második gazdaságból – fuszásból – ehhez még havi 500 vagy akár 1300 forint kiegészítést számolhatunk.

A letartóztatásuk idején a 38 és 68 év közötti emberek kivétel nélkül házasságban éltek, négyüknek nem született gyereke, a többiek egy–négy saját vagy fogadott gyereket neveltek fel. Az új rendszer módosított a háború előtt körükben kizárólagosnak tekinthető egykeresős családmodellén. Hét házastárs biztosan dolgozott, előfordult közöttük gyári munkás, alkalmi árus, ruha-kereskedő, gebines adminisztrátor és tanítónő is.

Az egyik legérdekesebb fogdaügynöki jelentésben a nők munkavállalása és a gyerekek állami ellátása körüli polémiáról olvashatunk, ahol a nők helyzetét ekképpen festette le a IV. rendű vádlott: „[...] elég szomorú, hogy a dicső demokráciában az asszonynak is dolgozni kell. Annak, mondja Hollai, odahaza a helye, főzni, gyereket nevelni és a férjét ellátni. [...] ma mégis csak fillérekkért robotoltatják a kommunisták a nőket, létrehozták az üzemeltetési, vagyis csajkarendszert, hajnalba viszik a gyereket a tömeg bölcsődébe, szóval nem egészséges állapot.”⁵⁰ Lehetetlen

50 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/4. d. 144.

megállapítani, hogy a mondatok valóban elhagyták-e a rabok száját, de annyit megkockáztathatunk, hogy az új, kétkeresős családmodell a bevezetett szociális juttatások ellenére sem nyerte el a munkások-iparosok tetszését.

Lakásviszonyaik egyértelműen javultak, a tizenegy vidéken letelepedett elítélt családi házban vagy kétszobás, modern lakótelepi lakásban élt. Budapesten a hatvanas évek közepén kilencen éltek szétszóródva az V., VI., VII., X. kerületben és a XIII. kerület belső, nem angyalföldi részén, valamint a Várban és Csepelen, és csak egyikük maradt továbbra is a XIV. kerületben.

Munkahelyük döntően elégedett volt velük, elvértve emeltek kifogást munkájukkal vagy életvitelükkel szemben. A gépkocsivezető Kraut Józsefről így írtak: „Közúti balesete nem volt. Szakmáját szereti, a rábízott gépkocsit mindig a lehető legnagyobb gondossággal és szeretettel kezelte. Komoly, megfontolt, idősebb munkatárs, szakmailag jól képzett. Igyekszik az új típusú gépkocsik és azok berendezéseit, valamint javítását rövid idő alatt elsajátítani. Munkatársaihoz való viszonya jó, munkatársait mindig készségesen segíti. [...] Pártonkívüli, de pártunk és kormányunk irányvonalát magáévá teszi, fiatalabb kollégáink nevelésében nagy segítséget nyújt.” A munkahelyen tanúsított magatartása mellett tömören érzékeltették Kraut családi nehézségeit is: „Családi élete rendezett. Felesége [...] évek óta beteges, ezért Kraut munkatárs időnként túlzottan hallgatag, kissé ideges. Ez azonban nem megy a munka rovására.”⁵¹

A munkahelyi jellemzések egy részét olvasva már-már az a képzetünk támad, mintha a hazai munkásosztály krémjét ültették volna a vádlottak padjára. Az előjárók példamutató magatartásról, aktív társadalmi és politikai tevékenységről („sokat tett a szocialista brigádmozgalom fejlődéséért”), szerény, kiegyensúlyozott (problémamentes) családi életéről számolnak be. Se vége, se hossza a pénzjutalmak és elismerések (kiváló dolgozó oklevél, sztahanovista oklevél és érem, katonai szolgálati érdemérem, munkás-paraszt hatalomért emlékérem) felsorolásának. Többeket csoport- vagy műhelyvezetői teendőkkel is megbíztak, de ezekkel a feladatokkal nem mindenki tudott megbirkózni („le kellett váltani, mert a beosztottjaival nem volt jó a viszonya”), és adminisztratív problémák is adódtak (ám a jellemzést író személyzetis itt is rögtön hozzátette, hogy minden rendeződött körülötte, miután a vezető pozícióból leváltották). A vádlottak között akadt korábbi szakszervezeti bizalmi is, de hosszú távon ő sem tudta megtartani tisztjét. Mások viszont szomorúan említették, hogy letartóztatott munkatársukat éppen „a gépjavító csoportvezetőjévé akarták kinevezni”.

Néhányuknál azért az emberi hibákat sem mulasztották megpendíteni:

⁵¹ Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/6. d. 28.

„Hibájának mondható, hogy rendkívül anyagi, kapzsi ember, a saját anyagi célja elérése érdekében mindenre képes. Munkatársai ezért, valamint nyers, flegma modoráért nem szerették.” Sőt egyeseket hazugnak és vádaskodónak írtak le. Többeknél visszatérő megjegyzés volt, hogy „politikai véleményt nem nyilvánított, zárkózott maradt” – de ezt talán nem kellett feltétlen hátránynak tekinteni. Politikai értelemben csupán két vádlottat marasztalt el munkahelye: „Politikailag megbízhatatlan. Munkahelyén túlzottan szektáns [sic!], mely magatartása munkatársai körében nem hasznos. Erősen jehovista, mely szellemet munkatársaira igyekszik rábírn.”⁵²

Ha a letartóztatottak nyilas múltjáról nem is, kisebb szabálysértéseikről – közlekedési baleset okozása, fegyelmi ügyek – és egyéb büntetéseikről tudott a munkahelyük.⁵³ A jó munkavégzést kiegészítő túlzó igyekezet Németh Lajos esetében némi visszatetszést szült: „Magatartását nem lehet ilyen egyértelműen megítélni, bár ott is a jelenségek pozitívnak tűnnek, de nem hatnak őszintének. [...] A vezetők felé – a szemükben – ajnározó, túlzottan dicsérő volt, ami sokszor émelygően [sic!] hatott. Erre figyelmeztettük is, hogy baj van az arányérzékével.”⁵⁴ A jelentéstevő szerint Németh valószínűleg egy 1954-es lopási ügyét akarta jóvátenni, olyannyira, hogy „1965-ben

52 Kovács János elmondása szerint 1945-ben lett tagja a Jehova Tanúi közösségnek. Vallomásában vallásosságát 1944-es tettei őszinte megbánásának egyik bizonyítékeként igyekezett beállítani. Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/5. d. 202.

53 Egyedül Mészárosból vált köztörvényes büntetékért többször börtönre ítélt, kertes egzisztencia.

54 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/3. d. 16.

55 Németh Lajost az ötvenes években Bölcske község tanácselnökévé nevezték ki, másfél évig viselt hivatalától lopás miatt – egy járási gyűlésen tanácselnök társa pénztárcáját tulajdonította el – kellett megválnia. 1954-ben hat hónapos börtönbüntetésre ítélték. Uo.

kerlte a pártba való felvételét is, és csak nehezen sikerült a tagságot meggyőzni, hogy még nincs itt az ideje”.⁵⁵

A munkahelyi értékelések jellemző vonásának látszik, hogy miután adott munkatársuk hibáira kitértek, igyekeznek más, pozitív tulajdonságok bemutatásával egyensúlyt teremteni. Sándor Alajosról megállapították például, hogy „munkatársaihoz való viszonya kielégítő, magatartásában bizonyos mérvű kisebbségi érzet volt tapasztalható, amely azonban feltehetően megviselt, érzékeny idegzetének tudható be”. Később hozzáfűzték, hogy kirívó szenvedélye nem volt, és a családi életére sem lehetett panasz, „gyermekeit fegyelmezetten, jól nevelte és azok kitűnő tanulmányi eredményt értek, ill. érnek el”.⁵⁶

Kovács István tiszakécskei szakoktató igazgatója nemcsak pontos, segítőkész, lelkiismeretes embernek írta le, aki „marxista szellemű”, és akinek legfőbb célja, hogy „a szocializmushoz hű munkásokat neveljen”, de még személyes kapcsolatukra is kitért: „Mint magánembert régebben ismerem, becsületes, szorgalmas, családnak élő és családot szerető embernek ismerem. Szorgalmára jellemző, hogy 56-57 éves korában, rokkantan, egy lábbal nekivágott egy családi ház építésének.” Kovács megbecsültségének mi sem nyilvánvalóbb jele, hogy a házépítést jelenlegi munkatársai ingyenes társadalmi munkával segítik.⁵⁷

A munkahelyeken tehát komoly panasz nem merült fel ellenük, sőt általában kiváló kvalitásaikat és szorgalmukat emelték ki. Nehezen megállapítható, hogy a rendőrség által többnyire a letartóztatások után bekért jellemzések megírásánál mit gondoltak a munkahelyi vezetők. Védetni akarták vajon munkatársaikat, vagy a saját éberségüket igyekeztek hangsúlyozni? A jelek szerint inkább az előbbiről volt szó, az alacsony beosztásban dolgozó nyilasok feltehetően nem számíthattak nélkülözhetetlen vagy nehezen pótolható munkakerőnek, zömében mégis jó színben tüntették fel őket, pedig sejtették, hogy nem véletlenül kerültek őrizetbe.

A NYILASOK ÉS A KOMMUNISTA RENDSZER

Az egykori pártszolgálatosok zömét váratlanul érte az 1966-os letartóztatás, mindazonáltal teljesen nyugodtan nem alhattak, hiszen Magyarország 1963–64-ben a szocialista tábor többi országával együtt törvénybe iktatta a háborús bűnök elévülhetetlenségét, ami esetleges nyomozásokat és pereket vetített előre. A háború után közvetlenül sem úszta meg mindegyikőjük a felelősségre vonást. Hernádi Jenőt 1945-ben nyilas tevékenységéért internálták, 1946-ban Baráth Jánost egy évi börtönre ítélte a népbíróság. Kálmán Lászlót is megta lálták, 1949 elején szabadult, előtte összesen két évet töltött börtönben. 1956-ban szintén politikai okból ítélték el két és fél évre Sándor Alajost, aki a bonyhádi Nemzetőrség tagja volt. A többi pártszolgálatos a forradalom idején passzív maradt.⁵⁸ A Baráth család-

56 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/4. d. 217.

57 Megjegyezhetjük, hogy a vidéki házépítés a korszakban jellemzően kalákában, rokonsági-szomszédsági-munkahelyi segítséggel folyt. Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/5. d. 260.

58 A kisvárosi tömeggyűlésen repülőről meglőtt Kovács István forradalmi aktivitásáról semmi nem derült ki az 1965-ös nyomozati iratokból. Állítólag Hollai is bámészkodott a Baross téren a forradalmárok mögött, és örömmel figyelte tevé-

kenységüket, de felesége utánament, és hazazavarta.

59 Ők állítólag mindkét esetben jó véleményyt adtak róla.

60 Hogy a harmincas évektől Európában teljesen természetessé vált a kisebb-nagyobb mértékű zsidóellenesség, mutatja Saul Friedländer a németországi ellenállásra hozott példája, ahol az 1938. november 10-i pogromot („Kristályéjszaka”) követően létrejött, az evangélikus Hitvalló Egyházhoz közeli értelmiségiekből álló csoport (Freiburg-kör) tagjai maguk is fenntartásokkal viseltettek a zsidókkal

nak ugyanekkor jól jött ki a lépés, Kálmánék pedig önkényes lakásfoglalás révén önálló lakáshoz jutottak.

Az Erős Jánosról adott egyik jelentés családi vizsályról számol be, állítólag az 1945 áprilisában rendőrnek állt Erőst saját veje akarta pártszolgálatos tevékenysége miatt elvitetni. Érdekes családtörténeti adalék, hogy veje 1956-ban a karhatalomnál hadnagyi rangban szolgált, és az Erős házaspárnál 1945-ben és 1956-ban is lekádereztek az ellenük fenyegetően fellépő rokont.⁵⁹ (A rangidős pártszolgálatos 1945-ben sikeresen, bántódás nélkül felszívódott,

de Németországba menekült családtagjai közül a leánya nem térhetett vissza Magyarországra, a bajor Prackenbachban behalt egy operációba.)

Az egyik legizgalmasabb kérdés, hogy az 1945-ös rezsinváltás után mit gondoltak a világról a tömeggyilkosságban részt vevő kisemberek. Változott-e meggyőződésük, megbánták-e tetteiket, vagy antiszemita maradtak, akik visszasírják a „régis szép időköt”, és alkalomadtán hasonlóan kegyetlenül viselkednének? Megtalálták-e számításukat az új, diktatórikus rendben, vagy kirekesztettek, másodrangú és felemelkedésre esélytelen állampolgároknak érezték magukat? Ugyancsak érdekes nyomon követni, hogy a bujkálás és lemerülés időszaka alatt és a „visszamerészkedés” után megtartották, illetve újjáélesztették-e régi kapcsolataikat? Ki mennyire titkolózott családjában és tágabb környezetében?

Amennyire érdekes, annyira nehezen megválaszolható kérdések ezek, hiszen a rendőrségi iratokon kívül csupán egy-egy házastársi levél áll rendelkezésünkre. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a vallomások és az utolsó szó jogán elmondott (leírt) beszédek őszinteségében (a „műfaj” adottságai miatt) egyáltalán nem bízhatunk meg. Maradnak tehát a zárkaügynöki jelentések, amelyek elemzési problémáiról korábban már volt szó.

Az antiszemizmus az első világháborút követően egyre elfogadottabbá vált, két és fél évtized alatt mindent áthatott. Nehéz lehetett érintetlennek maradni, ha a korszak legtekintélyesebb politikusainak beszédei antiszemita kiszólásoktól tarkáltak, ha a sajtóban és a tankönyvek lapjain természetes módon jelentek meg zsidóellenes kitételek.⁶⁰ Az egykori fegyveres pártszolgálá-

tosoknak, feltételezhetjük, semmiféle fenntartásuk nem volt a zsidók kárára megvalósított föld- és tulajdon-újraelosztással szemben, ahogy szívesen elfoglalták felszabaduló állásaikat is.⁶¹ Alighanem mindnyájan ellenségesen viseltettek a zsidókkal szemben, a kérdés inkább az, hogy mennyire tették magukévá az antiszemitizmust, mennyire kísérte tovább életüket? Benyomásom szerint két-három fő csatlakozott kifejezetten ideológiai okokból a párthoz, természetesen már jóval 1944 ősze előtt. Őket úgy lehetett leginkább kiszűrni, hogy vádlott-társaik egybehangzó véleménye szerint nem fosztogattak saját zsebre, és szadizmusukkal sem tűntek ki, a fizikai erőszakoskodásokban csak minimálisan vettek részt.

Az ügynöki jelentések tanúsága szerint zsidóellenességének a börtönben előbb-utóbb szinte mindegyikük hangot adott. Lehetetlenség megállapítani, hogy antiszemitizmusuk folyamatosan megmaradt, vagy kilátástalan helyzetükben „jött föl” a múlt, frusztráltságukban kezdték kihallgatóikat zsidóknak vagy zsidóbérenceknek titulálni. A legjellemzőbb forgatókönyv szerint eleinte kerülgették a témát, utalgattak, de az ellenük felhozott vádakat hallva és a rendőrök pontos értesüléseit tapasztalva áttört a gát, és folyamatos, kérlelhetetlen zsidózásra váltottak. A nyomozók mellett az elsődleges címzettek a tanúk voltak.

Kálmán László elsősorban a nyomozók butaságát és beszédmodorát pelengérezte ki. „Persze hiába van bőrgarnitúra meg titkárnő, ha a tulajdonosa »paraszt, suttyó káder«. Kálmán mondja, hogy a nagyfőnökről jobb nem beszélni. »Ahogy megláttam, pedig még meg sem szólalt, azonnal láttam, hogy egy bunkó, fasz paraszt áll előttem, mondtam is magamban, hogy na, Laci, ettől a parasztpofától és szadista szemektől az isten mentsen meg! Ilyen brutális kifejezésű fejet, Pistukám, nem is tudom, hogy mikor láttam. Tiszta á-val beszélt, valahonnan Palóccországból szalasztották a rendőrséghez.«⁶²

Füredi Pál a rendőröknek tett utolsó vallomásában elismerte fiatalkori antiszemitizmusát, amelyben szerepet tulajdonított a korabeli propagandának, de hozzáfűzte, hogy zsidógyűlöletének megvolt a valós alapja: „a régi háztu-

szemben. A *Nagy Memorandum* címet viselő kiáltványukban indítványozták, hogy a nemzetiszocializmus utáni Németországban a zsidók különleges nemzetközi státust kapjanak, valamint „óvatosságra intettek a német keresztények és más fajok közötti házassággal kapcsolatban”. A szerző szerint mindez arra utal, hogy „még a legnáciellenesebb akadémikusok csoportjában is mélyen gyökerező és világosan tapasztalható zsidóellenes előítélet uralkodott”. Friedländer (2013) 86–87.

61 Nem voltak egyedül, a magyarok túlnyomó többsége ezt jogosnak érezte, legalábbis szívesen részesedett a szétosztott tulajdonokból és stallumokból.

62 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTTL V-153693/6. d. 437.

lajdonosom, ahol laktam, zsidó származású ember volt, aki rendkívül sanyar-gatott és így rajta keresztül a zsidóságot meggyűlöltem”. A zárkatársa előtt még nyíltabban beszélt: „attól tart, talán jelentkezik valami móricka (értelmezve alatta zsidót) [...] és akkor neki megint el kell vinni egy gyilkosságot”.⁶³

Az ártatlanság, a jóhiszeműség bemutatására, akárcsak az 1945 utáni években a népbíróságok előtt, a leghatékonyabb eszköz a zsidómentés bizonyítása lett volna. A vádlottak ezzel a módszerrel, érthető okokból, nemigen élhettek, Fürediné májusi levelében azért megpróbálta a lehetetlent: „[...] férjem ártatlanságában rendíthetetlen hiszek, szelíd, rendes, jó ember. [...] 1944-ben Kuna Tibornét és fiát, Sanyikát mi mentettük meg az életnek ingyen szeretetből. Ők akkor Budapest XIV. kerület Álmos vezér útja 100. alatt laktak. Ilona nagynéném-től tudom, hogy atyai nagyapám izraelita volt. Édesapám hasonlított nagyon rá. '19-ben többször meg is verték, le piszok zsidózták.”⁶⁴

Pataki Ferenc a zsidó tanúktól, a zsidók összeesküvéséről tartott: „a zsidóság most majd összefog ellene, és hamis tanúkat fognak felvonultatni ellene”. Más alkalommal a zsidó „faktorral” magyarázza, miért nem hajlandó beismerni a vallomást tenni a zsidók ellen elkövetett tetteiről: „lehetséges, hogy enyhítenének az ítéletemen, ha beszélnék. De nem beszélhetek és nem is akarok. Zsidókkal nincs mit tárgyalnom, s eszemben sincs segítséget nyújtani a zsidóknak a bosszúállásuk kivitelezéséhez. Az előadóm is zsidó és zsidó fifikával megpróbált rábeszélni a vallomástételre.”⁶⁵

Németh Lajos kétségbeesésében hamar váltott át az antiszemita retorikára. Megnyilvánulásait zárkatársa szorgalmasan jegyezte: „örülhetnek a »kampós orruak«, egy emberrel megint kevesebb van kint. [...] Nézze meg ezeket, többen jöttek vissza, mint amennyit a németek elvittek [...] Ah, félmunkát végeztek a németek, ha egyszer elkezdték, fejezték volna be tisztességesen. [...] a kurva anyjukat, egypár rohadt zsidóért, nem lehettek többen 100-150-nél, vagy még annyian sem ott a kerületben, na de ezeket nyilvántartották és azt a sok ezer magyar embert, azt nem? Hát miért csak mindig ezekkel a kurva zsidókkal... Nézze meg, akkor is ők voltak a plafonon, [sic!] most is ők vannak,

hát mehet ez sokáig? Nem kérem, ez már nem!”⁶⁶ Az utolsó mondatokat állítólag már magából kikelve, kiabálva mondta. Az önfelmentő, relativizáló érvelés ugyanakkor nagyon is jól jellemezte Németh hozzáállását. Mélyen meg volt sértve, hogy a rendszer minden igyekezete ellenére bűnöst kreált

63 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/5. d. 134.

64 Uo. 167.

65 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/6. d. 427. és 441.

66 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/3. d. 165.

belőle, akinek szégyenkeznie kell családja és környezete előtt. „Nézze, én harcoltam ezek [a kommunisták] ellen, és a mocskos zsidó felbujtóik ellen a második világháborúban, aztán, hogy ők győztek, és láttam, hogy nincs más út, elkezdtem nekik dolgozni, és jól dolgoztam, sőt még a kommunista pártba is beléptem, de onnan kizártak 1953-ban. Én már öreg vagyok [...] tudja a fiam, nagyon gyűlöli őket, és ha én már nem is, a fiam segíteni fog maguknak.”⁶⁷ (Ez utóbbi megjegyzés az ügynök „kérdésére” volt válasz, ugyanis a nyomozók azzal bízták meg Németh zárkatársát, hogy egy állítólagos, Ausztriából kiinduló nyilas szervezkedés összekötőjének adja ki magát, ettől remélve Németh őszinte feltárulkozását. Németh a jelek szerint bekapta a horgot.)

Németh sirámai és fogadkozásai önsajnálatról árulkodnak, de mintha nála az antiszemita megnyilatkozások felszínesek lennének. Nem értette, miért kell éppen neki bűnhődnie, mikor mindent megtett, hogy jó állampolgár legyen, az ötvenes évekbeli kisiklása után párttagsági kérelmét is benyújtotta. A ráállított ügynök tömör megfogalmazásában „szentimentális, családias, puha ember benyomását kelti, aki nélkülöz minden szilárdabb elvi meggyőződést”.⁶⁸

Nagy kár, hogy Mihalik (Monostori) Gyuláról nem készültek zárkaügynöki jelentések. Egyedül a katonatiszti pályát befutó legfiatalabb fegyveres pártszolgálatos vallomásain érezni a megbánás jeleit, kihallgatásai gyorsan és konfliktusok nélkül zajlottak, mintha szabadulni akart volna terhétől. Feltárulkozásának őszinteségét azonban semmilyen formában nem tudjuk ellenőrizni: „Bár sajnálatot nem éreztem áldozataimmal szemben – hiszen a nyilasok között uralkodó közszellem volt, hogy az általunk kivégzetteket nem lehet emberszámba venni és mindenki nagy biztonsággal hajtotta végre az emberölést – , valami szorongó érzésem volt, ami a hősi érzés és a tudatalatti »talán nem jót tesz« érzéssel párosult.”⁶⁹ Elmondta, hogy a csoportvezetők – az emigrált Szelepcsényi László, Bükkös György és a háború után kivégzett Vigh testvérek – az ellenség elpusztítására utasították a pártszolgálatosokat, azzal hitegetve őket, hogy könyörtelenségükkel egy jobb világ felépítéséhez járulnak hozzá. Végső vallomásában ő is, mint mindegyikőjük, munkaszeretetét és sikeres társadalmi beilleszkedését hangsúlyozta, és azt is megemlítette, hogy családjából többen kommunisták.

Erős Jánost a ráállított ügynök jelentései szerint kevéssé bántotta, hogy 1944-ben ártatlan embereket gyilkolt meg, sokkal inkább elevenébe mart, hogy folt esett a becsületén: „Feleségének van még gyűrűje, ami azokból a [zsidóktól rabolt] dolgokból való. Uno-kájának szintén óra, manikűrkészlet.

67 Uo. 173.

68 Uo. 184.

69 Uo. 37.

Ezt azonban tagadja, mert rá nézve sérelmesebbnek tartja, mint az elkövetett többi dolgait. Azt mondja, őrá senki ne mondja, hogy rabolt, neki nem volt szüksége senki holmijára.”⁷⁰

Az istenhívő Sándor antiszemitizmusán sem fogott az idő: „itten látott a zsidókon kívül magyar embereket is – mármint a vizsgálótisztekre értette ezt –, és kárhóztatja őket, hogy magyar »testvéreiket« a halálba akarják küldeni”. A cellaügynök elmesélésében Sándor Alajost sem mardosta az önvád. Amikor családjától búcsúzkodott, patetikus „üzenetében” valójában a róla kialakított képet próbálta menteni: „Mondd meg a feleségemnek, hogy én végtelenül szerettem és becsültem őt. Mondd meg, hogy milyen módszerekkel próbálkoztak itt velem, s én végig becsületesen kiálltam az igazság mellett. Nem végeztem ki senkit, sem zsidót, sem kommunistát, amit tettem 1944–45-ben, azt minden katona megtette volna. Tisztességgel kaptam meg a kötelet vagy a 15 évet. Nem lázadok a sorsom ellen, megtörtént, ha a gyerekek neveltetése megkívánja, menjen újból férjhez.”⁷¹ Röviddel a börtönbe kerülése után fogalmazta meg gondolatait, XV. rendű vádlottként nem tudhatta, hogy a három halálraítélt között lesz ő is. Elkeseredését és összeomlását jelzi, hogy a börtönben többször kísérelt meg öngyilkosságot.

A legtöbb rendszerkritikus feljegyzés Hollai Józsefről maradt fenn. Mikor a róla jelentő zárkatársa kezében meglátta Kossa István *Nebéz ébredés* című könyvét, kikelt magából: „Ezek nem tudnak másról írni, mint hogy a kommunistákat hogyan kínozták, a zsidók hogyan szenvedtek, de már azt írják meg, hogy 1919-ben meg 1945-ben, 1956 után ők az embereket hogyan tették el láb alól. Erről ők hallgatnak.”⁷² Ügynöke érékelése szerint az egész kommunista gazdasági és kultúrpolitikát kudarcosnak tekintette: „Ez a rendszer az országot 22

70 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/3. d. 289.

71 1947-ben egy évig Sándor is az MKP tagja volt, de az MDP-be már nem lépett be vagy nem vették fel. Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/4. d. 275. és 282.

72 Uo. 145. Kossa István (1904–1965) szociáldemokrata politikus, 1945 után magas szakszervezeti, párt- és közigazgatási pozíciókat töltött be. *Nebéz ébredés* című önéletrajzi ihletésű regénye 1957-ben jelent meg.

év alatt csak a kommunistáknak és zsidóknak építette, ez pedig Magyarországon kisebbségben van, a hatalmat terrorral, az oroszok segítségével tudják fenntartani, de nem sokáig már, mondja Hollai.” Azt is kifejtette, hogy jogállamban, például az NSZK-ban nem tartóztathatnak le valakit huszonnégy év után. Okkal feltételezhetjük, hogy Hollai figyelemmel kísérte a háborús bűnök elévülési vitáját, melynek kapcsán a nyugatnémet kormányok valóban sokáig a náci időszak lezárását szorgalmaz-

ták, és csak nemzetközi nyomásra hosszabbították az elévülési időt.⁷³ Hollai ugyancsak a kommunisták kudarcának tartotta, hogy a „munkás” Csepelen voltak a legnagyobb sztrájkok 1956-ban, és kifejtette, hogy a munkásság nem a kommunizmus vezető ereje, az csak agyonpufogatott frázis. Bizonyos volt benne, hogy egy „újabb 56” bekövetkeztekor a munkásság újra verné az ávósokat, a kommunistákat és „persze a zsidók is sorra jönnének”. Hollai a jelek szerint a gyűlölt kommunistákat és zsidókat nagyjából azonosította egymással. Nem értette, miért vetik állandóan a nyilasok szemére, hogy tönkretették az országot, és szétlövették a fővárost, ha ugyanezt a kérdést nem teszik fel a „baráti oroszoknak”, akik 56-ban szintén nagy pusztítást okoztak. Saját magát a következő indoklással mentette fel: „végeredményben én nem vagyok bűnös, amit tettem, azt az akkori politikai helyzet hozta és az akkori felelős és hivatalos kormány, aki törvényesen be volt iktatva hivatalába, annak az utasításait hajtottam végre”.⁷⁴ Fájlalta, hogy a kommunisták a megbékélést csak szóban hirdetik és a „régirend” embereit 1945 óta folyamatosan üldözik. „Hogyan akarnak ők békekedvelni, nem gondolják, hogy mindezekért ismét bosszúval fogunk fizetni, mert az ő uralmuk sem végleges [...] a mostani kommunistákat is, majd ha számon kéri, ugyanígy fognak érvelni.” Az önfelmentés és a dühödt öklörázás nevetségesnek hathatott Hollai idejében is, azonban a történelem forgandóságára jól ráérezett, még ha a hön áhított rendszerváltás, újabb huszonkét év elteltével, egészen máshogy zajlott is le, mint ahogy az antiszemita vádlott elképzelte.⁷⁵ Ő természetesen a nyilasok és a nemzetiszocialisták visszatérében reménykedett: „ez a párt most is létezik, él, dolgozik az NSZK-ban és ő konkrét dolgokat tud, hogy létezik egy kormánya is, és ha majd az alkalmas idő elérkezik, ez a párt és kormánya haza fog jönni és átveszi újra a vezetést. Egyébként teljesen amerikai tőkéből él...” Azt azért belátta, csak akkor sikerülhet a nagy terv, ha az USA és az NSZK „összerúgják a port az oroszokkal”.

A gazdasági fejleményekről is rossz véleménnyel volt, sajnálta, hogy a Szovjetunió Magyarországra erőlteti hasznavehetetlen gépeit, cserében pedig viszik ki az élelmiszert. Az előkészítési fázisban lévő gazdasági irányváltás jelentőségét reálisan mérte föl: „már előre nevet azon, hogy 1968. január 1-től [...] figyeljem meg, mennyi ember kerül ki az utcára. Lesz újra, csak most lesz igazán munkanélküliség! Már az egyetemekre sem vesznek fel igazán fiatalokat, sőt, már az általános iskolák-

73 A hetvenes években pedig az NSZK is elévülhetetlenné nyilvánította a népeleves és háborús bűnöket.

74 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/4. d. 150.

75 Hollai József nem érte meg a rendszerváltást, a rendőrségi feljegyzések szerint 1981-ben meghalt.

ban ki van adva a tanároknak, hogy a fiatalokat agitálják ipari vagy mezőgazdasági pályára. Már a tanulást is gátolják.”⁷⁶ Hollai, az egyik legtájékozottabb és legdörzsöltebb pártszolgálatos viszonylagos jóléte ellenére – a fizetésére vonatkozó adatokból és az elbeszélésekből úgy tűnik, a többieknél jobb anyagi helyzetben volt – látható ellenszenvvel viseltetett az 1945 utáni rezsimekkel szemben, noha őt letartóztatása előtt nem érte üldöztetés.

A hozzá hasonló körülmények között élő Pataki Ferenc sem rejtette véka alá rendszerellenes gondolatait.⁷⁷ Hadifogsága idején tapasztalta, hogy a kommunista ideológia a Szovjetunió lakosságát sem hatotta át teljesen, emlékei szerint a Kaukázusban a falusi templom tömve volt emberekkel, de később, 1963-as moszkvai turistaútján is látott az utcán imádkozó embereket. Cellatársa előtt a nyilas pártprogram gazdaság-átalakítási elképzeléseinek egyes elemeit is felelevenítette: a családfői kereseteket az eltartottak száma alapján akarták megállapítani, az újraelosztáshoz szükséges államkapitalizmus kiépítéséhez a zsidó „tőkekoncentráció” megszerzésére törekedtek. „A zsidók a történelem folyamán az orthodox zsidókkal [sic!] kivívták maguknak a más népek gyűlöletét. Az orthodox zsidók nem tudtak mást, csak kizsákmányolni az emberiséget, s kizsákmányolásukban nem tettek különbséget sem az arisztokrácia, a polgár, a munkás, a paraszt között sem. A másik ok pedig az volt, hogy a zsidók érdekük megszerzése érdekében hajlandók voltak nemcsak az angolokkal, amerikaiakkal, hanem az oroszokkal is szövetséget kötni. S az érdekes az, hogy az oroszok éppúgy napirenden tartották – s tartásák [sic!] ma is – a zsidó kérdést, mint a németek vagy pedig »Mi«.”⁷⁸

Pataki egyébként fiatal munkásként sokszor elment szociáldemokrata özszejövetelekre, aztán pártot váltott, mert „ott is mindig a zsidók tolták a szekeret”. Pataki komolyan vette elveit, úgy látta, sok politikai kalandor csatlakozott a nyilasokhoz, és a háború után mindenképpen meg kellett volna tisztulnia a mozgalomnak. Elretentő példaként a Kraut testvéreket emlegette, akik előbb a „feketék”, később pedig a „vörösök” szekeret tolták – „ez a típus régen megért a pusztulásra”.⁷⁹

A beszélgetésekben a nemzetközi feszültség, a vietnami háború is rendszeresen előkerült. Pataki emellett fel-

76 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/4. d. 145.

77 Pataki büszkén sorolta, hogy éppen a hatvanas évek közepére jött rendbe anyagilag, háromezer forintos havi keresetéből futotta motorkerékpár, televízió, rádió és lemezjátszó vásárlására is.

78 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/7. d. 440.

79 Nem világos, hogy Krauték mivel érdemelték ki Pataki megvetését, társaiknál látszólag cseppet sem voltak jobban elköteleződve a szocialista rendszer iránt.

figyelt Ceaușescu, az új román pártfőtitkár önálló, a Szovjetunió elvárásaival dacoló politikai irányvonalára. A szocialista blokk vezető hatalmának erejével kapcsolatban saját tapasztalatai alapján szintén kétségének adott hangot: „Mit ígérhet a Szovjetunió a nyugati munkásságnak, ha a saját munkásságának az életszínvonala mélyen alatta van amazokénak?!”⁸⁰ Úgy látta, az fogja nyerni a harmadik világháborút, aki maga mellé állítja Kínát. A magyarok kommunista elkötelezettségét még valószínűtlenebbnek tartotta: ha az ország nem lenne megszállva, „egy hét alatt összeomlana a rendszer”.

KAPCSOLATI HÁLÓK

1945 elején, az összeomlás küszöbén a pártszolgálatosok azzal váltak el, hogy ha elkapják őket, tagadni fognak, és a jövőben elővigyázatosságból kerülnek egymást. A közeli kapcsolatok azonban nem szakadtak meg végérvényesen 1945 tavaszán. Hollai egészen 1944 elejéig a Hernádi család albérlője volt. Hernádiék 1945 után többször meglátogatták a szülőfalujában, Lőrinciben meghúzódó Hollait, és az ötvenes évek elején Hollai budapesti elhelyezkedésében is segítettek, előzőleg Hernádi Jenő még Hollai esküvőjén („egy szegény özvegyasszony lányát vette el”) is jelen volt.⁸¹

Valószínűtlen, hogy találkozásaiknak politikai céljai lettek volna, a jehovista Hernádi esze még az 1956-os forradalom idején is csak az anyagi haszon-szerzésen járt. Abban az időben (sztahanovista) MÁV-dolgozó volt, és a többi vasutassal együtt dézsmálták a vagonokat. A mintegy tízezer forint értékű szövetanyagot szabó ismerőseinek, köztük régi barátjának, Hollainak ajánlotta megvételre. Miután leülte egyéves börtönbüntetését, 1957-ben Hollainál újra találkoztak néhányszor, de vallomása szerint a nyilas időkről nem beszéltek. Családi élete meglehetősen rendezetlen volt, lányát több évig a nagyszülők nevelték. A két nyilas rendszeres kapcsolatban állhatott, Hernádi legalábbis éppen őrizetbe vétele előtt csináltatott „egy tropikálszerű anyagból 1800 forintért ruhát” – Hollai letartóztatása miatt ezúttal másik szabónál.⁸² A zárkaügynök véleménye szerint kapcsolatuk egyáltalán nem szakadt meg, Hernádinak elég ideje volt felkészülni a börtönre, „még azt is tudja, hogy Hollai húsvétra mákos tésztát kapott”.⁸³

Hollai VII. kerületi lakásán Bükkös György is többször megfordult „Egy

80 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/7. d. 419.

81 Kettejük közt valódi barátság alakult ki: „Én nagyon megbarátkoztam vele. A nagyobb fiúkkal szemben mindig megvédett, támogatt.” Uo. 108.

82 Uo. 247.

83 Uo. 278.

alkalommal meghívta őt és feleségét tévét nézni, majd egy alkalommal ők is visszahívták. [...] Nem hiszi, hogy háborút szeretne, mert őneki is elege lehetett belőle.”⁸⁴ Hat évig az Alföldön bujkált, és az „ellenforradalomban valószínűleg nem vett részt, mert vaj volt a fején” – mesélte a zárkaügynök a szabóról. Az is kiderült, hogy Bükkös nevelt lánya egy ideig Hollai szabóműhelyében dolgozott.

Kecskeméten három másik zuglói nyilas jött össze. Füredi Pál és Kovács István találkozásait állítólag a feleségek kezdeményezték. A férfiak egy kőbányai vasüzemből ismerték egymást, de nem kerültek szoros kapcsolatba, szemben az asszonyokkal, akik gyakran összefutottak Magyar Ferenc Szuglót utcai fűszerkereskedőnél, majd 1944 karácsonyán a Németországba tartó nyilas vonaton is együtt menekültek. A történet szerint 1965-ben ismét a két feleség futott össze Kecskeméten, Fürediék így tudták meg, hogy Kovácsék Tiszakécskén élnek. 1965 nyarán meg is látogatták egymást, és Kovács javaslatára felkeresték a szintén kecskeméti illetőségű Magyar is „mint régi harcostársat”, de pechjükre nem találták otthon, mert bérházra ment.⁸⁵ Füredi azt is elmesélte cellatársának, hogy 1951-ben bort fogyasztott Magyar borkimérésében, aki amúgy zugkereskedésért büntetve is volt.

Arra is fény derült, hogy a Baráth család a szintén Zuglóban élő nyilas Bugár családdal jóban maradt, és a háború után is segítettek egymást, például amikor szülőföldjükre, Püspökladányba menekültek.

A két kevésbé sikeres, kisebb-nagyobb köztörvényes bűncselekményt elkövető Mészáros László és Szőke Antal is találkozott időnként, de köztük nem barátkozásról, hanem egymás megfélemlítéséről volt szó, főleg Szőke tartott attól, hogy lecsúszott ismerőse nem tudja – vagy nem akarja – tartani a száját.

A letisztázott vallomásokban és a tárgyaláson a vádlottak felmondták a leckét: megbánták szörnyű tetteiket, a bírájuktól azt kérték, vegye figyelembe, hogy szorgos munkájukkal és kiegyensúlyozott családi életükkel bizonyították a szocialista társadalom iránti elkötelezettségüket, és őszinte vallomásukkal segítették a nyomozást. Láthattuk, nem bánták meg tetteiket, sokkal inkább a nyilvánosságtól, mit sem sejtő családtagjaik és ismerőseik reakcióitól tartottak. „Egyszerűen nem tudtam beletörődni abba, hogy most, felnőt, ősz fejjel odaálljak bírám elé, és számot adjak régmúlt idők borzalmairól.

Belegondolni is szörnyű abba, hogy gyermekeim, feleségem, szüleim, a ház lakói, a gyárakban, ahol eddig dolgoztam, ezeken a helyeken mindenütt tu-

84 Kröszl Vilmos és társai pere. ÁBTL V-153693/2. d. 317.

85 Uo. 119.

domást szereznek bűneimről”⁸⁶ – fogalmazott Kálmán László. „És ezek után hogyan nézzen az emberek szemébe, és most kapott volna 170 forint fizetés-emelést és így lett volna 2270 forint fizetése, de most ennek lóttak”⁸⁷ – írták Németh Lajos tépelődéseiről. Németh sok mindent feladott, elköltözött a fővárosból, a magára vállalt társadalmi funkcióktól és a párttagságtól nemcsak érvényesülést, de fedettséget-védettséget is remélt – a stratégia azonban minden igyekezete ellenére, rajta kívül álló okokból csődöt mondott. Szőke Antal sem merte feleségének elmondani, hogy embereket ölt a nyilas hatalom idején: „Munkába temetkeztem és bíztam abban, hogy ezek a cselekmények lassan feledésbe merülnek.”

A Kádár-korszakban egyértelműen sikeresen beilleszkedtek: a munkahelyek elégedettek voltak velük, és a lakókörnyezetükben sem panaszkodtak rájuk. Gyerekeik közül többen jó úton voltak az érettségi felé, sőt előfordult pedagógus diplomával rendelkező MSZMP-párttag is közöttük. (Az elítéltek között 1966-ban egy párttag és egy párttagjelölt volt.) Általában nem lelkesedtek a rendszerért, de megvoltak – ami az 1944-es történetek fényében nagy eredmény –, és éppen ezért érte őket hideg zuhanyként a letartóztatásuk. Úgy érezték, ők épp olyan emberek, mint a többi tízmillió Magyarországon. A szélsőjobb oldali ideológia iránt fogékonyabbak időnként elmerengtek az elszalasztott lehetőségeken, de ők sem gondoltak politikai aktivitásra, csendben maradtak, és magánéletükkel voltak elfoglalva. Tényleg nem ríttak ki az átlag szürkeségéből, életük 1944-es véres epizódja legfeljebb zárványként élhetett bennük, csakúgy, 86 Uo. 386.
mint a magyar társadalomban. 87 Uo. 142.

HIVATKOZÁSOK

Andorka (1982)

ANDORKA RUDOLF: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, Gondolat.

Borsányi (1989)

BORSÁNYI GYÖRGY: A budapesti munkások választási magatartása (1922–1945). *Valóság*, 1. 87–99.

Browning (1992)

BROWNING, CHRISTOPHER: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 Ordinary Men and the Final Solution in Poland*. New York, HarperCollins Publisher.

Friedländer (2013)

FRIEDLÄNDER, SAUL: *A náci Németország és a zsidók 1933–1945*. Budapest, Múlt és Jövő.

Ignác (2013)

IGNÁCZ KÁROLY: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945*. Budapest, Napvilág.

Kemény (1990)

KEMÉNY ISTVÁN: A magyar munkásosztály rétegződése. In uő: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest, Vita, 7–20.

Lénárt (2013)

LÉNÁRT ANDRÁS: A megtalált ellenség. Egy nyilasok ellen folytatott nyomozás a hatvanas években. In Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Budapest, 1956-os Intézet Alapítvány – Jaffa, 353–399.

„Nick Elsdorf” (2014)

„Nick Elsdorf”: Hol élsz, fiacskám? 2000, 3. 2–9.

Paksa (2013)

PAKSA RUDOLF: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, MTA BTK TTI – Osiris.

Ránki (1976)

RÁNKI GYÖRGY: Az 1939-es budapesti választások. *Történelmi Szemle*, 4. 13–30.

Szöllösi-Janze (1989)

SZÖLLÖSI-JANZE, MARGIT: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft*. München, R. Oldenburg Verlag.

Teleki (1974)

TELEKI ÉVA: *Nyilas uralom Magyarországon. 1944. október 16. – 1945. április 4*. Budapest, Kossuth.

Ungváry (2013)

UNGVÁRY KRISZTIÁN: Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei. In uő (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Budapest, 1956-os Intézet Alapítvány – Jaffa, 13–80.

Zinner (1992)

ZINNER TIBOR: Árpád-sávós kommunisták. Az osztálypolitika védőhálójában. *Rubicon*, 10. 17–18.

RAINER M. JÁNOS

SZÁZADOSOK

*Adalékok a középosztály második világháború utáni státusvesztésének történetéhez*¹

A tanulmány célja a két világháború közötti magyar keresztény-köztisztviselői középosztály 1945 utáni társadalmi státusváltozásának vizsgálata.² A Búvópatakok projekt keretében folyó kutatás alapfeltételezése az volt, hogy elsősorban e középosztályi csoport kötődött a korabeli magyar konzervatív (jobboldali) politikai gondolkodáshoz, leginkább ők vallották és követték annak érték- és normarendszerét.³ A feltételezés nem jelent állítást – arra a kérdésre, hogy vajon az így jellemzett középosztály tagjait, az ide sorolható embereket valóban ez a fajta politikai gondolkodás, e norma- és értékrendszer követése jellemezte-e, legfeljebb a kutatás későbbi fázisában lehetséges választ adni – ha egyáltalában lehetséges.

A vizsgálat konkrét tárgya a hivatásos katonatisztek sorsának alakulása a második világháború után. A középosztály e sajátos, látványosan elkülönülő csoportja számára a két világháború közötti rendszer alapértékeivel való azonosulás egyenesen kötelező érvényű volt. Az országot védő erő hivatásosai feltehetően sokkal inkább azonosították magukat ezzel az értékrenddel, mint a középosztály megannyi más csoportja. Ha pedig mégsem, az 1945 utáni, magát a háború előtti és alatti rendszerrel szemben meghatározó új politikai hatalom intézményei és képviselői akkor is ezt az identitást tulajdonították nekik. *Horthysta katonatiszteként* általában differenciálatlanul és ha-

1 Részlet egy készülő nagyobb munkából.

2 A társadalmi státus fogalmára lásd Gyáni-Kövér (1998); Gyáni (2011); Tomka (2009). A két világháború közötti társadalomról Weis (1930) és Weis (1942); Márai (2013). Az 1945 utáni magyar társadalomról Valuch (2001).

3 Erről, illetve a kutatás megközelítéseiről és hipotéziseiről lásd Rainer (2012b). Az erre vonatkozó eddigi vizsgálatokat elsősorban a program első kötete (Rainer 2012a), illetve – részben – a jelen kötet tartalmazza.

tározottan negatív értéktételezéssel azonosították őket az előző rendszerrel, sőt annak bűneivel. Ez érvényesült az irányított közbeszédben, a nem nyilvános diskurzusokban és az új rezsim(ek, mert ebben a tekintetben a háború utáni átmeneti idők kevésbé különböztek a szovjet típusú rendszer időszakától) államhatalmi gyakorlatában egyaránt.⁴

Vizsgálati csoportomat az alábbiakban *századosok*nak nevezem. A Magyar Királyi Ludovika Akadémián 1939. január 15-én 160 egészséges, magyar állampolgárságú és kivétel nélkül valamely keresztény vallásfelekezethez tartozó férfit avattak hivatásos tisztté (hadnagygyá). Nagyjából felerészt 1916-ban, felerészt 1917-ben születtek, de néhány idősebb is akadt köztük (a legidősebb 1913-as, ketten pedig 1918-asok).⁵ Az első világháború gyermekei voltak. Születési idejükből adódóan primer családi, majd iskolai szocializációjuk teljes egészében a Horthy-korszakra esett. Felsőfokú képzésük a közeledő háború, a katonatisztek iránti fokozott igény miatt rövidebb volt az addig szokásos négy évnél – de csak fél évvel; 1939. augusztus 20-a helyett az év elején végeztek.⁶ Két évvel később, 1941 novemberében mindnyájukat főhadnagygyá léptették elő, 1944. november 1-jén pedig mindazok, akiknek előmenetelét súlyosabb függelemsértés vagy más konfliktus nem befolyásolta, és akik *életben voltak*, századosi rendfokozatot kaptak. Ebben a rangban érték meg 1945-ben a háború végét és egy új világ kezdetét. Húszas éveik végén jártak: korán felnőtt, de még nagyon fiatal emberek, kemény élettapasztalatokkal.

A vizsgálat forrásai – a kutatás jelen stádiumában – a katonai pályához, illetve a hivatásos katona pozíciójához kötődő sajátos dokumentumok. Az előb-

4 A katonatisztek társadalmi csoportjára lásd Hajdu (1989); Hajdu (1999); Szakály (1987); Szakály (2002); Szakály (2003); Závodi (2012). Itt mondok köszönetet Závodi Szilviának, amiért doktori (PhD) disszertációjának szövegét elolvasásra rendelkezésemre bocsátotta.

5 Hadtörténeti Intézet Levéltára (HIL), Ludovika Akadémia állománykönyve, 1938–1939. tanév. *Egyikük apám, Rainer-Micsinyei Vilmos (1917–1965) volt.*

6 Erről és a két világháború közötti felsőfokú katonai képzésről lásd Rada (1998–2001); Gonda (1992).

bihez tartoznak a Hadtörténeti Levéltárban a Ludovika Akadémia iratai, a katonatisztek házasságkötése során keletkezett sajátos engedélyezési eljárások dokumentációja, illetve az úgynevezett *tiszti okmánygyűjtők* irategyüttese. Ez utóbbiak elvileg valamennyi katona állományú személy teljes szolgálati idejére vonatkozó dokumentációt tartalmaznak. Mint személyzeti (mai szóval: HR) iratok elsősorban a katonai pályafutásra vonatkozóan szolgáltatóknak adatokat – de számos, társadalomtörténeti szempontból releváns egyéb adalékot is rögzítenek. Ilyen a

polgári foglalkozás (tartalékosok esetében), a lakás, a képzettség, a családi állapot és gyermekszám, munkahely és nyugdíjazás, sőt az 1945 utáni évtizedekben a politikai szervezethez tartozás, 1989 után pedig (részben) a politikai vagy rendfokozati rehabilitáció.⁷ Az okmánygyűjtők sajátos személyes iratokat is tartalmaznak – a bennük fekvő kérdőívek egy részét saját kezűleg kellett kitölteni, számos, jórészt kézírt önéletrajz is található az egyes dossziékban, amelyeket az immár tartalékos századosok jórészt az ötvenes évek elején írtak. A 160 tisztközül 143 fő okmánygyűjtője állt rendelkezésemre – némelyik egyetlen, 1944-gyel záruló szolgálati adatlapot tartalmaz, de szép számmal akad köztük sok tucat oldalas dosszié is.⁸

A forrásul szolgáló iratok másik csoportja a hivatásos tisztek 1945 utáni ideológiai és hatalmi pozicionálása révén keletkezett. Az új rezsim már kezdettől, de kivált a kommunista hatalomátvételt követően potenciális vagy valóságos ellenségként tekintett a volt tisztekre. Hogy különböző időpontokban hányan szerepeltek a különbözőféle ellenséges elemekről vezetett nyilvántartásokban, pontosan nem állapítható meg – a legvalószínűbb, hogy mindannyian.⁹ A ma az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött (csonka) állambiztonsági operatív nyilvántartóban 73 századosról található katon – ezt a rendszert a hatvanas évek elején állították fel.¹⁰ Ugyancsak a hatvanas évek elején, 1961–62-ben készített a politikai rendőrség „betűsoros névjegyzéket” az akkor Magyarországon élő volt „horthysta katonatisztekéről”.¹¹ Vizsgálati csoportunk 60 tagja szerepel a jegyzé-

7 HIL Központi Irattár (KI), Tiszti okmánygyűjtők A–Z.

8 Önéletrajzot például több mint száz okmánygyűjtő tartalmaz, némelyik többet is.

9 A katonatisztekéről mint ellenségről lásd többek között Pihurik (2013); Ungváry (2013); Gyarmati (2012); Okváth (2001). Az ÁB-nyilvántartás rendszeréről lásd Varga László tanulmányát az ún. Kenedi-bizottság jelentésében, Varga (2008).

10 Tízükéről azonban nem az eredeti, a hatvanas évek elején kitöltött nyilvántartó katon maradt fent, hanem a számítógépes nyilvántartásból kinyomtatott másolat. Ezek általában a nyolcvanas évek végén készültek.

11 A Belügyminisztérium II/5. (belső reakció elhárító) osztálya „a volt horthysta erőszakos szervek vonalán folytatott kutató és feltérképező munka adatai alapján” készítette el ezt a névjegyzéket. Ebben szerepelnek hivatásos és tartalékos állományúak, háborús és népellenes bűnelkövetők, „népi demokrácia elleni bűnelkövetők” egyaránt. „A betűsoros könyvben feltüntetjük a személyek teljes nacionáléját, a megállapított lakó- és munkahelyeket, feltüntetjük továbbá, hogy a személyekre mely intézménynél, milyen szám alatt, milyen jellegű adatok találhatóak.” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) A-932. sz. dossz. A bu-

dapestiek adatait az A-932., A-932/1., A-932/2. stb., a vidékieket megyénként az A-933., A-933/1., A-933/2. stb. dossziék tartalmazzák. A névjegyzékek feldolgozásáról lásd Pihurik Judit úttörő munkáját, Pihurik (2013).

12 Köztük jó néhányan nem szerepelnek az állambiztonsági operatív nyilvántartóban.

13 A prozopográfiairól lásd Stone (1971); Engel (2006); Bara (2007), Paksa (2013), továbbá Lackó Mihály (1999); Kövér (2000); Levi (2000).

14 Mindazonáltal úgy vélem, akár kisebb „elemszám” is releváns mondandót eredményezhet, erre kitűnő példa Bak (2012).

15 HIL Ludovika Akadémia állománykönyve, 1938/39.

kekben.¹² A fennmaradt állambiztonsági iratokban, ideértve a dossziékat is, összesen csaknem száz százados neve fordul elő – mindenféle formájú és terjedelmű dokumentumban: egyetlen fennmaradt kartontól a néhány soros említésen át magáról az illetőről összegyűjtött, sok tucat kötetbe rendezett szövegfolyamig.

A kutatás egyik távlati célja egyfajta prozopográfia készítése, amely nem csupán életrajzi adattárat jelent, hanem erre építő történeti szociológiai elemzést is.¹³ E pillanatban egy ilyen kollektív biográfia elkészítése még nem lehetséges. Legfeljebb prozopográfiai adalékok összegyűjtéséről lehet szó, amelyek egyetlen problémára vonat-

koznak: a sajátos katonatiszti középosztályi státus veszélybe kerülésére, elvesztésére, a megőrzés, később az új körülményekhez alkalmazkodó visszaszerzés kísérleteire. A elemzés elkészítésének több feltétele is hiányzik: a feltárt források teljesebb körű elemzése, kiegészítése, megfelelő kontrollcsoport kiválasztása. Mivel a vizsgált személyek száma viszonylag kicsi, a jelzett folyamatok, illetve az azokra vonatkozó adatok semmiféle statisztikai reprezentativitásra nem tarthatnak igényt. Tanulmányom műfaja és érvényessége szempontjából egyaránt határon található: egyes személyek esettanulmány-szerű, modális biográfiája és a valódi kollektív életrajz, illetve a széles körű adatokra támaszkodó társadalomtörténeti elemzés és a történeti-szociografikus esszé között.¹⁴

1. A vizsgált csoport kiinduló társadalmi státusát a családi körülményekkel és a jövedelmi viszonyokra vonatkozó néhány adattal próbálom jellemezni. A századosok származási háttere meglehetősen homogénnek tűnik. Az első adatsort a felnőtté válást közvetlenül megelőzően, az utolsó Ludovika akadémiai tanév (1938/39) kezdetén rögzítették.¹⁵ Az apák legnagyobb létszámú foglalkozási csoportját a fegyveres erők (honvédség, rendőrség, csendőrség) hivatásosai jelentették 60 fővel. Ebből heten honvéd tábormokok, 41-en honvédtisztek, illetve törzstisztek voltak. Ezt követi a közalkalmazotti jogviszonyban foglalkoztatott (állami, fővárosi, törvényhatósági, megyei) tisztvi-

selők kategóriája 53 fővel. Értelmiségi foglalkozású (tanár, orvos, mérnök) 25 fő édesapja volt. Az összes többi foglalkozási és státuscsoport ehhez képest jelentéktelen számú (miniszteriális és más országos köztisztviselő 7, magánalkalmazott 7, egyházi alkalmazott 4, földbirtokos 1, magánzó – gróf Herberstein Henrik repülő akadémikus édesapja – 1 fő).

A katonatiszti pálya a modern korban általában jelentékeny mértékben önmagát reprodukálta. Ám – a XIX. századra (a Monarchia hadseregére), valamint az ebben az időben már meglett korú katonai elitre vonatkozó vizsgálatokkal¹⁶ szemben – az 1939 elején végzett évfolyam merítése szinte kizárólag a középosztály, annak is főképp a „törzse”, közepe, valamint alsó része volt. A későbbi adatokkal, önéletrajzokkal összevetve úgy tűnik, hogy a felső osztályhoz (az elithez) tartozó családokból mindössze nem egészen egytizedük, 13 fő érkezett. Ide tartozik a hét tényleges, illetve nyugállományú honvéd tábornok fia; Gömbös Ernő, Gömbös Gyula miniszterelnök fia, Dohnányi Mátyás tüzér hadnagy, a Zeneakadémia főigazgatójának fia, Haám Gyula, Haám Arthur földbirtokos és országgyűlési képviselő gyermeke és még néhányan. Körülbelül ugyanennyien tekinthetők felső középosztályi státusúnak – vezető köztisztviselők, néhány magas rangú vármegyei tisztségviselő (főispán, alispán) és mutatóban egy-egy törvényszéki tanácselnök és bankigazgató fia. A zöm, a végzetek mintegy fele (80 fő) a középosztály közepét reprezentálta – nyugdíjazásuk előtt előléptetett honvéd törzstisztek, gimnáziumi vagy más középiskolai tanárok, közhivatalnokok gyermekei. Viszonylag nagy számban (50 fő körül) az alsó középosztályt reprezentálták: községi jegyzők, falusi tanítók, törvényszéki, megyei, városi és fővárosi kishivatalnokok leszármazottai. A későbbi századosok között azonban egyetlen alsóbb osztálybeli, önálló iparos, szakmunkás vagy parasztgazda fia sem akadt. Az édesanyák két dolgozó özvegy kivételével 1939-ben háztartásbeliek voltak, ami ugyancsak a középosztály dominanciájára utal.¹⁷ Ugyanezt támasztják alá a vagyonra vonatkozó (egyébként meglehetősen hiányos) adatok is: 74 százados családjának va-

16 Hajdu (1999); Szakály (1987).

17 Erre a honvéd tisztképzésről szóló 1922. évi X. tc. kifejezetten törekedett, amikor az államköltséges helyekre felvehetőket a következő kör leszármazottaiban határozta meg: a honvédség tényleges állományú tisztjei, lelkészei, tisztviselői (beleértve a közös hadsereg magyar honos tisztjeit), akik mint tisztok vagy katonai tisztviselők legalább összesen 10 évet ténylegesen szolgáltak; 10 éve szolgáló vagy nyugállományú udvari és állami tisztviselők; 10 év óta szolgáló, illetve nyugállományú törvényhatósági tisztviselők; 10 év óta szolgáló vagy nyugalmazott más tisztviselők. Elsőbbség illette meg a háborúban vagy hadi fáradalmak

- következtében elhunytak fiait. Lásd még Rada (1998–2001); Gonda (1992); Závodi (2012).
- 18 HIL Ludovika Akadémia állománykönyve 1938/39. – Érdekes módon a nyolc fizetős közül csak kettő tűnik egyértelműen az elithez tartozónak, Haám és Dohnányi; Gyűrűs János gyámja, Ringler János „földbirtokos és magántisztviselő” esetleg ide sorolható (apja a Hoffherr gyár magántisztviselőjeként dolgozott). A Gömbös fiú például államköltségen tanult.
- 19 Pontosabban: egy legalább kétszer ekkora értékű ingatlant. A kauciót ugyanis csak az összérték 40%-áig lehetett figyelembe venni, és az ingatlan-nyilvántartásba bejegyeztetni (megterhelni).
- 20 Závodi (2012) 82–84., valamint HIL Honvédelmi Minisztérium (HM) 13. oszt. Házassági iratok. – Az óvadéktól havi 140 P körüli hozama egyébként nem volt valami nagy összeg – de nem is volt jelentéktelen. Az 1940-es fizetések szerint egy főhadnagy havi zsoldja 171–213 P volt, amihez 98–102 P pótdíj járult. Az ingatlanok értékére lásd például Földváry István házassági iratai. HIL HM 13. oszt. 533.941/1942. – Földváry István főhadnagy menyasszonya, Villax Johanna apja a Tolna megyei Árvaszék helyettes elnöke volt, a tulajdonában lévő Szekszárd környéki 4,5 hold szőlő a gyoni helyzetéről ez idő szerint nincs semmiféle adat, a többi 86 kétharmada, 58 fő vagyontalan családból származott, 22 fő családja rendelkezett átlag kettő–négy szobás lakóingatlannal (városi öröklakás, családi ház), földbirtokkal mindössze 6 főé, de egyik sem haladta meg a 20 holdat vagy 2 hold szőlőbirtokot. A katonai képzés komoly vonzereje volt – kivált a népes családok esetében – az ingyenesség; az 1939 januárjában avatottak közül 145 hadnagy taníttatásának költségeit az állam vállalta (díjmentes képzés); heten alapítványok (egyes megyék alapítványai) kedvezményezettjei voltak, s mindössze nyolc család(fő) fizette fia tanulmányait.¹⁸ Más felsőfokú tanulmányok láthatóan már az alsó, de még a középső középosztály számára túlzott megterhelést jelentettek volna – nem meglepő, hogy a századosok közül sokan arról számoltak be, hogy jövőjüket eredetileg nem katonaként képelték el.
- Az anyagi körülményekre, életmódra és az értékrendre valamelyest fényt vetnek a házasodás szokásai is. 1945 előtt a házasodást szigorúan szabályozták – akadémiai hallgató nem nőülhetett. Ha házasodni akartak, a tiszteknek a kormányzótól (mint legfőbb hadúr-tól) kellett engedélyt kérni, a leendő tiszt feleség anyagi és erkölcsi viszonyait (de főképp az előbbieket) körültekintő, mondhatni kifinomult eljárás keretében vizsgálták. A frissen végzett hadnagyok általában nem kaptak engedélyt a nőülésre, és a későbbiekben is gyakran volt szükség „kormányzói kegyre”. A legtöbb esetben azért, mert az „állászerű” életmód fenntartására szolgáló házassági óvadéktólkét (kaució) sem

a nőülendő ifjú tiszt, sem az ugyancsak ifjú ara családja – vagy a két család együttesen sem tudta biztosítani. Az összeg a negyvenes évek elején egy főhadnagy esetében 40 ezer pengő volt – ekkora összeget vagy ekkora értékű ingatlant kellett tehát felajánlani,¹⁹ amelynek évi 4 százalékos kamatát (1600 pengőt) már megfelelő biztosítéknak tekintették.²⁰ A századosok fele, kereken 80 fő még az 1945 előtti szabályok szerint kötött házasságot. Óvadéktőke 45 esetben egyáltalán nem, vagy nem teljesen állt rendelkezésre. Az elvárt vagyoni alappal eszerint a századosok fele saját családjában sem rendelkezett, s ezen gyakorta a házasság sem segített. A hadsereg azért többnyire nem állt fiatal káderei boldogságának útjába. A formailag a kormányzóhoz intézett, kísértetiesen hasonló – még émelyítően alázatos „fel-folyamodó” szófordulataikban is egyező – beadványok rendszerint a két családfele által felajánlott havi 100–200 pengő segéllyel (*apanage*) kívánták kiváltani az óvadéktőkét. A kéréseknek többnyire helyt is adtak.

A századosok nagyobb része már a Ludovika előtt is a *katonaságban* szocializálódott. Hatvanan katonacsaládba (honvédtiszt, rendőr, csendőr) születtek. A kisgyermekkor végén, 10–11 évesen még többen tartoztak a katonák „családjába”: 118 későbbi százados katonai közép- (al-, majd főreál-) iskolába járt, és ott is érettségizett.²¹ Sokan a testületen belül házasodtak – a fennmaradt 36 házassági engedély-ügyből a menyasszony 13-ban hivatásos katonatiszt lánya volt. Már ebből feltételezhető – a többi ügy áttekintése pedig igazolja –,

présházzal kb. 40 ezer pengőt ért, évi jövedelme pedig 4–5 ezret (előjárói vélemény szerint). Gergelyffy János főhadnagy menyasszonyának édesapja, Hittig Gyula pénzügyminisztériumi tisztviselő saját ötszobás Bp. XIV. Törökőr utcai családi házát ajánlotta fel kaucióként, amelyet 61 500 pengőre értékelték, de – a különféle haszonélvezeti jogok miatt – csak 20 ezer pengőt lehetett bejegyezni rá. Nem egészen egy évvel esküvője után Gergelyffy főhadnagy elesett a Donnál. Hittigék ekkor eladták a zuglói villát, és özvegyen maradt lányuk nevére Alacska községben földbirtokot vásároltak (*kastély*, kert, szántó, rét legelő, értéke 50–60 ezer pengő, évi jövedelme 2500–3000 pengő). HIL HM 13. oszt. 490.525/1943. Gergelyffy János házassági iratai.

21 A katonacsaládok gyermekei természetesen nem mind jártak katonai középiskolába; *apám édesapja nyugalmazott ezredes (és vármegyei tisztviselő) volt, ő maga azonban a budapesti Szent Benedek-rendi reál-gimnáziumban érettségizett, akárcsak egyik legjobb barátja és évfolyamtársa, az ugyancsak ezredes apától származó Ráskay László. Náday István tábornok fia, Zoltán szintén polgári gimnáziumban végzett, míg Gömbös Ernő, a miniszterelnök fia a Hunyadi Katonai Reáliskolában tanult. A katonaiskolák jórészt ugyanúgy ingyenesek voltak, mint a Ludovika.*

hogy a házasodás a társadalmi keretekhez igazodott: a reménybeli középső középosztálybeli ifjú tiszt többnyire hasonló (kicsit talán magasabb) jövedelmű család nála pár évvel ifjabb (többnyire 1918–22 között született) leányával kötötte össze az életét.²² Az arák kivétel

22 Ahogy a kisszámú felső osztálybeliek is. Dohnányi Mátyás hadnagy jövedőbeli apósa, Dömötör Lajos a Zeneakadémia rendes tanára, az Operaház gazdasági igazgatója volt; havi 800 pengős kimutatott jövedelme mellett a „stúdiótól” és tanítványaitól is volt bevétele, „luxuskivitelű” ötszobás villában élt a lágymányosi „sósfürdő” mellett. Apja, Dohnányi Ernő havi fizetése a Zeneakadémia igazgatójaként és a Magyar Rádió főzeneigazgatójaként 2750 pengő volt. Budapesti rózsadombi, Széher úti villája, amelyet feleségével együtt birtokolt – saját becslése szerint – csaknem 200 ezer pengőt ért, igaz, nem egészen százezer pengő jelzálog terhelte... A HM szabályos értékbecslést kért a zeneszerző-karmestertől, amit ő megtagadott, így abból indultak ki, hogy az ingatlant alig több mint tízezer pengő óvadéktólke erejéig terhelhetik. Dohnányi emellett mindössze havi 50 pengő apanage-t ajánlott fel a fiának. (HIL HM 513.951-13/1940.) A már említett Haám Gyula főhadnagy menyasszonya egy óbudai Fő téri bérház felének tulajdonosa volt – a 300 ezres becsértékű ingatlan évi 30 ezret fialt. A jövedőbeli apósna, a Községi Takarékszövetkezet igazgatójának a fővárosban még két bérháza, Vác környékén kastélya és 250 hold tehermentes földbirtoka volt. (HIL HM 496.442/1942. 13.)

²³ *Mint anyám is, akinek főiskolai diplomája*

nélkül érettségiztek (a legtöbben bentlakásos – vagyis zárdai – egyházi tanítóképzési végbizonyítvánnyal rendelkeztek), ketten egyetemi hallgatók voltak (orvostan-, illetve zeneakadémiai). Az alsó középosztályi lányok esetében szüleik jeleztek, hogy szükség esetén az ara kész dolgozni is (tanítónőként, óvónőként, házi zongoratanárnőként stb.) – állásban azonban mindössze néhányan voltak.²³

2. A tanulmányok nem célja, hogy a századosok katonai pályafutását részletesen feltárja. Normális viszonyok között a Ludovika Akadémia képzése négyéves volt. Az első tanévet az akadémikusjelöltek gyalogsági csapatszolgálatlaltal, tisztes, majd tiszthelyettesi kiképzéssel töltötték erre kijelölt vidéki egységeknél. (A későbbi gyalogostisztek például Egerben. Ezt az előkészítő évet a századosok avatási évében eltörölték.) A szó szoros értelmében vett főiskolai képzés ezután jött, ha a jelölt bevált, s bírta az addigi kiképzést. Az őszi és tavaszi elméleti képzést a tanév folyamán többször gyakorlati időszakok, „kihelyezések” (gyakorlatok) tarkították. Az 1938. őszi események, a müncheni egyezmény és az európai háborús feszültség hatására döntöttek úgy, hogy az 1935-ben indult IV. évfolyamot a szokásnak megfelelő 1939. augusztus

20. helyett 1939 januárjában felavatják (1939 augusztusában felavatták a III. évfolyamot is, akik így egy évet „nyertek”).²⁴ Ezt követően a frissen avatott hadnagyok egy-két héten belül megkezdtek a szolgálatukat, ott, ahová – kérvényüket figyelembe véve vagy figyelmen kívül hagyva – a vezérkar beosztotta őket. Mindenki az akadémiai évek során választott specializációjának megfelelő fegyvernemhez került. Az 1939. januári avatást megelőzően az egész Ludovika részt vett a felvidéki bevonulásban (ez azt jelentette, hogy ott voltak a kassai díszszemlén).²⁵ Az 1939-es kárpátaljai akcióban viszonylag kevesen, az 1940-es erdélyi bevonulásban viszont annál többen vettek részt – a százhatvan fős évfolyamból csaknem mindenki megkapta az ezt jelző erdélyi emlékérmét. A következő évben pedig jött az igazi háború; előbb a délvidéki bevonulás, majd 1941. június végétől a Szovjetunió elleni hadjárat.²⁶

Az avatást követően az újdonsült tisztek jellemzően szakaszparancsnoki beosztásba kerültek, ami általában három vagy négy raj (25–30 fő) irányítását jelentette. Számosan már az erdélyi bevonulásban századparancsnokként szolgáltak (három szakaszt irányítottak), és ez maradt a jellemző beosztás a háború folyamán, esetleg a zászlóalj-segédtszti. A zászlóalj-parancsnokságig (három század) nagyon kevesen jutottak el a háború utolsó hónapjaiban. Ennél magasabb beosztás mutatóban is alig akadt. Sokan szereztek különleges katonai szakképzettségeket, még akadémistaként, gyakrabban már avatás után – ennek következtében más fegyvernemhez is kerültek, például a páncélos csapatokhoz. A műszakiakat továbbképezték volna a Műegyetemen, de tanulmányaikat a hadi beosztások miatt alig néhányan kezdték el. A vezérkari képzést nyújtó Hadiakadémiára egyikük sem jutott el. Ennél többen – mintegy kéttucatnyian –

volt. 1944-ben, házasságuk idején Pestszent-lőrincen tanított a községi polgári iskolában. Anyám apja gépészmérnökként a MÁV műszaki főtanácsosa (anyagszakértője) volt, két iker fia frissen végzett a Műegyetemen (anyámat azonban, hiába volt elsőszülött, leánygyermekként szülei nem engedték egyetemre járni). Kaucióként nagyapám öröklött kőbányai családi házának egy része szolgált – apám házassági iratai egyébként nem maradtak fent, kivéve anyám 1944-ben kötelezően elkészített „leszármazási táblázatának” (vagyis tiszta keresztény származási tanúsítványának) másodpéldányát, amelyet megőrzött.

24 Rada (1998–2001).

25 Mathia Károly: A Ludovika Akadémia a kassai bevonuláson. In Rada (1998–2001) 882–886.

26 A katonai szolgálat adatai a HIL KI Tiszti okmánygyűjtőiből, azokon belül elsősorban az új hadseregbe való 1945-ös vagy az utáni jelentkezéskor, a B-listázás-kor, igazoláskor, illetve tartalékos tiszti nyilvántartásba vételkor felvett adatlapok és az utóbbiakhoz készített önéletrajzok alapján ismerhetők meg.

szolgáltak röviddel tanulmányaik befejezte után néhány hónapig vagy akár évekig tanárként: tiszthelyettesi, hadapród-, alantostizti iskolákban. Ketten még a Ludovika Akadémiára is visszatértek,

27 A magyar honvédség háborús részvételéről összefoglalóan lásd Ungváry (2004).

28 HIL KI Tiszti okmánygyűjtői, Hadisírgondozó adatbázis, Hadifogoly adatbázis, illetve Rada (1998–2001) alapján. A vezetett adatlapok feltüntették a hősi halál tényét és idejét – Rada adatai viszont bajtársi közléseken alapulnak; hasonlóképpen bizonytalan az 1945 előtti adatlapokra írt „fogyatéki csoportba” megfogalmazás értelmezése.

29 Hogy ez is megtörténhetett, azt az ez idő szerint feltehetően egyedül életben lévő százados, Fejes György esete szemlélteti. A műszakiaknál szolgáló Fejesről is csupán egyetlen régi szolgálati adatlap maradt fent, ennek utolsó bejegyzése szerint 1943 végén 6 hónapra a HM III. főcsoportfőnökségére vezényelték. 2013 májusában, 96. életévében az Ausztráliában élő George Fejes kérte a budapesti HMTől szolgálati idejének igazolását. Levelében leírta, hogy 1945-ben Németországban amerikai őrizetbe került, majd kérésére az International Refugee Organization családjával együtt Ausztráliába vitte őket, ahol előbb vasútépítő munkásként, majd mérnökként dolgozott. Kérelmével ezzel a mondattal zárta: „1948 óta nem hagytam el Ausztráliát és Magyarországnak a közelében sem jártam.” (HIL KI 19743. sz. Tiszti okmánygyűjtő). 2014 márciusában levelemre egy héten belül válaszolt, és elküldte önéletrajzának saját maga által legépelte vasos, részben ma-

a Ludovika Akadémiára is visszatértek, csak a katedra másik oldalára. A századosok azonban alapvetően és zömmel *csapattisztek* voltak. Harcálláspontjuk közel volt az első vonalhoz – adott esetben testközelen, embereik oldalán vettek részt a harcokban. Ha fegyvereiket nem használták is annyit, mint beosztottaik, ők adtak *közvetlen* parancsot a fegyverhasználatra, továbbá mindarra, amit alakulataik megszállóként, támadó, majd védekező hadseregként tettek. Felelősségük katonáik életéért és épségéért közvetlen, cselekedeteikért közvetett, de nagyon is valóságos volt.

E beosztásokban voltak jelen a háború mindazon harcterein, ahol magyar katonák megfordultak. 27-en már 1941 nyarán és kora őszén részt vettek a Gyorshadtest Szovjetunió elleni műveleteiben. Ugyanennyien járták meg 1942–43-ban a Don-kanyart. 16-an a megszálló erők kötelékében (is) teljesítettek szolgálatot. Az 1944–45-ös harcokban előbb a Kárpátokon túl, majd Magyarországon 67-en vettek részt. Igen sokan, akik addig kiképzők voltak vagy a hátorszáiban teljesítettek szolgálatot, ekkor kerültek először hadműveleti területre. Csak 12 olyan százados akadt, aki a háború végéig sem szagolt puskaport.²⁷

Arra kérdésre, hogy a 160-ból hányan érték meg a háború végét, e pillanatban nem adható pontos válasz. Különböző forrásokból *csaknem* bizo-

nyosan tudható, hogy a 160-ból 32-en meghaltak a háború folyamán.²⁸ Releváns adatok az 1945 utáni életútról 111 személy esetében vannak, 17 személyről viszont vagy semmilyen dokumentummal nem rendelkezem, vagy csak egyetlen szolgálati adatlappal, amelyre 1944 végétől semmit sem jegyeztek fel. Ők akár meg is halhattak, harctéren vagy fogságban, de éppígy lehetséges, hogy nem tértek vissza Magyarországra Nyugatról, és soha semmiféle érintkezésbe nem léptek a magyar állam szerveivel (nem kértek például a nyugdíjhoz szolgálati időről szóló igazolást).²⁹ Nem tért vissza a háborúból minden ötödik – de meglehet, akár minden harmadik – százados. Akik pedig visszatértek, azok közül minden harmadik szenvedett háborús sérülést; ebből tíz sebesülés dokumentáltan maradandó, 50–100 százalékos munkaképesség-csökkenéssel járt. Az elszenvedett lelki sérülésekre az adatárak és karterokok általában nem utalnak.³⁰

1945-ben a háború véget ért, Magyarországon pedig egy egyelőre ismeretlen új világ kezdődött. A századosok közül az életben maradtok nagy része e kezdet kezdetén nem volt jelen. Legtöbben a háború utolsó napjaiig szolgálatban álltak. Az 1945-ös *Stunde Null* pillanatában negyvenen nyugati, negyvenöten pedig szovjet hadifogságban voltak – feltehetően örültek, hogy túléltek, és szorongva, bizonytalan érzésekkel gondoltak a jövőre.

gyar, részben angol nyelvű kronológiaszerű összeállítását, amit ezúton köszönök meg.

- 30 *Apám – anyám elbeszélése szerint – sobasem beszélt a háborús élményeiről. 1944. augusztus 1-jétől 1945. május elejéig tartó frontszolgálat első szakaszáról viszont – október 11-én légnyomást kapott a szentesi hídfőnél, amikor egy akna a figyelőállásba csapódott – naplót vezetett, amit megőrzött; ma az én tulajdonomban van, másolata: HIL Tanulmánygyűjtemény 3791. sz. A katonatiszt apa hallgatásának irodalmi emlékezetét lásd Kukorelly (2007). – Sz. László százados 1948-as önéletrajzában drámai erővel írja le a fogság (1942 októberétől 1948 júniusáig!) okozta pszichózisát: „1946 májusában egy hölgy látása, aki szakasztott hasonmása volt a feleségemnek, kirobantotta belőlem az idegnyugalanságot. Tekintettel arra, hogy állandóan jártam utána, hogy közelebbi ismeretséget kösssek vele, orvosi javaslatra, idegeim gyógykezelése végett beszállítottak a v-i ideggyógyintézetbe. Ott beleszerettem az ápolónőmbe, akit megkértem feleségül. 1947. VIII. 25-én Sztálin generalisszimuszhoz írott kérvényemben házassági engedélyt kértem, hogy az ápolónőmet feleségül vehessem, miután elváltam a feleségemtől. Ápolónőm később visszautasított. 1947. II. 1-től 1948. VI. 24-ig, hazajövése pillanatáig ismételten a v-i ideggyógyintézet 3. sz. osztályán [voltam].” HIL KI 14066. sz. Tiszti okmánygyűjtő.*

A közvetlen jövőt a fogság jelentette – hosszabb vagy rövidebb idővel a régi és az új világ közötti senki földjén. Az amerikai, angol, francia fogság általában rövid ideig tartott, 36-an egy éven belül hazatérhettek, átlagosan öt-hat hónap múltán. A hazatérő transzportok a szűrőtáborokba érkeztek, ahol általában egy hétig tartott az adatok felvétele és a háborús bűnösök gyarapodó listáin szereplők kiemelése; utána ki-ki hazamehetett, azzal, hogy érkezését jelentenie kellett: egyrészt a rendőrségen, másrészt a kiegészítő parancsnokságon. A szovjet fogság általában jóval hosszabban tartott. Két évnél rövidebb ideig mindössze 13-an maradtak (köztük sok sebesült, rokkant és beteg), a többiek ennél tovább.³¹ Tizenegyen több mint három évet töltöttek a Szovjetunióban, hárman pedig öt évnél is többet. Egy századost, Gömbös Ernőt háborús bűnösként még 1945-ben őrizetbe vettek a magyar hatóságok, egy másikat, Mikófalvy Istvánt ugyancsak 1945-ben a szovjet hadsereg tartóztatta le. Nem volt fogságban 19 fő.

3. A tisztek számára háború előtti társadalmi státusuk megőrzésének lehetőségét kínálta a szolgálat megszakítás nélküli folytatása. Az új hadsereg egyben kísérleti terep is lehetett, ahol a fogságból visszatérők kipróbálhatták, számíthat-e egyáltalán a régi tisztikarra az új Magyarország. Hogy a lehetőséggel kik élhettek, attól függött, személy szerint ki hogyan fejezte be a háborút.

A háború végét megért századosok nagy többsége 1945 májusában került fogságba, gyakorlatilag a kapituláció napjaiban, távol az országtól, a zsugorodó Német Birodalom területén. Tiszti pályáját elvileg a legnagyobb eséllyel az folytathatta, aki harcolt – a győztes oldalán *is*. Fegyverrel a kézben – saját beszámolóik szerint – öten álltak át a szovjet csapatokhoz. Közülük Náday Zoltán tüzér százados Besztercebányánál az ütegével együtt, 1945. április elején. Náday százados katona maradt, a hadsereg vezényelte a Műszaki Egyetemre, majd 1949-től a Haditechnikai Intézetben dolgozott, immár őrnagyi rendfokozatban. 1950 végén azonban létszámfelettiként leszerelték.³² Demjén Ádám műszaki (utász) százados önéletrajza szerint 1945. április 28-án Németországban állt át – a szovjetek be is vetették volna, de a velük együtt harcoló románok megakadályozták benne. Három és fél évet töltött hadifogságban; hazatérése

után alig három évvel ki is telepítették.³³ Pásztor Béla gyalogos százados 1944 novemberében éppen a Margit körúti katonai börtönben volt vizsgálati fogságban – a nyilas hatalomátvétel után századában a legénység előtt el-

31 A szovjet fogságról általában lásd Varga É. M. (2010). A tiszti táborok életéről jó képet ad Lám (1998).

32 HIL KI 17621. sz. Tiszti okmánygyűjtő.

33 HIL KI 14245. sz. Tiszti okmánygyűjtő.

ítélte Szálasit. December közepén elengedték, ekkor – egymásnak ellentmondó beszámolóik szerint – egyedül vagy egysége maradványaival Budapesten állt a szovjetekhez és „a parancsnokság mellé beosztott tanácsadóként” vett részt a fővárosi harcokban. Február végén azonban egy szovjet járőr letartóztatta, és a gödöllői hadifogolytáborba került. Jelentkezett az új hadseregbe (s szerencséjére jelentkezését el is fogadták), a II. vasút- és hídépítő dandár zászlóaljparancsnoka lett. 1947-ben őrnaggyá léptették elő, szolgált a határőrségen, tiszti iskolai oktatóként és csapatnál is – 1954 végén helyezték tartalékállományba.³⁴ Récsey Ottmár műszaki százados nyolcadmagával 1945. március végén a magyar–német határon „jelentkezett” a szovjet csapatoknál. Pár hónapig fogolyként kezelték, de aztán elengedték, és ettől kezdve a honvédség kötelékében maradt. Tíz éven át a Honvéd Térképészeti Intézetben szolgált – egészen 1957 áprilisáig, amikor – minősítése szerint – „az ellenforradalom előtt és alatt tanúsított erkölcsi és politikai magatartása miatt” katonai szolgálatra alkalmatlanná vált...³⁵ Kováts Andor gyalogos százados legénységével együtt 1945. március végén Esztergomnál állt át a szovjetekhez, mint írta, hogy „az új honvédségbe jelentkezzen”. Két és fél év múlva térhetett vissza a hadifogságból – ezt követően ugyan visszakerült a hadseregbe, de már egy egészen más úton.³⁶ Mint látható, az átállás önmagában semmiféle biztosítékot nem jelentett arra, hogy az illető folytathatja szolgálatát – sőt az új Magyarország(ok)tól még különösebb hálát sem várhatott a személyes kockázatvállalásért.

Dobozy Lajos tüzér százados a temesvári hadifogolytáborban jelentkezett az 1. magyar önkéntes hadosztályba, amelynek szervezése 1945. január 1-jén (!) kezdődött meg. A táborparancsnokság január 17-én szabadnak nyilvánította a foglyokat, aztán április végén valamennyiüket a Szovjetunióba szállították – fogolyként. Dobozy százados 1948 késő őszén érkezett haza.³⁷

Ellenállási mozgalmakkal saját közlés szerint nyolcan álltak összeköttetésben. Ebből hárman itthon – Fáykiss Ferenc gyalogos százados például Budapesten, Mikó Zoltán vezérkari százados egységében. Ennek köszönhető, hogy a B-listázáskor meghagyták a szolgálatban. 1947 elején azonban tartalékállományba helyezték, majd 1948. január 1-jétől nyugdíjazták.³⁸ Öten a háború legutolsó napjaiban vették fel a kapcsolatot fegyveres ellenállókkal ott, ahol alakulatuk éppen tartózkodott (Ausztria, Németország, Dánia,

34 HIL KI 10990. sz. Tiszti okmánygyűjtő.

35 HIL KI 56055. sz. Tiszti okmánygyűjtő.

36 HIL KI 50841. sz. Tiszti okmánygyűjtő.

37 Kis (1995).

38 HIL KI 19533. sz. Tiszti okmánygyűjtő; HIL HM Igazolási iratok, 3240. sz.; Kis (1995) 248. Mikó Zoltánról és tevékenységéről lásd Bondor (1995); Sári (1996); Benkő (1994).

Csehszlovákia). Valamennyi esetre egy-két héttel, de inkább napokkal a tűzszünet előtt került sor. Különösebb előny ebből nem származott – a partizánokkal nyugaton kapcsolatot felvevő öt százados kivétel nélkül fogságba került, négyen éveket töltöttek a Szovjetunióban.

A demokratikus hadseregben való *tényleges* szolgálat lehetőségével elsősorban azok élhettek, akik nem kerültek hadifogságba, vagy onnan – vagyis nyugatról – nagyon gyorsan hazatértek. Elvileg csaknem mindenki szolgált ott, mert amint hazatért, jelentkeznie kellett a kiegészítő parancsnokságon. Ott nyilvántartásba vették, és további intézkedésig rendszerint a létszám feletti állományba osztották be. Amíg alkalmazásáról nem döntöttek, fizetést kapott, ez azonban az inflációs idők után is olyan kis összeg volt, hogy csaknem mindenki legalább alkalmi munkát vállalt mellette. Elvileg az igazolóbizottság is hozhatott a hadseregből való kicsapásról szóló határozatot, erre azonban ritkán került sor.³⁹ A végső döntést a B-lista eljárás hozta meg. Ily módon ténylegesen 19-en szolgáltak az új hadseregben, általában igen rövid ideig, átlagosan egy évet. 1948-ban, a hadsereg átszervezésének időszakában már csak öten maradtak, s hamarosan őket is elküldték. A „rekorder” a már említett Récsy Ottmár százados: 1945-től folyamatosan egészen 1957-ig állt szolgálatban.⁴⁰

39 A századosok esetében Gömbös Ernő és Korompay Gusztáv rendfokozatát vették el – de nem igazolási, hanem közigazgatási eljárás keretében, a háborús bűnösség vádjával ellenük folyó eljárás részeként. Gömbös tüzér százados részt vett a nyilas hatalomátvételen, és Szálasi szárnysegédje lett; a népbíróság elítélte. Korompay Gusztáv folyamőr főhadnagy (főhajónagy) az 1942. januári újvidéki razzia napjaiban a városi strandon működő kivégzőosztag parancsnoka volt.

40 Kis (1995) adatai szerint az 1945-ös hadseregben vállalt szerepéért öt százados kapott Független Demokratikus Magyarországért emlékérmet vagy Nemzeti Ellenállásért emléklapot.

41 Legalábbis ennyiről tudunk – lehetséges, hogy többen voltak, lásd feljebb.

4. A státus megőrzését többen minden bizonnyal reménytelennek tartották. Tizenegy százados nyugati fogságából szabadulva nem tért haza, hanem egyéni vagy szervezett módon az emigrációt választotta.⁴¹ Sokuknak – a Monarchia nemzetek közötti katonacsaládjai sarjaként például – voltak Magyarországon kívül rokonai; többen megszervezték, hogy feleségük, gyermekeik (ha voltak) 1944 végén, 1945 legelején ugyancsak nyugatra, Németországba meneküljenek. Bizonyára akadtak előrelátók, akik feltételezték, hogy az új rendszerben a tényleges tiszti szolgálat nem lesz jó „ajánlólevél”. Akadtak, akik tudhatták: a szovjetunióbeli megszállás idején (vagy azóta, 1944-ig bezárólag) folytatott tevő-

kenységükért felelősségre vonhatják őket. Azok sorsáról, akik itthon maradtak, vagy a fogságból Magyarországra tértek vissza, az 1945-ben bevezetett igazolási, majd az 5000/1946. M. T. számú kormányrendelet alapján lefolytatott (úgynevezett *B-lista*) eljárás döntött.⁴²

Az igazolás és a B-lista egyaránt a köztisztviselői és közalkalmazotti kar politikai szűrését szolgálta. Az igazolóbizottságok 1945–48 között elsősorban a háború alatti politikai magatartást vizsgálták. A formailag az államháztartás egyensúlyát helyreállító (vagyis alig burkoltan a létszámcsökkentést célzó) B-lista eljárás is foglalkozott a múlttal, de elsősorban azt mérlegelte, hogy az adott személy alkalmazása a közszférában szolgálja-e az ország „demokratikus újjászervezését”. A hadsereg hivatásosait értelemszerűen mindkét eljárás érintette. A Honvédelmi Minisztériumban és a honvédkerületi parancsnokságokon koalíciós pártalapon összeállított igazolóbizottságok működtek. Minden igazolás alatt állónak egy saját kezűleg kitöltött kérdőíven kellett számot adnia 1939–45 közötti életpályájáról. Ehhez a legtöbbször nyilatkozatokat csatoltak olyan bajtársaiktól (ritkábban civil ismerősöktől, barátoktól), akiket már igazoltak. A nyilatkozatok – gyakran szó szerint megegyező mondatokban – azt tanúsították, hogy az igazolás alatt álló nem fejtett ki politikai tevékenységet, nem vett részt kivégzésekben, kegyetlenségekben, jól bánt a legénységgel stb. Átlagosan 4–6 hasonló nyilatkozat – gyakran kevesebb is – elegendő volt hozzá, hogy az illetőt igazolják. Ez történt 90 századosból 57-tel.⁴³ Különféle fenntartásokkal (feddésel, az előléptetésből való, általában kétévnyi kizárással stb.) igazoltak 16 fő.⁴⁴ Ez azonban nem jelentett érdemi, a közép-

42 Az igazolásról és a B-listáról összefoglalóan lásd Gyarmati (2011) 44., 76–77.; Gyarmati (1995).

43 HIL HM Igazolási iratok. Itt az elvileg lehetséges 95 esetből (a 108 1945-ben életben lévő százados közül 11 nem tért haza, ketten letartóztatásban voltak) 47 igazolási ügy iratai lelhetőek fel. További adatokat a HM KI Tiszti okmánygyűjtemény tartalmaznak (esetenként az igazolási határozatok eredeti példányai is ide kerültek), illetve az ÁBTL egyes személyekkel kapcsolatos dossziéiban is találhatóak igazolási anyagok – néha a teljes eljárás dokumentációját elhelyezték itt eredetiben (!) vagy korabeli fotómásolatban.

44 *Köztük apámat is; két évre kizárták az előléptetésből. Az indoklás szerint „azért, mert semmi kísérletet nem tett, hogy magát a régi rendszer szolgálata alól kivonja és 1945. március végén nyugatra települt, ahová felesége szintén kitelepült”. Ami az indoklás első részét illeti, ezt a majd hatvan simán igazolt közül legalább ötvennek ugyanígy felróhaták volna, de nem tették. A másodikat illetően a családotól való távozás sem minden esetben járt szankcióval. Apám esetében súlyosbította a helyzetet, hogy amerikai fogságból való szökése (1945. szeptember) után*

még egy évet Bajorországban töltöttek anyámmal, s csak ezt követően tértek haza Budapestre.

45 Erről összefoglalóan Okváth (1998).

osztályi státusra, de még a társadalmi pozícióra kiható szankciót sem. Ugyancsak 16-an olyan későn kerültek haza a fogságból, hogy addigra az igazolóbizottságok megszűntek. Egy elhúzóóó esetben az eljárás megszűnt.

Sokkal komolyabb tétje volt a B-listának. Ez is kérdőívvel kezdődött – az erre szolgáló nyomtatványt szintén saját kezűleg kellett kitölteni az addigi életút adataival. Nem sok mindenben különbözött az igazolási kérdőívektől – a néhány más jellegű kérdés arról érdeklődött, van-e állása, szakképzettsége, tapasztalata az illetőnek, amely a közszolgálaton kívüli létfenntartására szolgál, vagy meg kellett jelölni, hogy az eljárás alatt álló milyen tevékenységével segítette *addig* az új magyar demokráciát. A B-listával bevezetése után kifejezetten siettek – igen gyakran megelőzte az igazolási eljárást, amely láthatóan nem volt nagyon sürgős. Így aztán az utóbbi kérdéssel gyakran a hadifogságból néhány hete, egy-két hónapja hazatértek szembesültek, ami meglehetősen groteszknak tűnhetett. A B-lista a magyar honvédség számára egyszerűen a létszám csökkentésére vonatkozó politikai döntés kivitelezésének eszköze volt. A hadsereg létszámát a békeszerződésben engedélyezett keretelig sem szándékozták emelni.⁴⁵ A kommunistáknak ily módon a megbízhatatlan „régii” tisztekre nyilvánvalóan nem volt szükségük. A tiszteket először közvetlen parancsnokaik, majd a felsőbb parancsnokok minősítették, és tettek javaslatot a szolgálatban való meghagyásra, illetve az elbocsátásra. A végső határozatot egy bizottság hozta, figyelembe véve a Katonapolitikai Osztály, valamint a hadsereg-parancsnokság véleményét. Akinek nem volt beosztása (létszám feletti állományban volt), eleve nem volt esélye, de a B-lista a demokratikus hadseregbe ténylegesen beosztott századosok létszámát is csaknem megfelelte. A közvetlen előljárók igyekeztek megvédeni beosztottaikat – a szigor felfelé haladva nőtt. A századosokra vonatkozó eredményeket az alábbi táblázat foglalja össze.

1. táblázat. *A B-lista eredményei, 1946–49, az egyes határozatok időpontjában*⁴⁶

Minősítés	Szám, fő (N=89)
A (szolgálatban meghagyva)	10 ⁴⁷
B (végelbánással elbocsátva, mert nélkülözhető)	23
C (elbocsátva, mert alkalmazása „az ország demokratikus szellemű újjászervezését nem szolgálja”)	56
ebből minden ellátási igényt kizárva	7 ⁴⁸

Az életben és itthon maradt századosok többségének tényleges katonai szolgálati pályája végére a B-lista tett munkajogi pontot (1948 elejéig a szolgálatban ekkor még meghagyottak nagy részét is leszerelték). A B és C minősítés kis összegű, bizonytalan nyugdíj igényvénnyel jelentette, amelyet a 45. életév betöltése után kezdtek folyósítani, és az 1946-os forintra rendkívül előnytelenül átszámított illetményekből számoltak ki (az átlagos nyugellátás az addigi szolgálati évek után havi 150 Ft körül mozgott). Aki erre nem volt jogosult (például mert nem töltött elegendő időt hadművelési területen vagy fogságban, ami ugyanannak számított – ezeket az időket kétszeresen vették figyelembe) –, az nyolc havi illetményének 60 százaléka rúgó végkielégítést kapott. Ez általában 800–1000 forintot jelentett egy összegben, nagyobb summa esetén kettőben.

5. A B-listával a századosok többsége elvesztette eredeti középosztályi státusát, de gyors visszaszerzésére – esetleg megőrzésére is – az átmeneti időszak kínált néhány speciális és időleges lehetőséget.

Az első lehetőség „felülről” adódott, annak révén, hogy 1948-ban – miközben a tisztogatások még javában folytak – megkezdődött a hadsereg kommunista program alapján történő számszerű fejlesztése. Az ehhez szükséges hivatásos tiszti állományt – kivált az első időben – az épphogy újjászervezett tisztképzés nem tudta biztosítani; a rendkívüli, gyorsított káderképző intézmények (a különféle egy-két éves „gyorstalpaló” tiszti iskolák) elindításához is idő kellett, nem beszélve a kibocsátásról. Ezért szervezte meg a Honvédelmi Minisztérium 1948 májusától a két hónapos, úgynevezett *kísérleti tanfolyamokat*. A tanfolyamokra a népesség-összeírás és a kiegészítő parancsnokságok nyilvántartásai alapján hívtak be régi, gyakran egészen frissen B-listázott tiszteket. Elvileg egy hónapos elméleti (politikai) és ugyanennyi gyakorlati képzést követően elismert eredeti rendfokozatukkal foglalhatták el helyüket az új hadseregben.⁴⁹ A századosok közül nem kevesen, pontosan 21-en élhettek a

46 Forrás: HIL KI Tiszti okmánygyűjtők adatai. Néhány esetben a B-listára vonatkozó iratokat az okmánygyűjtők nem tartalmazták; a későbbi kérdőívekben általában nem voltak erre vonatkozó kérdések.

47 1948-ban már csak öten voltak, lásd feljebb.

48 *A hetek egyike apám volt, valószínűleg gyorsan született fenntartásos igazolási eredményének köszönhetően. – A B-lista következtében egyébként anyám is elvesztette közalkalmazotti állását (mivel 1944-ben engedelmeskedett a kitelepítési parancsnak), és egészen 1957-ig, tíz éven át alkalmi, bedolgozó munkákat kellett vállalnia.*

49 A tanfolyamok egyes dokumentumain, illetve az 1948–49-ben szolgálatba lépettek minősítési lapjain az átmenetre jel-

lemzően a(z) így soha nem létezett) *Magyar Demokratikus Köztársaság* Honvédsége megnevezés olvasható.

- 50 *Apám másik legjobb barátja, Zalay Tamás vezérkari százados is (1914–?) 1948. augusztus elején került vissza a hadseregbe, két, ugyancsak frissen visszavett bajtársa segítségével. A HM Tüzérségi Szemlélségén dolgozott, majd egy dandár törzsparancsnoka lett. 1952 tavaszán letartóztatták, és háborús bűntett vádjával hatévi börtönre ítélték, 1954-ben szabadult. ÁBTL V-111. 824. sz. dossz. Zalay Tamás és társai vizsgálati dossziéja.*

nagy tudásról – és a politikai alkalmazkodás vagy rejtőzés jellegzetes stratégiáiról szólnak. A századosok eszerint zárkóztak, visszahúzódók, kerülnek a politikai vélemény-nyilvánítást (ha mégis, a párt irányvonalának megfelelő álláspontot képviselnek). Feljebbvalóik kötelező, mélységes bizalmatlansággal viszonyultak hozzájuk. Amint a rendkívüli képzés szállítani kezdte az új tisztek első évfolyamait, a régiekre nem volt többé szükség. 1950-ben már csak nyolc százados állt szolgálatban; kilencet leszereltek, egy meghalt. A státus visszaszerzésének első lehetősége tehát igencsak időlegesnek bizonyult.

Kivétel persze itt is akadt. Arató Oszkár pilótakiképzést kapott – 1939 januárjában tizennegyüket avatták. A háborút csupán hatan éltek túl közülük. Arató századosnak tulajdonképpen „szerencséje” volt: még 1939-ben, gyakorlórepülés közben lezuhant, egyebek mellett koponyalapi törést, agyrázkódást, jobb boka- és térdtörést szenvedett. Csaknem egy évet töltött kórházban, felépült, de többé nem szállhatott fel. Hamarosan kiképző lett, a repülő tiszthelyettesképző iskolával esett amerikai fogságba Németországban. 1946-ban, amint hazaérkezett, B-listázták (utóbb az igazolási eljárás során kizárták az előléptetésből), könyvelőként kezdett dolgozni, majd a Soroksári Textilgyárban lett fonalkiadó. Nagyon későn, 1949 áprilisában került vissza a hadsereghez, ahol először a vezérkar VII. osztályán dolgozott előadóként. Pár hónap után sokkal kevésbé rangos beosztásba került: az összefegyvernemi tiszti iskola oktatója lett. És az is maradt, kisebb kitérőkkel, legfeljebb az intézmény elnevezése változott párszor. 1969. július 31-én Arató Oszkár alezredest, a szolnoki Kilián György Repülő Műszaki Főiskola tereptan-főelőadóját nyugállományba

lehetőséggel. A szűrőt nyilvánvalóan a politikai „kiképzés” első hónapja jelentette, amely a formálódó új rendszerhez való lojalitás feltérképezésére szolgált. Ezen csak hárman akadtak fenn, a gyakorlati képzés hónapján senki; a többiek tehát akár 1948 nyarán elfogalhatták beosztásukat. Nem is akármilyeneket, mert csapathoz alig néhányan kerültek közülük. A többséget magasabb egységhez, a minisztériumba, szakintézményekhez (Haditechnikai Intézet, Térképészeti Intézet) osztották be.⁵⁰ Fennmaradt minősítéseik kivétel nélkül kiváló szakmai képzettségről,

helyezték, mivel egészségügyi szempontból alkalmatlanná vált, munkaképessége 67 százalékban elveszett. 33 év 8 hónap 13 nap szolgálati idejével (amibe beszámították a 1945 előtti időt is), továbbá kerekén húszéves 1945 utáni tényleges állományidejével Arató Oszkár a századosok abszolút katonaidő-rekordere. A szerencse bizonytalannal továbbra is, végig vele volt – személyi anyagaiban ugyanis pontosan ugyanazok a panelek ismétlődnek, mint egy-két évvel a reaktiválás után kirúgott társai dossziéiban. 1946-ban belépett a Magyar Kommunista Pártba, és az ismétlődő tagrevíziók alkalmával is tagja maradt a Magyar Dolgozók Pártjának.⁵¹ 1956-ban aláírta a Tiszti Nyilatkozatot, belépett az MSZMP-be is, ahonnan azonban 1957-ben „revizionista nézetei” miatt kizárták. Hogy ez így maradt-e, nem tudni, mindenesetre 1964 és 1967 között Szolnokon elvégezte még a Marxista–Leninista Esti Egyetem általános szakát.⁵²

A státuszörzés második lehetősége a tanulás volt: a kor viszonyainak megfelelő civil pályára történő konverzióhoz szükséges képzettség megszerzése. A háború és a fogság után, az új körülményekkel megismerkedve, az azonnal vagy 1948-ban reaktiválódott bajtársak sorával szembesülve sok százados számára világgossá vált: katonaként a státuszörzés lehetetlen feladatot jelent. Kiútként kínálkozott viszont az alternatív szakmai képzés vagy a polgári pályát célzó továbbtanulás. Még épp harmincas életévükön innen érzékelhették, hogy az oktatás kapui (átmenetileg számukra, félig-meddig megbélyegzettek számára is) szélesre tárultak, sőt különféle rendkívüli képzési formák sokasága áll rendelkezésre. Ez utóbbiak révén viszonylag gyorsan szerezhettek formális belépőt a polgári életbe. E téren a századosok aktivitása meglehetősen magasnak tűnik (hozzátéve, hogy sokan eleve rendelkeztek civilé konvertálható tudással: elsősorban a műszakiak és a híradósok, de a páncélos csapatoknál szolgáltak is, gépkocsivezetői jogosítványa pedig mindenkinek volt⁵³). A vizsgált mintegy száz személyből 37-en

51 Önéletrajza szerint 1948. december 15-én kizárták, de megfellebbezte, és visszavették. HIL KI 259/2231. sz. Tiszti okmánygyűjtő.

52 1962-ben az ország területén élő „volt horthysta katonatisztek” belügyi kataszterébe mindazonáltal Arató is (akkor már, 1954 óta, alezredes) bekerült, ezzel a „foglalkozási adattal” és „Kecskemét, MN Repülőtér” lakhellyel, alighanem egyedüliként...

53 Akadtak különlegesebb példák is a katonai pályafutás során szerzett tudás polgári hasznosítására. Kiss Zoltán gyalogsági százados még 1945 előtt testnevelő tanári és vívőedzői szakképesítést szerzett. Szovjet fogságból való hazatérése után rövid ideig könyvelőként dolgozott, azután 1948-tól vasbetonszerelő lett. Emellett azonban labdarúgó- és ökölvívőedző is volt, megyei szintű csapatoknál tevékenykedett Pécsen és környékén – töb-

bek között ezért (az ifjúságra gyakorolt potenciális rossz hatása miatt) egészen 1974-ig figyelte az állambiztonság. HIL KI 49221. sz. Tiszti okmánygyűjtő, ÁBTL 3.1.5. O-15375. Kiss Zoltán F (figyelő)-dossziéja.

- 54 A polgári képzettségre vonatkozó adatok nagy része a HIL KI Tiszti okmánygyűjtőiből származik – a tartalékos tiszti nyilvántartások számos kérdést tartalmaztak a polgári képzettségre vonatkozóan.
- 55 A politikai pártok 1945 körüli taglétszámára lásd Romsics (1999) 276.
- 56 A párttagságra vonatkozó adatokat a HIL KI Tiszti okmánygyűjtők tartalmazták – a tartalékos tiszti adatlapokon több erre vonatkozó kérdés is szerepelt.

szereztek valamilyen középfokú szakképesítést, tanultak valamilyen szakmát – ezek skálája a méhészettől a földmérésig, a gyógynövény-értékesítéstől a gyorstalpaló könyvelésig terjedt. 21-en egyetemi vagy főiskolai tanulmányokba kezdtek, és két kivétellel be is fejezték (leggyakrabban műszaki „vonalon”).⁵⁴ Ugyanakkor az eddigiek fényében felmerülhet a kérdés: a többi ugyan mire várt? Valószínűleg arra, hogy a rendszer kimúljon, és újra katona lehessen... A munkakörökre vonatkozó adatok elemzése azt mutatja, hogy a polgári tudás- és szakképzettség-konverzió általában sikeres státuszörző stratégiának bizonyult. A felsőfokú képzettséget szerzők hosszabb vagy rövidebb idő

után zökkenőmentesen foglalták el helyüket a szovjet típusú rendszer középosztályában. Nem végeztek fizikai munkát, önálló, kreatív tevékenységhez jutottak, beosztottjaik voltak – és valamelyest jobban is kerestek.

A státuszörzés – illetve visszaszerzés – harmadik lehetőségét a politikai integráció vagy azonosulás kínálta. Ismeretes, hogy a magyar társadalom az 1945–48-as években igen magas politikai aktivitást mutatott.⁵⁵ Ezt – látszólag – a századosok adatai is igazolják. 1945 előtt a tiszteknek – elvileg, a szabályzatok szerint – tilos volt politizálni, így pártokba sem léphettek be. 1945 után ez megváltozott: 1948-ig a mintegy száz vizsgált személy harmada lépett be valamelyik politikai pártba. A politikai választás megoszlását mutatja a következő táblázat.

2. táblázat. *Párttagság, 1948*⁵⁶

Párt	Tag, fő
MKP	18
SZDP	16
MDP	5
FKgP	2
NPP	2
Összesen	43

Valójában a párttagok száma tízzel kevesebb: jó néhányan ugyanis az SZDP-ből még az egyesülés előtt átléptek az MKP-ba – ugyanakkor öten már 1948-ban az MDP-be kérték felvételüket. Sokan viszont 1948-ig nem is tértek haza a szovjet fogságból – vagyis, amíg többpártrendszer volt, majd' minden második százados belépett valamilyen pártba. Az arányokat illetően figyelemre méltó a kisgazda- és parasztpárti tagok maroknyi csoportja. A póré alkalmazkodáson túl – 1948-ig eszerint jól feltérképezhető volt, hogy mely pártoknak nincs jövője, és melyeknek van – más magyarázat is adódik. 1945 előtt nem lehetett politizálni, de ellenzékinek lenni végképp nem. Hogy a hatalom a koalíción belül *(leg)inkább* kinek a kezében van, ugyancsak világos volt.

A „kimeneti” adatok azonban rámutatnak, hogy a századosok számára a politikai integráció sem biztosított széles körben elérhető státuszörzési lehetőséget. Az elsőként 1948 végén, majd 1949-ben több hullámban végrehajtott tagrevíziók során 23 századosot zártak ki az MDP-ből, minden esetben arra hivatkozva, hogy az illető „volt horthysta tiszt”, volt „ludovikás”, amihez többnyire hozzátették az „osztályidegen” és/vagy „osztályidegen származású” minősítést is. 1950 után mindössze heten maradtak párttagok – amit persze úgy is érthetünk, hogy heten *mindennek ellenére* párttagok maradhattak, illetve párttagok *akartak maradni*, többnyire egyébként a legtovább szolgáló katonatisztek. Az MSZMP-nek 1956 után mindössze hárman voltak tagjai.

Talán nem tévedek nagyot, ha azt mondom: a párt(ok)ba való belépés számos esetben kifejezetten a státusz visszaszerzésének, megtartásának eszköze lehetett; de még inkább álcázás, vélt vagy valós védelem, búvóhely az új helyzetben. Ha így volt, nem lehetett tartós. 1956 után viszont a jelek szerint erre már nemigen volt szükség. Összességében: az átmeneti időszakra jellemző három lehetőségéből kettő, az eredeti professzióba való reintegráció és a demonstratív politikai azonosulás legfeljebb átmeneti eredményeket hozott; tömegesen és alapvetően egyik sem volt sikeres. A polgári képzettség segítségével való konverzióról viszont korán kiderült: ez lehet a századosok számára a jövő (egyik) útja.

6. Mert jövő azért a századosok számára is kínálkozott az új rendszerben. Az út, amelyen 1945 előtt jártak, lezárult, *az* a középosztályi státusz elveszett. A korai szovjet típusú rendszer lefelé nivellálódó társadalmában ez sokak számára közös élettapasztalat volt. A századosok státuszvesztéséről és esetleges reintegrációjáról szól a következő két adatsor. A kérdőíveken természetesen több száz foglalkozási megjelölés szerepelt – ezeket megpróbáltam egységesíteni, amennyire lehetett.

3. táblázat. *Munkakör; 1950, 1960*⁵⁷

Betöltött munkakör	1950, fő	1960, fő
Segéd munkás	17	4
Fizikai munkás (szak- és betanított)	17	12
Alsófokú adminisztratív munkakörben	27	22
Középfokú adminisztratív munkakörben	5	15
Értelmiségi-szellemi munkakörben	4	17
Vezetői állásban	–	1
Katonatiszt	12	1
Önálló mezőgazda	2	1
Önálló kisiparos	1	1
Összesen	85	74 ⁵⁸

Az adatok sem időben, sem finomságban nem elegendőek a következtetések levonásához. Egybevágunk ugyanakkor más, hasonló kutatások számszerű eredményeivel. Mányoki István az 1941. augusztus 20-án avatott évfolyam 50. avatási évfordulójára állított össze emlékkönyvet. Az egykor csaknem kétszáz főt számláló évfolyamból 73-an küldtek önéletrajzot. Ebből kiderült, hogy fizikai munkát végzett 35 fő, „technikumot végzett, technikusként dolgozott” 14, főiskolai diplomát szerzett, üzemmérnök lett 10, műszaki egyetemet végzett mérnök 12, főtisztviselő 26 lett.⁵⁹ Pihurik Judit az 1962-es belügyi felmérésből vett 255 fő s tiszti (ebből 213 hivatásos) minta foglalkozási adatait ele-

mezte. Úgy találta, hogy fizikai munkát csak a minta 36,7 százaléka végzett, míg „végzettségének megfelelő” – vagyis diplomához kötött – munkát 36 százaléka. Ha ehhez hozzáadjuk az általa adminisztratív beosztásúnak nevezettek 4,7, valamint az „alkalmazottak” 3,5 százalékát, akkor 44,2 százalékra ugrik a szocialista rendszer középosztályának részesedése.⁶⁰

A századosok adatai is utalnak néhány tendenciára. Az integráció már 1950-ben, vagyis a háborút és a fogságot követő nagy útkeresés időszakában sem mondható teljesen si-

57 A munkakörre vonatkozó adatok forrása: a HIL KI Tiszti okmánygyűjtők és az ÁBTL Operatív nyilvántartó kartonok adatai, továbbá ÁBTL A-338. Volt horthysta tisztek nyilvántartása.

58 A vizsgált személyek számának csökkenése az 1956-os emigrációból adódik, lásd alább.

59 Mányoki István: Ludovikás sorsok a második világháború után. In Rada (1998–2001) 734–740.

60 Pihurik (2013) 470–471. A képzettségének megfelelő munkát végző kategóriában 13 fő vezető beosztását is kimutattott.

kertelennek. A süllyedés nagyon sokakat és nagyon súlyosan érintett. A századosok csaknem fele fizikai munkával kereste a kenyerét. Ráadásul 1955–56-ig gyakran kényszerültek munkahelyet változtatni; az elbocsátásokra gyakran politikai, származási okokból került sor. A fluktuációt azonban maga az útkeresés is magyarázta: a jobban fizető, könnyebb, magasabb presztízsű, kényelmesebb munkakör utáni vágy. Ez a jelenség az ötvenes évek közepétől az évtized végéig megszűnt. A legtöbb százados ezután akár húsz–huszonöt évet töltött ekkor szerzett munkahelyén, sokan onnan mentek nyugdíjba. Az egykori tisztfeleségek sorra munkába álltak – és ugyanazokat a hátrányokat szenvedték el, mint a férjük: rajtuk is ott volt a „volt horthysta” bélyeg. Mint ilyenek, nőként még védtelenebbek és kiszolgáltatottabbak voltak – kivált munkakörnyezetben, mint „naccságos asszonyok”. Helyzetük talán még kétségbeejtőbbnek tűnt: a munkába állás kényszere nem jelentette a középosztályi női és családfenntartói szerep eltűnését és átértelmezését. Sokan próbáltak otthon maradni, mert a segédmunkás férjek így is mindent megtettek, hogy fenntartsák a korábbi életmód elemeit. Feleségeik rendezhették be az elvesztett otthonok helyett adódó lakhelyeket, ők adogatták el az egykori élet kellékeit, használati és dísz tárgyait az ócskapiacra.⁶¹

A fenti táblázatba foglalt foglalkozási adatok arra utalnak, hogy az ötvenes évek legelején, közvetlenül a nagy megrázkódtatások után a századosok számára a státuszörzés két lehetősége kínálkozott. Az egyik – megkapaszkodni a hadseregben – már tűnőben; a másik: elkerülni a lesüllyedést a nem fizikai munkák alsó peremén. Igaz, hogy minden második százados fizikai munkás lett – de csaknem ugyanennyien „megkapaszkodtak”, ha csak ezen a peremen is. Egy évtizeddel később, a hatvanas évek elején már mutatkoznak a lassú státusz-visszaszerzés jelenségei. A fizikai munkát végzők száma a minta negyede alá csökkent. A katonai pálya bezárult, de amennyiben a szovjet típusú rendszerben középosztályról lehet

⁶¹ *Mint anyám is. Apám úgynevezett társasági egyenruhájának megmaradt darabjait az akkor még valóban a budapest-ferencvárosi periferián lévő Ecséri úti ócskapiacra értékesítette. A nadrágokért különösen jó árat kaptam – mondogatta utóbb kicsit szomorú büszkeséggel. Apám 1946-tól anyám egyik öccsének vállalkozásában dolgozott; földméréssel foglalkoztak, a földreform utáni kataszteri felmérés bőséges munkalehetőséget adott, egészen 1949-ig. 1950. január 1-jétől az albertfalvai Szellőző Művek segédmunkása lett. Később ugyanott raktáros, 1956-ban már raktárvezető, hat beosztottal. Amikor sokkal később megkérdeztem anyámat, mégis hogyan lett „vezető”, így válaszolt: Rájöttek, hogy tud számolni. – Anyám alkalmi munkákból élt, németet tanított magántanítványoknak, és egy hímező bázisipari szövetkezet bedolgozójaként keresett. Emellett – illegálisan – hittant is oktatott.*

beszélni, a századosok legnagyobb része – már, mégis – ott foglalt helyet: közepfokú adminisztratív munkakörökben, beosztott értelmiségiként. Hogy ez milyen kereseti, vagyoni viszonyokkal párosult, s hogyan alakultak a századosok számára valaha fontos és manifeszt rang- és presztízviszonyok,⁶² arról ezek a számok természetesen semmit sem mondanak. Ahogyan a megkapaszkodás és a státus-visszaszerzés emberi áráról sem.

62 A rezsim hivatalos diskurzusaiban a megbélyegzés és a diszkrimináció fennmaradt a hatvanas évek elejéig. Az informális világa azonban másként működött. Az 1955–57 között különféle okokból készített jellemzések nagyrészt két klisében írják le a századosok helyzetét munkahelyeiken. Az egyik a teljes bezárkózottság és hallgatás, a másik – a kurzusszövegek szerint *ennek ellenére* – az őket övező tisztelet és megbecsülés. A beilleszkedést egyfelől elégtétellel, másrészt ingerülten veszik tudomásul. Az állambiztonsági iratokban fellelhető jelentések természetesen a politikai szembenállásról tartalmaznak adalékokat. (HIL KI Tiszti okmánygyűjtők.) Az itt fekvő jellemzések 1954–55-ben a tartalékos tiszti besoroláshoz, 1957–58-ban a rendfokozati felülvizsgálathoz készültek. Az ÁBTL anyagaiból eddig mintegy félszáz százados releváns anyagait dolgoztam fel.)

63 HIL KI 26566. sz. Tiszti okmánygyűjtő; ÁBTL 3.1.9. V-32.000/1. Katonai vonalon elkövetett bűncselekmények. (Gömbös Ernőről még számos dosszié található az ÁBTL-ben, ezek nagyobb része emigráns tevékenységével foglalkozik.) A népbíraskodásról legújabbán lásd Barna–Pető (2012).

7. A státusvesztés eleve konfrontációt jelentett a kiépülő új rendszerrel a századosok szinte mindegyike számára. A rendszer intézményeivel és az általuk reprezentált értékekkel való nyílt összecsapás, konfliktus helyzetébe ehhez képest sokkal kevesebben kerültek. A huszonéves századosok – gondolhatnánk – már életkoruk, rendfokozatuk és beosztásaik miatt sem játszhattak jelentős szerepet olyan cselekményekben, amelyeket utóbb háborús vagy népellenes bűnöknek minősítettek. 1945 után közülük *hatot* ítélték el ilyen vádak alapján. A legnevesebb Gömbös Ernő tüzér százados, Gömbös Gyula miniszterelnök fia, Szálasi szárnysegédje volt. Gömbös százados szerepelt a háborús bűnösök első névjegyzékeiben. Valószínűleg nem a nyilas rezsimben vállalt (egyébként nem túl jelentős) szerepe miatt, hanem mert nevével a háború folytatása mellett befolyásolta a tisztikart. Már 1945 nyarán hazakerült, a népbíróság 1946. április 16-án jogerősen 10 évi börtönre ítélte. Öt hónappal később megszökött a szegedi Csillagbörtönből, sőt sikerült Nyugatra menekülnie. Hátralévő éveit emigrációban élte le.⁶³ Korompay Gusztáv főhajónagy, az 1942 januárjában Újvi-

déken, a Duna strandján működött kivégzőosztag parancsnoka nem tért vissza a hadifogságból, a magyar hatóságok pedig nem tettek lépéseket kiadatásáért. Az állambiztonság csak a hatvanas évek közepén vizsgálta az ügyét, tartózkodási helyét is ismerték, de akkor sem kérték ki.⁶⁴ Két századost szovjet bíróság ítélte el. Mikófalvy István páncélos százados 1944 novemberétől a Vezérkari Főnökség 2. osztályán szolgált. 1945. március 7-én a szovjet kémelhárítás, a SZMERS letartóztatta; június 3-án a Vörös Hadsereg 27. Hadseregének Hadbírósa kémkedés és szabotázs vádjával halálra és vagyonek kobzásra ítélte, az ítéletet pedig július közepén végrehajtották. Csikós József gyalogsági századost – négyévi hadifogság után – 1949 decemberében a kijevi hadbírósa 25 év kényszermunkára ítélte. A vád szerint a 13. hegyivadász zászlóalj századparancsnokaként 70 (más dokumentumok szerint 80) szovjet állampolgár agyonlövéséért volt felelős. Csikóst 1955 novemberében visszaszállították Magyarországra – kihallgatása során azt mondta, hogy az ellene emelt vád egy hadifogolytársa utóbb vissza is vont vallomását alapult. 1956 júniusában helyezték szabadlábra. 1969-ben, nem sokkal 1972-ben bekövetkezett halála előtt a szovjet bíróság rehabilitálta.⁶⁵ A legsúlyosabb büntetést Szécsy László százados kapta. Szécsy a 19. gyalogezred egyik századparancsnokaként 1943-ban megszállói feladatokat látott el. Rövid amerikai hadifogságot követően tért haza, apja és anyja falusi tanítók voltak, a százados az ő juttatott földjeiken és szőlőjükben gazdálkodott Békés megyében. 1949–50-ben több volt katonája is feljelentette kegyetlen bánásmód miatt, de más katonái vallomása alapján a bíróság felmentette. A dokumentumokban már ekkor felbukkant partizánok elleni tevékenysége, de ezt igazán csak tíz évvel a háború után, 1955-ben kezdték vizsgálni. Az alapot ismét feljelentések szolgáltatták, végül a gyulai megyei bíróság több ember kivégzéséért, nemi erőszakért bűnösnek mondta ki, és életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélte. Tagadásával, illetve részbeni beismerésével szemben az ítélet a tanúvallomások alapján bizonyítottnak tekintette a cselekményeket. Szécsy 1970-ben, 15 év után szabadult.⁶⁶ Botta Tibor századost ugyancsak

64 HIL KI 55419. sz. Tiszti okmánygyűjtő; ÁBTL A-1116. sz. dossz.

65 HIL KI 12759. sz. Tiszti okmánygyűjtő; ÁBTL 3.1.9. V-143320/1-a. sz. dossz. Szovjetunióból hazatért hadifoglyok ítéletei; V-145386/3. Szovjetunióból hazatért elítélt hadifoglyok; V-149302/4. Szovjetunióban elítélt hadifoglyok; V-143319. dossz. SZU-ból hazatért hadifoglyok ítéletei 1. köt. 151–153.; rehabilitációjáról lásd ÁBTL 3.1.5. O-9698/1. dossz. A fogolytárs vallomásán alapuló „dvadcatyij-pjatyj” esetét mondja el Csalog Zsolt klasszikus oral history novellája, az *M. Lajos, 42 éves*. Csalog (1982).

66 HIL KI 78360. sz. Tiszti okmánygyűjtő;

- ÁBTL 3.1.9. V-6220., V-129.238. Szécsy (a dosszién: Szécsi) László vizsgálati dossziéi.
- 67 HIL KI Botta Tibor Tiszti okmánygyűjtője; ÁBTL 3.1.9. V-24204.
- 68 HIL KI 41700. sz. Tiszti okmánygyűjtő.
- 69 HIL KI 11528. sz. Tiszti okmánygyűjtő; ÁBTL 3.1.9. V-89292. sz. dossz.
- 70 *Apámékat, noba apja „borthysta ezredes” volt, nem telepítették ki, talán mert nem volt főbérletük, anyai nagyapám házában éltek – akkor épp négyen egy szobában. Már említett barátja, az ugyancsak ezredes apával „rendelkező” Ráskay László özvegy édesanyját viszont, aki kisebbik fiával, Ráskay Pál volt főhadnaggyal a Rákóczi úton lakott báromszobás polgári lakásban, igen. Apám 1937 óta özvegy édesanyja – a kitelepítés bérétől megriadva – anyjával együtt gyorsan elbagyta budapesti, Márvány utcai főbérleti lakását, és Tabiba költözött egy ismerős nyaralójába. A lakást azon nyomban ki is utalták valakinek...*
- 71 HIL KI 14945. sz. Tiszti okmánygyűjtő.

csak megvádolták háborús bűntettekkel, de a szegedi bíróság 1950-ben felmentette.⁶⁹

A háborús bűntettek miatt indított eljárások még a demokrácia reményéhez kapcsolhatók – ezt a kötelezettséget az antifasiszta koalíció elhatározása róttá a vesztes államokra, közös értékek alapján. A további politikai indíttatású megtorló intézkedések viszont magából a szovjet típusú rendszer logikájából következtek. 1951-ben hat századost családotul kitelepítettek Budapestről, nyilvánvalóan származási okokból.⁷⁰ Az 1948 nyarán reaktivált Sille Sándor századost, a honvéd vezérkar alosztályvezetőjét 1951 novemberében internálták.⁷¹ A rendszerrel való nyílt, egyidejű konfrontációért megint csak *hatan* kerültek börtönbe. Ezek közül három ügy nagyon hasonlított egymáshoz. A vád minden esetben kémkedés volt, s a jelek szerint ez valamelyest legalább meg is felelt a valóságnak. Az esetek alapsémája szerint egy-egy nyugati fogságból

néhány katonája jelentette fel 1948-ban, miután hazatért a hadifogságból. A vád szerint a százados 1941 őszén és telén szovjet hadműveleti területen kegyetlenül bánt a legénységgel – ő tagadta a vádat, elismerve, hogy „keményen fogta” őket. 1948 áprilisában pár hétre internálták, majd rendőri felügyelet alá helyezték; végül 1949 májusában másfél évre ítélték népellenes bűntettért, amit a következő évben egy évre szállítottak le.⁶⁷ Az öt ítélet mellett a szovjet elhárítók fogságába került Széll Gusztáv műszaki százados is, aki a háború legvégén az 1. hadsereg-parancsnokság I/b. (kémelhárító) osztályán a nyilvántartást vezette, majd az osztályvezető helyetteseként szolgált. Az oroszok 1945. március 31-én fogták el Ausztriában, három hónap múlva átadták a magyar katpolnak, amely augusztus elején szabadon bocsátotta.⁶⁸ Az 1945-ben a Hunyadi SS páncélgránátos hadosztályban vállalt szolgálatért internált Czár István századost ugyan-

hazatérő volt katonatiszt kereste fel egykori, a szolgálatból és/vagy a fogolytáborból ismert bajtársait. Közölte velük, hogy üzenetet hozott Nyugatról, magyar emigráns tábornokoktól és/vagy nyugati titkosszolgálatoktól. Ezekben részben szervezkedésre szólítottak fel arra az esetre, ha a szovjet csapatok kivonulnának. Az új rendszer felkészülő kádereinek addig is információt kellett volna gyűjteniük a szovjet, illetve a magyar hadseregről. A hiányos iratokból is kiderül, hogy a napok, hetek alatt burjánzó szervezkedések résztvevői naiv álmodozók voltak. Szervezői pedig – az itt tárgyalt három esetből kettőben egészen bizonyosan – a magyar állambiztonság *agent provocateur*-jei. Elsőnek Skultéty László gyalogsági századost kereste fel 1947 őszén Kisbarnaki Farkas Ferenc állítólagos küldötte azzal, hogy országos hálózata győri részlegét szervezze meg. Skultéty egy volt tisztet (és általában egykori középosztálybelieket) tömörítő jellegzetes búvóhelyen, a győri evezős egyesületben kezdett szervezkedni. Romhányi Ferenc századost 1948 januárjában ugyancsak Farkas altábornagy állítólagos küldöttei találták meg a megbízással: szervezzen hírszerző, szabotázsra és az új helyzetre felkészülő csoportokat. Skultétyt – aki részben beismerte a szervezkedésben való részvételt – „csak” internálták. Amikor azután 1953-ban szabadult volna Recskről, hét évre ítelték, így csak 1954-ben tért haza.⁷² Romhányit viszont 1949-ben egyenesen a szovjeteknek adták át, ahol megkapta az akkoriban szokásos 25 évet. Ezzel távolról sem ő járt a legrosszabbul, mert 1955-ben visszaküldték Magyarországra, és hamarosan szabadlábba került. A szervezkedés vezetésével vádolt Varga Modeszto főhadnagyot viszont a magyar bíróság halálra ítélte, és kivégezték.⁷³ Kováts Andor százados 1948-ban került vissza a honvédségbe, a HM szabályszerkesztő osztályára. 1949 nyarán egy nagyszabású ÁVH-provokáció nyomán kereste fel egykori hadifogolytársa, Dóczi László volt főhadnagy, hogy beszeresse egy *vélt* nyugati kémhálózatba. Kováts ezt elutasította, sőt jelentést tett róla parancsnokának – ennek ellenére feljelentési kötelezettség elmulasztása miatt előbb három, majd egy év börtönre ítélték. Az ügyben ő úszta meg legolcsóbban – még úgy is, ha büntetése letöltése után három évre Kistarcsára internálták. Négy vádlotttársát is kivégezték, s a legtöbben igen súlyos börtönbüntetést kaptak.⁷⁴ Boda Sándor százados tiltott határátlépés kí-

72 HIL KI 74783. sz. Tiszti okmánygyűjtő; ÁBTL 3.1.9. V-77.000. Kő Miklós és társai, V-77.169. Wennes Boldizsár és társai, V-109.033. Skultéty László dossz.

73 HIL KI 1531. sz. Tiszti okmánygyűjtő; ÁBTL 3.1.9. V-32000/8. Katonai vonalon elkövetett bűntettek, V-149302/4. dossz. SZU-ban elítélt hadifoglyok.

74 HIL KI 50841. sz. Tiszti okmánygyűjtő; ÁBTL 3.1.9. V-146222. Dóczi László és társai, V-108191. Vojtsek Sándor dossz., V-107393. Kovács [sic!] Andor dossz.

A kémügyekre lásd Pihurik (2013); Okváth (2001).

75 HIL KI 57568. sz. Tiszti okmánygyűjtő.

76 *Egyikük apám volt, a Szellőző Művekben. 1989-ben előkerült egy karbatalmi elbáráító tiszti néhány irata, köztük egy jelentés az albertfalvai gyár munkástanácsáról, benne: „Micsinyei Vilmos volt borthysta tiszti, [...] november vége felé [már] óvatos, nem nyilvánít véleményt semmiben.”* (Az irat eredetije Mécs Imréné, másolata birtokomban – R. M. J.) *Az 1958-as rendfokozati felülvizsgálathoz készült munkabélyi jellemzés nem tartalmazta a munkástanácsi tagságot, csak ennyit: „Az ellenforradalom alatt általában bejárta az üzembe. Tartózkodó magatartású volt, nem tartozott az akkori hangoskodók közé. Nem politizál, véleményt nem nyilvánít. Pártelleneséget nem tapasztaltunk nála, de nem is állt ki a párt politikája mellett.”* HIL KI 3436. sz. Tiszti okmánygyűjtő.

77 HIL KI 26598. sz. Tiszti okmánygyűjtő; ÁBTL 2.5.7. Tököl 1008. Gömbös Zoltán internálási anyaga, 3.1.9. V-145811. Karajos István és társai vizsgálati dossziéja.

78 HIL KI 17365. sz. Tiszti okmánygyűjtő; ÁBTL 3.1.5. O-16616. Galamb István dossz.

sérletéért, Botta Tibor és Czár István izgatásért kapott rövidebb börtönbüntetést.

1956-ban csak heten vettek részt aktívan a forradalomban. A legjelentősebb szerepet Kubicza János repülő százados vállalta, aki Pécssett a „mecseki láthatatlanok” néven ismert fegyveres ellenálló csoport egyik parancsnokhelyettese lett; még időben Jugoszláviába menekült.⁷⁵ Négy egykori századost választottak be a munkástanácsba abban az üzemben, ahol dolgoztak.⁷⁶ Gömbös Zoltán tüzér százados (a miniszterelnök fiának csak névrokona) a móri nemzetőrség egyik vezetője lett – állását elvesztette, néhány hónapra internálták, majd egyévi börtönre ítélték.⁷⁷ Galamb István műszaki százados 1956-ban a Mórtól nem messze eső Gánton dolgozott a bauxitbánya topográfusaként. A bánya személyzetisét a csákvári nemzetőrök letartóztatták – másnap Galamb a munkástanács utasítására a nem létező gánti nemzetőrség parancsnokaként visszahozta a káderest, és szabadon engedte. Ezért azonban nem kitüntetést kapott, hanem névszerinti támadást a megyei újságban,

visszaminősítést anyagmozgató segédmunkássá, és értésére adták: örülhet, hogy ennyivel megúsza. Igazát később elismerték, de végül elhagyta Gántot, és a fővárosban kezdett új munkába – ahol az állambiztonság több mint tíz éven át figyelte.⁷⁸ A nagyon kevés, még 1956-ban is hivatásosként szolgáló katonatiszt közül egy nem írta alá a Tiszti Nyilatkozatot – őt tartalékállományba helyezték, de egyetemi oktató munkáját (és tanszékvezetői beosztását) megtarthatta. Egy másikat 1956-os „erkölcsi-politikai magatartása miatt” szolgálatra alkalmatlannak minősítettek. 1950-ig három, a levert forradalmat követően tizenkét százados hagyta el az országot családjával együtt.

8. Noha az új rendszer tényleges katonaként nem tartott igényt a századosokra, tartalékosként számolt velük. Igaz, csak végső esetre, de elismerve rendfokozatukat. Többségüket 1950–51-ben *tartalékos századosi* rendfokozatban a különféle kiegészítő parancsnokságokhoz osztották be. Így, noha társadalmi presztízsiük nem is hasonlíthatott arra, amilyen 1945 előtt volt, katonai identitásuk legalább egy morzsáját fenntarthatták a maguk számára. A forradalmat követően azonban újra felülvizsgálat alá kerültek (valamennyi tartalékos tiszttel együtt). 71 századossal szembeni eljárásról vannak adatok. Mindössze 12-ejük tartalékos tiszti rangját hagyták meg, 59-et honvéddé fokoztak le. A procedúrát nem verték nagydobra; szinte senkit sem hallgattak meg. Néhányan értesítést kaptak, a legtöbben csak évekkel később szereztek róla tudomást, például lejárt katonakönyvük cseréjekor. A lefokozás ellen többen fellebbeztek, s noha hivatalosan fellebbviteli instancia nem is volt, egy esetben a Honvédelmi Minisztérium hatálytalanította a döntést... Az aktus a századosok zömének a végső búcsút jelentette a hadseregtől.

A hatvanas, hetvenes évek az addigi eredmények megszilárdítását és a státus visszaszerzésének újabb kísérleteit hozták. E tanulmány folytatása erről szól majd – immár teljesen civil, hazai színhelyeken. Ahol az eredeti létszámuknak csak kevesebb mint fele volt jelen.

Szellőző Művek, 1960-as évek eleje – a raktárvezető és beosztottjai

HIVATKOZÁSOK

Bak (2012)

BAK JÁNOS: Tizenkét lipótvárosi berzsenyista családja. Emlékek, emlékezések. *Múlt és Jövő*, 2012. 1. 39–81.

Bara (2007)

BARA ZSUZSANNA: Az ismeretlen prozopográfia. *Neveléstörténet. A székesfehérvári Kodolányi János Főiskola folyóirata*, 1–2.

http://www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/?act=menu_tart&rovat_mod=arc_hiv&eid=35&rid=2&id=273 (Letöltés: 2014. május 12.)

Barna–Pető (2012)

BARNA ILDIKÓ–PETŐ ANDREA: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest, Gondolat.

Benkő (1994)

BENKŐ ZOLTÁN: Mikó Zoltán és a Görgey-zászlóalj. In M. Kiss Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 287–295.

Bondor (1995)

BONDOR VILMOS: *A Mikó-rejtély. Mikó Zoltán és Raoul Wallenberg kapcsolata a magyar ellenállásban (1944–1945)*. Budapest, Püski.

Csalog (1982)

CSALOG ZSOLT: *M. Lajos, 42 éves*. Budapest, ABC Szamizdat Kiadó.

Engel (2006)

ENGEL PÁL: Prozopográfia. In Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, Osiris. (A történettudomány kézikönyve, 1.), 33–34.

Gonda (1992)

GONDA ANDRÁS: *Gondolatok a tisztképzés történetéből. A magyar tisztképzés rövid története és rendszere a két világháború között*. Budapest, MH OKAK.

Gyáni (2011)

GYÁNI GÁBOR: Huszadik századi magyar társadalmak. In Kovács Kiss Gyöngy–Romsics Ignác (szerk.): *A mi 20. századunk*. Kolozsvár, Komp-Press, 51–101.

Gyáni–Kövér (1998)

GYÁNI GÁBOR–KÖVÉR GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris.

Gyarmati (1995)

GYARMATI GYÖRGY: Harc a közigazgatás birtoklásáért az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, 3. 497–570.

Gyarmati (2011)

GYARMATI GYÖRGY: *A Rákosi-korszak*. Budapest, Rubicon – ÁBTL.

Gyarmati (2012)

GYARMATI GYÖRGY: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon (1945–1956). In Gyarmati György–Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér-szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, ÁBTL – L'Harmattan, 93–130.

Hajdu (1989)

HAJDU TIBOR (szerk.): *A magyar katonatiszt (1848–1945)*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. (Társadalom- és művelődéstudományi tanulmányok, 5.)

Hajdu (1999)

HAJDU TIBOR: *Tisztikar és középosztály. 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet. (História könyvtár monográfiák, 10.)

Kis (1995)

KIS ANDRÁS: *A magyar honvédség újjászervezése (1945)*. Budapest, Zrínyi.

Kövér (2000)

KÖVÉR GYÖRGY: Biográfia és történetírás. *Aetas*, 2000. 3. 150–157. http://epa.oszk.hu/00800/00861/00015/2000_3-10.html (Letöltés: 2014. május 8.)

Kukorelly (2007)

KUKORELLY ENDRE: *TündérVölgy avagy az emberi szív rejtelméről*. Budapest, Magvető.

Lackó Mihály (1999)

LACKÓ MIHÁLY: Individuális és kollektív biográfia. *Századvég, Új folyam*, 12. 97–103.

Lám (1998)

LÁM BÉLA: *Emlékképek gyertyafényben. 12 év háborúban és békében 1943–1954*. Budapest, a szerző kiadása.

Levi (2000)

LEVI, GIOVANNI: Az életrajz használatáról. *Korall*, 2. Tél. 81–92. <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00002/pdf/glevi.pdf> (Letöltés: 2014. május 10.)

Márai (2013)

MÁRAI SÁNDOR: *Hallgatni akartam*. H. n. Helikon.

Okvách (1998)

OKVÁTH IMRE: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956.* Budapest, Aquila.

Okvách (2001)

OKVÁTH IMRE (szerk.): *Katonai perek 1945–1958.* Budapest, Történeti Hivatal.

Paksa (2013)

PAKSA RUDOLF: Protopográfia vagyis „kollektív biográfiai elemzés” (A Horthy-kori magyar nemzetiszocialista elit vizsgálata). In Ballabás Dániel (szerk.): *Módszertani tanulmányok. Konferenciák, műhelybeszélgetések VIII. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai.* Eger, Líceum, 7–19.

Pihurik (2013)

PIHURIK JUDIT: Katonadolog 1945–1962. A „horthysta katonatiszt”: bűnbak vagy ellenség? In Gyarmati György–Lengvári István–Pók Attila–Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Budapest, Kronosz, 456–472.

Rada (1998–2001)

RADA TIBOR: *A Magyar Királyi Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története (1830–1945).* 1–2. köt. Calgary–Budapest.

Rainer (2012a)

RAINER M. JÁNOS (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. 2012.* OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány.

Rainer (2012b)

RAINER M. JÁNOS: A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közéletések és hipotézisek. In Rainer (2012a) 11–46.

Romsics (1999)

ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris.

Sári (1996)

SÁRI KATALIN: *Mikó Zoltán emlékezete (1910–45).* Budapest, 1996, Püski.

Stone (1971)

STONE, LAWRENCE: Prosopography. *Daedalus (Journal of the American Academy of Arts & Sciences)*, 100. 46–79.

Szakály (1987)

SZAKÁLY SÁNDOR: *A magyar katonai elit.* Budapest, Magvető.

Szakály (2002)

SZAKÁLY SÁNDOR: *Honvédség és tisztikar 1919–1947.* Budapest, Ister.

Szakály (2003)

SZAKÁLY SÁNDOR: *Kik voltak, honnan jöttek? Katonákról, történelemről, önmagunkról.* 1. köt. Budapest, Ister.

Tomka (2009)

TOMKA BÉLA: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Budapest, Osiris.

Ungváry (2004)

UNGVÁRY KRISZTIÁN: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, Osiris.

Ungváry (2013)

UNGVÁRY KRISZTIÁN: Társadalmi ellenállás a Kádár-korszakban és az állambiztonság jobboldali célpontjai. In uő (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989.* Budapest, Jaffa, 13–80.

Valuch (2001)

VALUCH TIBOR: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris.

Varga L. (2008)

VARGA LÁSZLÓ: A nyilvántartás története és rendszere. In Kenedi János et al. (összeáll.): *A Szakértői [Kenedi-] Bizottság jelentése 2007–2008.* Budapest, 2008.

<http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf> 58–121, 58–121., 397–422. (Letöltés: 2014. május 12.)

Varga É. M. (2010)

VARGA ÉVA MÁRIA: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében.* Budapest, Russica Pannonicana.

Weis (1930)

WEIS ISTVÁN: *A mai magyar társadalom.* Budapest, Magyar Szemle Társaság.

Weis (1942)

WEIS ISTVÁN: *Hazánk társadalomrajza.* Budapest, Országos Közoktatásügyi Tanács.

Závodi (2012)

ZÁVODI SZILVIA: *Életmód, életkörülmények és mentalitás a magyar katonatiszt-családoknál a 20. század első felében.* Budapest, Doktori (PhD) disszertáció.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

A NYILAS HATALMI ELIT SORSA 1945 UTÁN

A nyilas politikai elit kutatására már a harmincas évekből is van példa, igaz, ekkor még csak a politikai rendőrség vizsgálódott.¹ Bár a szélsőjobb ideológiákkal már a rendszerváltás előtt is számos kötet és tanulmány foglalkozott, ezek közül egyik sem tett kísérletet a személyi háttér bemutatására. Az utóbbi évtizedekben szerencsére több szerző is megkísérelte feltárni egyes szélsőjobboldali politikai szereplők életútját,² illetve a jobboldali mozgalmak történetét.³

Ez a tanulmány azoknak az életútját dolgozza fel, akik az 1935-ös, illetve az 1939-es országgyűlési választáson valamilyen szélsőjobboldali párt jelöltjeként indultak, függetlenül attól, végül megválasztották-e őket vagy sem. A vizsgálat az 1935-ös választás valamennyi szélsőjobb jelöltjére kiterjed, az 1939-es választásnál viszont – azokban a kerületekben, ahol több szélsőjobboldali jelölt is volt – csak a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom szí-

neiben indulókat veszi figyelembe. A vizsgált személyek száma így összesen 229.⁴

A kutatás nem előzmények nélküli. Paksa Rudolf részletesen, a prozopográfia módszerét kimerítően alkalmazva⁵ vizsgálta az 1939-ben megválasztott képviselők csoportját.⁶ Vizsgálati szempontjai azonban csak az 1939 előtti kérdésekre terjedtek ki, és adatbázisát szinte kizárólag az *Országgyűlési Almanach* adatai alkották. Összeállítása azért készült, hogy képet kapjunk a képvis-

1 Lásd Kovács (2009).

2 Paksa (2013); Csizmadia (2001); Máthé (2005); Fodor (2004); Gyurgyák (2012); Ungváry (2003); Ungváry (2004).

3 Paksa (2013a); Paksy (2009); Udvarvölgyi (2004).

4 A vizsgálat bázisát Hubai (2001) műve képezte, amely név szerint felsorolta az összes választókerületben, illetve listán induló jelöltet.

5 Paksa (2013b).

6 Paksa (2013a) 174–230.

lők „politikai háttéréről”.⁷ Munkám ettől eltérő forrásbázist használ és más vizsgálati módszereket alkalmaz, mivel a levéltári anyagok egyrészt jóval bővebb életrajzok megírását teszik lehetővé, másrészt pedig elsősorban arra tudnak adatokkal szolgálni, amit Paksa nem vizsgált, nevezetesen az 1939 utáni politikai tevékenység minőségére és az 1944 utáni sorsra, azaz az érintettek politikusi pályájára.

Komoly gondot okozott, hogy a nyilas képviselőjelöltekről nem létezik életrajzi összeállítás. A mandátumot szerzett képviselőknek is csak egy része található meg az *Országgyűlési Almanach*ban (a mandátumvesztések miatt, illetve más okból többen kimaradtak). Mivel a nyilasok sajtóját éppen a választások előtt tiltották be,⁸ választási propagandára nem volt módjuk, és néhány kivételtől eltekintve a jelöltekről sem jelenhettek meg bemutatkozó írások.⁹ Ebből adódóan zömüknél már a születési adatok megállapítása is kutatómunkát igényelt.

A FORRÁSOK

A kutatás alapvetően két forrásbázisra épül. Az egyik Budapest Főváros Levéltára (BFL), ahol átnéztem az összes bírósági, ügyészségi és igazolási anyagot. Bár a BFL anyagai hiányosak, a népbírósági perek hiánytalanul megtalálhatók. Ez azt jelenti, hogy aki ellen népbírósági eljárás indult és ítéletét a Budapesti Népbíróság, illetve a Népbíróságok Országos Tanácsa hozta, annak anyagai itt megvannak.

A másik forrásbázis az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), ennek anyagai azonban meglehetősen szelektívek. Tekintettel a vizsgált személyek életkorára, illetve halálozási adataira, könnyen lehetséges, hogy többek megfigyelési anyagát, operatív kartonjait kiselejtezték (az operatív kartonok közül az 1978 előtt meghaltakra vonatkozókat szinte biztosan). Sajnos sem az ÁBTL, sem a BFL iratai nem tartalmaznak teljes körű kimutatást arról, kik azok, akik ellen nem született bírói ítélet, de az internálást nem kerülték el – erre csak véletlenszerűen találtam adatokat.

A források zöme mindenképp a népbírósági eljárásokhoz kapcsolódik, hiszen sokszor ezek az iratok alapozták meg az államvédelem későbbi tevékenységét is. Felmerülhetnek tehát kritikai

⁷ A kifejezést azért kell idézőjelbe tennem, mert az *Országgyűlési Almanach* szövegei nem az objektivitás igényével készültek, hanem a képviselők önreprezentációjának részei voltak.

⁸ Lásd Szöllősi-Janze (1987); Ungváry (2012).

⁹ Nyitrai (2010).

megjegyzések, mivel a népbírósi eljárások jogi megítélése meglehetősen problematikus. Előfordultak megalapozatlan eljárások, az ítéletek sokszor aránytalanok voltak (esetenként túl enyhék, máskor túl szigorúak), s a vizsgálati szakaszban – erre később még utalok – rendszeres volt a letartóztatottak bántalmazása. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy a csoport ezekkel a forrásokkal is nagy biztonsággal vizsgálható. A tények feltárását segítette, hogy 1945 után elvileg nem volt akadálya a nyilas háborús bűnösök felelősségre vonásának, ha az érintettek korábban nem voltak kommunisták (ez a helyzet a vizsgált csoport 99 százaléka esetében nem állt fenn). A leggyakoribb típusú ávéhás visszaélés, amikor valakire valótlán tényeket bizonyítanak rá, a képviselőség, illetve képviselőjelöltség kérdésében kizárható, mivel ezek bizonyítása vagy cáfolása nem volt nehéz feladat. A politikai tevékenység minőségének megítélése természetesen más kérdés. A források azonban azt támasztják alá, hogy az érintetteknek volt módjuk védekezésre. Túlnyomó többségüknél sok rájuk nézve pozitív körülményt is említettek az eljárás során – más kérdés, hogy ezt milyen súllyal vették figyelembe. Mivel csupán négy személy esetében merült fel, hogy erőszakos cselekedeteket is végrehajtottak (és ezt tanúvallomások is megfelelően alátámasztották), elmondhatjuk, hogy a vizsgált halmazt illetően a népbírósi anyagok hozzávetőlegesen reális képet adnak az érintettek politikai tevékenységéről.

Az ÁBTL egyéb operatív, illetve vizsgálati forrásait csak annak megállapítására használtam, hogy az érintett személy 1945 után folytatott-e politikai tevékenységet, nem került-e bármilyen okból továbbra is az állambiztonság látókörébe. Amennyiben igen, akkor ennek minőségét később részletesen is elemezni fogom, hogy semmiképpen ne merülhessen fel a források félreértésének vagy téves interpretációjának gyanúja.

A kutatás a következő kérdéseket vizsgálja:

- mozgalmár = szélsőjobb szervezet tagja volt-e 1938 előtt
- mandátumvesztést szenvedett
- más pártba lépett át
- folytatott-e politikai tevékenységet 1940 után
- meghalt 1945 előtt
- meghalt a börtönben 1945 után
- nincsen semmi adat 1945 utáni sorsáról
- 1945 előtt bírósági eljárás alanya volt
- 1945 után halálra ítélték
- 1945 után 10 évnél súlyosabb börtönbüntetést kapott
- 1945 után 10 évnél enyhébb börtönbüntetést kapott

- 1945 után egy év alatti börtönbüntetést kapott vagy internálták
- 1945–56 között emigrált
- 1956 után emigrált
- mentett zsidókat
- nem ítélték el
- 1945 után új politikai tevékenységet folytatott
- 1956-ban politikai tevékenységet folytatott
- bírói, állambiztonsági stb. anyagában nincs semmi adat antiszemitizmusra
- 1944–45-ben antifasiszta tevékenységet folytatott
- 1944–45-ben emberek kivégzésében vagy kínzásában vett részt.

A VIZSGÁLANDÓK KÖRE

A vizsgált csoport reprezentatív mintának tekinthető arra nézve, kiből állt a nyilas politikai elit egy része (képviselők és képviselőjelöltek). A több mint kétszáz életút statisztikailag már jól értékelhető halmaz. A vizsgáltak körét azért sem kívántam megvonni a megválasztott képviselőknél, mert sokszor csak a véletlen döntötte el, hogy kit választanak meg és kit nem, a Nyilaskeresztes Pártnak (NYKP) ugyanis csak minimális választási előkészületekre volt módja.

Meg kell említenünk ugyanakkor, hogy a vizsgált halmaz bizonyos szempontok miatt nem tekinthető reprezentatívnak a nyilas politikai elit egészére. A jelölések során a választási megszorítások és a magas kaució miatt sokszor került sor szükségmegoldásokra, és a választások után ez az NYKP frakciója, illetve a párt formális hierarchiája között – ahogy erre több korabeli forrás is utal – folyamatosan feszültséget is okozott.¹⁰

Eredményeimet több kontrollcsoporton tesztelem. Ez azért is indokolt, mivel a vizsgált halmazban meglehetősen magas arányt képviselnek azok, akikről szinte semmilyen adat sem lelhető fel, és ez az adathiány első megközelítésben akár értelmezhetetlenné is tehetné a vizsgálat eredményeit.

Az első kontrollcsoportba tartozók nem voltak országgyűlési képviselők, illetve jelöltek, de 1. 1920–44 között szélsőjobboldali pártok vezetői voltak (összesen 50 ilyen pártot azonosítottam be), 2. az NYKP országos vezetésének tagjai voltak (főkerületvezető, megyevezető), kormánytagok voltak, szerepelnek a Szálasi-naplóban vagy a Sombor-Schweinitzer József által 1943-ban szerkesztett, szélsőjobboldali mozgalmakról készült összefoglalóban.¹¹ Ez

¹⁰ Lásd erre Karsai (1978) 28–30., 43–45., 82–85.; Szöllősi-Janze (1987).

¹¹ A Szálasi-naplóról lásd Karsai (1978), a Sombor-Schweinitzer összefoglalóról Kovács (2009).

utóbbiak létszáma 245 fő. A rájuk vonatkozó eredményeket külön tanulmányban teszem majd közzé. A második kontrollcsoport a Magyar Élet Pártjának (MÉP) az *Országgyűlési Almanach*ból kiválasztott első 23 képviselője – közülük azonban kihagytam azokat, aki kormányzati hivatalt viseltek (mivel ellenük biztosan folyt népbíróvási eljárás, illetve egyéb állambiztonsági tevékenység, és ez rontaná a pontos statisztikát), valamint kihagytam azokat is, akik 1939-ben 49 évnél idősebbek voltak (a nyilasok átlagéletkora 1939-ben csak 42 év volt – ha ezt a halmazt olyan halmazzal hasonlítanám össze, ahol az átlagéletkor lényegesen magasabb, az 1945 utáni adatok mennyisége jóval kisebb lenne).¹² Ennek ellenére a 23, a nyilasoknál még így is valamivel idősebb MÉP-képviselőből 18-ra adott ki adatot az ÁBTL. Többségük esetében rá-

12 Paksa (2013a) 174–202.

13 Tíz esetben több mint négyben (Bárczay János, Buttler Elemér, Csorba Antal, Csorba Sándor, Donáth György, dr. Forster György, Gacs János, dr. Gesztelyi-Nagy László, Horváth István, gr. Hunyadi Ferenc). Operatív kartont csak három esetben találtam, de ennek az is oka lehet, hogy a nyilasokhoz képest idősebb MÉP-képviselők ilyen jellegű adatait korábban selejtezték. Hozzá kell tennem, arányaiban még ez a három operatív karton is jóval több, mint amennyi a nyilasok esetében fellelhető volt.

adásul nemcsak egy dossziében volt adat.¹³ A harmadik kontrollcsoportot Rainer M. János 160 ludovikás tiszt életútját elemző *Századosok* című vizsgálata adhatja. Közülük gyakorlatilag mindenki, aki 1945 után életben volt, szerepel valamilyen állambiztonsági dossziében! Ebből az összehasonlításból is nyilvánvaló, hogy a nyilas képviselőjelöltek rendkívül alulreprezentáltak az állambiztonsági iratokban, sőt azt is kijelenthetjük, hogy az alulreprezentáltság még a nyilas képviselők esetében is igaz. Az alulreprezentáltság okát munkám utolsó fejezetében kísérel meg feltárni.

A VIZSGÁLT CSOPORT FŐBB JELLEMZŐI

Sorsuk 1945 előtt

Feltűnő, hogy a 229 fős létszámból (164 csak képviselőjelölt, 65 pedig képviselő) csak 57 olyan személyről tudunk, aki már az 1938 előtti időszakban is a szélsőjobboldalon politizált. Ez a szám azonban még csökken, ha figyelembe vesszük, hogy 38 fő indult ugyan az 1935-ös választáson, de politikai tevékenységükre ezután semmilyen adat nincs. Csupán öt olyan személy van, aki 1935-ben és 1939-ben is indult az országgyűlési választáson (Meskó Zoltán, Jandl Lajos, Pálffy Fidél, Eitner Sándor, Eitner Ákos, gróf Festetich Sándor –

közülük egyedül Festetichet nem választották meg 1939-ben). Elmondható tehát, hogy az 1935-ös és az 1939-es nyilasok halmaza között meglepően csekély az átfedés.

Az 1939-ben mandátumot nyertek közül heten (Wirth Károly, Nesz Ferenc, Vágó Pál, Hubay Kálmán, Sütő Gyula, Nyireő Andor, Kerekes Béla, Kovarcz Emil, Gruber Lajos) veszítették el már 1944 előtt mandátumukat, az 1935-ben mandátumot szerettek közül viszont senki sem (ez annyiból nem meglepő, hogy ekkor csak ketten szereztek mandátumot). A mandátumvesztések mellett figyelemre méltó, hogy 16 személyt (7 százalék) állítottak 1944 előtt bíróság elé – ez a két adat mutatja, hogy a Horthy-rendszer intenzíven próbálta visszaszorítani a szélsőjobb politikai erőket.

24 főről lehet tudni, hogy 1939 után az NYKP-ból más pártba lépett át, de a nyilas pártot elhagyók és más pártot választók száma ennél minden bizonyosan lényegesen nagyobb. Hat személyről azt tudhatjuk bizonyossággal, hogy 1940 után semmilyen módon nem politizált. 128 személy esetében nincs több adat annál, mint hogy 1935-ben, illetve 1939-ben indult a választáson (hatan meghaltak 1945 májusa előtt, értelemszerűen róluk sincs 1945 utáni adat). Ezek az adatok arra utalnak, hogy a szélsőjobb rendkívül heterogén összetételű volt. Az 1939-ben 229 fős csoportból 1944-re csak 53 személynél van rá adat, hogy valamilyen jobboldali vagy szélsőjobboldali szervezetben tevékenykedtek – ha viszont csak a képviselőjelölteket nézzük, az állapítható meg, hogy kevesebb mint 10 százalékuknál tapasztalható 1944-ben is értékelhető politikai aktivitás.

1944-ben tíz fő esetében volt megállapítható antifasiszta tevékenység, öt személyről pedig azt lehetett tudni, hogy 1939 előtt a baloldali munkásmozgalom¹⁴ tagja volt (Sütő Gyula, Zsámboki Pál, Kaposi József, Koltay József, Wirth Károly – mivel ők egy kivétellel mandátumot szerzett képviselők, jogosan feltételezhető, hogy a mandátumot nem szerettek között még számos hasonló egyén akad). Ezzel szemben ebből a meglehetősen nagy csoportból csupán négy személyről állapították meg, hogy 1944-ben erőszakos cselekményekben vett részt.

14 Ezen szakszervezeti, illetve SZDP-tag-ságot kell érteni, egyikük sem volt illegális kommunista. A nyilas mozgalomban az érintettek nem titkolták korábbi baloldali kötődésüket, sőt adott esetben szinte kérkedtek is vele. A nyilas párt mozgalmár tagjai között egészen prominens helyen szerepeltek korábbi illegális kommunisták. Kassai-Schallmayer Ferenc miniszter a szlovenszói kommunista ifjúsági mozgalom megalapítója volt, Párkányi István budapesti nyilas vezető és Péntek István ideológiai vezető pedig egyszerű kommunista párttagok voltak.

A vizsgált csoportnak csak töredékéről mondható el, hogy életútjuk konzekvens szélsőjobb eszmerendszert tükröz.

Sorsuk 1945 után

Mivel 128 fő 1939 utáni tevékenységéről semmit sem tudunk (ötven pedig 1945 előtt meghaltak), a továbbiakban csupán 96 személy életútja követhető nyomon.

A 65 mandátumot szerzett képviselő közül 16-ról semmilyen adat nincs arra vonatkozóan, mi történt velük 1945 után,¹⁵ holott ők mindenképp érdemi politikai tevékenységet fejtettek ki, ami a későbbiekben elvileg felelősségre vonással járhatott volna!

Még inkább elgondolkodtató, ha a teljes létszámra vetítve vizsgáljuk azok halmazát, akikről nincs adat: mintegy 60 százalékuk politikai aktivitásáról nem lehet tudni semmit (és ez részben már az 1939 utáni időszakra is vonatkozik)! Ez elképesztően magas arány, hiszen az állambiztonság megfigyelései több százezer emberre terjedtek ki. Természetesen lehetséges, hogy az említett 128 személy közül többeket internáltak, az is nyilvánvaló, hogy többen az emigrációt választhatták (bár alacsony szociális státusuk miatt ez nem lehetett annyira tömeges, ráadásul a nevüknek elvileg fel kellene bukkannia a nyilas emigráció sajtóanyagában). Az biztosra vehető, hogy bíróság nem ítélte el őket, pedig nagy valószínűséggel Magyarországon maradtak.

Ez a rendkívül nagy ismeretlen halmaz további elemzést igényel, annál is inkább, mert akár a ludovikás tisztek, akár a MÉP, illetve az FKgP képviselői esetében jóval alacsonyabb a hasonló esetek aránya, különösen akkor, ha csak azokat hasonlítjuk össze, akik ellen 1945 után nem folyt népbírósi eljárás. A ludovikás tisztek és az FKgP-képviselők – amennyiben Magyarországon maradtak – mintegy 90 százalékos valószínűséggel bekerültek az állambiztonság nyilvántartásaiba (és ezen belül sokszor valamilyen előzetes ellenőrzés,

15 Gosztonyi Sándor, Gruber Lajos, Halmay János, Koltay József, Nesz Ferenc, Palló Imre, Pándy András (Antal), Papp József, Rapcsányi László, Sütő Gyula, Szemere Béla, Széchenyi Lajos, Tanoss Dezső, Tauffer Gábor, Tóth János, Zeöld Imre Péter. Hozzá kell tennünk, az érintettek közül Halmay, Koltay, Palló, Pándy, Papp, Tauffer, Tóth, Zeöld meglehetősen súlytalan volt.

operatív nyomozás vagy jogi erejű eljárás is folyt ellenük). A nyilas képviselőjelölteknél ez az arány lényegesen alacsonyabb – nem haladja meg a 40 százalékot. Ha azonban nem számítjuk azokat, akik ellen népbírósi eljárás indult, és csak azokat vizsgálánk, akik úgymond valamikor nyilasok voltak, de ezért 1945-ben nem büntették meg őket, akkor ez az arány az 5 százalékot sem érné el!

Ezeket az adatokat természetesen bizonyos mértékig relativizálja, hogy az állambiztonság jelenleg nyilvántartása nem teljes. Az operatív kartonokból az 1979 előtt elhunytakra vonatkozókat feltehetően kiselejtezték. A nyilasokkal foglalkozó objektumdossziék, illetve más gyűjteményes összeállítások azonban 1956-tól hiánytalanul megmaradtak: ez három vaskos dossziét jelent, amelyekben központi jelleggel gyűjtöttek anyagot, és több ezer emberre található bennük kérdőjegy vagy más jellegű irat. A dossziék tartalma arra is utal, hogy ezen a „vonalon” komolyabb egyéni vizsgálódás nem zajlott. Csak 1956 után keletkeztek ilyen jellegű személyi anyagok, amelyekből fennmaradt 93 F-dosszié is, igaz, nyilas „vonalon” eredetileg legalább 184 darab létezett (ez a legmagasabb kiadott levéltári szám). Ide tartoznak még a „volt horthysta-fasiszta pártok és tömegszervezetek” cím alatt nyilvántartott dossziék is, amelyek egy része szintén nyilasokat takar, ezekből eredetileg legalább 524 létezett, és összesen 320 maradt fenn.¹⁶

Összevetve a ludovikás tisztekkel – akik ha hivatalos állományúak voltak, biztosan szerepelnek legalább egy állambiztonsági monográfiában –, feltűnő, hogy hasonló teljesség a nyilasok esetében nem állapítható meg: a velük kapcsolatos összeállítások meglehetősen esetlegesek.

Az említett 96 főből – akiről valamilyen adatot 1945 után egyáltalán találni lehetett – 18 személyről (20 százalék) teljes bizonyossággal tudható, hogy nem született ellenük ítélet, és nem is internálták őket (ettől függetlenül egy részük ellen indult eljárás).¹⁷

Külön kell megemlíteni azt az esetet, amikor valakit más ügyben felelőségre vontak ugyan, de elítélésében a nyilas múlt semmilyen szerepet sem játszott.¹⁸ Ez arra utal, hogy a bíróság számára a nyilas képviselőjelöltség nem volt igazán terhelő körülmény, ahogy ezt más eljárások is bizonyítják.

Akikkel szemben csak annyi volt felhozható, hogy 1939-ben képviselőjelöltek voltak, a népbíróság nem hozott ítéletet, mivel a vonatkozó jogszabály 9. §-a elévülést állapított meg azokra az esetekre, amelyek 1941. június 26. előtt történtek, és a folytatóság nem volt megállapítható. Ebbe a kategóriába esett mindenki, akire nem tudtak 1940 utáni politikai tevékenységet bi-

16 Lásd az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) keresőjének nyilvántartását.

17 Csomóss Miklós, Csoór Lajos, Dániel Sándor, Götze Péter, Jandl Lajos, szendrői Kovách Gyula, Kiss M. Pál, Konkoly Géza, Lill János, Nyireő Andor, Péter István, Rátz Kálmán, Salló János, Szkalla László, Temesvári István, Tímár András.

18 Biharváry Gusztávot azért, mert 1944. október 15. után jelentéktelen szerepet vállalt a nyilas rendszerben, a NOT nyolc hónapra ítélte.

zonyítani. Ez nem volt egyébként teljesen szükségszerű, mivel a Népbírószági Törvény (1945. évi VII. tc.) 17. §-a 1., illetve 4. pontja szerint „népellenes vétségben bűnös az [...], aki fasiszta, demokráciaellenes pártban fejtett ki kevésbé jelentős, de még vezető tevékenységet, [...] aki kényszerű szükség nélkül a népvagy demokráciaellenes hírverés szolgálatába szegődött” – ez egyébként legfeljebb egy év internálással, illetve egy év fogházzal volt büntethető. A népbírószágok gyakorlata egyáltalán nem volt egységes, hasonló jellegű ügyekben ugyanaz a népbírószág is hozott eltérő ítéleteket, nem beszélve arról, hogy az elsőfokú ítéleteket a Népbírószágok Országos Tanácsa az esetek igen jelentős részében enyhítette. Megállapítható az is, hogy bármennyire is szigorú ítéleteket lehetett hozni háborús és népellenes ügyekben általában, a jogszabály kevéssé vagy egyáltalán nem volt alkalmazható azokra, akik 1941 előtt voltak szélsőjobboldali politikusok, de ezt követően tevékenységük abbamaradt. Ma még nem tudjuk, hogy a jogalkotást döntően befolyásoló kommunista párt miért nem tartotta fontosnak e csoport büntethetőségét, az is lehet, hogy a jogszabály megalkotásánál egyszerűen nem gondoltak erre a szempontra.

Az egyes népbírószági ügyek is érdekes tanulságokkal szolgálnak. Négy személyről, akiket népbírószág elé állítottak, megállapítható volt: annak ellenére, hogy nyilasok, semmilyen antiszemita megnyilvánulásuk nem volt,¹⁹ kilenc esetben pedig tanúkkal is tudták bizonyítani a zsidómentő tevékenységet.²⁰ Tíz-en aktív antifasiszta ellenállók voltak.²¹

Ketten pusztultak el vizsgálati fogságban, 15 személyt kivégeztek (kivételesen a nyilas kormány prominenseit), hárman kaptak életfogytiglani, heten tíz év feletti, 22-en egy–tíz év közötti, négyen egy év alatti ítéletet. 17 személy elkerülhette a felelősségre vonást azzal, hogy emigrált (zömmel 1946-ig, de van, aki csak 1952-ben). Az 1956-os forradalom után még öten követték őket.

Az iratok jelentős részében van adat arra, hogy a letartóztatottakat kínozták, illetve kényszerrel vették rá vallomásokra, amelyeket azonban az érintettek a bíróság előtt rendre visszavontak.

Ha külön vizsgáljuk azok halmazát, akik csak képviselőjelöltek voltak (165 fő), akkor a következő képet kapjuk: összesen 52 személyre van egyáltalán valamilyen adatunk. Hárman kaptak halálos, hárman tíz év feletti és 12-en tíz év alatti, négyen egy év alatti börtön

19 Ábrahám János, Biharváry Gusztáv, Horváth Sándor, Jandl Lajos.

20 Bélydy Béla, Csoór Lajos, Dániel Sándor, Gömörly Károly, Keck Antal, Kóródy Tibor, Rátz Kálmán, Regéczi-Kiss Zoltán, Varsányi Gyula.

21 Csomóss Miklós, Jandl Lajos, Keck Antal, Kóródy Tibor, szendrői Kovács Gyula, Lill János, Lovas Kovács József, Rátz Kálmán, Regéczi-Kiss Zoltán, Tímár András

tönbüntetést. Közülük hárman voltak érintettek személy szerint gyilkosságokban,²² egy személy 1939 előtt illegális kommunista volt. Hárman mentettek üldözötteket, további négy fő pedig aktív antifasiszta volt.

112 főről nem tudunk semmit, ez a létszám 67 százaléka! Nagy részükről feltételezhető, hogy már 1940-ben sem folytattak politikai tevékenységet, de pozitív adat ilyen értelemben csak öt személyre van. Csupán 17 olyan személyt találunk, akiről a népbírószági eljárás után egyáltalán bármilyen adat fellelhető.²³

Egyetlen esetet találtam, amikor valaki csak az 1935-ös választáson indult, és ennek ellenére 1944 után adat keletkezett róla. Dr. Vutskits (Vucskits) György, aki 1918-ban szociáldemokrata volt, majd a mosonmagyaróvári gazdasági főiskola tanára lett, 1935-ben Meskó pártjának színeiben indult a Halászi választókerületben, és ott 24,6 százalékos eredményt ért el. A *Szabad Mosonvármegye* című hetilap 1945. október 7-i számában egy ismeretlen cikkíró megtámadta, de Vutskits már a következő számban válaszolhatott. Védekezéséből egyetlen jellemző mondatot érdemes kiemelni: „Én ekkor [azaz 1935-ben] a szocializmusnak új erők bevonásával való megerősödését kerestem.”²⁴

Ez a válasz igencsak figyelemreméltó, hiszen egyáltalán nem magától értetődő, hogy a sajtó minden további nélkül helyt ad egy volt nemzeti szocialista képviselő válaszában. Az is érdekes, hogy az érintettből hiányzott minden bűntudat. Bár a szocializmusra hivatkozott, arra nincs adat, hogy 1945-ben valamelyik munkáspártba „befurakodott” volna – ez azon túl, hogy nem karrierista emberrel állunk szemben, arra is bizonyíték lehet, hogy komolyan gondolta, amit a szocializmusról mondott. Sajnálatos módon Vutskitsről a cikkek megjelenése után minden adat hiányzik, csak feltételezem, hogy nem-sokára emigrált.

Sajnos nem tudjuk, hogy az eredetileg 229 főből 1956 után pontosan hányan éltek Magyarországon. Ez csak 17 személy esetében tudható bizonyossággal, ugyanis csak ennyi esetben maradt fenn operatív karton vagy valamilyen más adat (ügynökjelentés, rehabilitáció stb.). Sajnos azt sem tudjuk, hogy ez a 17 fő mekkora halmaz részét képezi, de becsléseket mégis végezhetünk. A 229 főből 1945-ig 7 meghalt (2 börtönben), 15 személyt kivégeztek, 36-an kaptak börtönbüntetést, 17-en emigráltak, és a büntetettek közül 1956-ban további 4 fő emigrált. Ennek alapján tehát csak 43 személyről tudjuk bizto-

22 Csollák Mihály, Esser Károly, Szajbert András.

23 Ebből egyről csak 1994-es adat van.

24 <http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI7.pdf>

san, hogy 1956-ban már nem volt Magyarországon. Kevésbé valószínű, hogy meghaladná a 10 főt azok száma, akik időközben meghaltak, és az sem valószínű, hogy a hiányzó létszám több mint 20 százaléka emigrált volna. Ennek megfelelően azt feltételezhetjük, hogy 1956-ban legalább 142 személy még Magyarországon élt. Közülük legfeljebb 17 volt az állambiztonság látókörében – ez kevesebb mint 15 százalék! Ebből a 17 személyből pedig csak egyről tudjuk, hogy rövidebb ideig „Mohácsi” fedőnéven beszervezték²⁵ – ez rendkívül alacsony arány, különösen, ha összehasonlítjuk az FKgP vagy a keresztény középosztály köreiből beszervezettek számával. Erre a jelenségre két magyarázat kínálkozik. Az egyik az, hogy a volt képviselőjelöltek egyszerűen nem mozogtak olyan társaságban, amely az állambiztonság számára releváns, azaz a rendszer szempontjából ellenséges volt. A másik, ezzel összefüggő magyarázat az lehet, hogy semmilyen módon nem tartották a kapcsolatot volt pártjuk tagjaival. Ami annál is valószínűbb, mivel az állambiztonság totális ellenőrzésre törekedett, és azokat a nyilasokat, akik volt eszmetársaikkal vagy csak a volt uralkodó osztály tagjaival összejártak, rendszeres hálózati ellenőrzés alatt tartotta.²⁶

25 Sajnos a személy az ÁBTL nyilvántartásaiban nem beazonosítható. Élek a gyanúperrel, hogy a fedőnév a mohácsi választókerület képviselőjét takarja, aki nem más, mint Keck Antal – de fontos megjegyezni, hogy érdemi ügynöki tevékenysége az iratokból nem rekonstruálható, könnyen lehet, hogy gyakorlatilag semmit sem csinált.

26 Példa erre „Kecskeméti” összesen 10 kötetes munkadosszié-sorozata. „Kecskeméti” a budapesti nyilasok „vonalán” végzett rendkívül szorgalmas információgyűjtő tevékenységet 1956 és 1970 között, adatai több mint 100 személyre terjedtek ki. Hasonló adatok vannak „Gellért” anyagában is.

27 Buzás Márton, Csomóss Miklós, Jandl Lajos, Juhász János. Buzás képviselőjelöltségét Hubai idézett műve nem említi, viszont vizsgálati anyagában ez az adat szerepel. Az biztos, hogy Buzás 1937 és 1941 között kifejezetten aktív nyilas szervező volt.

28 Kopasz Ferenc munkástanács tag volt,

Esetenként az operatív kartonon csak annyi található, hogy „idős, egyéni elbírálás alapján törölve”. Figyelemre méltó adat az is, hogy az említett csoportból ketten még a hatvanas években mentesítést kapnak a büntetett előélet terhe alól, egy személy pedig a rendszerváltás után rehabilitációban részesült.

A teljes csoportot vizsgálva csupán öt személyről állapítható meg, hogy 1945 után a népbírói perek túlmenően valamilyen új politikai eljárás áldozatai is lettek, de ezek egyike mögött sem aktív szélsőjobb oldali szervezkedés áll.²⁷ Egy személy vett csupán részt az 1956-os forradalomban,²⁸ négyen emigráltak

1956 után, zömmel olyanok, akik ekkor a börtönből szabadultak. Némileg meglepő módon nincs adat arra, hogy az érintettek közül bárki az MDP, illetve az

ezért 1957. április 26. és május 2. között letartóztatásban volt, de nem ítélték el.

MSZMP tagja lett volna.

ÖSSZEGZÉS

Több mint elgondolkodtató, hogy a vizsgált 229 főből kevesebb mint két tucat azok száma, akikre az állambiztonság 1945, illetve ha elítélték őket, akkor a börtönből való szabadulás után valamilyen adatot tudott, illetve akart gyűjteni. Magyarán: a volt nyilas képviselők és képviselőjelöltek mintegy 90 százaléka szabadlábban már nem került az állambiztonság látókörébe. Összehasonlítva a rendszer más, ellenségnek tekintett csoportjaival (katonatisztek, volt elit, MÉP-képviselők stb.), ez az alulreprezentáltság kifejezetten feltűnő. Magyarázata csak az lehet, hogy a szélsőjobboldal sem a Rákosi-, sem a Kádár-rendszer számára nem volt meghatározó ellenségkép. Mindez persze nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy ebből az irányból egyetlenegy esetben sem volt kimutatható aktív ellenséges tevékenység vagy szervezkedés. Ám ha összehasonlítjuk a volt koalíciós pártok vonalán végzett tömeges megfigyelési ügyekkel, vagy a volt katonatisztek, csendőrök rendkívül alapos nyilvántartásával (akik esetében szintén nem volt megállapítható az aktív rendszerellenesség), szembetűnő, mennyivel enyhébb elbírálás alá esett a szélsőjobboldali politikai elit. Ennek a hozzáállásnak a politikai motívumai részleteiben ma még feltáratlanok, az ezzel kapcsolatos kutatás a jövő feladata.

HIVATKOZÁSOK

Csizmadia (2001)

CSIZMADIA ERVIN: *Makkai János*. Budapest, Új Mandátum.

Fodor (2004)

FODOR MIKLÓS ZOLTÁN: Adalékok Budinszky László politikai szerepéhez. In *Nógrád Megyei Levéltár Évkönyve 2003–2004*. 81–100.

Gyurgyák (2012)

GYURGYÁK JÁNOS: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, Osiris.

Hubai (2001)

HUBAI LÁSZLÓ: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. 2. köt. Budapest, Napvilág.

Karsai (1978)

KARSAI ELEK: „Szálasi naplója”. *A nyilasmozgalom a II. világháború idején*. Budapest, Kossuth.

Kovács (2009)

KOVÁCS TAMÁS: *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról 1932–1943*. Budapest, Gondolat.

Máthé (2005)

MÁTHÉ ÁRON: A főideológus. *Valóság*, 1. 74–78.

Nyitrai (2010)

NYITRAI ANIKÓ: *A szélsőjobboldal az 1939-es országgyűlési választásokon – a korabeli sajtó tükrében*. Kézirat. Debrecen.

Paksa (2013a)

PAKSA RUDOLF: *Magyar nemzeti szocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, Osiris.

Paksa (2013b)

PAKSA RUDOLF: Prozopográfia vagyis „kollektív biográfiai elemzés” (A Horthy-kori magyar nemzetiszocialista elit vizsgálata). In Ballabás Dániel (szerk.): *Módszertani tanulmányok. Konferenciák, műhelybeszélgetések VIII.* (Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai.), Eger, Líceum, 7–19., illetve https://www.academia.edu/4878863/Prozopografia_vagyis_kollektiv_biografiai_elemzes_A_Horthy-kori_magyar_nemzetiszocialista_elit_vizgalata

Paksa (2013c)

PAKSA RUDOLF: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, Jaffa.

Paksy (2009)

PAKSY ZOLTÁN: A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években. *Múltunk*, 3. 202–237.

Szöllősi-Janze (1987)

SZÖLLŐSI-JANZE, MARGIT: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Entwicklung, Kontext und Herrschaft*. München, Oldenbourg.

Udvarvölgyi (2004)

UDVARVÖLGYI ZSOLT: *Fejezetek a magyar szélsőjobb történetéből: fasiszták, kékingesek és a Meskó-párt*. mek.oszk.hu/02100/02105/02105.htm

Ungváry (2003)

UNGVÁRY KRISZTIÁN: Kik azok a nyilasok? *Beszélő*, 6. 58–67.

Ungváry (2004)

UNGVÁRY KRISZTIÁN: Fekete lexikon. 43 nyilas életút. *Rubicon*, 11. 12–17.

Ungváry (2012)

UNGVÁRY KRISZTIÁN: *A Horthy-rendszer mérlege*. Budapest, Jelenkor.

SZEGŐ IVÁN MIKLÓS

JOBBRÓL BALRA – VAGY MÉGSEM?

*Csikós-Nagy Béla (1915–2005), az átmenet örök opportunistája*¹

Az emberi együttélés valóban legsúlyosabb félreismerése az a XIX. századra jellemző komoly hit, hogy a verseny által irányított piaci gazdaság önmagában megálló világ, amelyet a természet rendje szerint – amiként azt Adam Smith írta – „látbatatlan kéz” irányít. (1943)

Szocialista gazdaságban az értéktörvény nem spontánul működik. (1958)

A szocialista tervgazdaságban is működik a látbatatlan kéz, de itt állami (társadalmi) tudatosság szabja meg működésének feltételeit. (1980)

Az ún. látbatatlan kéz így hozza létre a kereslet–kínálat egyensúlyát. Marx még feltételezte, hogy az állami tervezés jobb egyensúlyszabályozó, mint az ármechanizmus. [...] az ár egyensúlyi funkciójának kiiktatása a szocialista gazdaságban működési zavarokat okoz. (1982)

A gazdasági optimumot jelző ár háttérben meghúzódó hipotézisek nem verifikálhatók. (2005)

1 E tanulmányhoz a legtöbb segítséget Murányi Gábortól kaptam, aki kutatásait osztotta meg velem. Orbán Balázs az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) iratainak kutatását segítette. Schweitzer Iván a hatvanas évekről és Csikós-Nagy Béláról adott tájékoztatást. Kornai János egy fontos közgazdaságtani elméletörténeti kérdésben igazított el.

2 Csikós-Nagy (1943) 4.; Csikós-Nagy (1958) 15.; Csikós-Nagy (1980) 75.; Csikós-Nagy (1984) 23–24.; Csikós-Nagy (2005) I. 113. Kiemelések – Sz. I. M.

3 A Social Science Citation Index (1975–2001) és az EconLit (1969–2002) szerint is hetedik volt. Wargo (2004).

4 „Értéktörvény működése”: a piac(i verseny) marxista körülírása. *Közgazdasági Kislexikon*. (1972), 113–114.

5 Röpke a szocialistákkal együtt utasította el a kapitalizmust, a kapitalizmus követői-

A körmönfont szövegek² kiemelt részletei a külföldön hetedik legidézettebb magyar közgazdász,³ Csikós-Nagy Béla *időben változó* téziseit mutatják. Ezek „csak” a piac önszabályozására, vagyis Adam Smith klasszikus közgazdaságtani tézisére, a „látbatatlan kézre” vonatkozó legkarakteresebb gondolatai. A „*gazdasági optimumot jelző árral*” és az „*értéktörvény működésével*” egyaránt a versenyre, a kereslet–kínálat spontán alakulására, az ezek eredményeként kialakuló egyensúlyra utalt, az adott korhoz illő szóhasználattal.⁴ Horthy pénzügyi hivatalnokaként 1943-ban felelt a kollektívizmust bíráló Wilhelm Röpke-nek. Ám 1982-es akadémiai székfoglalójában (Kádár államtitkáráként) elfogadta a szociális piacgazdaság teoretikusának téziséit: „az egyensúlyi ár megtisztítja a piacot”.⁵ Ezt Röpke is a klasszikus köz-

gazdaságtan alapján állította, amit Csikós-Nagy Béla pályája elején és végén is bírált.

Évekig az 1946-ban kivégzett Reményi-Schneller pénzügyminiszter tanácsadója volt, majd Rákosi és Nagy Imre kormányainak miniszterhelyettese (1952–55), huszonegy éven át (1957–84) árhivatali elnök, bár politikai pályája végén a bűnbak szerepét kapta.⁶ A versenyt 1942-ben kóros betegségnek tartó⁷ közgazdász 1945-ben betiltott művei feledésbe merültek, így a hatvanas években a versenypolitika reformján dolgozott. Hivatala az 1990 utáni versenyhivatal vezetőinek sorát adta. Halála előtt ausztrófasiszta,⁸ nemzetiszocialista téziseinek filozófiai alapjait (vállalhatóbb részeit) ismételte.⁹ Relativizálta¹⁰ a válságba jutott „nyugati”, liberális közgazdaságtant és a marxizmust. Háború előtti nézetei – faji logika nélkül – támadtak fel 1999-re.¹¹

A Búvópatakok kutatási projekt szempontrendszerével¹² azt vizsgálom: Csikós-Nagy etatista, antiliberalis, bank-, spekuláció-, verseny- és piacellenes (szélső)jobboldalisága miként merült alá 1945-ben, és hogyan éledt fel 1990 után. Túlélési technikája¹³ dacára kimutatható búvópatakszerű jobboldalisága. Ellenezte az autarkiát, és pártolta a gazdasági integráción belüli nemzeti érdeket. Fiatalon ellenezte a márkaalapú valutauniót (a hatvanas években viszont támogatót ilyen KGST-terveket), élete végén euroszkeptikus és IMF-ellenes volt. Leginkább Horthy-kori logikája állítható párhuzamba a hazai jobboldal két másik dinamizálódásával (1917–20; 2010–14). A második Orbán-kormány antiliberalis, spekuláció-¹⁴ és versenyellenes irányultságú, akárcsak a piac kudarcai miatt a harmincas években az etatizmus felé forduló Csikós-Nagy.¹⁵ Ám a két kor eltérő: a harmincas években

vel pedig a szocializmust. Ez vezetett sajátos „harmadik útjához”, a gazdasági humanizmushoz. Röpke (1959) 9.

6 1982 második felében a hazai politikusok közt Csikós-Naggal élcelődtek a legtöbbet a *Ludas Matyi* című lapban.

7 Csikós-Nagy (1942) 147–148.

8 Nem az ausztrófasiszta Spannra, hanem előfutárára, Müllerre hivatkozik. Csikós-Nagy (2005) II. 57–59.

9 „A világ leigázásán alapuló angol hegemónia.” Csikós-Nagy (2005) I. 78. Az 1942-es *Nagytergazdaság* logikáját követi Anglia esetében, akár szó szerint is. Csikós-Nagy (2005) I. 82–83.; Csikós-Nagy (1942) 65–66.

10 A közgazdaságtani relativizálás Schumpeter szerint a német történelmi iskolára jellemző. Negishi (1989) 16–17.

11 Csikós-Nagy (2005) I. 103–106., II. 17., 319. (Első kiadás: 2002-ben.); Csikós-Nagy (1940a) 1.

12 Rainer (2012) 11–13.

13 Túlélési, „ittthon maradó társutas alkalmazkodó” stratégiának tartja Csikós-Nagy magatartását: Valuch (2013).

14 Orbán (2011b).

15 „A szabadelvű felfogás kóros betegségéeként maradt ránk az a »vállalatszemplélet«

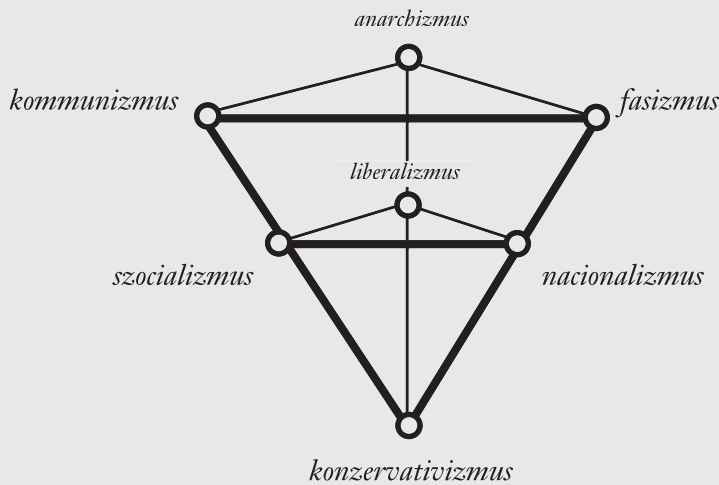
is, amely a feltétlen lekonkurálásban és piaci egyeduralomban üzletpolitikai célszerűséget lát.” Csikós-Nagy (1942) 147–148. Fónagy János: „a verseny helyett a kipróbált emberek mögötti érzelmi egységben hisz”. Fónagy (2013).

16 Harmadik kormánya megalakítása előtt, 2014. április 6-i „győzelmi” beszédében

Magyarország nem volt tagja olyan gazdasági, katonai és pénzügyi integrációknak, mint az EU, a NATO vagy az IMF.¹⁶

Csikós-Nagy ideológiai mozgását Schweitzer András modelljében¹⁷ két szakaszra oszthatjuk: 1938–53 között az ideológiai tetraéder egyik lapját jár-

Schweitzer András négydimenziós modelljének alkalmazása Csikós-Nagy ideológiai váltásaira

A demokrácia-diktatúra tengely „rejtett dimenzió” a modellben: a csúcsoktól befelé demokratizálódnak az ideológiák. A második, a piacpárti-etatista tengely a liberális-kollektivista ellentétet fejezi ki. A valóságban ritkán előforduló anarchizmus helyett inkább a liberalizmus áll szemben a kollektív (fasiszta/kommunista) végletekkel. A harmadik, a vízszintes tengely a fasiszta-kommunista (nacionalista-internacionalista) szembeállításnak felel meg. A negyedik a radikális-konzervatív skálán mér.

ta be: a kollektivista konzervativizmus-kommunizmus-fasizmus síkot nem hagyta el. Mikor megkérdezték az 1945 utáni jobbról balra váltásáról – összefér-e álláspontja a korábbival? –, elismerte: „Lényegében a múltban is irányított gazdálkodás folyt és most is az van. Tehát a kettő között nincs semmi »különbség«.”¹⁸ Ez annyiban igaz, hogy 1945-ben a fasiszta-kommunista tengelyen váltott, ezért nacionalista-internacionalista vonalon kellett „pálfordulnia”,

míg a *tervszerű* irányított gazdaságról nem kellett módosítania nézeteit, még a hároméves terv (1947–49) idején sem. Ám 1949–53 között az utasításos tervgazdaságot propagálta, ez volt „legbaloldalibb” szakasza. Liberalizálódása, kilépése a kollektivista síkból 1953 után fokozatos. Csökkenő radikalizmusa a modell belső, „méréselt” lapjához, a szocializmus-nacionalizmus-liberalizmus-hoz. Ám ez a jobbratulódás a liberális-etatista tengelyen nem a háború előtti jobboldaliság éledése. A szociális piacgazdaság elfogadása, 1990-es demokratikus fordulata a demokráciadiktatúra skálán sem bűvópatak, hisz egy hasonló szisztémát 1943-ban még elutasított.¹⁹ Halála előtt feléledtek egyes korai nézetei, ám a nyugati ökonomiát csupán relativizálta, nem adta fel teljesen.

Szinte töretlen karrierje atipikus:²⁰ (szélső)jobboldali politikus kivételesen emelkedett ilyen magasra 1945 után, s akkor sem maradt évtizedekig kormányon. A pálya nélkülözötte az ideológiai szilárdságot: kormányzati poszton (1939–84) mindig kormánypárti volt, legyen szó bármilyen kabinettről. A XX. század folyamatos átmenetgazdaság volt számára („az átmeneti gazdaság egy egész történeti korszak”). Ide sorolta a háborús és a békegazdaság átmenetét²¹

és a náci nagytérbe tagolódást.²² 1945 után a kommunizmusig tartó kort (a kapitalizmusból szocializmusba való átmenetet, majd a szocializmus alapjainak lerakását, a szocializmust, illetve a szocializmus teljes felépítését²³). Utóbb a rendszerváltást (a szociális piacgazdaságra való átmenetet) és végül az információs társadalom transzformációját is.²⁴ „Az ár tehat átmeneti jelenség, amely törté-

Orbán Viktor – a kampányhoz képest meglepően – kiemelte: választói az Európai Unióra szavaztak. (De facto ekkorra kebelezte be Oroszország a Krímet.) A NATO-t Orbán sosem kritizálta, leginkább az IMF-fel szemben állt ki 2010–14 között.

17 Schweitzer (2013).

18 Meznerics Iván 1945–48-ra utaló 1952-es kihallgatása. ÁBTL O-8757 „Szervező”, 88.

19 Röpke nézetéről van szó, amely „kevésbé tartozik a realitások világába”. Csikós-Nagy (1943) 3.

20 A legnagyobb törés a miniszterhelyetteségről való leváltása volt 1955-ben. Halm (1995) 297–298.

21 Csikós-Nagy (1984) 17.; Csikós-Nagy (1942) 149.

22 A nagytér gazdaság felé vezető átalakulás szerinte már a XIX. században megindult. Csikós-Nagy (1942) 10.

23 Csikós-Nagy (1958) 8.; Csikós-Nagy (1971) 19., 22.; „[...] a szocializmus objektív okok folytán történetileg hosszú időn át fennmarad.” Csikós-Nagy (1987) 29., 31.

24 Átállásról, rendszerváltásról és -átalakításról, piacgazdaságra való átmenetről ír. Csikós-Nagy (1996) 198., 210., 262., 277., 288.; Az információs társadalomról: Csikós-Nagy (1999) 1026.

„nelmileg viszonylag hosszú ideig fennmarad” – vagyis az általa legtöbbet vizsgált jelenséget, s még saját árhivatalát is átmenetinek tartotta.²⁵

Ideológiai fordulatok négy tengelyen

Demokrácia-diktatúra: döntő (burkolt) „jobboldali” fordulat 1989/90

- 1938–44: autoriter rendszer közreműködője, hivatalnoka
- 1944–45: jobboldali diktatúra hivatalnoka, majd passzív ellenállója
- 1945–84: kommunista főhivatalnok, politikus; 1984–89/90: tudós, tanácsadó
- 1989/90: a demokratikus rendszer híve, tudományos kutató

Piacelvűség-etatizmus: etatizmus felé: 1938/1949; piac felé: 1953; 1982;

1987; állam felé: 1999/2002

- 1938–49: döntően és növekvő mértékben etatista
- 1949–53: kizárólag etatista
- 1953–71: tendenciájában gyengülő etatizmus, 1957/1965–67: nyitás a piac felé
- 1971–80: stagnálás, etatista-liberális elemek keveredése
- 1980–89: gyengülő etatizmus, 1987: *kimondja, hogy a piac fontosabb*
- 1990–98: stagnáló-ingadozó piacpárti
- 1999–2005: erősödő etatizmus, piacellenes jobboldalishoz közelít

Fasiszta-kommunista: baloldali fordulat: 1945

- 1938–39: ausztrófasiszta-ókonzervatív hatások
- 1939–45: nemzetiszocialista-reformkonzervatív hatások
- 1945–89: kommunista; 1953/57-től: reformkommunista
- 1989–99: a szociális piacgazdaság híve;
- 1999-től: a nyugati közgazdaságtan válságát hirdeti, jobboldali logikával

Radikális-konzervatív: megszámlálhatatlan fordulat, akár *évente, félévente*

- 1938–44 (szélsőjobb), 45–53 (szélsőbal), 57–71; 82–90 („reformszárny”): radikalizálódás
- 1944–45, 1955–56, 1970-es évek, 1990–99: átmeneti passzivitás ideológiai kérdésekben
- 1953–54: állandó váltakozás, félévente
- 1999–2005: a bűvópatakok teljes kibontakozása (reformkonzervatív hatások)

A tengelyekre országtól és kortól függően jobb- vagy baloldaliként fűzhetők fel az ideológiák. Csikós-Nagy 1990-ben a szociális piacgazdasággal²⁶ fogadta el a demokráciát, ez akkor jobboldali nézőpontnak minősült. A liberális-etatista skálán 53-tól erősödött „jobboldali” piacelvűsége. A fasiszta-kommunista mércén 1945-ben váltott balra. Állandó taktikázását így indokolta

25 Csikós-Nagy (1966) 11.; Csikós-Nagy (1987) 7–8.

26 Halm (1995) 259.

27 Csikós-Nagy (1939) 261.

1939-ben: „a tudományi megkötöttség a tudományi végcélnak a politikai ideál alá való rendeléséből fakad”.²⁷ Oppor-

tunista és modernizációs „credóját” 1987-ben közölte: „aki felelős vezető beosztásban” van, az „érezkeli azt a korlátot is, amelyet a felelősség állít a gondolatok szabad csapongásának. Ilyen munkakörben kifejlődik egyfajta érzék [...], mi is valójában a politika és a társadalom befogadóképessége az újjal, a változóval szemben.” (Ezt a kiadó kihúzta volna, de a lektor – Németh Miklós későbbi kormányfő – meghagyta, ugyanakkor a címet *Szocialista piacgazdaságról Szocializmus, piac, gazdaságra* módosította.)²⁸

CSALÁDI TAPASZTALATOK ÉS A VÁLSÁGRA ADOTT JOBBOLDALI VÁLASZ MINT „BÚVÓPATAK”

A nacionalizmus liberalizmusról való leválása, konzervativizmushoz kötődése Magyarországon a XIX. század végére tehető. A hazai *újkonzervativizmus* tagadta a liberalizmust, a német–francia irányzatokhoz hasonlóan integráns része volt az antiszemitizmus.²⁹ Ez az első világháború végétől a konzervativizmusból kinövő olyan szélsőjobboldali szerveződések felé mutatott, mint az 1917-ben tisztviselőkből, jogászokból, közigazdászokból (a konzervatív jogász, Concha Győző tanítványaiból) alakult, középosztály- és dzsentrimentő Magyar Társaság (MT). Konzervativizmus és szélsőjobb hazai kapcsolatában kulcsfontosságú Concha organikus eszméje Láncki szerint: „A konzervatív magyar államfelfogás sokkal mélyebben gyökerzik a premodern organikus államszemléletben, mint a modern nyugati megfelelője. [...] Concha organikus államfelfogása később összefonódik a »faji« kultúrfölény eszméjével.”³⁰ Az első világháború végén alakult Teleki Pál szociáldarwinista Magyar Fajegészségügyi és Népesedéspolitikai Társasága is.³¹ E radikalizálódás rokonítható Csikós-Nagy indulásával: „Az államorganizmus, amelynek részei szerves kölcsönhatásban vannak egymással.”³²

Concha a szegedi egyetem révén is hathatott Csikós-Nagyra,³³ aki az MT tagjaihoz hasonlóan pozíciót vesztő középosztálybeli családból származott.³⁴

28 Azt írta le, „amit belátható időn belül megvalósíthatónak” tartott. Csikós-Nagy (1987) 7.; Halm (1995) 262.

29 Szabó (1974) 177–178.; Romsics (2009) 18.

30 Szabó (1975) 205.; Láncki (1994) 97.

31 Ungváry (2012) 71. Concha és Teleki személyes viszonya rossz volt. Ablonczy (2005) 54–56.

32 Csikós-Nagy (1938) 15.

33 Concha a kolozsvári, később Szegedre telepített egyetemen oktatott a XIX. század végén.

34 Csikós-Nagy Béla nagyanyja, földéaki Návay Gizella rokona földéaki Návay Tamásnak, Csanád megye főispánjának. Halm (1995) 253.; *Békésmegyei Közlöny*, 1875. július 25.

Szülei a szegedi közélet ismert alakjai: édesanyja a katolikus nővédő egyesület alelnöke, elnöke.³⁵ Az apa, Csikós-Nagy József 1913-tól ügyvéd, a katolikus diákszövetség védnöke.³⁶ Csikós-Nagy

35 Csikós-Nagy Józsefné, született Jedlicska Jolánról van szó. Halm (1995) 297.

36 Az apa segítette a kormánypártból kilépett, Teleki kormányfő ellen sikertelenül induló Shvoy Kálmán 1939-es kampányát. *Szegedi Napló*, 1929. december 3. 4.; Shvoy (1983) 201–203.

37 Az Érseki Katolikus Reálgimnázium a Rákóczi Gimnázium elődje. Lénárt (2012) 208–267. Csikós-Nagy interjújában 1936/37-ről beszél, de életrajzában 1927/33 szerepel. Halm (1995) 253., 297.

38 Halm (1995) 254.

39 A náci nagytér gazdaságban a spekulatív nemzetközi pénzügyi ügyletek kizártak. Csikós-Nagy (1942) 108.

40 „[N]em fogadhatjuk el tovább a visszaéléseket, a pazarlást, az extraprofitokat, a spekulációt. [...] Miközben leszámoltunk a neoliberais elméleti alapvetéseivel, még nem építettük fel a nem liberális gazdaságpolitika XXI. századi tervezési-koordinációs kereteit és gyakorlatát.” Orbán (2011a). Orbán az Antall-kormányt bírálta 1992-ben, mivel az a bankárokat is okolta a problémákért. Farkas Attila: Gazdasági programot hirdetett a Fidesz. Van a racionális politikának tartaléka. *Magyar Hírlap*, 1992. október 24. 6.

41 Ablonczy (2009) 167., 178., 181.; Bethlen is az irányított piacgazdaság felé fordult. Romsics (2013) 21.

42 Gömbös Gyula biológiai (nem vallási alapú) fajvédelmet képviselt. Vonyó (2009) 251., 254.

Béla a konzervatív budai Érseki Katolikus Reálgimnáziumban a legjobb matematikus volt, de a válság a közgazdaságtan felé terelte.³⁷ Apja és nagyapja is birtok-, illetve részvénytulajdonosok, illetve részvénytulajdonosok. „Mindkét esetben a vezető szegedi bank tanácsát követve jártak el és kerültek csődbe. Számomra akkor nehezen volt érthető, miként lehetséges, hogy nagyapám mint szegedi közjegyző, édesapám pedig mint szegedi ügyvéd hogyan juthat el egyik napról a másikra gazdasági ellehetetlenülés állapotába.”³⁸ Antiliberalizmusát, 1942-es spekulációellenes gondolatait³⁹ is magyarázza ez. Jobboldali bűvőpatak e logika, a válság, a bankok, a spekuláció hibáztatása után az állami tervezés felé fordulás. A 2010 utáni jobboldali kormányfő, Orbán Viktor is a piac kudarcának hatására jutott a „tervezési-koordinációs keretek és gyakorlatok” hiányolásáig, korábbi „bankárpartisága” után.⁴⁰

A fiatal Csikós-Nagy jobboldali logikája a harmincas évekből „táplálkozott”: ekkorra a bethleni konzervatív-liberalizmus visszaszorult.⁴¹ A kor meghatározó alakja a fajvédő Gömbös, aki a munkásokat is „nemzeti alapra” akarta téríteni.⁴² Darányi kormányfő a nagy tömegeket úgy akarta megvédeni, hogy „az államhatalom odaáll a gyengék mellé”, mivel „helytelennek ismertük fel a manchesteri liberalizmus elvét”.

Utódja, Imrédy Béla már a csalók, árdrágítók, spekulánsok „pusztulását” vizionálta.⁴³ Egy bizonytalan forrás szerint Csikós-Nagy a harmincas évek közepén a szegedi egyetemen az „ébredők” soraiban volt.⁴⁴ Ám a forrás ismeretében csak azt mondhatjuk: akár „ébredő” volt, akár nem, a kor hatott rá, hiszen Gömbös 1933-ban a később általa is pártolt irányított gazdaságról szónokolt, ráadásul az organikus eszme jegyében „az összes társadalmi rétegek összeforrását” hirdette.⁴⁵

A TÖRTÉNETI ISKOLA BEFOLYÁSA, AUSZTROFASISZTA BÚVÓPATAKOK ÉS MARXISTA HATÁSOK

Csikós-Nagy korai munkáját, az 1938-as *A termelékenység elméletének történetét* professzora, Surányi-Unger Tivadar befolyásolta: a tanítvány is a filozófiától indult a gazdaságtan felé, az utóbbira ható világnézeti és hatalmi-szociálpolitikai tényezőkkel foglalkozott.⁴⁶ Ez is búvópatak a pályáján: 1969-ben és 2005-ben is írt a gazdaságon kívüli célokról.⁴⁷ Az ausztrofasiszta Othmar Spann romantikus, misztikus⁴⁸ – és a kor neves hazai közgazdászai által bírált⁴⁹ – tanai is hatottak rá. Spann antidemokratikus, antiparlamentáris nézetei szerint a korporativizmus teszi lehetővé a legjobbak uralmát.⁵⁰ Ez főleg az osztrák Heimwehrre, a keresztényszocialista-konzervatív, nacionalista paramilitáris szervezetre hatott, amely céljának Spann rendi államát nevezte (1929). Spann az 1934-es osztrák alkotmányra is hatott.⁵¹ Univerzalizmu-

43 Darányi miniszterelnök szilveszteri rádióbeszéde. *Pesti Napló*, 1938. január 1. 2.; [Imrédy Béla:] Magyar út. [Átvétel a *Függetlenség* c. lapból.] *Pesti Hírlap*, 1938. október 23. 6.

44 „[A]z első világháború után egyik fiatal egyetemi vezére volt a szélső jobboldali »ébredőknek«.” Szegedy (é. n.) A „keresztény nemzeti társadalom” egyesületei közül „az eszmék faji alapon történő megfogalmazása az ébredőkön kívül csak a MOVE 1921-es új alapszabályánál lesz megfigyelhető”. Zinner (1989) 15., 20.

45 Gömbös Gyula (2004) 583–584.

46 A gazdaságpolitika idegen eredetű céljai világnézettől és bölcsellettől függenek. Surányi-Unger (1927) IV.

47 Csikós-Nagy (1969a) 39., 43.; Csikós-Nagy (2005) I. 71–73.

48 A romantikus érzés legfőbb foka a természetfölötti „bírása”, a „metafizikai bizonyosság”. Karg (1928) 4–5.

49 Navratil Ákos szerint a gazdaságtan Spann „tanításában »igen kétes értékű« újítást kapott”. Heller Farkas is fenntartással fogadta őt. Karg (1928) 5. Spann dogmatikus és világnézetileg türelmetlen. Kisléghegyi Nagy (1938) 321.

50 Voegelin (1984) 14.

51 Az 1934-es alkotmányra hatott a *Quadragesimo anno* pápai enciklika is. Spann elítélte Dollfuss államát. Achleitner (1996) 587.; Hopfgartner (1989) 108.; Harkácsi (2011) 189–190., 204–205.

sáért kezdetben a német náciok is lelkesedtek, s ő is értük, de 1931-től romlott a viszonyuk. A Gestapo 1933 óta figyelte: az 1938-as Anschluszt, „élete legszébb napját” családjával ünnepelte volna, amikor letartóztatták.⁵² (Csikós-Nagy 1938-ig hivatkozott rá, később nem.)

Emlékei szerint Csikós-Nagy akkortájt Schumpetert, Misest és Spannnt tanulmányozta Bécsben. Ám aligha a tanára által bírált Joseph Schumpeter vagy Ludwig von Mises,⁵³ inkább a neoromantikus Spann és előfutára, a romantikus Adam Müller volt számára fontos. „A termelékenység helyes alapelveit a romantikusok rakták le” – írta róluk 1938-ban. Nem az egyéni, „individuális” hatékonysággal (rentabilitás), hanem az össznemzeti hatékonysággal (termelékenység) foglalkozott. Müller a gazdálkodást az állami öncélúság alá rendelte, ami Gömbös „nemzeti öncélúságával” rokonítható.⁵⁴ Az öncél 1996-ban is érv Csikós-Nagynál. Gazdasági nacionalizmusa a történeti iskola előfutárától, Friedrich Listtől ered. Az iskolát relativizmus, közgazdaságtanon túli antiracionalizmus, evolucionizmus és organikus szemlélet jellemzi. Ezt elismerve Csikós-Nagy

2005-ben az univerzalisták közül csak Müllert idézte, nem Spannnt.⁵⁵

Nemcsak a romantikus és a történeti iskola hatott rá 1938-ban: a kizsákmányolást a „szociálbiológus” Rudolf Goldscheid „embergazdálkodása” nyomán ítélte el, s Marxot tartotta „a szocializmus legkimagaslóbb egyéniségének”. „A munkásnak az egész termelés eredményére van joga”: arra a „Mehrwertre”, amit a vállalkozó és a tőkés kizsákmányolással vesz el tőle. Marxista „érintettsége” nem kommunizmus 1938-ban, e hatás máshonnan (is) érzékelhető, hiszen a marxi tételeket részben a nyilasok is vállalták, piac helyett tervgazdálkodást akarva.⁵⁶

Csikós-Nagy 1945-ös baloldali fordulata is visszavezethető Spannra, aki úgy vélte, a gazdaság „a társadalom céljainak, az államnak” és „az emberi lét szellemi értékeinek szolgálatában áll”.⁵⁷ Így idealista álláspontonról jutott

52 1923-ban dicsérte a puccskísérletet. Leonard (2010) 82. 1929-ben Hitler előtt beszélt. Hänel (2001) 127. Több hónapig fogva tartás után burgenlandi birtokára vonult vissza, 1950-ben halt meg. Voegelin (1984) 15.

53 Halm (1995) 279.; Surányi-Unger (1927) IV.; Ha Mises hatott volna Csikós-Nagyra, nem fordul a náciok felé: Röpkét Mises munkái térítették el a szocializmustól. Ritenour (é. n.).

54 Csikós-Nagy (1938) 14–16., 21.; Gyurgyák (2007) 251.

55 Negishi (1989) 16–17.; Csikós-Nagy (2005) II. 57–59.

56 Marx összefoglalja, amit mások előtte írtak. Csikós-Nagy (1938) 12., 48–49. A nyilas Péchy Henrik szerint a nemzeti-szocializmust nem csak az antiszemitizmus különíti el a kommunizmustól. Ungváry (2012) 316., 319.

57 Sebestyén (1941) 10.

oda, ahová a materialista Marx: a közérdek egyénfölöttiségéhez. Csikós-Nagy tehát könnyen cserélt világgépet 1945 után. Ekkor a közérdeket más kollektív ideológia alapján határozhatta meg. Spann isten-egészét a marxista végcéljal, az osztály nélküli társadalommal helyettesítette. Ezt korábban (megfordítva) Csikós-Nagy is leírta: Spann antimarxizmusa hasonló a marxizmushoz: a teória „következetes keresztülvitele részben a marxizmus ellentétéhez vezet”, részben bizonyos rokonságra mutat. Spann „az anyag helyébe a szellem vezető szerepét ülteti”, s munkatermelékenységi elmélete a tőkekamattal jogosultságát tagadja.⁵⁸ Csikós-Nagy ekkori jobboldalisága gyökeresen eltér hatvanas évekbeli „jobbos” nézeteitől, amikor a tőkekamattal melletti érveléssel – tehát ez nem bűvópatak, hanem új jelenség. Filozófiailag is váltott: Spann és Müller nyomán az össznemzeti termelékenységgel, az „egész” hatékonyságával foglalkozott. Ám a kádári reformban a „részek” (vállalatok, egyének) hatékonyságát, a rentabilitást emelte ki. Szovjet szerzőkre – moszkvai pártfogójára, Nyemcsinovra is – hivatkozva, eszközkötési járuléknak nevezte a tőkekamatot. Ez nem akadályozta abban, hogy a járulék eltörlését indokolja, amikor azt az ellenreform eltörölte.⁵⁹

Csikós-Nagy 1938-ban és 2005-ben is Fichtéig nyúlt vissza, aki szerint nincs természetlen foglalkozás, de a „túltengéseket vagy hiányokat” az államnak kell kiegyenlítenie. Ehhez járul Spann univerzalizmusa: a gazdaságtan is „csak része egy magasabb egésznek, a társadalomnak”, amely „ismét része egy magasabb egésznek, és így tovább a világegyetemig és legfőbb egészig: az Istenségig”. Az állam „szerves szellemi közösség, mely az egyének ügyét magáévá teszi”, nincsenek „autarch egyének, kiknek céljai megbontják az egész összefüggését”.⁶⁰ Csikós-Nagy a *Magyar Gazdasági Önellátásban* (1940) is a nemzetközi munkamegosztást hangsúlyozza, amely „az emberiség számára kedvezőbb életfeltételeket” biztosít. Egy fokot túl az önellátási törekvések nem vezetnek szerinte nagyobb jóléthez. 1971-ben is ellenezte az autarkiót: csak a legnagyobb államok tudnak „autark alapon” működni, s „a nemzetközi munkamegosztás oldja fel és teszi arányossá azt, ami az autark módon szemlélt nemzeti struktúrában aránytalanságnak tűnik”.⁶¹ Hasonlóan érvelt a rendszerváltás után is, ez tehát valódi bűvópatak pályáján. A nemzeti érdek hangsúlyozása a hazai reformkonzervatívizmusra és Friedrich Listre vezethe-

58 Marx–Engels (1983) 58.; Csikós-Nagy (1938) 54.

59 Halm (1995) 260.; Csikós-Nagy (1966) 62–63.; Csikós-Nagy (1980) 128–129.

60 Csikós-Nagy (1938) 14–15.; Halm (1995) 259.; Csikós-Nagy (2005) II. 57.; Sebestyén (1941) 8–10.

61 Csikós-Nagy (1940c) 4–6.; Csikós-Nagy (1971) 161.

tő vissza. Kossuthról nincs szó, bár ő is List védvámrendszerének híve volt. Horthy idején azonban Szekfű Gyula elutasította a Kossuth-féle List-értelmezést,⁶² talán ezért került Kossuth emlegetését Csikós-Nagy.

BERLIN, 1939: EGY NÁCI PROFESSZOR ÉS AZ ERKÖLCSI MÉLYPONT

A két háború közti heterogén magyar jobboldalt antiliberalizmus, antiszemizmus, organikus nemzeteszmé, etatizmus, antikommunizmus, antidemokratizmus jellemezte. A válság, a jobboldalon belüli verseny és a baloldal kihívása reformok formájában dinamizálta a hazai konzervativizmust.⁶³ Ezt Csikós-Nagy is érzékelte: az ókonzervatív-ausztrófasiszta hatást 1939-ben reformkonzervatív és nemzetiszocialista váltotta fel: „a legkülönbözőbb eszmei áramlatok végigsöpörtek Európán, és ezektől nem maradtam teljesen mentes. Minden bizonnal követtem el jó néhány hibát.”⁶⁴ 1938–39-ben a berlini Collegium Hungaricumban, a Wirtschaftstag, a német délkelet-európai befolyást erősítő szervezet ösztöndíjasaként Friedrich von Gottl-Ottlilienfeld műveivel ismerkedett, s képződményelméletéről írt tanulmányt.⁶⁵ 1999-től ismét feltűnik az idősen nácivá vált professzor a műveiben. 1933 előtti, univerzalisztikus munkáit idézi Csikós-Nagy: gazdálkodni annyi, mint az egészet szem előtt tartani.⁶⁶

Csikós-Nagy 1939-ben alacsonyabb és magasabb rendű gazdálkodást különített el. Az alacsonyabb rendű az individuális volt (egyéni vállalkozók, vállalatok), a magasabb rendű a kollektív. A „völkisch” (német náci), az olasz fasiszta állami és a magyar nemzeti-nacionalista politikát emelte ki. A politika primátusáról írt, s arról, hogy „*valamennyi politikai tevékenység célját a politikai ideálban találja meg*”, vagyis a német népben, az olasz államban, a magyar nemzetben, s a vatikáni vallásban. „Ez az »egy« magasabb rendű cél, közösségi ideál” a politikai vezetés célja. A tudományt is a politika alá rendelte, legyen az akár nemzetiszocialista. A kétezres években is vizsgálta e viszonyt: a közgazdászok

62 Csikós-Nagy (1996) 251., 279.; Szekfű (1934) 130–132.

63 Rainer (2012) 26–28.

64 Halm (1995) 258–259.

65 1935-ben a német nemzetiszocialista jogászszövetség gazdaságtudományi szakosztályvezetője. Csikós-Nagy (1940) 1. Arató–Csikós-Nagy–Török (1939) 4.; Halm (1995) 279.

66 Csikós-Nagy (1999) 1027. Gottl 1926-ban írt a „fordizmusról”, a „fehér” vagy „vezérszocializmusról”. A náci által tisztelt Ford módszere a „magántulajdon kapitalizmus nélkül” teóriájába is illett. Solty (2013) 10.

„nem politikamentes közegben működnek”, de elismerte az értékelésmentes gazdaságtan létét is.⁶⁷

Pályafutásának erkölcsi mélypontján berlini ösztöndíjas társaival, Arató Istvánnal és Török Bélával pamfletet írt Lajos Iván pécsi történész ellen. Célpontjuk a *Szürke könyv* volt, amelyben a háború kitörése előtt Lajos német vereséget jósolt. A Collegium Hungaricumban hárman vitatták meg a könyvet, s „primitívnek” találták.⁶⁸ Másnap a berlini magyar egylet ügyvezetője kérte őket válaszirásra.⁶⁹ Meg is jelent a *Válasz a Szürke könyvre*, azaz a *Fehér könyv*.⁷⁰ Pamfletjük 1939-ben szélsőségesen bírálta a pécsi történészt, akinek a „legnagyobb bűne”: képes „a Németországból elmenekült zsidók és marxisták orgánumaival megfertőzni a magyar közvéleményt!” Ezért „a magyar államiság feladata volt elnémítani őt”. A kritika oka is kiderült: a „Német Birodalom megerősödve ismét a szomszédunk lett”.⁷¹ A Lajost és a kormányt támadó nyilas fellépés nyomán⁷² Teleki betiltotta a *Szürke könyvet* – bár talán ő is pénzelte a kiadást.⁷³ Ám Csikós-Nagyék válasza biztosan a kormányfő érdeke volt, hisz az előszó is a magyarok Berlin iránti lojalitásától szólt.⁷⁴ Ám a *Fehér könyv* sem egységes: van benne egy Lajos Ivánt igazoló tézis: ha „a Német Birodalom ellen eredményesen lehetne blokádot alkalmazni, akkor [...] Amerika hatalmas erő tartalékai a nyugati demokráciák felé billentenék” a győzelmet.⁷⁵ A pamflet súlyát jelzi: 1946-ban népellenes büntetettel vádolták Csikós-Nagyot, aki már a Gazdasági Főtanács egyik vezetője volt. Vallomásában felelősségét próbálta kisebbiteni.⁷⁶ Bár karrierje is meg-

67 Csikós-Nagy (1939) 260–261.; Csikós-Nagy (2005) I. 71–72.

68 Török B. (2012) 116.

69 A Magyar Nemzeti Front Berlin díszelnöke a mindenkori magyar követ, ügyvezető elnöke Szigethy Vilmos.

70 Csikós-Nagy szerint Szigethynek átadta egy írását, de nem tudta, hogy pontosan mire akarja felhasználni. Lényegében a nevével való visszaélésről volt szó szerinte. Tómpa Imre: Államba ringatva? [Interjú Csikós-Nagy Bélával.] *Kurír*, 1997. szeptember 15.

71 Arató–Csikós-Nagy–Török (1939) 5., 9., 17. A betiltáskor büntetőeljárás indult Lajos ellen. Murányi (2006) 67., 110.

72 A nyilas Hubay Kálmán szerint a belügyminiszternek tudnia kellett a kiadványról. Murányi (2006) 71.

73 Molnár Sándor szerint a Társadalompolitikai Osztály állt a könyv mögött. Más forrás ezt nem erősíti meg. Ablonczy (2005) 482–483. Legitimista finanszírozás is felmerült. Murányi (2006) 88.

74 Arató–Csikós-Nagy–Török (1939) 3. Török szerint ő írta az előszót, nem Szigethy. Török B. (2012) 114., 118.

75 Révész (2006).

76 „[T]udományos alapon [...] foglalkoztam a különböző kérdésekkel, és ha ez nem mindenkor sikerült, az a cenzúrának is

tulajdonítható”, de elismerte: tevékenysége „a németekkel való gazdasági kollaboráció jegyében alakult ki”. Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai és Rendészeti Osztálya. Jegyzőkönyv Dr. Csikós Nagy Béla gyanúsított kihallgatásáról. 1945. V. 31. Budapest Főváros Levéltára (BFL) Nb. 1621/1945. 29.

77 Gerő Ernő gátolta Csikós-Nagy előléptetését: „előbb le kell zárni a pamflet ügyét”. Murányi (2006) 82–85.

78 Lengyel (2002) 81.

79 Teleki azért választott radikálisokat, mert érzékelte a feszültséget a „hatalmat birtokló úri középosztály és az első világháború után felnőtt, fiatal, irredenta szellemenben felnevelt értelmiségiek között”. A szélsőjobb nyomására ugyan, de konformitásra, konzervatív reformokra hajlókat választott. Somlai (2012) 107–108.

80 Lengyel (2002) 80.

81 Halm (1995) 297.; BFL Nb. 1621/1945. 47. 2005-ben szintén 1940-ről ír Csikós-Nagy (2005) I. 1.

82 Csikós-Nagy (1941) 20.

83 ÁBTL O-8757 „Szervező”, 151.; Halm (1995) 276., 294.

akadt, 1948-ban ejtették ellene a vádat.⁷⁷

A 45 ÉVIG TARTÓ KORMÁNYZATI KARRIER KEZDETE ÉS A TERVEZÉS ALAPDILEMMÁJA (1939–53)

Élete első nagy fordulataként, Berlinből 1939-ben hazatérve, Csikós-Nagy éppen Lajos Iván téziseit igazolta – de titokban. Ez nagy szerepet játszott opportunizmusa kialakulásában. Teleki Pál ugyanis 1939-ben felállította a Miniszterelnökség Gazdaságtanulmányi Osztályát (GTO). E részleget Surányi-Unger Tivadar vezette, aki a nála doktoráló Rézler Gyula szociológust és Csikós-Nagyot is odahívta. A kiválasztáskor azt nézte, „mit tudnak”, nem azt, hogy ki radikális.⁷⁸ Csikós-Nagy a növekvő állami szabályozással indokolta belépését, és „elefántcsonttoronyban tevékenykedő tudós” sem akart lenni.⁷⁹ A háború elején Teleki bizalmas kérésére a GTO kiszámolta, hogy a németek 1943 végéig bírják nyersanyagellátással a harcot.⁸⁰ Csikós-Nagy életrajza szerint 1940-ben került ide, bár másutt

1939 is szerepel.⁸¹ Tehát ő is dolgozhatott a jelentésen. Opportunizmusát mutatja, hogy két év múlva *A szovjetgazdaság három Achilles sarka* címen írt Moszkva sebezhetőségéről. (Ám e műve sem egyöntetű: szerinte csak a szovjetek tudják a nyersanyag-kitermelést „tetemesen” fokozni.⁸²)

Rézler szociográfusokkal is tartotta a kapcsolatot, a Centrál Kávéházban Kodolányi Jánossal is találkozott (Csikós-Nagy nála bujkál majd 1944 végén⁸³). Rézler szerkesztette a GTO szociográfiai kötetét, a *Magyar nagyipari munkásságot*, amelybe Nőtél Rudolf (később Wilhelm Röpke munkatársa) és Olti Vilmos (ötvenes évekbeli vérbíró) is írt. Az előszóban Surányi-Unger a helyzet-

felmérést indokolta: „az alsó jövedelemeloszlási rétegek a háborús zaj elmúltával megint fokozott nyomatékkal fognak nagyobb karéj kenyérért jelentkezni”.⁸⁴ A kötetben Csikós-Nagy a bőriparról már-már marxista hangnemben írt: a „gyáripar fokozatosan kicsavarja az önálló tímár kezéből a bőrkészítő szerzeszámokat”, és szakmunkásként „beülteti a gyárba”. A bérek 1931–38 között csökkentek, ám 1939-ben a minimálbér és a munkaidő-szabályozás javított a helyzeten. Így dicsérte a reformkonzervatív kormányzatot. (Darányi „rendszervédő kísérletével” 1937-ben vezette be a minimálbért, a nyolcórás munkaidőt és a fizetett szabadságot – az agrárvilágot leszámítva.⁸⁵)

A reformkonzervativizmus ekkor nem egységes: Szekfű⁸⁶ balra, Teleki jobbra nyitott. Csikós-Nagy az 1938-as győri programon Imrédy jegybankelnök irányításával dolgozott.⁸⁷ Ezt Teleki öt éves tervnek minősítette, a Kádárkorban háborús készülődésnek látták,⁸⁸ Szabó és Ungváry pedig gazdaságfejlesztési programnak tartja, mert lenygel-cseh mintára az ígéretes ágazatokat támogatta.⁸⁹ Surányi-Unger másképp ismerte el e hatást: az „első öt éves beruházási tervet” a szomszédok fegyverkezése váltotta ki. A tervezés dilemmájára, a termelés és fogyasztás ellentétére is utalt, s az ötvenes évek békekölcsöneit idéző megoldást latolgatott 1942-ben.⁹⁰ Csikós-Nagy is a fedezetlen vásárlóerőt akarta lecsapolni, hogy a fegyverkezés ne párosuljon inflációval. Reményi-Schneller pénzügyminiszter ugyancsak a fogyasztás korlátozásáról beszélt 1941-ben, amikor Csikós-Nagyot éppen az nyűgözte le, hogy Moszkva elkerülte a válságot, és a fogyasztást lezorítva gyorsan iparosodott.⁹¹

Fogyasztáskorlátozó elképzeléseink közvetlenül a háború után sem kellett változtatnia. Az 1946-os forintstabilizáció idején az árak és bérek megszállásával gátolta a fogyasztást, 1950-ben, a

84 Surányi-Unger (1940) 5.

85 Csikós-Nagy (1940b) 108., 110–115.; Püski (2010) 75–76.; Romsics (2010) 817., Ungváry (2012) 179.

86 Szekfűről: „[A] magyar reformkonzervativizmus – minden hivatalos kereszténykurzus ellenére vagy talán éppen azért – nem tudta igazán megerősíteni a keresztény szellemet a rasszizmus ellenében.” Miskolczi (2001) 138.

87 Ungváry (2012) 328.

88 Teleki-beszéd Szegeden, 1939. V. 7. Ungváry (2012) 180.; Balogh-Izsák-Gergely-Föglein (1988) 95.

89 A cseh hadseregfejlesztés a nehézipar felendítését célozta. Szabó (1980) 220.; Ungváry (2002) 13., 15.

90 Csikós-Nagy (1940c) 21. „[A] lakosságot és a vállalatokat kényszertakarékosságra kell szorítani.” Surányi-Unger (1942) 4–5., 7., 17–23.; Szabó (1980) 220–222.

91 Halm (1995) 257.; Csikós-Nagy (1941) 16–17.; Reményi-Schneller Lajos ismertette a tervszerű gazdálkodás programját. *Pesti Hírlap*, 1941. február 7. 3.

jegyrendszer eltörlésekor 20 százalékos reálbércsökkenést tervezett. 1951-ben önkritikát gyakorolt, mert „nem tanulmányozzák rendszeresen Sztálin elvtárs tanításait”. Valójában az történt, hogy a Központi Vezetőség 1950-es ülésén Gerő Ernő gyakorolt kritikát Sztálin fegyverkezési doktrínája jegyében, aki ekkor már a harmadik világháborúra készülve „a kezdeményező csapásmérést ambicionálta”, a magyar vezetés így a hadiipart futtatta fel.⁹²

Csikós-Nagy felfogása 1953 után változott: ekkor állt a fogyasztás pártjára. Őszi tanulmányát az életszínvonal emelésére törekvő Nagy Imre támogatására írta.⁹³ 1956 után pedig a kádári életszínvonal-politikát szolgálta ki: „megszüntetve a túlzott ütemű iparosítás hibáját, az életszínvonal emelése, általában pedig az emberekről való fokozottabb gondoskodás lett a gazdaságpolitika központi feladata”. 1990 után nem tért vissza a termelés pártjára, de a liberalizációt látva egyes áruk importját luxusfogyasztásnak tartotta.⁹⁴

TERVSZERŰSÉG FAJI LOGIKÁVAL: AZ UTASÍTÁSOS TERVGAZDASÁG NEM BÚVÓPATAK CSIKÓS-NAGYNÁL

92 A csehszlovák és szovjet intézkedések előtt felvásárlási láz tört ki, ezért Rákosi berendelte: bármi kiderül az áremelésekről, az csak Csikós-Nagytól származhat. Rákosi a „nyaka körül egy hurkot mutatva” jelzett. „Ez volt aktív tevékenységem legveszélyesebb szakasza” – mondta Csikós-Nagy. Halm (1995) 269.; Csikós-Nagy (1951) 347–348.;

<http://www.rtlklub.hu/hirek/sort/cikk/102159> (Letöltés: 2014. január 18.); Gyarmati (2011) 169.

93 Rainer (1999) 129.; Csikós-Nagy (1953b) 27.

94 Csikós-Nagy (1958) 10.; Csikós-Nagy (1996) 289–290.

95 Braham (1997) 119.; Ungváry (2012) 180–181.

96 Imrédy a keresztény magyarok „faji ön-

Az 1938-as győri program nem a tervgazdaság, hanem a *tervszerűség* kezdete volt a hazai gazdaságpolitikában. Az akkori kormányfő, Darányi számára a terv más szempontból is fontos volt: a zsidókérdésnek „csak tervszerű és törvényes rendezését” tartotta lehetségesnek. Ekkor lépett túl a polgári jogegyenlőségen a konzervativizmus, gazdaság és zsidókérdés tervszerűségei összefonódtak: a programhoz szükséges egymilliárd pengőt főleg a gyáripart sújtó adók fedezték, így a közteher felét is zsidó származásúakra róhatták ki.⁹⁵ A polgári jogegyenlőség feladása Imrédynél⁹⁶ és Telekinél folytatódott.

Gyurgyák szerint Teleki antiszemitizmus, antidemokratizmus, a jogegyenlőség feladása „polgárjogot nyertek a magyar konzervatív tradíciót kö-

vetők gondolkodásában”. Nem húzott éles határt jobb és szélsőjobb között, pedig ez az európai konzervativizmus feltétele. Így ő és követői „zsákutcába vezették” a konzervativizmust, ahonnan „nem volt visszatérés az európai konzervativizmus nemes tradíciójához”. Ablonczy szerint Teleki megértéssel fordult a totális államokhoz, de kereszténysége, „személyes habitusa jobbára megővta a totális irányzatok kritikátlan csodálatától”. A Teleki-kabinetnek Somlai szerint részben fasisztoid, részben populista-nacionalista programja volt. A nyilas Festetich Sándor Teleki kormányfői bemutatkozására úgy reagált: a miniszterelnök és közte nincs lényeges különbség. Ám a nyilas elitnél a „köznyilasok” rendszerkritikusabbak voltak.⁹⁷ Teleki fellépett a nyilasok ellen,⁹⁸ s a függetlenséget is fontosnak tartotta. Ez Csikós-Nagyra is hatott. *A faj és a gazdaság viszonya az új német gazdaságelméleti irodalomban* című 1940-es tanulmányában náciakat idézett „a hagyományos gazdasági gondolkodás csődjéről” és az új gondolkodás „faji megalapozottságáról”. A „faji logikát” Andreas Pfenning SS-tiszt, heidelbergi szociológus kapcsán ismerte el. Ám a fajbiológia elutasítása reformkonzervatív hatást mutat: „a magyar nemzetgazdaság fogalma csak a biológiai gondolatból nem magyarázható meg”.⁹⁹

Teleki rokonszenvezett a központosított állammal, 1941-es beszédében a tervgazdaság „természetességéről”, illetve iparvárosok létrehozásáról szólt.¹⁰⁰ Ungváry szerint „bizonyos értelemben” Magyarország már 1939-ben áttért az irányított tervgazdaságra. Egyes termékek gyártását – a nyersanyagoktól függően – államilag tiltották, szabályozták, a Textilközpont pedig akár áruehelyezésről is gondoskodott.¹⁰¹ A hazai szélsőjobboldal sem állt messze a tervezéstől, egyesek közülük az államszocializmustól és a zsidó vagyon újraosztásától várták a megoldást. A nyilas Szálasi és Málnási Ödön tervgazdasági elképzeléseit ismerhette Csikós-Nagy is. Ám nála a berlini ösztöndíj után erősödött fel a nemzetiszocialista hatás, tehát a nyilasokkal inkább a közös német „szellemi forrásvidék” köthette össze. Ungváry szerint Csikós-Nagy a szélsőjobb és szél-

tudattal bíró rétegét” erősítette volna. [Imrédy Béla:] Magyar út. [Átvétel a *Függetlenség* c. lapból.] *Pesti Hírlap*, 1938. október 23. 6.

97 Gyurgyák (2007) 381–382.; Ablonczy (2009) 180.; Somlai (2012) 108.; Turbucz (2011) 145.; Paksa (2013a) 171.

98 Paksa (2013b) 15–35., 23.

99 Csikós-Nagy (1940a) 1., 3–5.; Schultes (2010) 195.

100 Gróf Teleki Pál nagy beszéde a magyarság értékéről és a nemzet feladatairól. *Pesti Hírlap*, 1941. január 14. 3.; Ungváry (2012) 374–375.

101 Ungváry (2012) 417.; Kormányrendelet írta elő a „textilesek” haszonkulcsait. „Szabályozták a textilárak forgalmát.” *Pesti Hírlap*, 1944. február 12. 4.

sóbal gazdaságpolitika rokonságát illusztrálja, akit minden rendszerben ugyanaz érdekelt: a szabályozott tervgazdaság.¹⁰² Bár az érintett is tett ezt erősítő kijelentést 1945 után, 1953-tól az államtól a piac felé mozdult,¹⁰³ így nem az *utasításos tervgazdaság* (amelyet átmenetileg hirdetett), hanem a *tervszerűség* a búvópatak nála.

Csikós-Nagy „tervszerűségi” álláspontja Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter 1941. februári beszédéhez köthető. Akkori főnöke a „tervszerű gazdálkodás programját” ismertetve két módszerről beszélt: „az egyik előre közli, hogy mit, mennyit, milyen minőségben, mennyi idő alatt kíván a termelésben elérni”. Ez az „oros” állami tervgazdálkodás, amellyel szemben a miniszter a másikat támogatta. Ez a másik a német–olasz módszer volt, amely nagy irányokat és „főcélkitűzéseket” követ.¹⁰⁴ Csikós-Nagy hasonló álláspontra helyezkedett. 1942-ben a német, nem „totális” tervezéssel kapcsolatban a szovjet tervgazdaságnál lazább, „tervszerűen irányított gazdaságról” írt, ahol a piac elemei és a magángazdaság is megmarad. A német tervgazdaság „nem a kollektívizmus jellegzetességeit viseli magán” – írta 1943-ban –, „nem áll a magángazdasági kezdeményezést kikapcsoló tervgazdasági dogmatizmus alapjain”. Ezért „helyesebb állami tervgazdálkodás helyett a gazdasági élet tervszerű irányításáról beszélni”. A hangsúlyt nem az „időbeli határok és mennyiségek merev és következetes keresztülvitelére”, hanem arányokra és irányzatokra helyezte. A liberális kapitalizmus és a kollektívizmus közti tervszerűen irányított gazdaságot támogatta: „van »harmadik út«: a szabadelvű kapitalista és a szocialista rendszerek mellett az irányított gazdálkodás rendsze-

re, amely a két előbbi rendszer szintézisét jelzi”.¹⁰⁵

Az 1941-es *A szovjetgazdaság három Achilles sarkában* is hangsúlyozta: „Tervgazdaság sohasem lehet öncél; éppen ezért az imperialisztikus célokat magán viselő tervgazdálkodásnak is – mert ez is jogosult lehet – ott van a határa, ahol a nép jogos életfeltételeit már nem lehetne biztosítani.” Szerinte a szovjet gazdaság „kóros betegségekben szenved”. A problémát a „szocialista tervgazdaság lényegében” látta. Szerinte a tervgazdálkodás a szervezésen múlik, márpedig „a szervezni nem tudó orosz

102 Ungváry szerint Csikós-Nagy a „nagytervgazdaság” szót Málnásitól vette át. Ám Csikós-Nagy a német *Grossraumwirtschaft*-ot fordítja le. Csikós-Nagy (1942) 38.; Ungváry (2012) 328–330.; Gyurgyák (2007) 272.

103 Meznerics Iván 1952-es kihallgatása. ÁBTL O-8757 „Szervező”, 88.; Csikós-Nagy (1987) 276.

104 Reményi-Schneller Lajos ismertette a tervszerű gazdálkodás programját. *Pesti Hírlap*, 1941. február 7. 3.

105 Csikós-Nagy (1942) 58., 65.; Csikós-Nagy (1943) 3–6.

nép túlszervezi a gazdasági életet”.¹⁰⁶ 1941-ben mutatott rá arra, amit majd Kornai János elemez: a szocialista tervgazdaság fő problémája a *túlzott központosítás*. Ám Kornaival ellentétben Csikós-Nagy nem a békés termelést vizsgálta, hanem Moszkva katonai sebezhetőségét. Tévedett: Sztálin legyőzte Hitlert. Szerinte a szovjet tervgazdaság sosem mentes a hibáktól: „Évek múlva esetleg sikerült volna ezeket kiküszöbölni. Helyükbe ugyanakkor újabbak keletkeztek volna. Ez az örök dilemmája a vérnélküli tervgazdaságnak, amelyet nem lehet elkerülni.”¹⁰⁷

Opportunizmusát mutatja, hogy 1948-ban már az Országos Tervhivatalban írja: a népi demokrácia gazdasága szocialista típusú, ezért „nem lehet meg a tervgazdálkodás nélkül”.¹⁰⁸

A hatvanas években ismét váltott: a „kicsinyes dirigálás korlátozza a társadalmi kezdeményezést, megszüntetése így népgazdaságunkat a gyorsabb és egyúttal hatékonyabb fejlődés útjára terelheti”. Kiemelte az állami tervezés és a tervszerű irányítás fontosságát. A *tervszerűség* ekkor a vállalatok szabályzókkal befolyásolását jelentette nála. A hangsúlyt a racionális vállalati magatartásra helyezte.¹⁰⁹ Ekkori műveiben a tervezés problematikáját az 1938-as termelékenység-rentabilitás szembeállításához hasonlóan vizsgálta: „a mikroökonómia szintjén mért jövedelmezőség mellett létezik egy ettől független, a makroökonómia szintjén mért hatékonyság”. Majd 1942–43-hoz hasonlóan tervszerűségről¹¹⁰ szólt. A népgazdasági hatékonyság organikus összefüggéseiről írt, akár a harmincas években. Persze aki nem ismerte régi műveit, aligha sejtett kontinuitást. Pedig Spann univerzalizmusára, az egészbe tagozódó részekre is utalt: „a népgazdasági hatékonyság a gazdaságot az állami politika összefüggésében ítéli meg; eleve beágyazza abba a háttérbe, amelyben a társadalom létezik és fejlődik”. Megelőlegezte a *szocialista piacgazdaságról* szóló 1987-es koncepcióját is: a tulajdonviszonyok eltérnek, de a kapitalista és a szocialista gazdaságnak is van piaci kerete.¹¹¹

Az ellenreform erősödésekor, 1970-ben alkalmazkodott a keményedő politikai vonalhoz: szerinte a reform lényegét, a szabályozókat csak a „tervvel konzisztens módon lehet működésbe hozni”, és ez az „Országos Tervhivatal

106 Csikós-Nagy (1941) 20–22. Ez hasonlít az 1939-es *Febér könyv* kitételére: Arató–Csikós-Nagy–Török (1939) 23.

107 Kornai (1990) 5.; Csikós-Nagy (1941) 22–24., 37.

108 Csikós-Nagy (1954) 69.

109 Csikós-Nagy (1970) 450.

110 Tervszerűnek nevezte az 1947–50 közötti hároméves tervet is, ahol a terv sokszor csak főbb irányzatokat határozott meg. Csikós-Nagy (1971) 29.

111 Spannt természetesen név szerint nem említette, nem hivatkozott rá. Csikós-Nagy (1969a) 22., 46.

irányításával oldható meg”. Ez komoly engedménye volt, hisz 1957-ben az OT-ről választotta le az árhivatalt. Felvetette: nem lehet csak utasításról vagy csak ösztönzésről beszélni, és bevezette a vállalatokra való „ráhatás” fogalmát, a „finomabb utasítást”.¹¹² Ám mások kimutatták: a vállalatok szabályozókkal való irányítása a tervalku helyett szabályozóalkut eredményezett, ami továbbra is a bürokratikus koordináción alapult. Ennek oka az, hogy a vállalatok állami tulajdonban maradtak.¹¹³

Terv és piac viszonyában kevésbé engedett: 1971-ben elismerte: „a népgazdasági terv a gazdaság központi irányításának alapja”, de a szabályozókkal való irányítást emelte ki. A reform szerinte éves átlagban 1,2 százalékos többletnövekedést hozott. Azzal érvelt, hogy a globális problémák (olajárrobbanások) közepette nem megoldás az a mechanizmus, amely „egyenesen megszünteti a világgazdasági impulzusokra való reagálás kényszerét”. Olyan reformot akart, ahol az ár betöltheti „orientáló szerepét a gazdasági döntésekben”.¹¹⁴ A nyolcvanas évekre valódi fordulatot tett: a szocialista piacgazdaság mellett érvelt, amely „nem a tervezést vitatja, de tagadja a tervdirektíva egyedül üdvözítő voltát”. A szocialista piacgazdaság szerinte nem a szocialista tervgazdaság alternatívája. A tervgazdálkodás szükségszerű,

„ha a termelési eszközök köztulajdonban vannak” – ez Kornait idéző gondolata, ahogy a piacgazdaság is szükségszerű, „ha a szocialista társadalom nem megszünteti meg az árutermelést”. A gyakorlat Kornai szerint persze más volt: 1985-ben az árhatóság 14 311 ellenőrzést végzett, és évi sok százezer árat alapított meg.¹¹⁵

112 Csikós-Nagy (1970) 449., 456–457.

113 Soós (1986) 27., 135–140.; Tulajdon és koordinációs mechanizmus összefüggéséről: Kornai (1993) 472–475.

114 Csikós-Nagy (1971) 32.; Csikós-Nagy (1980) 72–74., 78.

115 Kornai (1993) 132., 536., 545.; Csikós-Nagy (1987) 8–9.

KÖZPONTI ÁRSZABÁLYOZÁSTÓL KÖZPONTI ÁRSZABÁLYOZÁSIG

Reményi-Schneller gazdasági csúcsminiszterként sikeresen támada a gazdaságtanulmányi osztályt, így az csak 1941-ig állt fenn – magyarázta Csikós-

Nagy a GTO megszűnését.¹¹⁶ De nem zavartatta magát, és a vele egy utcában lakó Rényi Béla¹¹⁷ révén a Pénzügyminiszteriumba (PM) ment. Egy másik verziót 1945-ös kihallgatásán adott elő:

116 Halm (1995) 255.

117 Rényi a minisztériumközi ellenállási blokkba is be fogja vonni Csikós-Nagyot 1944-ben. Halm (1995) 259.

Surányi-Unger GTO-főnök és Teleki miniszterelnök között már 1940-ben „elvi ellentétek” merültek fel. Professzora „a németek felé kezdett orientálódni”, ezért oszlatták fel 1940 közepén az osztályt, Teleki a referenseknek a sajtóellenőrző bizottságban „közgazdasági tagságot szervezett”. Csikós-Nagy itt ismerte meg Rényit, s került 1941. január 2-án a PM-be pénzügyi fogalmazónak. Néhány hét múlva Huber Miklós pénzügyi titkár kérésére Csikós-Nagy nem volt hajlandó egy szélsőjobboldali tömörüléshez csatlakozó nyilatkozatot aláírni. Az őt 1941-ben aligha ismerő Nagy Tamásné szerint viszont Csikós-Nagy Imrédy köréhez tartozott.¹¹⁸ Rényi a közgazdasági osztály helyettes vezetője volt. Csikós-Nagy tiszteletbeli előadó lett (státus nem volt), s árügyekkel foglalkozott a kiépülő háborús gazdálkodásban. 1939-től árkormánybizottság működött, árvizsgáló testület írta elő az állami és külföldi megrendelések áralakítását. A háború kitörésekor a fontos nyersanyagok elosztására anyaghivatalokat hoztak létre. Delegáltjaik központi bizottságából Anyaggazdálkodási Hivatalt kreáltak (1942). Csikós-Nagy ekkor a PM árügyi állásfoglalásait alakította ki.¹¹⁹ A központosítás megelőlegezte az 1945 utáni gazdaságirányítást, s Ungváry szerint az állami újraelosztás is megjelent.¹²⁰

1957-ben Csikós-Nagy szervezte újjá az Országos Árhivalt. Akad, aki ebben a Horthy-kori árszabályozás újjáéledését látja.¹²¹ Am Csikós-Nagy 1953 után fokozatosan liberalizálódott, és 1957-ben csatlakozott ahhoz a gazdasági reformkísérlethez, amelyet Varga István irányított, aki a háború előtt gazdaságkutató volt, 1946-ban pedig az Anyag- és Árhivatal élén állva Csikós-Naggyal együtt a forintstabilizáción dolgozott. Csikós-Nagy – Friss Istvánnal szemben – a mezőgazdaságban a szabad felvásárlásra való áttérést támogatta. Ellentervét Apró Antal, a Gazdasági Bizottság elnöke hagyta jóvá.¹²²

Az árhivatal megalakulása után megkérdezték Csikós-Nagytól, mi a célja: „[Ú]gy dolgozni, olyan viszonyokat teremteni, hogy ilyen hivatalra ne legyen szükség” – válaszolta, az árképzés ugyanis szerinte nem immanens eleme a szocialista tervgazdaságnak.¹²³ Ideológiája hatott. Volt beosztottja, Nagy Márta,¹²⁴ a Gazdasági Versenyhivatal 1990 utáni alelnöke szerint Csikós-

118 BFL Nb. 1621/1945., 47.; Réz (2007).

119 Ungváry (2012) 416.; Halm (1995) 255.

120 Ungváry (2012) 418–419.

121 Dupcsik (2013) 172–173.

122 Halm (1995) 265., 267., 270–271.

123 Csikós-Nagy (1987) 8.

124 Nagy Márta vezette a Versenypolitikai Irodát 1991–97 között. Ő Chikán Attilának, az első Orbán-kormány gazdasági miniszterének az élettársa. Chikán is ismerte Csikós-Nagyot: háláját fejezte ki „Béla bácsinak”, amiért segített neki a Nemzetközi Készletezési Tudományos Társaság megalapításában. Chikán (1995) 241.

Nagy „messze megelőzte a korát”, hiszen az állami hivatalban éppen „annak megszűnésén munkálkodott”. Úgy gondolta ugyanis, hogy „a piacnál jobban senki sem képes az árakat alakítani”.¹²⁵ Kérdés azonban, hogy Csikós-Nagy ezt már a megtorlásokkor is így gondolta-e. A liberalizáció felé mozdult (a nehézipari támogatásokat 1959-ben csökkentették), de ő is elismerte, „ez még nem az az időszak volt, amikor lényegesen előreléphetünk volna az árak felszabályozása fele”.¹²⁶ Ráadásul 1958-ban azt írta: a szocialista gazdaságban nincs szabadpiac: „[A]z értéktörvény nem spontánul működik. A szocialista állam az értéktörvényt felhasználva olyan árakat állapít meg, amelyek tudatosan térnek el az értéktől.”¹²⁷ A hazai árszabályozásban tehát van kontinuitás a harmincas, a negyvenes és az ötvenes évek között, ám az állami centralizáció 1931–53 között erősödött, azután gyengült. Az 1957-es reformban Csikós-Nagy aktív volt, de – teljes pályáját tekintve – ez nem bűvópatakok.

1942: A NAGYTÉRGAZDASÁG – ÉS A 2010-ES ÉVEK JELSZAVAI („NEM LESZÜNK GYARMAT!”)

A harmincas években megújult a hazai szélsőjobboldal. Szálasi új „földgömbrendjében” a liberalizmust a nemzetiszocializmus, a nemzetállamokat pedig az

új világregend váltja. Kulcsfogalmi: *politikai-gazdasági nagytér, élettér és vezető nép*.¹²⁸ A vezető nép helyett Csikós-Nagy vezető államokról írt a negyvenes években. Már 1941-ben is szélsőséges írást publikált,¹²⁹ de legvitatottabb művében, az 1942-es *Nagytergazdaságban* – amely már ekkor sem aratott osztatlan sikert – a Szálasi által használt fogalmak közül a legfontosabb természetesen a *nagyter* lesz.

Elismerte, hogy a nagyterben Berlint és Rómát illeti a „vezetés”, de kiemelte kisállamok védelmét: „az nem jelenthet nagyhatalmi imperializmust”, s a követés „nem jelentheti a közjogi szuverénitást és a nemzeti önállóság feladását”. Ez a hazai reformkonzervatívizmus hatása. Kitért a tagállamok és

125 Martin (2010) 34.

126 Halm (1995) 271–272.

127 Csikós-Nagy (1958) 15–16. Az értéktörvény az árutermelés alapvető törvénye, amely a kereslet és kínálat mechanizmusán és az árutermelők versenyén keresztül érvényesül. *Közgazdasági Kislexikon* (1972) 113–114.

128 A világot nem fajbiológiai, hanem hatalmi alapon osztotta volna „nagyterekre”. Ungváry (1998) 123.; Gyurgyák (2007) 271–272.

129 Hitlert méltatta, és azt írta: „Istennek nagy kegye, hogy számtalan élet és kultúrárték megsemmisülésén keresztül az európai népek ma megfrissülve rátaláltak a közös ellenségre.” Csikós-Nagy (1941) 3–4.

a gyarmatok közti különbségre is. A „nagyterszerű munkamegosztásban élő tagállam” gazdasági egység, a gyarmat viszont „az anyaország kiegészítő területé”.¹³⁰ (Szálasi „új földgömbrendje” megszüntette volna a gyarmati rendszereket.¹³¹) A hazai ellenreform, a gyarmati rendszer felbomlása idején pedig azt írta: „Nyugat-Európa és Észak-Amerika kapitalistái kizsákmányolják a harmadik világot.”¹³² Az Európai Unióval, a Nyugattal és az IMF-fel szembeni 2010 utáni jobboldali „szabadságharc”, a „Nem leszünk gyarmat!” szlogen,¹³³ illetve Csikós-Nagy háború alatti érvelése között nincs közvetlen összefüggés, de olyan sémákat használnak, amelyek rokoníthatók egymással.

A náci márkaautomatizmust Csikós-Nagy 1942-ben ellenezte: ez „az aranyvalutánál is igazságtalanabb”, mert itt a vezető állam „eleve munkanélküli előnyökhöz jutna”.¹³⁴ Így akár hihetnénk is öngigazolásának, hogy csak regionális gazdasági integrációról írt.¹³⁵ De ez nem igaz: a valutauniót marxizmus és fajiság vegyítésével ellenezte: az államok eltérő munkateljesítménye „bizonyos értelemben a faji tulajdonságokkal is összefügg”. Ezért a vezető és a nemzeti valuták megkülönböztetését javasolta: valamennyi árfolyam a vezető valutához – az elszámolás alapjához – igazodna.¹³⁶ Minthogy Hitler ellenezte a páneurópai terveket,¹³⁷ egy Göring megrendelte tervezet kapcsán pedig a német gazdasági miniszter, Funk 1940-ben bírálta az „egységes európai nagy gazdasági térségről” fantáziálókat, nehéz eldönteni, hogy Csikós-Nagy a nagyterek hangsúlyozásával 1942-ben túlteljesítette-e az elvárásokat, vagy megfelelt nekik.

1996-ban, az EU-csatlakozás és a monetáris unió esélyei kapcsán visszatért Csikós-Nagy háború előtti szkepticismusa. List gazdasági nacionalizmusára hivatkozott, és szerinte túlhajtott volt az IMF javasolta liberalizáció, de azt nem erőltették rá az országra, mert egybeesett a magyar gazdaságpolitikát formáló pénzügypolitikások nézetei-

130 Csikós-Nagy (1942) 61., 68–72.

131 Szálasi felszámolta volna a brit, amerikai, szovjet, francia gyarmatrendszereket. Ungváry (1998) 123.

132 Csikós-Nagy (1978) 125.

133 „[...] tíz éve még mindenki hitt abban az utópiában, hogy a piac mindent elrendez, [...] ma már azonban épeszű ember nem vitatja, hogy az állam szerepe nélkül ez nem megy.” Orbán (2011d); az IMF-ről: Orbán (2012); „[...] a békemenet résztvevői »Nem leszünk gyarmat« felirat mögött vonultak fel. Én a békemennel teljes mértékben egyetértek, a mi munkánk arra irányul, hogy Magyarország valóban ne váljon gyarmattá.” Orbán (2013).

134 Csikós-Nagy (1942) 80–81.; az ezredfordulón az aranyautomatizmust bírálta: Csikós-Nagy (2005) 159.

135 Halm (1995) 258.

136 Csikós-Nagy (1942) 99–100.

137 Pritz (1998) 1240.

vel. Itt érdemes utalni rá, hogy Orbán Viktor 2011-ben az IMF a magyar gazdaságpolitikába való beleszólása ellen állt ki.¹³⁸ Csikós-Nagy pénzügypolitikával szembeni erős ellenérzésének is – az MNB vezetői közül Fekete Jánossal kifejezetten rossz viszonyban volt: 1968-ban hiába javasolta a kétszintű bankrendszer visszaállítását¹³⁹ – megtaláljuk a párhuzamát a Fidesz 2010 utáni kormányzásában: megszűnt a pénzügyminiszteri funkció, a kormány pedig – XXI. századi plebejus konzervativizmusának¹⁴⁰ megfelelően – bankokat sújtó intézkedéseket hozott.

ÁLLAMOSÍTÁS VAGY MAGÁNOSÍTÁS: KÉRDÉSEK 1943-BAN ÉS 2010 UTÁN

A német nemzetiszocializmus rendszerében „nem is lehet kollektivismusról és államszocializmusról beszélni” – írta Csikós-Nagy 1943-ban. A politikai vezetés „állam felett állóságát” hangsúlyozta: „a gazdaságpolitika itt nem állami funkció”. A politikai vezetés közérdek alapján dönt, „milyen feladatokat minősít államiaknak és milyen feladatokat utal a magángazdaságok körébe”. Ha „a nép érdekében szükségesnek látszik”, a feladatot az államnak kell vállalnia. Előfordul az is, hogy „eredetileg állami feladatot utóbb a magángazdaság vesz át”, de sem a közszféra, sem a magánszféra növelése nem cél.¹⁴¹

138 A forint 1996-os konvertibilissé nyilvánítását elsiertettnek mondta, az 1931-es fizetéképtelenséghez hasonló vagy annál rosszabb helyzettől félt. Csikós-Nagy (1996) 229., 272., 277., 281–282.; Orbán (2011c).

139 Halm (1995) 265., 273., 288–289.

140 A Fidesz 2002 utáni politizálására használja a kifejezést Egedy Gergely. Egedy (2013) 5.

141 Csikós-Nagy (1943) 2–3. Egy évvel korábban állam feletti politikai vezetésről írt. Csikós-Nagy (1942) 57.

142 http://no1.hu/belfold/20131218-allamosított_tankonyvellatas (Letöltés: 2014. január 11.)

143 <http://www.youtube.com/watch?v=QWifBGBDRxc> (Letöltés: 2014. január 14.)

Mindez a 2010-es évek magyar jobboldali kormányzatának intézkedéseit idézi. Ezek nem államszocialista átalakítást jelentettek (egyes vádák dacára), inkább célzott beavatkozásokról van szó, amilyen a német E.On cégtől visszavásárolt magyarországi gázüzletág esete volt. Az államosítás/állami korlátozás érintette a magánnyugdíjpénztárakat vagy a tankönyvellátást.¹⁴² Ez utóbbi alkalmából a közoktatásért felelős államtitkár, Hoffmann Rózsa kifejtette: a „kevesebb választék az olcsóbbaságot is eredményez”, ami nemcsak oktatáspolitikai antiliberalizmusát, hanem (téves) versenypolitikai ismereteit is jellemzi.¹⁴³ Párhuzam vonható itt

Csikós-Nagy 1942-es versenyellenességével, de a kivégzett Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszterrel is, aki 1941-ben így érvelt: „Ki kell kapcsolni a felesleges és indokolatlan közvetítő kezeket, a spekulatív árdrágító nyereséget, mert az ilyenek biztosítása nem tisztességes kereskedelempolitika.”¹⁴⁴ Az Orbán-kormány az államosítás és a privatizáció keverékével is élt a nemzeti dohányboltok létrehozásakor. A beavatkozás után az átszervezett kiskereskedelmi szektort speciálisan kiválasztott magánvállalkozók működtethetik.¹⁴⁵

Visszatérve Csikós-Nagyra: az 1942-es „beteges versenyzéstől” a versenypartiságon át 1996-ra a verseny újbóli hibáig jutott,¹⁴⁶ de azért a szabadpiaccal már nem fordult teljesen szembe. Versenypolitikai nézetei állandóan változtak. Hosszú ideig a verseny egyik hazai szakértője volt, ami paradox helyzet eredménye. Valószínűleg nyelvtudása, tájékozottsága, Horthy-kori műveltsége predestinálta arra, hogy a gazdasági reform idején a versenypolitikát rábízák. Így amikor 1965–67 között a gazdasági mechanizmus új irányelveinek kidolgozására az MSZMP munkacsoportokat hozott létre, Csikós-Nagyot is megbízták egy testület vezetésével, s olyan dokumentumok születtek, mint *A vállalatok közötti verseny lehetőségei, formái és eszközei*.¹⁴⁷ 1969-ben így írt: „a gazdasági verseny külön jogi védelemre szorul. [...] A verseny jogi szabályozásának két fő pontja van: mégpedig monopolelles törvények és a tisztességtelen verseny tilalma.” Mindez 1990 után is írható volt, s tényleg: Csikós-Nagy 2005-ös művében is szerepel.¹⁴⁸ Persze a hetvenes–nyolcvanas években nem voltak versengő piacok a magyar iparban,¹⁴⁹ és a reformok jelentős része papíron maradt. A rendszerváltás utáni Gazdasági Versenyhivatal (GVH) felső vezetőinek többsége azonban a Csikós-Nagy vezette árhivatalból került ki. Dolgozott ott Vissi Ferenc, a GVH első elnöke is (1973–76 között), aki szerint az árhivatal 1990 előtt országos piacfelügyeletet is ellátott, ami a GVH számára fontos előzmény volt.¹⁵⁰

144 Reményi-Schneller Lajos ismertette a tervszerű gazdálkodás programját. *Pesti Hírlap*, 1941. február 7. 3.

145 http://hvg.hu/itthon/20130426_Trafikmutyi_Fidesz_valasztokeruleti_elnok (Letöltés: 2014. január 11.)

146 Csikós-Nagy (1996) 302.

147 Csikós-Nagy (1971) 494–495.

148 Csikós-Nagy (1969a) 115.; Csikós-Nagy (2005) I. 149.

149 A volt szocialista országokban az ipar legtöbb szektorában nem technológiai jellegű monopóliumok jöttek létre. A nyolcvanas évek „kisebb rései” sem valódi versenyhelyzetek előfutárai voltak. Török Á. (1992) 555.

150 Csikós-Nagy beosztottjai voltak: Boytha Györgyné GVH-elnökhelyettes (1991–2000), Bodócsi András Versenytanácsstag (1991–2009), Nagy Márta GVH-elnökhelyettes (1997–2009). Martin (2010) 19., 30., 40., 70.

1944–46: PASSZÍV ELLENÁLLÁS, TÚLÉLÉS ÉS ÚJABB KARRIERINDÍTÁS – A FORINTSTABILIZÁCIÓ

A Pénzügyminisztériumban Csikós-Nagy 1944 nyaráig tartotta meg német referensi hatáskörét, amíg – mivel „minden eszközt” felhasznált „a magyar gazdasági függetlenítési törekvések védelmére” – Berlin tiltakozására ki nem zárták a német ügyek intézéséből. 1945-ös kihallgatásakor magyarázta ezt, taglalva, miként állt ellen a német orientációt képviselő Surányi-Ungernek, tanárának és exfőnökének.¹⁵¹ Ám 1995-ben a német referatúrát már nem említette. 1942-ben Reményi-Schneller tanácsadójává lépett elő, majd a Kállay-kormány alatt a Gazdaságtájékoztató Bizottság főtitkáráként a háború elvesztését mérlegelte,¹⁵² s az azutáni helyzetre készült. Az 1944-es német megszálláskor megjelent, Rézlerrel és Hantos Lászlóval közös könyvében írta: „A magyar iparnak a múltnál sokkal inkább Keletre kell tekinteni.” A tervszerű iparfejlesztés nem sértheti a nyugati ipart, de „a keleti iparosodástól” függ majd.¹⁵³

Nehéz rekonstruálni az 1944 második felében történeteket. 1945-ben azt mondta: Bajcsy-Zsilinszkyvel egyeztetve felkérték „a nyilas uralom alatt egységbe tömörült ellenállási szervezetek központi bizottságának titkári posztjára”.

151 BFL Nb. 1621/1945. 29., 30., 51.

152 Halm (1995) 255., 256.

153 Csikós-Nagy–Hantos–Rézler (1944) 310–311.

154 Terhes feleségét vitték a Margit körútra kétszer, de végül szabadon engedték. BFL Nb. 1621/1945. 49–51.

155 A jelentés szerint a „nemzeti bankos” Tordai Lajos 1944 novemberében az ellenállási központ megbízottjával találkozott Kodolányi házában. „Ott volt velem [...] Rényi Béla, [...] Csikos Nagy Béla /: ez utóbbi ott lakott illegálisan./: Távozásuk után 1 órával meglepték a házat és Csikósnak az ablakon át kellett menekülni.” ÁBTL O-8757 „Szervező”; BM V/4. alosztály; „Halász” „Ü” 1954. VI. 6. jelentése; 151.

156 „Kodolányi Jánosnál voltam [...] ott volt

„fiatalkori, kifogás alá eső irodalmi munkásságomra hivatkozással”. Nehogy „a mozgalmat az én személyem miatt valahonnan is támadás érhesse és ez a mozgalmat gyöngítse”. Vállalta azonban, hogy minisztériumi szabotázsban közreműködik. „1944. november 22-én a lakásomon 4 csendőr jelent meg, de szinte a szemük elől sikerült megszöknöm.”¹⁵⁴ A „mozgalom gyöngítésének” elkerülése itt inkább önigazolásnak tűnik, de 1945-ös verzióját megerősíti egy későbbi állambiztonsági jelentés.¹⁵⁵ Kodolányinál bujkálását Rézler is alátámasztja: a szociológus szerint „valahogy ő is belekeveredett, részben azért, hogy ő a bőrért mentse, mert ő elég jobboldali irányzatú volt”.¹⁵⁶ Novemberben Surányi-Ungernél, majd Kodolányinál

rejtőzött.¹⁵⁷ A „minisztériumközi el-lenállási blokkba”, amely a Tartsay-szervezkedéshez kötődött, Rényi szervezhetette be.¹⁵⁸ Rézler ezért láthatta Kodolányinál Csikós-Nagyot és Rényit.¹⁵⁹ Ezután folytathatta munkáját a Pénzügyminisztériumban, legalábbis ezt mutatja, hogy a politikai rendőrség 1945-ben pénzügyi titkárként hallgatta ki az 1939-es pamflet ügyében. (Közben korábbi könyvei közül ötöt – így a *Nagyterg gazdaságot* is – betiltottak.¹⁶⁰)

A pamflet ügyében a kihallgatás könnyen veszélyessé válhatott volna, de minisztériumi főnökei közül Dömös Lajos miniszteri titkár és Rényi Béla is mellette tanúskodott. Szerencséje is volt: Rényi 1945-ben egy gazdasági panamáról szóló találkozóra magával vitte a Gazdasági Főtanács (GF) főtitkárához, Vas Zoltánhoz. A megbeszélésen Vas egy kimutatást adott át Rényinek, aki nem tudta, mit kezdjen vele, ezért Csikós-Nagynak adta tovább. Csikós-Nagy így emlékszik: „Én elnevettem magam, és ezzel egy ötperces érdekes beszélgetés vette kezdetét.” (Az irat az emberi szervezet és a véráramlás mintájára mutatta be a javak körforgását, persze nem Gömbös vagy Concha Győző, esetleg Othmar Spann organikus eszméit idézte fel, hanem a XVII. századi francia fiziokratára, az orvos François Quesnay-re hivatkozott.) Elmagyarázta, hogy a kimutatást készítőket Vasnak el kéne zavarnia. Vast annyira lenyűgözte az előadás, hogy eltépte az irományt, s kérte Csikós-Nagyot: dolgozzon a GF titkárságán. Ő alkudozni kezdett: „Akkor mondtam igent, amikor közölte, hogy pénzügyi titkárból 24 óra alatt miniszteri tanácsossá léptet elő.” Így került a GF-hez, bár megemlíti: hallott a hamis mendemondáról, hogy Vas hozatta volna ki az államvédelemtől.¹⁶¹

A GF-re a fiatalon ott dolgozó Hetényi István, későbbi pénzügyminiszter így emlékezett: Vas a gazdaságpolitikában sosem volt önálló, őt „rohambri-

a Csikós Béla, a Kodolányi és a lánya, Kodolányi Jutka és én, és egy óriási zajt hallunk, és a németek belóttek a fürdőszobába.” Lengyel (2002) 78–79.

157 Halm (1995) 294., 276.

158 Csikós-Nagy szerint „Annak idején valamennyi központi szerv részére a Dunántúlon kijelölték azt a helyet, ahová át kell települni, ha parancs érkezik Budapest kiürítésére. A blokk e parancs végrehajtása ellen szólított fel, és ennek megfelelően agitált.” Halm (1995) 259.

159 Lengyel (2002) 78.

160 A betiltott könyvek: *A német honvédő gazdaság irodalma* (1939); *A szovjetgazdaság bárom Achilles-sarka* (1941); *Nagyterg gazdaság* (1942); *A faj és a gazdaság viszonya az új német gazdaságelméleti irodalomban* (1940); *Kapitalizmus vagy kollektivizmus?* (1943).

161 Halm (1995) 260–261. Csikós-Nagy később cáfolta, hogy le lett volna tartóztatva vagy internálótáborba került volna. Lásd: Megkövetés. *Népszabadság*, 2002. július 12.

gádnak tekintették. A tótumfaktum mellette Csikós-Nagy Béla volt, aki mindent szervezett.” Napi ügyeket intézett és részt vett a Magyar Nemzeti Bank hitelosztó bizottságának működésében. Itt azzal a Varga Istvánnal találkozhatott, aki a háború idején bírálta a *Nagyterg gazdaságot*.¹⁶² Tudásukra a következő évtizedekben nagy szükség lesz. A forint stabilizációja 1946-ban (ebben Csikós-Nagy már kommunista szakértőként vett részt, az akkori árhivatali elnök Vargával együtt) azért lett sikeres, mert olyan árakat és béreket állapítottak meg, amelyek kordában tartották a fogyasztást. Ügyeltek rá: a gyenge áruellátás (az árualapot az 1938-as 40-45 százaléka becsülték) mellett se maradjon fedezetlen pénzmennyiség a lakosságnál. Így állították meg a pénztörténet legsúlyosabb inflációját. A bérszínvonal 1946-ban nem haladta meg az 1938-as reálértékének felét, vagyis az életszínvonalat csökkentették. Ez Csikós-Nagy szerint csak azért sikerült, mert az „inflációból való kiábrándulás még azokat is érdekeltté tette a stabilizációban, akik normális körülmények között az infláció haszonélvezői”.¹⁶³ A siker titka volt az is, hogy a két szakértő ismerte a háborús árakat, béreket. A forint indulásakor az árakat az 1938-as állapot alapján „differenciált átszámítási koefficienssekkel képezték”.¹⁶⁴

„AKI KOROMBELI, [...] AZ VAGY KORÁN BELEPUSZTULT EBBE, VAGY MEGEDZŐDÖTT”

Miután átvészelte a 1945-ös fordulatot, Csikós-Nagy a Gazdasági Főtanácstól az Országos Tervhivatalba (OT) került. 1948–49-ben fokozatosan veszített a pozíciójából, hiszen a GF főtitkár-helyettesége gyakorlatilag a Vas Zoltán alatti második ember posztját jelentette. A tervhivatalban „csak” főosztályvezető,

majd – „félretéve” – kollégiumelnök lett. Kezdetben az OT-ben sem volt kis súlya. A Közgazdasági Főosztály volt a Tervhivatal agytrösztje, legalábbis Hetyényi szerint, Csikós volt „az agytröszt vezetője”. Nála folyt „a dokumentumok szerkesztése és az egységes terv összeállítás, ami nem gazdaságpolitikai vita volt, mert a gazdaságpolitikai kérdéseket hozták a pártközpontból, Gerő megírta nagyjából, hogyan kell ennek kinézni”.¹⁶⁵ A későbbi kormányfő, Lázár György így emlékezett – nem köz-

162 ÁBTL FM-ügy, V-86000/42 58–59., 77., 251., 275.

163 Csikós-Nagy (1980) 31.; Halm (1995) 267.

164 Csikós-Nagy (1980) 31.

165 „Csikósnak volt az a módszere [...], hogy nagyjából megállapodtunk, hogy mit akarunk megírni, kicsit vitatkoztunk, ő jegyzetelt. Utána [...] diktált. És minden mondat vagy bekezdés végén mondhatuk, Béla, ezt nem így, hanem úgy.” Voszka (2012).

vetlen – OT-beli elődje félreállítására: a tervhivatal vezetője Vas Zoltán lett, aki megtartotta a Gazdasági Főtanács egész személyzetét. A közgazdasági főosztály vezetője Csikós-Nagy volt. Őt „éberségi okokból, bár nem tartóztatták le, de leváltották és elhelyezték”.¹⁶⁶ Egy pénzügyminisztériumi tisztviselő, Trajanovits Lajos szerint egy ávos főtitest, Száberszky József megfenyegette, háború előtti nyilas párttagságával zsarolta Csikós-Nagyot.¹⁶⁷ (Trajanovits 1945 előttről ismerte Csikós-Nagyot, akinek nyilas párttagságát más nem említi.)

Csikós-Nagy – opportunizmusát bizonyítva – a „belső és külső ellenséggel vívott szakadatlan harcról” írt 1951-ben.¹⁶⁸ Pedig pár éve még az „ellenesség” oldalán állt. Egy állambiztonsági irat szerint nem állt ki Rézlerhez kötődő egyik ismerőse mellett.¹⁶⁹ Ebben az 1945–56 közötti fenyegetettsége játszhatta a döntő szerepet: 1945-től az 1939-es pamflet bűnügyével tartották sakkban, az ügyet csak 1948-ban állította le Ries István igazságügyi miniszter. Ám nem nyugodhatott meg: a letartóztatott Ries 1950-ben belehalt a kényszervallatással párosított gyógyszermegvonásba. Ekkor pedig őrizetbe vették az OT elnökét, Vajda Imrét is.¹⁷⁰ 1950-től a Tordai Lajos nemzeti banki tisztviselő utáni államvédelmi titkos nyomozás fenyegette: 1952-ben Meznerics Iván tett őt is érintő vallomásokot, összefüggésbe hozva egy társasággal, amelyet 1945 előtt és utána 1948-ig látogatott.¹⁷¹ A csoport tagjai között volt Rényi Béla (ekkor a Fővárosi Tanács pénzügyi osztályvezető-helyettese), a már említett Trajanovits Lajos és Nőtél Rudolf. A nyomozást 1956-ban állították le, eredménytelenül.¹⁷² Nincs adat arra, hogy Csikós-

166 Lázár (2012).

167 „Csikós-Nagy Bélát, aki nyilas párttagsága miatt le volt tartóztatva, Száberszky hallgatta ki és intézte ügyeit – végül is meghagyta állásában, persze vállalnia kellett bizonyos szerepet.” Trajanovits Lajos: *Életem története*. Debrecen, 1993, 122–125. Idézi: Kövér (2011) 178. Csikós-Nagy nyilas párttagságára nincs más adat, letartóztatását ő maga tagadta. *Népszabadság*, 2002. július 12.

Száberszky József ÁVH-ezredes. 1945 után nyomozó apparátusa volt. Az ötvenes elején a PM főosztályvezetője. A Péter Gábor elleni eljárásban (1953) le akarták tartóztatni, de öngyilkos lett. Müller (2012) 57., 97.; Gyarmati–Palasik (2013) 19.

168 Csikós-Nagy (1951) 347., 366.

169 Volt, aki „stricinek” nevezte. ÁBTTL O-8757 „Szervező”, 32.; M-18821/7 „Juhász” ü. 49.

170 Murányi (2006) 84.; Gyarmati (2011) 161.

171 A társaság tagjai „erősen angolszász beállítottságú egyének, akik szemben állnak a népi demokráciával” – Meznerics e kijelentése aligha volt igaz, az irat nem tekintendő hitelesnek. ÁBTTL O-8757 „Szervező”, 84.

172 ÁBTTL O-8757 „Szervező”, 84., 88., 218–219.

Nagy tudott-e erről. Így is általános félelemben töltötte az ötvenes éveket, erre utalt 1995-ös interjújában is, amikor arról beszélt, hogy „Rákosi fél-évenként hol jobbról, hol balról támadta mindazt, ami történik”. Nem véletlenül jegyezte meg: „aki korombeli, és itthon maradvá annyi rendszerváltást, politikai fordulatot kellett átélnie, az vagy korán belepusztult ebbe, vagy meggedződött”. Az utóbbi igaz rá: 1952-ben első miniszterhelyettes lett a helyi iparban, majd Nagy Imrével dolgozott ki törvényt a liberalizációra. Ám ő szigorúbban szabályozta volna a kisipart, mint az új kormányfő.¹⁷³

AZ OPPORTUNIZMUS ÉS A FASISZTÁK ELLENI KIROHANÁSOK – FORDULATOK FÉLÉVENTE

Csikós-Nagy 1952-ben *hidegvérű hipokritának* bizonyult: hamisan csengett az

173 Halm (1995) 253., 270.

174 Csikós-Nagy (1952) 43.

175 A konzervatív mérnökök nem érdeklődtek a marxizmus–leninizmus iránt. Csikós-Nagy (1952) 48–49.

176 Csikós-Nagy (1952) 50–51.

177 Kornai a klasszikus (sztálinista) rendszer koherenciáját és kauzalitását blokkokra bontja. A legfontosabb a marxista–leninista párt osztatlan uralma (1.). Ebből fakad az állami és a kvázi állami tulajdon uralkodó pozíciója (2.). Újabb lépcső a bürokratikus koordináció túlsúlya (3.), majd a tervalku és a mennyiségi hajsza (4.) jön, ami erőltetett növekedéshez, krónikus hiánygazdasághoz, munkaerő-hiányhoz (5.) vezet. A klasszikus rendszer kielezi a belső ellentmondásokat, változtatást indukálva. De csak azon változások nevezhetők reformnak, amelyek legalább közepesen radikálisan módosítanak az 1–3. blokkon. Kornai (1993) 381., 398–399., 407., 588–589.

178 Rainer (1999) 127.

opportunizmus („a nehézségekkel való megalkuvás”) elítélése.¹⁷⁴ Harcolt a „műszaki konzervativizmus” ellen is. „Olyan geológusokra van szükségünk”, akik szakítanak a „kapitalista csökevénynyel, hogy az ország nyersanyagban szegény”.¹⁷⁵ Ehelyett a nyersanyagkincs feltárására buzdított. A tanulmány újdonsága a decentralizáció: míg „korábban a Tervhivatal adta ki a vállalati tervutasításokat”, ez „átkerült a minisztériumok hatáskörébe”.¹⁷⁶ Nem valódi reformról volt szó, hanem a szokásos „sztálini” centralizációs–decentralizációs hullámzásról. Kornai az effajta átszervezést nem is minősíti reformnak.¹⁷⁷

Ám az 1952-es decentralizációs kampány 1953-tól mégiscsak reformpróbálkozássá vedlett át: liberalizáció és a tulajdonviszonyok módosított szabályozása következett ugyanis. A visszafogottságot jelzi, hogy az újonnan hatalomra került miniszterelnök, Nagy Imre sosem használta a reform szót.¹⁷⁸

A megújulásban Csikós-Nagy is részt vett, erősen taktikázva: Sztálin 1953. márciusi halála után tanulmánya (*A sztálini tanítások alapján építsük a helyi ipart*) még mindig nem a valódi reformról szólt, hanem a decentralizációról: egyes üzemek irányítása a megyeitől az alsóbb tanácsokhoz kerül. Csikós-Nagy sztálinista hangnemben ítélte el a kizsákmányolást a háziiparban. A legmeglepőbb ez a részlet: „naponta fordulnak elő lopások, sikkasztások; végül hiányos a kádermunka, több helyen az osztályellenség, fasiszták, sikkasztók kerültek vezető beosztásba, akik a szövetkezetet igyekeznek saját céljaikra kihasználni”.

Az 1953. április–májusi tanulmány sztálinista hangvételén gyorsan módosított, amikor Nagy Imre az Országgyűlés 1953. július 4-i ülésén már a népgazdaság fejlesztésének új irányvonalát vázolta.¹⁷⁹ Csikós-Nagy 1953 őszén immár könnyűipari miniszterhelyettesként publikálta új tanulmányát, amelynek témája ugyanúgy a helyi ipar volt, mint a tavaszié. Csak ősszel a címből és a szövegből is kimaradt Sztálin, helyette a „lenini lángelmével” kellett beérniük az olvasóknak. A munka 1953. október–novemberben jelent meg *A helyi ipar feladatai az új kormányprogram [sic!] keretében* címmel. Rákosira is hivatkozott ugyan, de Nagy Imre kétszer szerepelt benne, a magánkisipar támogatásakor. Ezúttal hiába keressük a kisipar ellenőrzését, szankcionálását, a kontárok elleni, drasztikus eszközökkel folytatott küzdelmet. Elmaradt a fasisztázás is, pedig a „tavaszi gondolat” megvan az őszi szövegben is: „a kisipari szövetkezetbe nagyobb számban furakodtak be volt nagykereskedő-tőkés elemek és néhol a vezetést is kézbe kaparintották”.¹⁸⁰ Az őszi tanulmány nem a Nagy Imre hatalomra kerülése utáni hetek terméke, ekkor már látszott, hogy az „új szakasz” nehézségekkel küzd, a pártapparátust továbbra is irányító Rákosi igyekezett a végrehajtásban akadályozni az átalakítást.¹⁸¹ Ez Csikós-Nagy írásából is kitűnt: „Az új kormányprogram megjelenése után ugyan hozzáfogtunk a hibák kijavításához, mind ez ideig azonban kevés eredménnyel.”¹⁸²

Csikós-Nagy hamarosan újabb váltást hajtott végre. Talán látta, hogy Nagy Imre reformjai nem fognak célt érni. Ezért minden korábbinál taktikusabb lett. 1954 nyarán másfél éven belül harmadszor is nekifutott a helyi ipari értekezésnek. Ezúttal nem adott aktuálpolitikai címet művének (*Helyi iparunk a fejlődés útján*). Itt is hivatkozik Nagyra, de újra feltűnik az 1953. tavaszi Sztálin-idézet (nem a kötet végén, hanem a kevésbé hangsúlyos 17. oldalon). Közben önkritikát gyakorolt: „jó néhány általam tett és leírt korábbi megállapítást is helytelennek és hibásnak tartok”. A decentralizációt pártolta továbbra is, de már nem támogatta határozottan a kisipart.

¹⁷⁹ Ungvárszki (1989) 35.

¹⁸⁰ Csikós-Nagy (1953b) 3–4., 6., 8–9.

¹⁸¹ Rainer (1999) 11–13.

¹⁸² Csikós-Nagy (1953b) 12.

Szerinte a „kisipari termelési forma az adott körülmények között nem a legmegfelelőbb, tehát *esetleg* elmaradott termelési forma”.¹⁸³ Az sem meglepő, hogy művében ismét feltűnik az 1953. tavaszi érvelés, miszerint a piacot, vagyis „az értéktörvény működését tudatosan szigorú korlátok közé” kell szorítani, amihez a szocialista állam megfelelő gazdasági rendszabályokat (például a jogtalan iparúzókkal szembeni szankciókat) alkalmazhat, s a kisiparosok anyag-gazdálkodását is ellenőrizheti.¹⁸⁴

Csikós-Nagy megint átmeneti időszakban jár: szerinte nem a terv az egyedi szabályozó, „az átmeneti gazdaság viszonyai között vannak terven kívüli tényezők is”, de a kisiparra mint nem tervezhető termelésre is szükség van. „Hamis szemlélet” volt, hogy azt hitték, a magánkisipart „káros következmények nélkül fel lehet számolni”. Vagyis nem adta fel teljesen reformelképzeléseit. Félfordulata után azonban 1954 novemberére elkészült Nagy Imre gazdasági reformtörekvéseinek összegzése. Ebből Rainer M. János idéz egy részt, amelyet stílusa alapján más szerző írhatott, mint a többit. Itt számos ügy közül Csikós-Nagyot érdekelhette (szerzőségét nem állítjuk) a *tervszerűség* és az árrendszer radikális átalakítása.¹⁸⁵

Csikós-Nagy 1955-ben ismét közelebb kerülhetett Nagyhoz, a kormányfő kérésére tartott egy beszédet a helyi iparról. Ezen Nagy nem jelent meg, majd távozni kényszerült a kabinetből. Csikós-Nagy lépése elég volt ahhoz, Rákosi leváltta a miniszterhelyettségéről. A pártvezér azzal vádolta: „a kisiparosok országává akarja tenni Magyarországot”. Ez súlyos vád volt, hiszen 1955 márciusában párthatározat mondta ki: „akik a nehézipar fejlesztése elsődlegességének lenini-sztálini elvéről lemondanak”, aláássák a gazdaság fejlődését. Leváltása után 1955-ben Csikós-Nagy a Budapesti Vegyesipari Tröszt igazgatója lett.¹⁸⁶

183 Csikós-Nagy (1954) 3., 11., 67., 14–15.

184 Itt majdnem szó szerinti az egyezések a 1953. tavaszi tanulmánnyal. Csikós-Nagy (1954) 61–62.

185 Csikós-Nagy (1954) 11.; Rainer (1999) 131–133.

186 Ungvárszki (1989) 37.; Halm (1995) 263., 270.

KÁDÁRI REFORMKOR: NEM AKADÁLYOZTÁK, HOGY FELVEGYE A FONALAT

Csikós-Nagyot 1956-ban bevásztották a tröszt munkástanácsába, de a nagypolitikában nem volt aktív. A Kádár-kormány megalakulásakor Kossa István gazdaságpolitikai irányítói szerepre kérte fel. Két feltételt szabott: senki se mondja meg, mit csináljon, és állítsák vissza az árhivatalt. Kádár hiába kínálta

a nemzeti bank elnökségét, ragaszkodott az árhivatal leválasztásához a tervhivatalról – sikerrel. 1957–84 között az új hivatal élén állt. Tiszteletben tartották, amit kért – írta –, sőt „*azt sem akadályozták, hogy a közgazdaság-tudományi kutatásban felvegyem azt a fonalat, amellyel életpályámat elkezdtem*”. Valóban felvette háború előtti kutatásai fonalát. Nem a fajiságról van szó, hanem a filozófiai megközelítésről és a *tervszerű* irányításról. Pályája csúcására a hatvanas években érkezett. A gazdasági reform mellé állt, és bekerült az azt irányító agytrösztbe, a „főbizottságba”.¹⁸⁷

A háromtagú reformtitkárság vezetője, Nagy Tamás szerint a tervezési, árügyi munkacsoportot Csikós-Nagy vezette. Vita a tervmutatók kötelezővé tételéről alakult ki. A titkárság által előterjesztett mindkét modellt elvetették. (Csikós-Nagy emlékei szerint ebben neki is volt szerepe.) A kevés tervmutató modellt azért ellenezték, mert az később sok tervmutatóssá lett volna fejleszthető. A jövedelmezőség kötelező előírását pedig azért, mert ha a vállalatok a nyereségérdekelték, akkor ez felesleges. Nagy szerint olyan rendszert akartak, amely a „központi *tervszerű* irányítás – tervutasítás nélkül – és az önszabályozó piac kombinációja”. *Tervszerű* és *tervgazdálkodás* között tehát nem Csikós-Nagy tett distinkciót!¹⁸⁸

Hogy miként történhetett ez, arról Schweitzer Iván beszélt: „A reform előkészítéskor Csikós-Nagy a bizottsági anyagok véleményezésében vett részt, háttérmunkát végzett. Ám egy még korábbi fázisban, az oda bekerülő reformtervek sugalmazásában volt nagy hatása.”¹⁸⁹ Közben a reformot a nyilvánosság előtt megjelenítő fontos személyiség volt. A *New York Times*nek mondta: „világossá tettük a szovjetek előtt, hogy a reformunkat a szocializmus alapjaira helyezzük”.¹⁹⁰ Ám nem minden reformtervet támogató. Amikor Liska Tibor előbb az önköltségi árrendszer tervével állt elő, aztán a világpiaci ármodellel, Csikós-Nagy mindkettőt elutasította. Az utóbbinál nem elvi, hanem megvalósíthatósági kifogásai voltak.

Hamarosan két csapást mértek Csikós-Nagyra: a hazai és a KGST-reformot is leállították a hetvenes években. A magyar vezetés 1967-es elképzelései szerint átalakították volna a közös ter-

187 Halm (1995) 264–265., 272.

188 Molnár (2004) 85–87.; Halm (1995) 272.

189 „Az állam által kézivezérelt gazdaság ötvenes évek eleji kudarcát mélyen átélve és feldolgozva, az állami beavatkozás szabályozó szerepre korlátozásának meggyőződéses hívévé vált. Képességeit és tudását a »létező szocializmus« lehető legteljesebb piacosítására használta. Ezt nem adta fel, de ha ellenállásba ütközött, visszavonult. Meggyőző érvelése a felső vezetést pozitívan befolyásolta.” Schweitzer Iván közlése.

190 Mong (2012) 131–132.

vezést. A világpiacon árhoz jobban igazodva multilaterális elszámolást, távlatilag a rubel és más valuták konvertibilitását is felvetették. Csikós-Nagy is részt vett az 1970-ben megíúsult tervek kidolgozásában.¹⁹¹ 1969-es tanulmányában a „szocialista világpiacon” megteremtéséről, a piacihoz közelítő gazdasági integrációról írt, amely a KGST-reform korabeli hivatalos magyar álláspontjának tekinthető. Itt is bűvópatakról van szó, a nemzetgazdaság nemzetközi integrációba illeszkedéséről, ami az 1942-es német Új Európa-tervektől az Európai Unióig tart nála.¹⁹² A kádári vezetés óvatosságát jelezte, hogy az újítást fokozatosan képzelték.¹⁹³ Csikós-Nagy a háború alatt általa elemzett „tervszerűséget” élesztette fel ekkor (burkoltan), ám konkrét javaslatai ellentétesek voltak negyvenes évekbeli nézeteivel. A valutauniót 1942-ben még ellemezte, és szovjet mintára a külkereskedelem korlátozását, állami monopóliumát helyezte. Ám 1969-ben multilaterális árucserét és egységes monetáris rendszerben konvertibilis valutát akart, tehát valutauniót. A klíringrubel és a kétoldalú természetes kapcsolatok ellen érvelt, pedig 1942-ben még támogatta a klíringet.¹⁹⁴

ELLENREFORM, ÚJABB REFORMHULLÁMOK ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

„A hetvenes években olajsokkok rázták meg a világot. Csikós-Nagy szerint az

191 A szocialista gazdaságok együttműködésével foglalkozó bizottságot Csikós-Nagy vezette. A magyarok finomították javaslataikat (valutareform, közös bank, áruforgalmi liberalizálás). 1969-ben hiába jelentették be a nyugaton szocialista Közös Piacnak hívott, de 1970-ben megíúsult tervet. Feitl (2013) 1383–91., 1401.

192 Csikós-Nagy (1942) 3–4.; Csikós-Nagy (1969b) 133–134.; Csikós-Nagy (2005) I. 157.

193 Többszakaszos átmenetről írt. Szerinte „a folyamat tehát nem lehet látványos”. Csikós-Nagy (1969b) 138.

194 Csikós-Nagy (1942) 93., 111–112.; Csikós-Nagy (1969b) 134., 143.

első árrobbanás hatását 1975/76-ban, a másodikét pedig 1980-ban érvényesítették a termelői árakban, s részben a fogyasztói árakban is. Ezzel válaszolt a vádakra, amelyeket Fekete János MNB-alelnök hangoztatott a rendszer-váltáskor. Fekete szerint azért nem emelték az energiaárakat, „mert volt egy zseniális árhivatali elnökünk, aki ezt a lépést nem támogatta”. Csikós-Nagy szerint az olajárrobbanás a nemzeti jövedelem egytizedét vonta el. Míg ekkor nyugaton csökkentették a reálbért, ezt itthon nem tették meg. Szerinte a kormány „a Magyar Nemzeti Bank segédletével” az eladósodás útját választotta. Őt igazolja Ivicz: Csikós-

Nagy 1976-ban a hazai felhasználást fogta volna vissza, exportbővítéssel, veszélyesnek tartva az eladósodást.¹⁹⁵

Az *Új árforradalom árnyékában* című 1978-as könyvében – mai szóval – a fenntartható fejlődés gondolatát előlegezte meg, amit 2002-ben fejt majd ki.¹⁹⁶ Megnyilvánul gazdaságtani relativizálása, s majd a 2000-es években „szökken virágba”, bár már a harmincas években is érzékelhető.¹⁹⁷ Új világgazdasági korszakról írt, Bognár Józseffel együttgondolkodva. Bognár ember és természet új viszonyáról szólt (Csikós-Nagy hivatkozott is rá 2005-ben), s a korszakváltást gazdasági és nem gazdasági (demográfiai, társadalmi, politikai) változások összességéként fogta fel, amely az emberiség létfeltételeit alapvetően befolyásolja.¹⁹⁸

Az 1979-es olajválság rég nem látott drágulást hozott. Véget ért a háromhatvanas kenyér kora. Az eladósodottság miatti IMF-csatlakozás 1982-ben erősítette a reformtörekvéseket. A Politikai Bizottság a reform érdekében bizottságot kreált, amelybe Csikós-Nagy is bekerült. 1982-es akadémiai székfoglalójában kiemelte: Marx árutermelés megszűnésére vonatkozó tézise irreális. „Az ár és a relatív szűkösség közötti kapcsolatot a piaci értékítélet teremti meg és tartja fenn. Az ún. láthatatlan kéz így hozza létre a kereslet-kínálat egyensúlyát. Marx még feltételezte, hogy az állami tervezés jobb egyensúlyszabályozó, mint az ármechanizmus. [...] az ár egyensúlyi funkciójának kiiktatása a szocialista gazdaságban működési zavarokat okoz.”¹⁹⁹

A múlt árnyékot vetett pályájára: a hivatalát érő kritikát és a humoristák élcelődését békésen tűrte.²⁰⁰ Bár reformot javasolt, az ellenreform okozta bajokért tették bűnbakká. 1984-ben nyugdíjba vonult. „1970–71-ben nagy politikai visszarendeződés ment végbe. Ekkortól Csikós-Nagy is hátrább lépett, inkább világgazdasági és elméleti, történeti témák felé fordult. Az árhivatal szerepe is fokozatosan csökkent.”²⁰¹ 1985-ben az MTA rendes tagja lett, a bécsi egyetemen szeminá-

195 Halm (1995) 288–289.; Ivicz (2004) 88.

196 Csikós-Nagy (1978) 175. A környezetvédelemről: Csikós-Nagy (2005) II. 79., 352.

197 Az új elméleteket nem tudta összeegyeztetni „a közgazdaságtan klasszikus tételeivel”. Csikós-Nagy (1978) 7.

198 Csikós-Nagy (1978) 217.; Csikós-Nagy (2005) I. 1.; Kalmár (2014) 476.

199 Mong (2012) 128., 222.; Csikós-Nagy (1984) 17–18., 23–24.

200 A *Ludas Matyi* (LM) legtöbbet szereplő hazai politikusa (1982). Tréfáltak személyével és hivatalával, ennek 25 éves jubileumát „ünnepelték”. Árkus (1982) 3. Hivatala kapta a Döbrögi-díj legrosszabb fokozatát. LM, 1982. június 3. 3.; „Gulyás-Nagy Béla” címlapon. LM, 1982. augusztus 26. 1.; Csikós-Nagy (1982) 29.

201 Schweitzer Iván személyes közlése.

riumot vitt.²⁰² Gorbacsov idején Abel Aganbegjan akadémikus hívására Moszkvában volt tanácsadó. Itthon a Grósz- és a Németh-kormány tanácsadója. 1956 évfordulóján a magyar állambiztonság is készült az 1986-os bécsi vitára, amelyet Rényi Péter és Paul Lendvai²⁰³ vezetett le, és amelyen Csikós-Nagy is részt vett. A peresztrojka nyomán írta: a szocialista gazdaság egyfajta piacgazdaság, csak a tulajdonkorlát különbözteti meg az individuális piacgazdaságtól (1987). Nem a tervet, hanem a bürokráciát állította szembe a piaccal, s kimondta: „a tökéletlen piac a tökéletlen bürokráciánál jobb alternatíva”.²⁰⁴

A rendszerváltáskor megvált tudományos vezetői funkcióitól. 1996-ban az IMF-et és a magyar pénzügypolitikusokat bírálta, de támogatta a jóléti rendszer reformját, s egyetértett Kornai koraszülött jóléti állam-koncepciójával. Éledezett régi gazdasági nacionalizmusa, gyengült piacpártisága, de még mindig a szabad versenyt, a szociális piacgazdaságot fogadta el. Utalt a „marxi csapdára”: a piacgazdaság likvidálása, majd részleges visszaállítása a kapitalizmusnál kevésbé hatékony, alacsonyabb növekedésű rendszert eredményezett, amelyből hiányzott a kreatív vállalkozói réteg. A kapitalizmus és államszocializmus közötti különbséget a schumpeteri innovációs modell „teremtő rombolásával” magyarázta, ami keleten nem érvényesült. Ez újdonság, mert Schumpetert burkoltan még 1987-ben is bírálta. Idős korára megkérdőjelezte Marx nézeteit: ő „*építette fel a kizsákmányolási elméletet*”, a „*soba nem bizonyított hipotézist*”.²⁰⁵ Az állam szerepét 1943-ban a keresletöztönzést követ-

ve Keynes nyomán értelmezte újra: megrendelésekkel kell „táplálnia” a gazdaságot, gondoskodnia kell a foglalkoztatottságról. Az állam nem külső tényezője, hanem szerves tartozéka a gazdaságnak. Keynes szerinte az anticiklikus gazdaságpolitikát a klasszikus elméletbe integrálta, így a feszültségek enyhültek a fejlett országokban. A hatvanas években a klíringunió-vita állította Keynes mellé²⁰⁶ a Világbank és az IMF kapcsán: ezeket 1990 után bírálta. 1999-től több munkájában tűntek fel háború előtti gondolatok, részben náci és ausztrófasiszta közgazdászok nyomán. Gottlt is idézi műveiben. Nem

202 Halm (1995) 281–282., 298.; Sűgőgépezetek. *Heti Világgazdaság*, 1994. 35. 79.

203 A III/I. csoportfőnökség Lendvai értékre adta, hogy nyitott „a tárgyilagos, korrekt vitára”, de elvárták: „vita-kezelése ne legyen ellenséges, amit úgy tűnik, hogy akceptált is”. ÁBTL 15-OD-5142; „Csoportosulás”, 257.

204 Csikós-Nagy (1987) 78., 275–276.

205 Kornai (1992) 489.; Csikós-Nagy (1996) 229., 281–282., 301–302.; Csikós-Nagy (2005) I. 87.

206 Csikós-Nagy (1943) 5.; Halm (1995) 259.; Csikós-Nagy (2005) I. 87., II. 155–156.; Csikós-Nagy (1969a) 308.

szélsőséges gondolatok, hanem az univerzalizmus kap teret: de teljes mondatok kerülnek át az 1942-es *Nagyterg gazdaság*ból. Egy félreérthető gondolat erejéig a fajiság is felbukkan.²⁰⁷ Halála (2005) előtt modernizáció-ellenessé vált, a fenntartható fejlődésre utaló téziseket is említve,²⁰⁸ ami kevés hatással volt a politikára.

BECSATORNÁZOTT BÚVÓPATAKOK – A 45 ÉVES KORMÁNYZATI KARRIER ÖT SIKERTÉNYEZŐJE

Opportunizmusa²⁰⁹ dacára három ideológiai elem viszonylag stabilan ismétlődik pályáján, így a legfontosabb – nem feltétlenül jobboldali – eszmetörténeti búvópatakok esetében:

- a) *Tervszerűség*: az állami beavatkozás döntően nem tervutasításokat jelent nála. Háború alatti tervszerűsége szélsőjobb és szélsőbal érintkezését jelzi, antiliberalis politikával. A hatvanas években reformkommunista, „jobboldali” köntösben tűnik fel, liberalizálódva.
- b) *Univerzalizmus*: a negyvenes években és 1990 után jobboldali *gazdasági nacionalizmussal* párosult. Mindig pártolta a regionális gazdasági integrációt, így a jobboldali politikai nacionalizmustól távol maradt, ami segítette 1945-ös internacionalista váltását.
- c) *Átmenetgazdasági teóriák*: ideológiai buktatókon segítik át; jobb- vagy baloldaliak.

Ideológiai búvópatakjait sikerült az állandóan változó rendszerekbe „becsatornázni”. Így maradhatott 45 évig kormányzati pozícióban, aminek öt legfőbb sikertényezője:

1. *Opportunizmus*. Rövid távra tervezve, *átmenetgazdasági* megközelítést alkalmazva, pragmatikusan és gátlátalanul vált ideológiát: „zsidózik” (szerzőtársaival, 1939), „fasisztázik” (1953), de még az opportunizmust is elítéli, ha kell (1952).
2. *Szakmai profizmus*. A gimnáziumban a legjobb matematikus, doktortust szerez, külföldi tanulmányút-

207 Vizsgálandónak tartja a „nézetbeli eltéréseket, amelyek objektíve jönnek létre az országok között a fejlettségi szint és a növekedést szabályozó tényezők vagy akár az etnikumi különbségekből”. Csikós-Nagy (2005) I. 88.

208 A gazdaságtan nem adhat magyarázatot a nyugati civilizáció vagy a modernizáció platformján, mert olyan növekedési irányzatokat igazol, melyek a földi élet feltételeit ellehetetlenítik. Csikós-Nagy (2004) 1188–1198.

209 „*A végletekig opportunist* volt. A felpuhító irányban mindig elment a falig, de ha falba ütközött, visszavonult: Kádártól kért személyes kihallgatást, vagy megszerzte a felső vezetés jóváhagyását.” Schweitzer Iván közlése.

- ra megy, 27 évesen egyetemi magántanár. Az árpolitika fő szakértője, a forintstabilizáció, reformok, ár- és bérintézkedések főződnék a nevéhez.
3. *Helyes önértékelés, önreflexió.* Nem vállal olyan állást, amihez nem ért. A személyiség védekezése a nyilvános gyónás: opportunista credója (1987) és 1995-ös interjúja előtt is jellemző ez rá, ami pszichológiai eszköz, de hibáiból is így tanul.
 4. *Korszerű vezetési módszerek.* „Munkatársai a portásig lefelé imádták, mindenkihez volt egy jó szava.”²¹⁰ Új, kollektív vezetési módszerrel bevonja kollégáit a döntésekbe. Nagy szervezetet irányítva „manrézákon” a bürokratikus tagoltságot hidalja át.
 5. *Helyzetfelismerés.* A gyávaság menti meg: nem vállalja az ellenállás titkári posztját (1944). Két nyomozást is túlél. Az 1945-ös és 1956-os szakemberhiány alkupozícióba hozza. Az ötévente feltűnő politikai kurzuslovagokat szakértelmével „bekkeli ki”.²¹¹

Csikós-Nagy Béla hat különböző évtizedben kormányzati pozícióból, két további évtizedben elemzőként a magyar gazdaságpolitikát próbálta befolyásolni. Legmaradandóbb eredménye a közreműködés a hiperinfláció megfékezésében: az 1946-os forintstabilizációhoz hasonló siker kevés akad a hazai pénztörténetben. Szélsőséges múltja beárnyékolta karrierjét, nyomozások is folytak ellene. Később 27 évig a kádári gazdasági kabinet tagja volt, s lehetett volna nemzeti banki elnök is, aktív pályáját mégis bűnbakként, élclapok címlapján zárta.

210 Schweitzer Iván közlése.

211 Halm (1995) 287.

Csikós-Nagy Béla (ül), László Csaba és Kádár Béla, 2003

Fotó: Dudás Szabolcs

JOBBRÓL BALRA – VAGY MÉGSEM? CSIKÓS-NAGY BÉLA (1915–2005), AZ ÁTMENET ÓRÓK OPPORTUNISTÁJA

HIVATKOZÁSOK

Ablonczy (2005)

ABLONCZY BALÁZS: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris.

Ablonczy (2009)

ABLONCZY BALÁZS: Bethlen István és Teleki Pál konzervativizmusa. In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, Osiris. 167–185.

Achleitner (1996)

ACHLEITNER, FRIEDRICH: Wien und die Postmoderne. In Nautz, Jürgen–Vahrenkamp, Richard (hrsg.): *Die Wiener Jahrhundertwende*. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 576–587.

- Arató–Csikós–Nagy–Török (1939)
ARATÓ ISTVÁN–CSIKÓS-NAGY BÉLA–TÖRÖK TIBOR: *Válasz a Szürke könyvre*. Berlin, Magyar Nemzeti Front.
- Árkus (1982)
ÁRKUS JÓZSEF: Olcsó köszöntő. *Ludas Matyi*, május 20. 3.
- Balogh–Izsák–Gergely–Föglein (1988)
BALOGH SÁNDOR–GERGELY JENŐ–IZSÁK LAJOS–FÖGLEIN GIZELLA: *Magyarország története. 1918–1975*. 2. kiad. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Braham (1997)
BRAHAM, RANDOLPH L.: *A népiértés politikája. A holocaust Magyarországon*. 2. bőv., átdolg. kiad. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.
- Concha (1892)
CONCHA GYÖZŐ: *Az állambatalmak megosztásának elvei*. Budapest, Franklin Társulat.
- Chikán (1995)
CHIKÁN ATTILA: Termelési és logisztikai stratégiák a magyar vállalatoknál. In Halm (1995) 241–252.
- Csikós–Nagy (1938)
DR. CSIKÓS-NAGY BÉLA: *A termelékenység elméletének története. Különös tekintettel a nemzetgazdasági termelékenységre*. Szeged, M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete.
- Csikós–Nagy (1939)
CSIKÓS-NAGY BÉLA: A gazdálkodás (ökonómia) tanának új megalapozása. *Közgazdasági Szemle*, 1–4. Budapest.
- Csikós–Nagy (1940a)
CSIKÓS-NAGY BÉLA: A faj és a gazdaság viszonya az új német gazdaságtudományi irodalomban. *Közgazdasági Szemle*, 1–2.
- Csikós–Nagy (1940b)
CSIKÓS-NAGY BÉLA: A börtönügyi munkásság. In Rézler (1940) 107–122.
- Csikós–Nagy (1940c)
CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Magyar gazdasági önellátás*. Szeged, A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Intézetének Kiadványai.
- Csikós–Nagy (1941)
CSIKÓS-NAGY BÉLA: *A szovjetgazdaság három Achilles sarka*. Szeged.
- Csikós–Nagy (1942)
CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Nagytergás. Elmélet és politika*. Budapest, Gergely.

Csikós-Nagy (1943)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: Kapitalizmus vagy kollektivizmus? (Megjegyzések Wilhelm Röpke könyvéhez). Klny. *Délvidéki Szemle*, 2. Szeged, Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat Rt.

Csikós-Nagy (1951)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: Feladataink a tervmunka fejlesztésében. *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle*, 10–11. 347–366.

Csikós-Nagy (1952)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: Feladataink a tervmunka fejlesztésében. *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle*, 1–2. 37–54.

Csikós-Nagy (1953a)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: A sztálini tanítások alapján építsük a helyi ipart. Budapest, Tervgazdasági Könyvkiadó. Klny. *Állam és Igazgatás*. 4–5.

Csikós Nagy (1953b)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: A helyi ipar feladatai az új kormányprogramm keretében. Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó. Klny. *Állam és Igazgatás*, 10–11.

Csikós-Nagy (1954)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Helyi iparunk a fejlődés útján*. Budapest, Könnyűipari Kiadó.

Csikós-Nagy (1958)

DR. CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Árpolitika az átmeneti gazdaságban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Csikós-Nagy (1966)

DR. CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Szocialista árelmélet és árpolitika*. Budapest, Kossuth.

Csikós-Nagy (1969a)

DR. CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Bevezetés a gazdaságpolitikába*. Budapest, Kossuth.

Csikós-Nagy (1969b)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: A KGST-országok közötti együttműködés továbbfejlesztésének kérdései. *Közgazdasági Szemle*, 2. 129–143.

Csikós-Nagy (1970)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: Gazdasági mechanizmusunk fejlesztésének főbb kérdései. *Közgazdasági Szemle*, 4. 448–458.

Csikós-Nagy (1971)

DR. CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Magyar gazdaságpolitika*. Budapest, Kossuth.

Csikós-Nagy (1978)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Új árforradalom árnyékában*. Budapest, Kossuth.

Csikós-Nagy (1980)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: *A magyar árpolitika. Az 1979/80. évi árrendezés.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Csikós-Nagy (1982)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: A gyalogosokról sem feledkezünk meg. *Ludas Matyi*, december 23. 29.

Csikós-Nagy (1984)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Az értéktörvény szerepe a szocialista gazdaságban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Csikós-Nagy (1987)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Szocializmus, piac, gazdaság.* Budapest, Kossuth.

Csikós-Nagy (1996)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Csikós-Nagy (1999)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: Közgazdaságtan a globalizálódó világban. *Magyar Tudomány*, 9. 1026–1035.

Csikós-Nagy (2004)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: Közgazdaságtan és világmagyarázat. *Közgazdasági Szemle*, 12. 1188–1198.

Csikós-Nagy (2005)

CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Közgazdaságtan a globalizáció világában.* 1–2. 2., jav. kiad. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. (Magyarország az ezredfordulón.)

Csikós-Nagy–Hantos–Rézler (1944)

CSIKÓS-NAGY BÉLA–HANTOS LÁSZLÓ–RÉZLER GYULA: *Magyar gazdasági élet.* [Budapest], Király.

Dupcsik (2013)

DUPCSIK CSABA: A „tüdő hangszerelése”, tömeges rablógyilkosság és a trappista sajt-paradigma. *Socio.hu*, 4. 163–175.

<http://www.socio.hu/10pdf/10dupcsik.pdf>

http://www.archivnet.hu/gazdasag/reform_kgst_szinten.html?oldal=9

Egedy (2013)

EGEDY GERGELY: Patrícusok és plebejusok: változatok nemzetépítésre. *Kommentár*, 5. 3–13.

Feitl (2013)

FEITL ISTVÁN: Magyar elképzelések a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának megreformálására (1967–1975). *Klny. Századok*, 6. 1377–1421.

- Fónagy (2013)
 FÓNAGY [JÁNOS]: *Nem hiszek a versenyben*.
<http://444.hu/2013/09/28/fonagy-nem-hiszek-a-versenyben/> (Letöltés:
 2014. január 8.)
- Gombás (1943)
 G. G. [GOMBÁS GÉZA]: Csikós-Nagy Béla: Nagytérgazdaság. *Statisztikai Szemle*, 4. 211.
- Gömbös (2004)
 GÖMBÖS GYULA: *Válogatott beszédek és írások*. Szerk.: Vonyó József. Budapest, Osiris.
- Gyarmati (2011)
 GYARMATI GYÖRGY: *A Rákosi-korszak*. Budapest, ÁBTL – Rubicon.
- Gyarmati–Palasik (2013)
 GYARMATI GYÖRGY–PALASIK MÁRIA: Az ÁVH intézménytörténetének társadalmi-politikai környezete, 1953–56. In uők (szerk.): *Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara. 1953–1956*. Budapest, ÁBTL – L'Harmattan. 7–61.
- Gyurgyák (2007)
 GYURGYÁK JÁNOS: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris.
- Halm (1995)
 HALM TAMÁS (szerk.): *Reform, rendszerváltás, modernizáció. Tanulmányok Csikós-Nagy Béla akadémikus 80. születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Magyar Közgazdász Alapítvány.
- Hänel (2001)
 HÄNEL, MICHAEL: Exclusions and Inclusions of a Cosmopolitan Philosopher: The Case of Ernst Cassirer. In Jones, Larry Eugene (ed.): *Crossing Boundaries. The Exclusion and Inclusion of Minorities in Germany and the United States*. Oxford, Berghahn Books, 119–142.
- Harkácsi (2011)
 HARKÁCSI PÉTER: Az osztrák hivatásrendi államberendezkedés (1934–1938). In Németh István–Fiziker Róbert (szerk.): *Ausztria a 20. században. Az „életképtelen” államtól a „boldogok szigetéig”*. Budapest, L'Harmattan – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 189–205.
- Hopfgartner (1989)
 HOPFGARTNER, ANTON: *Kurt Schuschnigg. Ein Mann gegen Hitler*. Graz–Wien–Köln, Styria.

Ivicz (2004)

IVICZ MIHÁLY: *A magyar mezőgazdaság XX. századi helyzetének elemzése különös tekintettel a kisbirtokra*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Történettudományi Doktori Iskola, Gazdaságtörténeti Műhely.

Kalmár (2014)

KALMÁR MELINDA: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer. 1945–1990*. Budapest, Osiris.

Karg (1928)

KARG NORBERT: A neoromantikus irányzat és Spann univerzalizmusa a közgazdaságtanban. *Klny. Közgazdasági Szemle*, 52. 123–134. Budapest.

Kislégghi Nagy (1938)

KISLÉGGHI NAGY DÉNES: *Univerzalizmus. Spann Otmár bölcséleti és gazdasági tanai*. Budapest, Gergely.

Kornai (1990)

KORNAI JÁNOS: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. 2. kiad. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Kornai (1992)

KORNAI JÁNOS: A posztszocialista átmenet és az állam. *Közgazdasági Szemle*, június. 489–512.

Kornai (1993)

KORNAI JÁNOS: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, Heti Világgazdaság Kiadói Rt.

Közgazdasági Kislexikon (1972)

Közgazdasági kislexikon. Szerk.: Gadó Ottó, Gyenis János et al. Budapest, Kossuth.

Kövér (2011)

KÖVÉR GYÖRGY: Írott orális történelem. *Forrás*, 7–8. 176–191.

Lánczi (1994)

LÁNCZI ANDRÁS: A politika mint tradíció. *Politikatudományi Szemle*, 2. 92–108. http://www.poltudszemle.hu/pdf/1994/1994_2/lanczi.pdf (Letöltés: 2013. december 27.)

Lázár (2012)

LÁZÁR GYÖRGY: *Emlékezésem Hetényi Istvánra*. 2012. június 6. http://hetenyi-kor.blog.hu/2012/06/06/lazar_gyorggy_emlekezesem_hetenyi_istvanra (Letöltés: 2014. január 18.)

Lénárt (2012)

LÉNÁRT ANDRÁS: „Egyes igazgató elvtársak fetiszizálják a régi tanerőket” – A jobboldali hagyomány a Rákóczi Ferenc Gimnáziumban. In Rainer M.

- János (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII.* Budapest, OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, 208–267.
- Lengyel (2002)
LENGYEL GYÖRGY: Beszélgetés Rézler Gyulával. (Bp. 2001. V. 17.) *Szociológiai Szemle*, 1. 77–84.
- Leonard (2010)
LEONARD, ROBERT: *Von Neumann, Morgenstern, and the Creation of Game Theory. From Chess to Social Science. 1900–1960.* New York, Cambridge University Press.
- Martin (2010)
MARTIN JÓZSEF PÉTER (szerk.): *Tiszta verseny. Interjúk a Gazdasági Versenyhivatal 20 évéről.*
<http://www.gvh.hu/domain2/files/modules/module25/1466014A0FE6BF503.pdf>
- Marx–Engels (1983)
MARX, KARL–ENGELS, FRIEDRICH: *A Kommunista Párt kiáltványa.* Budapest, Kossuth.
- Miskolczi (2001)
MISKOLCZY AMBRUS: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról.* Budapest, Napvilág.
- Molnár (2004)
MOLNAR ADRIENNE (szerk.): *A „batvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archívum gyűjteményéből.* Vál., összeáll. Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet.
- Mong (2012)
MONG ATTILA: *Kádár bitele. A magyar államadósság története. 1956–1990.* Budapest, Libri.
- Murányi (2006)
MURÁNYI GÁBOR: *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála.* Budapest, Noran.
- Müller (2012)
MÜLLER ROLF: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban.* Budapest, Jaffa.
- Negishi (1989)
NEGISHI TAKASHI: *History of economic theory.* North Holland, Amsterdam – New York – Oxford – Tokyo.
- Orbán (2011a)
ORBÁN [VIKTOR]: *Eljött az idő, hogy kiálljunk magunkért!* 2011. V. 31.
<http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=163506> (Letöltés: 2013. november 11.)

Orbán (2011b)

ORBÁN [VIKTOR]: Újabb spekulációs támadás várható Magyarország ellen. *Fidesz.hu*, 2011. december 2.

<http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=175562> (Letöltés 2013. november 11.)

Orbán (2011c)

ORBÁN [VIKTOR]: *Egy új korszakot kell nyitni!* 2011. november 18.

<http://mogyorod.fidesz.hu/index.php?Cikk=175058> (Letöltés: 2014. január 16.)

Orbán (2011d)

ORBÁN [VIKTOR]: A győztesnek dolga és kötelessége van. *Fidesz.hu*, 2011. július 4.

<http://www.fidesz.hu/hirek/2011-07-04/orban-a-gy337ztesnek-dolga-es-kotelessege-van/> (Letöltés: 2014. január 18.)

Orbán (2012)

ORBÁN [VIKTOR]: Más alapon kell megállapodni a valutaalappal. *Fidesz.hu*, 2012. szeptember 10.

<http://www.fidesz.hu/hirek/2012-09-10/orban-mas-alapon-kell-megallapodni-a-valutaalappal/> (Letöltés: 2014. január 16.)

Orbán (2013)

ORBÁN [VIKTOR]: Magyarországon ma mindenki biztonságban van.

Fidesz.hu, 2013. május 27.

<http://www.fidesz.hu/hirek/2013-05-27/magyarorszagon-ma-mindenki-biztonsagban-van/> (Letöltés: 2014. január 18.)

Paksa (2013a)

PAKSA RUDOLF: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobbaldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója.* Budapest, MTA BTK TTI – Osiris.

Paksa (2013b)

PAKSA RUDOLF: Erős kézzel a rendszer ellenfeleivel szemben. A hatalom és a szélsőjobb a Horthy-korban. *Rubicon*, 9–10. 15–35.

Pritz (1998)

PRITZ PÁL: „Új Európa”. Német propaganda és béketervek – Sztálingrád előtt. *Századok*, 6. 1213–1262.

Püski (2010)

PÜSKI LEVENTE: *A Horthy-korszak. 1920–1941.* Budapest, Kossuth.

Rainer (1999)

RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre. 1953–1958. Politikai életrajz II.* Budapest, 1956-os Intézet.

Rainer (2012)

RAINER M. JÁNOS: A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közelítések és hipotézisek. In uő (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII.* Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, 11–46.

Révész (2006)

RÉVÉSZ SÁNDOR: Tényelhárítás, hőselhárítás. *Beszélő*, 9.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/tenyelharitas-hoselharitas>

Réz (2007)

RÉZ JUDIT interjúja Nagy Tamásné Kovács Margittal. 2007. február–május
<http://www.centropa.org/de/node/84067>

Rézler (1940)

RÉZLER GYULA (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép.* Budapest, Pester Lloyd.

Rézler (1994)

RÉZLER GYULA: Munkásszociográfiák a két világháború között. *Szociológiai Szemle*, 1. 155–160.

Ritenour (é. n.)

RITENOUR, SHAWN: *Wilhelm Röpke (1899–1966). Humane Economist.*
<http://mises.org/page/1461/Biography-of-Wilhelm-Ropke-18991966-Humane-Economist> (Letöltés: 2013. december 22.)

Romsics (2009)

ROMSICS IGNÁC: Bevezetés. Az európai és a magyar jobboldal alaptípusai. In uő (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány. 1900–1948.* Budapest, Osiris, 7–33.

Romsics (2010)

ROMSICS IGNÁC (főszerk.): *Magyarország története.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Romsics (2013)

ROMSICS IGNÁC: Bethlen István életpályája. *Kommentár*, 5. 14–24.

Röpke (1959)

RÖPKE, WILHELM: *International Order and Economic Integration.* Dordrecht, Reidel.

Schultes (2010)

SCHULTES, KILIAN PETER: *Die Staats- und Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät der Universität Heidelberg. 1934–1946.* Heidelberg, Diss.

Schweitzer (2013)

SCHWEITZER ANDRÁS: *Tengelytörés. A jobb- és baloldal fogalmi problémáihoz.*

- http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/rendezvenyek/20131211_konf_schweitzer (Letöltés: 2014. január 6.)
- Sebestyén (1941)
SEBESTYÉN JÁNOS: *Marx és Spann*. Szeged.
- Shvoy (1983)
SHVOY KÁLMÁN *titkos naplója és emlékirata. 1918–1945*. Budapest, Kossuth.
- Smith (1992)
SMITH, ADAM: *A nemzetek gazdagsága*. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Solty (2013)
SOLTY, INGAR: Hundert Jahre Fordismus. *Junge Welt*, augusztus 16. 10–11.
- Somlai (2012)
SOMLAI KATALIN: Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906–1989). In Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány*, 105–165.
- Soós (1986)
SOÓS KÁROLY ATTILA: *Terv, kampány, pénz. Szabályozás és konjunktúraciklusok Magyarországon és Jugoszláviában*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Kossuth.
- Surányi-Unger (1927)
SURÁNYI-UNGER TIVADAR: *A gazdaságpolitika tudományos alapkérdései*. Budapest.
- Surányi-Unger (1940)
SURÁNYI-UNGER TIVADAR: Előszó. In Rézler (1940) 5–6.
- Surányi-Unger (1942)
SURÁNYI-UNGER TIVADAR: Átmenetgazdasági alapelvek. *Klny. Közgazdasági Szemle*, 1–2.
- Szabó (1974)
SZABÓ MIKLÓS: Középosztály és újkonzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között (1974). In uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1989, [ELTE–MKKE], 177–190. (Medvetánc könyvek.)
- Szabó (1975)
SZABÓ MIKLÓS: A „magyar girondistáktól” az ébredő magyarokig. Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből (1975). Uo. 191–208.
- Szabó (1980)
SZABÓ MIKLÓS: Az aranytojást tojó tyúk történetéhez. Piacelvű gazdasági tervezés a Horthy-kori politikai publicisztikában (1980). Uo. 217–224.

- Szegedy (é. n.)
 SZEGEDY SÁNDOR: *Hét nap és hét éjszaka*.
 mek.oszk.hu/02200/02241/02241.rtf (Letöltés: 2013. november 8.)
- Szekfű (1934)
 SZEKFŰ GYULA: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Török Á. (1992)
 TÖRÖK ÁDÁM: A tulajdonjogok közgazdaságtana és a versenypolitika. A magyar közgazdasági átalakulás egyes piacelméleti kérdései. *Közgazdasági Szemle*, 6. 550–564.
- Török B. (2012)
 TÖRÖK BÉLA: *A XX. század sodrában*. Székesfehérvár, Alba Civitas Történeti Alapítvány.
- Turbucz (2011)
 TURBUCZ DÁVID: *Horthy Miklós*. Napvilág.
- Ungvárszki (1989)
 UNGVÁRSZKI ÁGNES: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ungváry (1998)
 UNGVÁRY KRISZTIÁN: Szálasi Ferenc.. In Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Budapest, Osiris, 117–133.
- Ungváry (2002)
 UNGVÁRY KRISZTIÁN: „Árjásítás” és „modernizáció”. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények geneziséhez. *Századvég*, 4. 3–37.
- Ungváry (2012)
 UNGVÁRY KRISZTIÁN: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon. 1919–1944*. Pécs–Budapest, Jelenkor – Országos Széchényi Könyvtár..
- Valuch (2013)
 VALUCH TIBOR hozzászólása a 2013. december 11-i Búvópatakok konferencián.
http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/rendezvenyek/20131211_konf_valuch (Letöltés: 2014. április 1.)
- Voegelin (1984)
The Collected Works of ERIC VOEGELIN. Volume 4. The Authoritarian State. An Essay on the Problem of the Austrian State. Columbia–London, University of Missouri Press.

Vonyó (2009)

VONYÓ JÓZSEF: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, Osiris. 243–274.

Voszka (2012)

VOSZKA ÉVA: Beszélgetések Hetényi Istvánnal [2.] 2012. június 6. http://hetenyi-kor.blog.hu/2012/06/06/voszka_eva_beszelgetesek_hetenyi_istvannal_457 (Letöltés: 2014. január 18.)

WARGO (2004)

Magyar közgazdászok hatásának mérése, 1969–2002. Wargo Közgazdasági Elemző Intézet.

<http://econ.core.hu/~tothij/others/hatas/hatas10.html> (Letöltés: 2013. december 23.)

Zinner (1989)

ZINNER TIBOR: *Az ébredők fénykora 1919–1923*. Budapest, Akadémiai. Kiadó. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 110.)

MÚLT MINT IDENTITÁS

TURBUCZ DÁVID

A jobboldali radikálisok Horthy-képe
a rendszerváltás után

SÁRKÖZY RÉKA

Bűn és számonkérés – a Biszku-film

TURBUCZ DÁVID

A JOBBOLDALI RADIKÁLISOK HORTHY-KÉPE A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN

BEVEZETÉS

Annak ellenére, hogy egy irodalmi kultusz elemzésében olvasható, Dávidházi Péter kultusz-definíciója a különféle politikai kultuszok kutatásában is alkalmazható, legalábbis megfelelő kiindulópontot nyújt. A kultusszal való azonosulás („beállítódás”) szerinte „teljes és feltétlen odaadást”, „mindenekfeletti tiszteletet” jelent, így „imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól felmentti”. Végeredményben bármi válhat kultusz tárgyává. E teljes mértékben érzelmi „beállítódás” a kultusz „hívóire” jellemző. Azt, hogy a hívők száma mekkora, nem tartom alapvetően lényegesnek. A kultusz ezen túl „szokásrend”, ritualizált cselekvések tárháza, amely „szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételből” áll. Harmadrészt „nyelvhasználat”: ugyanis bizonyíthatatlan és cáfolhatatlan, alapvetően magasztaló kijelentésekben „ölt testet”.¹

Egy politikai kultusz esetén, megítélésem szerint, szintén e jellegzetességekre akadnak a kutatók. Úgy is fogalmazhatok: akkor beszélhetünk kultuszról, ha megjelenik a kritikátlan tisztelet kifejezésére szolgáló nyelvhasználat és a rítusok rendszere, amely e tisztelet átélésére, ápolására lehetőséget ad. A tanulmányban bemutatandó rítusok a megemlékezési szertartások közé sorolhatók, amelyek „nem egyszerűen felvetik, hanem kifejezetten állítják a múlttal való folytonosságot”. Ennek eredményeként „rituálisan újra előadják azon események narratíváját, amelyek valamilyen múltbéli időpontban mehettek végbe. Továbbá, az újra előadás pontosan kidolgozott, tehát formális

¹ Dávidházi (1989) 5. A nem kultikus tisztelet valakinek a pozitív értékelése, ám ettől nem áll távol a józan, mérlegelő gondolkodásmód, adott esetben a kritika megfogalmazása sem.

aktusok és megnyilatkozások többé-kevésbé változatlan szekvenciáját hajtja végre.”²

A fentiekből következően a kritikátlan (kultikus) dicsőítések és a kritikát tartalmazó, inkább mérsékelt vagy kultikus jellegű méltatások között lehet és szükséges is különbséget tenni. A különbségek szövegszerűen igazolhatók, azonban ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a mérsékeltnek tekinthető megszólalások nem járultak (járulnak) hozzá a Horthy Miklós személye köré felépített kultikus interpretáció megerősödéséhez (akkor is, ha eredetileg nem ez a céljuk). Horthy Miklóssal kapcsolatban tehát olyan pozitív tartalmú diskurzus alakult ki a rendszerváltozást követően, amelyben a vele szemben megfogalmazott kritika mértéke szerint három méltató álláspont különíthető el: a nem kritikátlan és a kultikus nyelvhasználatot nélkülöző *mérsékelt*; a szintén nem kritikátlan, azonban a kultikus nyelvhasználatot részben alkalmazó *kultikus jellegű*; és a kritikátlan, a kultikus nyelvhasználatot alkalmazó *kultikus* méltatások. E pozitív tartalmú diskurzus tehát nem azonosítható teljes egészében a kultusz jelenségével. Már csak azért sem, mert ehhez – a szövegeken kívül – rítusokra is szükség van. Természetesen a Horthy-kori sajtóban is kimutathatók eltérések a kormányzó méltatásával kapcsolatosan, azonban kritikát az akkori méltatások egyáltalán nem tartalmaztak. A rendszerváltozás után tehát a Horthy Miklóst méltató vélemények korántsem tekinthetők homogénnek. Az 1944 előtti és a mai diskurzus között lényeges különbség az is, hogy a rendszerváltozás utáni Horthy-képek támaszkodnak ugyan az 1944 előtt alkalmazott szimbólumokra, hasonlatokra, érvekre stb., de korántsem azonos mértékben, ráadásul a legtöbb esetben aktualizált és modernizált formában. Különbség az is, hogy a demokratikus politikai rendszerekben a politikai kultuszok nem válhatnak kizárólagossá, hivatalossá, miután mindig lesznek olyanok (politikusok, újságírók, történészek és még sorolhatnám), akik – bármilyen okból is – vitatják, mert a média pluralizmusa, a szólásszabadság stb. erre lehetőséget ad. A kultusz „hívóinek” így rendszeresen szembe kell nézniük a világgépükkel szemben álló nézetekkel, például az ellen-narratíva jelenségével.

A MAGYAR IGAZSÁG ÉS ÉLET PÁRTJA

A politikai, katonai vezető halála nem feltétlenül jelenti esetleges kultusza megszűnését, a kultusz fennmaradását a(z) (újra)temetés, az emlékét ápoló szervezetek, intézmények biztosítják. Az újratemetés ebből a szempont-

² Connerton (1997) 66.

ból kiemelkedő jelentőségű: a nem hazai földben eltemetett vezér szerepének radikális, identitásképző újraértékelését eredményezi.³

A Magyar Demokrata Fórumtól, a Kereszténydemokrata Néppárttól, tehát a rendszerváltás utáni kormánypártoktól eltérően, amelyek – Fejtő Ferenc szóhasználatával élve – „bizonyos kétértelműséggel” támogatták Horthy Miklós 1993. szeptember 4-i kenderesi újratemetését (hangsúlyozva, hogy magánemberként és nem hivatalos formában vesznek részt a szertartáson), a Csurka István vezette Magyar Igazság és Élet Pártja „a nemzeti folyamatosság nagy ünnepevé” kívánta avatni az eseményt.⁴ Csurka István pártelnök az újratemetést „nemzeti demonstrációnak” nevezte.⁵ A *Magyar Fórum* egyik cikkében ezt erősítve így írt: az újratemetés körüli vitában is „a konzervatív, nemzeti, az ezeréves folytonosságot vállaló gondolkodás csap össze a baloldal és a baloldali liberalizmus nép- és nemzettudatával”. Az újratemetések ugyanis a rendszerváltozások „kezdőlépései”. A kérdés tehát az, hogy „sikerül-e az egyszer már vesztes baloldalnak, a hataloméhes liberalizmusnak ennek az ügynek megzavarásával lezárni a nemzeti-népi függetlenségi törekvéseket, sikerül-e kimondatnia, hogy a magyar történelem 1945-tel kezdődik, s ami előtte volt, arra mi már semmilyen formában nem hivatkozhatunk”. Horthy újratemetésének emiatt is kulcsfontosságú szerepe van – írja a *Magyar Fórum*. Az idézett cikk a Horthy-kultusz jelenségére is utalt: „[...] még akkor is tiszteljük a kormányzót, a hazafit, a vörös terror letörőjét, ha szellemének és politikájának nem minden vonásával értünk egyet. Sajnáljuk, hogy a néphez s a nagybirtokhoz való viszonya olyan volt, amilyen.” A cikk felvette egy Horthy-emléknap megszervezésének lehetőségét, erről kérte az olvasók véleményét.⁶

A radikális jobboldali párt magatartása, álláspontja, a *Magyar Fórum*ban megjelent cikkek hangvétele és tartalma, azaz Horthy kritikát is tartalmazó magasztalása kultikus jellegű interpretációnak tekinthető.⁷ Ha Antall József miniszterelnök Horthy-képét egy korábbi tanulmányomban a mérsékelt méltatások közé soroltam,⁸ akkor a

3 Tverdota (2007) 64–65.

4 V. Zs.: Pénteken a Charta a Horthy-rendszertől búcsúzik. *Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 2. 3.; Szále László: Mindenki Antigoné. *Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 3. 7.; Szerető Szabolcs–Szűcs László: A kormányzó unokája megbékélésre hívott fel. *Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 6. 4.

5 Robert Parizon *Horthy Miklós újratemetése* címmel 1993-ban dokumentumfilmet forgatott. Csurka idézett nyilatkozata abban hallható.

6 Cs. I.: A megfontolás tárgya. *Magyar Fórum*, 1993. augusztus 12. 3.

7 Ezzel pontosítom ezzel kapcsolatos korábbi állításomat. Turbucz (2013) 195.

8 Uo. 196.

MIÉP esetében inkább már kultikus viszonyulásról lehet beszélni, bár ez mégsem meríti ki a kultusz fent vázolt definícióját (a kritikátlan tisztelet és a rítusok hiánya miatt). A *Magyar Fórum* cikkeiben az 1944 előtti Horthy-kép több eleme is megtalálható volt, így például az „otrantói hős”, a „felszabadító”, az „íz-ig-vérig magyar”, az „országgyarapító” jelzők. A nemzetet megtestesítő Horthy Miklóst, a XIX. század „utolsó lovagját” „reménységnek” is nevezték, korabeli beszédek felhasználásával és fényképek közlésével méltatták. E cikkek Horthy érdemei közé sorolták az 1919-es „rendteremtést”, a nemzet „talpra állítását”, „az elvesztett területek egy részének visszaszerzését”, azt, hogy csakis a nemzet érdekeire volt tekintettel. De ide sorolták a megfelelő miniszterelnö-

kök, miniszterek kiválasztását és a zsidóság „megmentését” (1944-ben) is.⁹ A volt kormányzót nem tekintették antiszemitának: „A zsidóság elismert megmentőjére ragasztgatják az antiszemitizmus bélyegét, mit sem törődve azzal, hogy egyúttal lejáratták, kompromittálták az emberbaráti, felebaráti segítségnyújtást, a megfontolt vagy ösztönös szolidaritást.”¹⁰ Stoffán György szerint Horthy „eddig utolsóként követelte a világtól [...] a Magyar Igazságot”, a revíziót.¹¹ Egy másik cikk szerzője szerint a kormányt minősíti, ha mindezek ellenére „hivatalosan” nem vállalja a kormányzó örökségét.¹² E méltatásokat, egyoldalú és idealizáló kijelentéseket azonban időnként kritikus megjegyzések árnyalták.¹³ Például: „jellemében benne volt, hogy bizonyos helyzetekben nem tudott jól dönteni”; a külpolitikában „több pragmatizmusra – ha úgy tetszik, elvtelenségre – lett volna szükség egyes esetekben, mert ott neki kellett volna alkalmazkodnia, mivel az eseményeket nem ő irányította”. Ennek ellenére „helye van a magyar panteonban a legnagyobbjaink között”.¹⁴ Kriti-

9 Lásd például Stoffán György: Horthy és az ellenzék. *Magyar Fórum*, 1993. augusztus 12. 4.; B. J.: A kormányzó hazatér. *Magyar Fórum*, 1993. augusztus 19. 4.; S. Gy.: Az Antiszemitizmus szítói. *Magyar Fórum*, 1993. szeptember 2. 4.; Bognár József: Az otrantói hős. *Magyar Fórum*, 1993. szeptember 2. 13.; Szócs Zoltán: Közülünk való volt. *Magyar Fórum*, 1993. szeptember 2. 12.; B. J.: A „felszabadító”. *Magyar Fórum*, 1993. szeptember 2. 15.; Varga László: Emlékezés Horthy Miklósról. *Magyar Fórum*, 1993. szeptember 2. 19.; Győri Béla: A 19. század utolsó lovagja a 20. században. *Magyar Fórum*, 1993. szeptember 9. 18.

10 Krajczár Imre: Esernyők alatt. *Magyar Fórum*, 1993. szeptember 9. 1.

11 Stoffán György: Horthy és az ellenzék. *Magyar Fórum*, 1993. augusztus 12. 4.

12 B. J.: A kormányzó hazatér. *Magyar Fórum*, 1993. augusztus 19. 4.

13 Egy korábbi tanulmányomban – a kutatás korai szakaszában – még azt állítottam, hogy kritikát csak olvasói levelekben fogalmaztak meg a *Magyar Fórum*ban. Turbucz (2013) 195.

kát olvasói levelek is megfogalmaztak a Horthy-emléknappal kapcsolatban, bár elsöprő többségük természetesen helyeselte.¹⁵ (Eddigi kutatásaim során nem derült ki, hogy végül sor került-e rá.) A *Magyar Fórum* hasábjain 1993 őszét követően egyre ritkábban foglalkoztak Horthy Miklós személyével.¹⁶

A MIÉP identitáspolitikájának célja az 1945 és 1989 közötti rendszer Horthy-képének ellensúlyozása, a nemzeti öntudat erősítése, illetve saját szerepének legitimálása – a Horthy-nosztalgian keresztül is. Pozitív történelmi személyiségnek tartották a kormányzót, politikáját azonban nem tekintették minden téren követendőnek, miután lényegében azonosultak a népi írók kritikájával.¹⁷ A Horthy-korszak megítélésének átértelmezésére törekedtek, azonban nem idealizálták annyira, mint most a Jobbik Magyarországért Mozgalom.

A MIÉP egyik helyi képviselőjéhez, Székely Lászlóhoz köthető, hogy a rendszerváltozás után először neveztek el közterületet a volt kormányzóról a Pest megyei Pátyon 2001 szeptemberében.¹⁸ A képviselő Horthy-közben található házára emléktábla is került, ifj. Hegedűs Lóránt MIÉP-es országgyűlési képviselő részvételével avatták fel szeptember 2-án. Hegedűs beszédében a magasztalás mellett – a népi írókra hivatkozva – kritikát is megfogalmazott („hárommillió koldus országa”). Ennek ellenére kijelentette, hogy amikor „Budapestet is magyar érzésű és magyar identitású emberek fogják irányítani, akkor majd a székesfővárosban egy nagyobb teret és utat is elnevezhetünk vitéz nagybányai Horthy Miklósról”.¹⁹ 2010 őszén Székely László lett a település polgármestere, ezután emlékünnepeket is szerveztek a Horthy-közben.²⁰ Ez tekinthető kutatásaim szerint az egyetlen MIÉP-hez köthető megemlékezési szertartásnak, bár ennek csak helyi vonatkozásai voltak. A Horthy Miklóssal kapcsolatos különféle rendezvényeknek a MIÉP-hez kötődő személyiségek a kétezres években is meghatározó szereplői voltak. 2004. szeptember elején a MIÉP képviselője is koszorúzott Kenderesen a Horthy család kriptájánál. Szimon Miklós tengerész mondott ünnepi beszédet, amelyben Herczeg Ferenc 1939-ben írt méltatását idézte.²¹ Ifj. Hegedűs Lóránt 2005.

14 B. J.: A kormányzó hazatér. *Magyar Fórum*, 1993. augusztus 19. 4.

15 *Magyar Fórum*, szeptember 16. 8., szeptember 23. 19., szeptember 30. 8.

16 Horváth László: A második világháború legnagyobb zsidómentése. *Magyar Fórum*, 1994. július 14. 19.

17 Csurka István nézetéhez lásd Gyurgyák (2012) 224–227.

18 (Hering): Pátyon közterület viseli Horthy Miklós nevét. *Magyar Fórum*, 2001. szeptember 6. 4.

19 Uo.

20 Vári (2012) 13.

21 (győri): A kormányzóra emlékeztünk. *Magyar Fórum*, 2004. szeptember 9. 20.

február 6-án – akkor már csak református lelkészként – a Szent István-bazilikában, Horthy halálának 48. évfordulóján elmondott prédikációjában a „nemzeti elkötelezettség”, az „antibolsevizmus” és az „igazi keresztény emberség” jelképének nevezte a volt kormányzót, akit „Isten adott nekünk”. De szólt arról is, hogy „rendszere a szociális igazságosság területén számos döntő jelentőségű kívánnivalót hagyott maga után. A népi írók, nemzetünk nagy gondolkodói mindennek hangot adtak.”²²

22 Hasonló állítást Csurka István is megfogalmazott. A Horthy-korszak politikáját „kétértelműnek” nevezte, mert „a jogos nemzeti törekvések, a visszaszerzés követelése mellett nem emelte be a nemzetbe a parasztságot, nem juttatott földet idejében, s hagyta, hogy a munkásság köreiben szociáldemokrata színekben a kommunisták és később a nyilasok legyenek a hangadók. A nemzeti megosztottság csak pillanatokra, egy-egy elvesztett városba való bevonulás idején szűnt meg. Hiányzott viszont a hétköznapi és a munka nemzeti egysége. Ezt Szabó Dezső és más megközelítésben Németh László állhatatosan, mellőzéseket is vállalva felvette.” Csurka István: Magyar szemmel. *Magyar Fórum*, 2003. április 3. 2.

23 Ifj. Hegedűs Lóránt prédikációjához lásd (szerző nélkül): Taps a Bazilikában. *Magyar Fórum*, 2005. február 10. 8. és 20.

24 Csurka Dóra: A Sztójay-kormány. *Magyar Fórum*, 2005. április 21. 7.

25 A radikális jobboldali párt Horthy-képével kapcsolatos elemzésem bizonyos részei elolvashatók *A Horthy-mítosz ma* című blogomon (<http://horthy-mitosz.blog.hu/>). Ezekre a bejegyzésekre a tanulmányomban külön nem hivatkozom.

26 Romsics (2008) 267.

A kormányzó német megszállás alatti szerepét Hegedűs így értékelte: próbálta „visszatartani az embertelenség és istentelenség gonosz gépezetét”.²³

Csurka Dóra, Csurka István lánya 2005-ös cikksorozatában – *Telekitől Gyurcsányig* címmel – foglalkozott a felelős magyar miniszterelnökök életútján keresztül a XX. századi magyar történelemmel. Az 1944. tavaszi eseményekről a következőket írta: „A magyarországi zsidóság további sorsát illetően azonban többé már nem a magyar államhatalom, hanem a megszálló szervek voltak illetékesek.”²⁴ Horthy felelősségének kérdése így nem merült fel. Arra nem kapunk választ, miért tudta a kormányzó július elején leállíttatni a deportálásokat.

A JOBBIK MAGYARORSZÁGÉRT MOZGALOM²⁵

A politikai pártok identitáspolitikájukon keresztül saját önazonosságuk megfogalmazására, politikai szerepük, meglévő – vagy éppen elérendő – hatalmuk legitimálására töreksenek.²⁶ Az identitáspolitikus így többek között a múlt meghatározott korszakaira, személyiségeire hivatkozik, támaszkodik,

mindig tudatos választás alapján. Ebből következik, hogy a történész több szempontú, a kor viszonyaira tekintettel lévő értelmezésével és elemzésével szemben „[az] emlékező identitáspolitikus viszont mindig a jelen igényeihez igazítja a múltat. Ennek érdekében leegyszerűsít, időtlenített általánosításokhoz és morális igazságokhoz jut el, vagyis mitizálja és instrumentalizálja a múltat. A történelem hús-vér alakjaiból így lesznek ördögök és angyalok, ellentmondásos korszakokból pedig aranykorok és a romlás évszázadai.”²⁷

A *Népszabadság* 2009 őszén Novák Elődöt, a Jobbik akkori alelnökét idézte, aki 2009 áprilisában a *kitartás.hu* kérdésére elmondta, hogy a Jobbik elnökségén belül vitát folytattak arról, hogy „mennyre hivatkozzunk Horthyra”. Novák szerint nem rá kellett volna helyezni a hangsúlyt, miután „inkább csak az idő szépít meg pár dolgot”.²⁸ Látható azonban, a párt elnöksége végül úgy döntött, hogy identitáspolitikájukban Horthy Miklós centrális pozíciót kap. Ennek pontos okai nem ismertek, de úgy gondolom, hogy ha mindenáron történelmi előképet akartak találni maguknak, nem választhatták a XX. századi magyar történelem más időszakát. Választásuk – Horthy figurája – múltszemléletük mellett legitimációs célokat is tükröz. Emiatt beszélnek a jobbikos politikusok ennek a korszaknak vélt vagy valós eredményeiről, pozitívumairól, arról, hogy a Horthy névvel fémjelzett időszak a „nemzeti” és „keresztény” értékrendszer talaján állt. Arról, hogy akkoriban az országban „rend” és „közbiztonság” volt.²⁹ Arról, hogy Horthy Miklós kormányzó „rendszere” működött egyedül a XX. században – ezt nem más, mint Vona Gábor, a Jobbik elnöke állította 2009. március 15-én.³⁰ Már 2007. november 16-án, Kenderesen is tett hasonló kijelentést. Akkor azt mondta, hogy „ma is szükség lenne egy Horthy Miklósrá”, tehát csakis vele orvosolhatók az aktuális problémák.³¹ Ráadásul ez a politikai, társadalmi berendezkedés – folytatta 2009. március 15-én a pártelnök – „nem a kamatrabszolgaságra és nem a korrupcióra, hanem a magyar emberek

27 Uo. 269.

28 A Novák Előd álláspontjáról eredetileg tudósító cikk e tanulmány írásakor már nem volt elérhető az interneten. A *Népszabadság* cikke Horthy budapesti bevonulásának 90. évfordulója kapcsán:

http://nol.hu/belfold/novak_elod_a_horthy-korban_feloszlattak_volna_a_jobbikot-445021 (Letöltés: 2014. 08. 11.).

29 A Jobbik politikájának egyik központi eleme ugyanis a közbiztonsághoz is kötődő „cigánykérdés”. Paksa (2012) 224–242.

30 Vona Gábor beszéde a Jobbik 2009. március 15-i rendezvényén:

<http://alfahir.hu/node/25798> (Letöltés: 2009. 10. 07.)

31 http://jobbik.hu/rovatok/alapszervezeti_hirek/jobbikos_megemlekezés_kenderesen (Letöltés: 2013. 10. 07.)

szorgalmára, tisztességére és a rendre építkezett”. Vona ezt követően a megoldást, a célt is megnevezte: „Modern és korszerű formában, de ehhez kell visszatérnünk. [...] Minden egyéb csak kétségbeesett fuldoklás, amellyel Magyarországot megmenteni nem lehet.” Vona Gábor 2009. március 15-én e kijelentésekkel nem tett mást, mint minősítette, elítélte a jelent, az aktuális állapotokat, a rendszerváltozás „következményeit”, és a múltat, a két világháború közötti Magyarországot nevezte meg követendő példának, amelyet szerinte modernizált formában vissza is kellene állítani. A Jobbik, mint számos megnyilatkozásukból látható, saját magát tekinti e „történelmi örökség” letéteményesének. Önmagukat a nemzeti érdekek egyedüli és kizárólagos képviselőjeként, a „rendteremtés” és a „szebb jövő” egyetlen garanciájaként definiálják. A csakis rajtuk keresztül elérhető „szebb jövőről” beszélnek, a „nemzet feltámadásáról”, továbbá az „új honfoglalásról” – ráadásul ezek a hívószavak is 1944 előttről származnak. E politikai szerep legitimálásához a Jobbiknak Horthy Miklósról van szüksége. Felvázolnak tehát egy történelmi előképet, Horthy Miklóst – és a róla elnevezett korszakot, amely minden elemében tökéletes, példaértékű, követendő. Az akkori Magyarországot – aktuális politikai érdekeikkel összhangban – egyoldalúan, leegyszerűsítve, idealizálva értékelik.

Az elmúlt években tehát Horthy személye a Jobbik identitáspolitikájának legitimációjukat, értékrendszerüket erősítő központi elemévé vált. Nem véletlen, hogy a jobboldali radikális párt rendezvényein oly gyakoriak a Horthyra történő kritikátlan utalások. De a párt identitáspolitikájában szerepet játszanak azok a rendezvények is, amelyeket – meghatározott évfordulókon (Horthy születésnapja: június 18., a budapesti bevonulás: november 16. és halálának napja: február 9.) – kizárólag annak szentelnek, hogy a kormányzó emlékét ápolják, tisztelgjenek „történelmi nagysága” előtt. Ezek az évfordulók a Horthy-kultusz ápolásának elsődleges, ráadásul ritualizált alkalmak. Elsősorban a budapesti bevonulás, erről ugyanis már 2006 óta minden évben megemlékeznek. A rítusokhoz ráadásul kultikus nyelvhasználat társul, így a Jobbik esetében lehet Horthy-kultuszról beszélni. Az ünnepi beszédek kivétel nélkül Horthy Miklós érdemeit magasztalják, kiemelik, hogy akkor „rend” volt, a fennálló hatalom csakis a nemzet érdekeire volt tekintettel. A központba természetesen a volt kormányzó alakját helyezik, hangsúlyozva kiválónak nevezett képességeit, hazaszeretetét, „történelmi érdemeit” és „tetteit” (gazdasági növekedés, a csendőrség működése, népességnövekedés stb.). Erőskező vezetőként festik le, akinek köszönhetően – a nemzet ellenségeivel leszámolva – a világháború és a vörösteror után megerősödött Magyarország. Időnként

mindezt Isten akaratával magyarázták. Világhy József, a Horthy Miklós Társaság egyik alapítója, első elnöke a kormányzó halálának ötvenedik évfordulóján úgy fogalmazott, hogy az első világháború után az Isten ugyan megbüntette a magyarságot, de korábban „úgy rendelkezett, hogy 1868. június 18-án Kenderesen [...] megszületett egy gyermek, akinek az volt az isteni elhivatottsága, hogy megmentse ezt a nemzetet a haláltól”. Így lett ő a nemzet „reménysége”, „szent példakép”.³² A szónokok gyakran utalnak az 1945 utáni „történelemhamisításra” is. Az ünnepek szimbolikáját a párt – és/vagy a(z) (Új) Magyar Gárda – jelvényei, zászlói mellett az árpádsávós és a nemzetiszínű zászlók határozzák meg, de természetesen a Horthy Miklóst ábrázoló képek, portrék is feltűnnek (a rendezvények plakátjain is). E megemlékezési szertartások elmaradhatatlan elemei az irredenta szólamok és a „szébb jövőt” köszöntés. A Magyar Gárda, majd az Új Magyar Gárda és a Nemzeti Őrsereg jelenléte a militáns jelleget erősítette. A jelenlévők a *Himnusz*, a *Szózat* és a *Székely himnusz* eléneklésével igyekeznek az ünnepi hangulatot emelni.

Az alábbi táblázat rövid – és minden bizonnyal nem teljes – áttekintést ad e rendezvényekről, majd néhányat részletesebben is bemutatok közülük. A Jobbik hivatalos honlapja mellett különféle portálok (például <http://kuruc.info/>), blogok, internetes rádiók (Szent Korona Rádió), havi- és hetilapok (*Kárpátia*, *Bar!kád*) adtak hírt az eseményekről, illetve közvetítették – akár ezektől függetlenül – a Horthy-korszakkal kapcsolatos egyoldalú, kritikátlan és hamis értékelést.³³ A *youtube.com* videomegosztón bizonyos évfordulós beszédek is elérhetők. Az ún. „nemzeti könyvesboltokban” (például Magyar Menedék, Hétvezér, Emese Álma) vásárolhatnak az érdeklődők olyan könyveket, amelyek ezt a történelemszemléletet közvetítik.³⁴

32 https://www.youtube.com/watch?v=7pitB5q2O_c (Letöltés: 2014. 08. 11.)

33 Lásd például Kökény Ferenc: Nemzetrombolás a köztársaság és a kommun idején. *Bar!kád*, 2010. 46. 24–25.; (Szerző nélkül): Hírvadász. *Bar!kád*, 2010. 47. 4.; Tanár úr: Nácik és fasiszták. *Bar!kád*, 2012. 51–52. 37.; Zetényi Csukás Ferenc–Nagy Kata: „Itt végződik az én történetem”. *Bar!kád*, 2013. 17. 40–41.; Sepsiszentgyörgyi Dénes: Horthy és Gömbös léleképítése. *Kárpátia*, 2013. 7. 32–33.

34 A nacionalista újromantikát közvetítő eszközökhöz, csatornákhöz lásd Paksa (2012) 209–223.

ÉV	HÓ, NAP	RENDEZVÉNY	HELYSZÍN	PROGRAM ³⁵
2005	június 18.	megemlékezés Horthy Miklós születésének 137. évfordulóján	Kenderes	református istentisztelet, koszorúzás, ünnepi beszédek (Bíber József Tibor) ³⁶
2006	november 16.	megemlékezés Horthy budapesti bevonulásának 87. évfordulójáról	Kenderes	beszédek, szavalat, kopjafaszentelés, koszorúzás, a Horthy- kastély megtekintése ³⁷
2007	február 10.	tisztelgés Horthy Miklós emléke előtt	Kenderes	egész napos program keretében emlékeztek a kormányzóra a Jobbik ceglédi, ceglédberceli és újszilvási szervezetének tagjai ³⁸
2007	február 11.	fehér lovas felvonulás Horthy halálának 50. évfordulóján	Budapest	átvonulás a Bazilikától (ahol a Horthy Miklós Társaság által szervezett szentmisére került sor) a Március 15. térre, ahol az évforduló alkalmából beszédek hangoztak el (Pörzse Sándor, Zagyva György Gyula) ³⁹
2007	február 23.	filmvetítés a kormányzó halálának évfordulóján	Soltvadkert	Koltay Gábor Horthy-filmjének ingyenes vetítése ⁴⁰
2007	június 30., július 1.	kerékpártúra Horthy halálának 50., a trianoni „békediktátum” aláírásának 87. évfordulója alkalmából	Szarvas- Mezőtúr- Kisújszállás- Kenderes	Kenderesen a kastély és a kriptá megtekintése ⁴¹
2007	november 16.	megemlékezés Horthy Miklós budapesti bevonulásának 88. évfordulójáról	Kenderes	a Magyar Gárda és a Nemzeti Őrsereg felvonulása, beszédek (Patrubány Miklós, Világhy József, Vona Gábor), irodalmi műsor, népdalkör előadása, koszorúzás ⁴²
2008	február 5.	megemlékezés Horthy Miklós halálának 51. évfordulóján	Budapest	ünnepi szentmise a Szent István-bazilikában (a Horthy Miklós Társaság szervezésében), majd átvonulás a Hazatérés templomába, ahol ifj. Hegedűs Lóránt és Murányi Levente mondott beszédet ⁴³

BÚVÓPATAKOK 259

2008 november 16.	megemlékezés Horthy Miklós budapesti bevonulásának 89. évfordulóján	Kenderes	beszédék (Murányi Levente, ifj. Hegedűs Lóránt), koszorúzás ⁴⁴
2009 június 14.	a Nemzeti Hadsereg megalapításának 90. évfordulója	Szeged	a nemzeti radikális szervezetek (Jobbik, Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom, Magyar Gárda, Betyársereg) együttműködési tárgyalásai ⁴⁵
2009 november 22.	megemlékezés Horthy Miklós budapesti bevonulásának 90. évfordulójáról	Budapest	lovasmenet a Kosztolányi Dezső térről a Szent Gellért térig, ahol beszédék hangzottak el (Bodrog László, Kiss Róbert, Murányi Levente, Novák Előd) ⁴⁶
2010 május 19.	Horthy-híd	Szeged	a Jobbik szegedi közleménye nehezményezte, hogy az új Tisza-híd nem Horthy Miklósról kapta a nevét ⁴⁷
2010 június 19.	Horthy Miklós- emlékműavatás (születésének 142. évfordulóján)	Dunavarsány	emlékműavatás, beszédet mondott Szabó Gábor ⁴⁸
2010 november 16.	tüntetés Horthy budapesti bevonulásának évfordulóján	Budapest (Kossuth tér)	tüntetés a Károlyi Mihály-szobor és a rendészeti törvény módosítása ellen (felszólalt Vona Gábor, Gaudi-Nagy Tamás, Hegedűs Tamás, Szegedi Csanád és Volner János) ⁴⁹
2011 június 18.	megemlékezés Horthy születésének 143. évfordulóján	Budapest (XVII. kerület)	megemlékezés a Horthy-emléktáblánál (Pécelyi út és a Szabadság sugárút sarka), koszorúzás, ünnepi beszédék (Léhmán Viktor) ⁵⁰
2011 november 16.	megemlékezés a budapesti bevonulásról	Budapest (Kosztolányi Dezső tér)	ünnepi beszédék (Vona Gábor, Novák Előd, Staudt Gábor) ⁵¹
2012 november 16.	megemlékezés a Gellért téren az Újbudai Jobbik szervezésében	Budapest (Szent Gellért tér)	ünnepi beszédék (Murányi Levente, Volner János, Bába Szilvia) ⁵²
2012 november 17.	megemlékezés a budapesti bevonulás 93. évfordulóján	Kenderes	beszédet mondott például Patrubby Miklós, ifj. Hegedűs Lóránt ⁵³

2013 november 16.	megemlékezés a budapesti bevonulás 94. évfordulóján	Kenderes	beszédet mondott például Patrubány Miklós, ifj. Hegedűs Lóránt, Toroczka László, Murányi Levente ⁵⁴
2013 november 17.	megemlékezés a budapesti bevonulás 94. évfordulóján	Budapest (Kosztolányi Dezső tér)	beszédet mondott (Gyüre Csaba, Mészáros István, Bába Szilvia) ⁵⁵

35 A táblázatban az ünnepi beszédek közül csak a fontosabbakat említem meg.

36 http://jobbik.hu/rovatok/alapszervezeti_hirek/horthy_szulesnapjara_emlekezett_a_jobbik_kenderesen (Letöltés: 2013. 10. 07.)

37 http://jobbik.hu/rovatok/alapszervezeti_hirek/horthy_miklos_kormanyzora_emlekezett_a_jobbik (Letöltés: 2013. 10. 07.)

38 http://jobbik.hu/rovatok/esemenynaptar/jobbikos_tisztelges_a_kormanyzo_ur_emleke_elott_kenderesen (Letöltés: 2010. 10. 07.)

39 http://jobbik.hu/rovatok/esemenynaptar/a_jobbik_lovas_felvonulasa_horthy_miklos_emlekere (Letöltés: 2010. 10. 07.)

40 http://kecel.jobbik.hu/?q=horthy_filmvetites_soltvadkert (Letöltés: 2013. 10. 07.)

41 http://jobbik.hu/rovatok/esemenynaptar/zarandoklat_a_kormanyzohoz (Letöltés: 2013. 10. 07.)

42 http://jobbik.hu/rovatok/alapszervezeti_hirek/jobbikos_megemlekezés_kenderesen (Letöltés: 2013. 10. 07.)

43 http://jobbik.hu/rovatok/kozlemeny/a_jobbik_es_a_magyar_garda_vonulasa_l_emlekezik_horthy_miklosra (Letöltés: 2013. 10. 07.)

44 http://jobbik.hu/rovatok/esemenynaptar/megemlekezés_horthy_budapesti_bevonulasanak_89_evfordulojarol_kenderesen (Letöltés: 2013. 10. 07.)

45 http://index.hu/belfold/2009/06/14/osszefognak_a_nemzeti_radikalisok/ (Letöltés: 2013. 10. 07.)

46 http://jobbik.hu/rovatok/orszagosi_hirek/lovasmenet_horthy_bevonulasanak_emlekere (Letöltés: 2013. 10. 07.)

47 <http://szegedma.hu/hir/szeged/2010/05/a-szegedi-jobbik-a-horthy-miklos-hid-mellett.html> (Letöltés: 2013. 10. 07.)

48 <http://alfahir.hu/node/55010> (Letöltés: 2013. 10. 07.)

49 http://jobbik.hu/rovatok/kozlemeny/tuntetes_a_kossuth_teren_horthy_bevonulasanak_evfordulojan (Letöltés: 2013. 10. 07.)

50 http://www.minalunk.hu/Budaors/hirek/3692/307/Horthy_megemlekezés_es_varatlan_bejelentés (Letöltés: 2013. 10. 07.)

51 http://jobbik.hu/rovatok/budapest/megemlékezés_horthy_miklós_budapesti_bevonulására (Letöltés: 2013. 10. 07.)

52 http://jobbik.hu/rovatok/budapest/horthy_miklós_sra_emlékezés (Letöltés: 2013. 11. 07.)

Horthy Miklós a Jobbik számára rendpárti, nemzeti vezér. A november 16-i ünnepi megemlékezések ezért töltenek be központi szerepet a párt identitáspolitikájában. Szimbólumértéke ugyanis ennek a napnak van: ez jelképezi az 1919-es „rendteremtést”, az 1919-es „új honfoglalás”, „feltámadás” és „nemzetmentés” csúcspontját, a „bűnös város” felelősségre vonását. A budapesti bevonulás 90. évfordulóján, 2009. november 22-én a Jobbik a Szent Gellért téren tartotta központi rendezvényét. A helyszínválasztás nem véletlen: a megemlékező szertartások szimbolikus helyszínekhez kötődnek: itt mondta el Horthy Miklós 1919. november 16-án a magyar fővárost tettekre hívó beszédét. A megemlékezés azzal kezdődött, hogy Király András, a párt egyik szóvivője felolvasta Horthy Miklós Gellért téri beszédét.⁵⁶ Bodrog László, a Nemzeti Őrsereg főkapitánya ezt követően amellet érvelt, hogy Budapest és Magyarország már 60 éve „vörös homályban” van, és csak egy Horthyhoz hasonlóan „erőskezű” vezérrel lehet rendet tenni. Az üzenet egyértelmű: rendnek kell lenni, rendet is kell tenni, és ezt ők meg is teszik – hangsúlyozta a főkapitány. Miután Horthy bevonult, megtörtént a rendteremtés, a kormányzó 20 éven belül „talpra állította” az országot, „visszaszerezte” az elcsatolt területek egy részét – tette hozzá Bodrog.⁵⁷ Ez a beszéd arra is kiváló példa, hogy az 1919 és 1944 közötti Horthy-kultusz nyelvhasználata újjáéledt, de – mint látható – aktualizálódott.⁵⁸ Kiss Róbert, az Új Magyar Gárda Mozgalom főkapitánya szintén aktualizálta mondanivalóját.⁵⁹ Párhuzamot vont ugyanis Horthy Miklós és a Jobbik, az Új Magyar Gárda között, azt állítva, hogy a „nemzeti összefogás”, a „nemzeti ébredés” 1919-ben és 2009-ben is hasonló reakciókat váltott ki a baloldali, liberális, „hazaáruló” politikai erőkből: „hazugságokkal” igyekeztek, igyekeznek a magyar nemzet „öntudatra ébredését” megakadályozni, a „nemzeti” törekvéseket lejártni. Szerinte ebben a tekintetben 90 év alatt nem történt érdemi vál-

- 53 A rendezvény plakátja megnézhető a *Barikád* 2012. november 15. számának 35. oldalán.
- 54 <http://jobbik.hu/esemenyek/kenderes-megemlekezes-vitez-nagybanyai-horthy-miklos-kormanyzo-urra> (Letöltés: 2013. 10. 14.)
- 55 <http://jobbik.hu/esemenyek/budapest-megemlekezes-horthy-miklos-bevonulasanak-94-evfordulojara> (Letöltés: 2014. 06. 30.)
- 56 <http://www.youtube.com/watch?v=Y7Rsezoc9U&feature=related> (Letöltés: 2010. 10. 07.)
- 57 <http://www.youtube.com/watch?v=fViW9DqQRk> (Letöltés: 2013. 10. 07.)
- 58 Az 1919–44 közötti Horthy-kultuszhoz lásd például Turbucz (2010); Turbucz (2011); Turbucz (2012).
- 59 <http://www.youtube.com/watch?v=5Jpv7azYbkM&feature=related> (Letöltés: 2010. 10. 07.)

tozás. Akkor a Nemzeti Hadseregre, most a Magyar Gárdára és a Jobbikra zúdulnak az ilyen típusú vádak, rágalmak. Kiss Róbert hivatkozott is Horthy utasítására, miszerint hadserege tagjainak törvényesen kell eljárniuk, hogy a Nemzeti Hadsereget ilyen típusú vádak ne érhessék. Kétségtelen, a fővezér erre számos parancsában felhívta a figyelmet, de mindez nem szüntette meg a Dunántúlon vagy éppen a Duna–Tisza-közén az egyes különítményekhez köthető atrocitásokat; a sorozatos hadparancsok sokkal inkább a hadseregről kialakítandó pozitív kép („felszabadító” Nemzeti Hadsereg) erősítését szolgálták.⁶⁰ Novák Előd, a párt alelnöke először azzal foglalkozott, hogy Horthy Miklós nem volt antiszemita, sőt 1944-ben rendkívül sokat tett a magyar zsidóságért. Ezután a korszak eredményeire utalt, a két világháború közötti Magyarország példaértékét hangsúlyozta. Emiatt is követelte ünnepi beszéde második részében, hogy az 1919-es bevonulás útvonalat – szimbolikus térfoglalási eljárásaként – nevezzék el Horthy Miklós útnak, de ha ez mégsem valósítható meg, egyéb közterület vegye fel Horthy nevét.⁶¹ Murányi Levente, a Jobbik alelnöke „országos patkányirtásról” beszélt, amelyet szerinte a 2009. évi európai parlamenti választás napján kezdtek meg.⁶² Murányi ezek után Tormay Cécile-t, majd Horthy Miklós szavait idézte, igaz, ebbe némi pontatlanság csúszott, miután a fővezér nem az írónőnek adott válaszában hívta tettekre a magyar fővárost. Aktuális politikai üzenetek felbukkantak ebben a beszédben is, a „patkányirtás” kifejezés ismételtetésével együtt.

Egy évvel később, 2010-ben a jobboldali radikális párt a Kossuth térre szervezett tüntetést november 16-án.⁶³ A szervezők a helyszín megválasztását a Károlyi Mihály-szobor eltávolításának szándékával indokolták, de azt is le-

60 Turbucz (2009).

61 <http://www.youtube.com/watch?v=gHEbyw9KK0U&feature=related> ;
<http://www.youtube.com/watch?v=SGQpJSK2KzI&NR=1> (Letöltés: 2013. 10. 07.)

62 <http://www.youtube.com/watch?v=sHd4melEGPQ&feature=related> (Letöltés: 2013. 10. 07.)

63 http://jobbik.hu/rovatok/kozlemeny/tuntetes_a_kossuth_teren_horthy_bevonulasanak_evfordulojan (Letöltés: 2013. 10. 07.)

szögezték: „nemet mondunk a Fidesz orwelli világára és a párturalmi alkotmányra”. Hangsúlyozták: több okból is méltánytalan, hogy Horthynak itt nincs szobra. Például azért, mert a Trianonért jelentős mértékben „felelős” Károlyi Mihálynak emeltek szobrot a téren, nem Horthynak, aki 91 éve vount be Budapestre – mondta Vona Gábor. A múlt értelmezése jól láthatóan itt is aktuális célokhoz igazodik: kifejezve a kormánnyal szembeni radikális kritikájukat, saját magukat állítják be a nemzet egyedüli képviselőjének, és ezt

az 1919-es események sajátos értelmezésével támasztják alá. Eszerint Horthy Miklósnak köszönhető az idegen (megszálló) erők kivonása Magyarországról. A múlt és a jelen közötti párhuzam a radikális jobboldali párt szerint azért állja meg a helyét, mert „ezentúl idegen rendőri erők is korlátozás nélkül vehetnének részt magyarországi akciókban, mint például tömegoszlatásokban. [...] Ahogy 1919-ben Horthy Miklós elérte az idegen erők kivonulását Magyarországról, úgy nekünk is kötelességünk ezt követelni” – olvasható a rendezvényt beharangozó hírben.⁶⁴ Szegedi Csanád beszédében szembeállította egymással Horthy Miklóst és Orbán Viktort:

„Ha itt bármilyen forradalom történt volna, Orbán Viktor ma csákánnyal verné szét Károlyi szobrát, és saját kezűleg tenné le Horthy vagy Wass Albert szobrának alapkövét.” A *barikad.hu* beszámolója szerint később: „Szegedi Csanád a huszadik század legnagyobb államférfijának nevezte a kormányzót, aki 91 évvel ezelőtt ezen a napon vonult be Budapestre. A szónok szembeállította Horthyt és Orbánt. Horthy beszédei végén elmondta a magyar hiszekegyet,⁶⁵ és ezt függesztette ki mindenhova, Orbán Viktor pedig saját szövegét, a »Nemzeti Együttműködés Nyilatkozatát« akasztatta ki a közintézmények falára.”⁶⁶ Itt nem az Orbán-kormány (vélt vagy valós) törekvéseinek értékelése, hanem a párhuzam elemzése a fontos, illetve annak hangsúlyozása, hogy a Jobbik most is világossá tette: a két világháború közötti irredenta kultusz értékrendszerének közvetítését tartja szükségesnek.⁶⁷

A Jobbik november 16-i rendezvényein 2011-ben, 2012-ben és 2013-ban semmi újszerű nem történt. A 2012. novemberi megemlékezésről készített video az egyik 1919–44 közötti Horthy-dallal kezdődött. Murányi Levente, Volner János és Bába Szilvia mondott beszédet. Bába Szilvia önkormányzati képviselő – a korábbi évek gyakorlatának megfelelően – Horthy Miklóst „erőskezű”, „rendteremtő” vezérként méltatta, aki az ország „újjá-

64 http://alfahir.hu/ma_jobbik-t%C3%BCntet%C3%A9s_kossuth_t%C3%A9ren_horthy_bevonul%C3%A1s%C3%A1nak_%C3%A9vfordul%C3%B3j%C3%A1n-20101115

65 Ez az állítás nem igazolható.

66 A tüntetéshez lásd: http://alfahir.hu/az_utca_mi%C3%A9nk_%C3%A9s_mi%C3%A9nk_marad_-_horthyra_eml%C3%A9kezett_forradalom_elszabot%C3%A1ll%C3%A1sa_ellen_t%C3%BCntetett_jobbik_k%C3%A9 (Letöltés: 2013. 10. 07.)

67 A fenti interpretáció kapcsán megjegyzendő, hogy nem a fővezérnek köszönhető a román hadsereg kivonulása az általuk megszállt területekről: mindez az antant felszólítására következett be. Romics (1982). Ennek ellenére az akkori propaganda Horthy Miklós érdeméért állította be. Turbucz (2009).

építésével” lehetővé tette a nemzet megerősödését. Murányi és Volner, a párt alelnökei ezt a gondolatmenetet folytatták, így is erősítve az üzenetet: Horthy példáját kell követni ma is.⁶⁸

A Jobbik az elmúlt években rendszeresen megfogalmazta a követelést: Horthy Miklósnak szobrot kell állítani. Rácz Tibor, a Jobbik szegedi alelnöke 2008 őszén bejelentette, hogy a párt is gyűjtést kezdeményez egy közterületi Horthy-szobor felállításáért.⁶⁹ Ugyan nem köztéren, de újra felavattak egy jobboldali radikálisokhoz köthető Horthy-szobrot a Hazatérés Templomában 2013. november 3-án.⁷⁰ Tóth Péter, a Csongrád megyei közgyűlés jobbikos képviselője erre is utalva emlékezett meg a budapesti bevonulásról a közgyűlés november 15-i ülésén, napirend előtt.⁷¹ A radikálisok másként is kifejezésre juttatják tiszteletüket. Kepeli Lajos, a párt országgyűlési képviselője Horthy Miklós halálának 54. évfordulóján nyílt levélben (kelt: 2011. február 9.) kérte Alsóörs polgármesterét, hogy a Csere-hegyi kilátó újból vegye fel Horthy Miklós nevét.⁷² Reméli, hogy június 18-án, a kormányzó születésének 143. évfordulóján már a „Horthy Miklós-kilátóba szervezett kirándulással emlékezhetnének meg a kormányzó munkásságát tisztelő és elismerő magyar emberek”.

„Mindnyájan tudjuk, hogy az elmúlt évtizedekben számtalan méltatlan támadás érte a XX. század egyik legnagyobb államférfijának személyét, aki a trianoni országcsönkítés után évek alatt talpra állította hazánkat gazdasági, kulturális és erkölcsi téren egyaránt. A kommunizmus éveiben bemocskolták nevét azáltal, hogy a proletárdiktatúra felszámolásához kapcsolódó különböző erő-

szakos bűncelekményekkel mosták össze, amit fehérterrornak neveztek el, mintha azokra Horthy adott volna ki parancsot. Mindezt, bármennyire is szeretnék volna a történész elvtársak, máig sem sikerült bizonyítaniuk, sőt, ennek ellenkezője vált nyilvánvalóvá: Horthy soha semmilyen megtorlásra nem adott ki utasítást. Abban azonban mindenki egyetért, hogy kormányzósága alatt Magyarország kiheverte az első világháború és az országcsönkítés okozta sebeket, és sosem látott fejlődésnek indult.”

A képviselő szerint – legalábbis a nyílt levélből erre következtethetünk,

68 <http://www.youtube.com/watch?v=A7WdPixIeko> (Letöltés: 2013. 10. 14.).

69 http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/jobbsik_horthy_miklosnak_szobor_kell_szegeden/2075090/ (2013. 10. 14.)

70 Vári (2012) 15.; <http://alfahir.hu/node/8696> (Letöltés: 2013.11. 01.)

71 http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/megyegyules_elnoki_jokivansag_horthy_szeropenek_sikeres_megallapitasahoz/2357960/ (Letöltés: 2013. 11. 06.)

72 http://alfahir.hu/ny%C3%ADt_lev%C3%A9l_horthy_-_kil%C3%A1t%C3%B3_%C3%BCgy%C3%A9ben-20110210 (Letöltés: 2013. 10. 07.)

mert más kérdést nem érintett – Horthy „rehabilitálására” a fehérterror miatt lenne szükség. Kétségtelen, nem igazolható, hogy a fővezér adott volna parancsot a „megtorlásra”. A felelőssége azonban ennek ellenére is nehezen vitatható, elég csak az emlékirataiban írtakra utalni. Nem tagadta ugyanis, hogy „igazságtalanságok” és „kegyetlenkedések” történtek, de az adott helyzetben ezt elkerülhetetlennek és szükségesnek tekintette.⁷³ Horthy személye tehát indokoltan összekapcsolható a fehérterrorral, igaz, nem úgy, ahogyan 1945 után beállították.⁷⁴ Alsóörs önkormányzatának képviselőtestülete végül március 24-én egyhangúlag elvetette a javaslatot.⁷⁵ Ehhez hasonlóan nem lett Horthy Miklós Komárom díszpolgára. A Jobbik komáromi képviselője, Babják Csaba 2011. március 25-én ugyanis azt javasolta a képviselő-testületnek, hogy Horthy Miklóst és Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi minisztert (posztumusz) válasszák a város díszpolgárává.⁷⁶ A képviselők április 7-én zárt ülésen elutasító döntést hoztak.⁷⁷ Az eset a szegedi új Tisza-híddal és az alsóörsi kilátó átnevezésével együtt azt is jelzi, hogy a Jobbik Magyarországért Mozgalom Horthy Miklós iránti tiszteletét – identitáspolitikájának megfelelően – nemcsak a fővárosban, hanem vidéken, országos szinten is igyekszik kifejezésre juttatni. Láttuk, nem mindenütt sikerül, a sárospataki Jobbik kezdeményezése is elbukott.⁷⁸ Számos településen azonban sikert ért el a radikális jobboldali párt. Így például Kunhegyesen a helyi önkormányzatokról szóló 2011. évi CLXXXIX. törvényre hivatkozva elérte, hogy a település egyik utcáját egy szovjet katonatiszt helyett Horthy Miklósról nevezzék el.⁷⁹ Ennél is ismertebb a gyömrői eset: a jobbikos képviselő kezdeményezésére 2012. április 23-án a település képviselő-testülete úgy döntött, hogy a főter neve Horthy tér lesz.⁸⁰ (Mára azonban már megtörtént a visszanevezése.)

A radikális jobboldali szervezetek azokon a szoboravatásokon is részt vettek, amelyek nem hozzájuk köthetők. Így történt Csókakőn, ahol a szoborál-

73 Horthy (2011) 135–136.

74 Romsics (2007) 7., 30.

75 http://www.alsoors.hu/images/hivatal/jkv_hat/jkv20110324.pdf (Letöltés: 2010. 10. 07.)

76 <http://www.komarom.jobbik.hu/content/sajt%C3%B3k%C3%B6zlem%C3%A9ny> (Letöltés: 2013. 10. 07.)

77 <http://www.komarom.hu/admin/adatok/jkv/jegyzokonyv87.pdf> (Letöltés: 2013. 10. 14.)

78 http://www.sarospatok.hu/kozerdeku/jkv/jkv_eubiz_130827.pdf (Letöltés: 2013. 10. 14.)

79 <http://www.kunhegyes.hu/k2/informaciok/jkv/2013-02-13.pdf> (Letöltés: 2013. 10. 14.)

80 http://www.gyomro.hu/kozadattar/dokumentumok/jegyzokonyvek/gyomroi_dokumentum_5845_1336400911.pdf (Letöltés: 2013. 10. 14.)

lítást a Vértesalja Gyermek civil szervezet kezdeményezte. A szoboravatást követő ünnepségen fellépett a Romantikus Erőszak, a szervezésben pedig szerepet vállalt a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom, a bodajki Jobbik és a Magyar Nemzeti Gárda.⁸¹

Parlamenti párt lévén a Jobbik Magyarországért Mozgalom az országgyűlésben is hangot ad Horthy Miklósról alkotott határozottan pozitív, egyoldalú véleményének. A Jobbik identitáspolitikája nem túlzottan eredeti: a párt politikusai nem tesznek mást, mint az 1944 előtti Horthy-kultusz állításait ismétlik. Az akkori propagandát végeredményben csak akkor „egészítik ki”, akkor aktualizálják, amikor a jelenlegi helyzetre, a politikai, közéleti, gazdasági, egészségügyi, közbiztonsági stb. állapotokra utalnak, jelezve, hogy az 1920–44 közötti időszakhoz kell visszanyúlni, ha a jelen problémáit orvosolni akarjuk. Gaudi-Nagy Tamás 2011. szeptember 26-án a Nemzeti Közszerződési Egyetemről, valamint a közigazgatási, rendészeti és katonai felsőoktatásról szóló, T/4122. számú törvényjavaslat részletes vitájában szólt fel.⁸² Ferenczi Gábor, a Jobbik országgyűlési képviselője ugyanis módosító indítványt terjesztett be, azt javasolta, hogy Horthy Miklós nevét vegye fel az egyetem: „[a] létrehozandó új Nemzeti Közszerződési Egyetemnek célszerű egy olyan névadót találni, aki államférfiként sokat tett a magyar nemzet I. világháború utáni ismételt felemelkedésért, katonaként pedig személyes példamutatásával is megfelel az egyetemnek helyt adó épület ludovikás hagyományainak”.⁸³ A vitában Gaudi-Nagy Tamás a következőket mondta: „Köszönöm szépen, elnök úr, a szót. Azt hiszem, hogy a képviselőtársaink nem mindegyike, de különösen Vadai Ágnes⁸⁴ nem figyelte pontosan arra, amit Ferenczi Gábor elmondott,⁸⁵ ezért szó szerint idézném még egyszer. »Az első világháborút, a vereséget, az örült vörösterroret és a trianoni tragédiát elszenvedő Magyarországot 17 év alatt jól szervezett, működő és erős gazdasággá tette. A trianoni tragédia után hamvaiból emelte fel a meggyalázott nemzetet, magyar gazdaságot, valódi közbiztonságot teremtett és önálló magyar közigazgatást.«”⁸⁶

81 Vári (2012) 14.

82 http://www.parlament.hu/internet/pls/ql/ogy_irom.irom_adat?p_ckl=39&p_izon=4122 (Letöltés: 2013. 10. 07.)

83 <http://www.parlament.hu/irom39/04122/04122-0003.pdf> (Letöltés: 2013. 10. 07.)

84 http://www.parlament.hu/internet/pls/ql/ogy_naplo.naplo_fadat?p_ckl=39&p_uln=113&p_felsz=289&p_szoveg=&p_felszig=289 (Letöltés: 2013. 10. 07.)

85 http://www.parlament.hu/internet/pls/ql/ogy_naplo.naplo_fadat?p_ckl=39&p_uln=113&p_felsz=285&p_szoveg=&p_felszig=285 (Letöltés: 2013.10. 07.)

86 <http://www.parlament.hu/internet/pls>

Ezután tért rá a jobbkios képviselő arra, ami e tanulmány témája szempontjából a legfontosabb. Ezt érdemes hosszabban is idézni: „Igenis, vitéz nagybányai Horthy Miklós személyéről csak a legnagyobb tisztelet hangján lehet és szabad álláspontom szerint beszélni. Egy olyan személy nevét veszszük szánkra ilyenkor, aki valóban abba az egészen elkésérített állapotba, első világháború vereségébe zúdított, vörösterror alatt szétzilált országot valóban felemelte, képes volt egy olyan rendszert megalkotni nyilván Telekivel, Bethlennel és sok más kiváló államférfivel, amely modell a mai napig példa számunkra, hogy közel húsz év alatt hogyan lehet romokból tényleg felépíteni egy országot. Ha ezt a húsz évet olyan hatékonysággal használta volna a politikai elit föl, mint amelyet ők tettek a két háború között, akkor már réges-rég nem itt lennénk. Úgyhogy sajnós a kései utódok gyengesége vagy soványsága semmiképpen nem kisebbíti, sőt mi több, inkább növeli vitéz nagybányai Horthy Miklós személyének a súlyát. Éppen ezért egy róla elnevezett egyetem azért is indokolt, hiszen ha arra gondolunk, hogy pont a trianoni tragédia után a szegedi tudományegyetem, a Ferenc József Tudományegyetem Kolozsvárról települt át, én magam is hallgatója voltam a József Attila Tudományegyetemnek a kilencvenes években, és már akkor törekvés volt arra, hogy az az egyetem vegye vissza a két háború közötti nevét, amely Horthy Miklós Egyetem névre hallgatott, akkor én is ott küzdöttem ezért, és most is a magyar Országházban büszkén küzdök azért, hogy vitéz nagybányai Horthy Miklósról kaphassa meg nevét ez az egyetem.” A Jobbkios javaslatát egyik párt sem támogatta, ráadásul egy kisebb történetpolitikai vita is kialakult a Tisztelt Házban. Elsősorban Lamperth Mónika és Vadai Ágnes (MSZP) nehezményezte a javaslatot. Szilágyi Péter, az LMP képviselője nem kívánt a Horthy Miklós „személyéről szóló történelmi vagy történelmietlen vitákba” belemenni. Azt mindenesetre megérti – mondta –, hogy „Horthy Miklós személye a Jobbkios számára nagyon fontos, azonban ha alapvetően vesszük azt a célt, hogy egy politikától független szervezetet kívánunk létrehozni, semmiképpen nem lehet egy megosztó személyiség ennek az egyetemnek a névadója”.⁸⁷ A jobbkios Szilágyi György – az MSZP-nek címezve mondandóját – később kijelentette: „Az 1919-es patkányforradalom után rendet csinált ebben az országban, rend volt ebben az országban. A Nemzeti Közzszolgálati Egyetemnek ki lehetne méltóbb névadója, mint egy olyan

ql/ogy_naplo.naplo_fadat?p_ckl=39&p_uln=113&p_felsz=293&p_szoveg=&p_felszig=293 (Letöltés: 2013. 10. 07.)

87 http://www.parlament.hu/internet/pls/ql/ogy_naplo.naplo_fadat?p_ckl=39&p_uln=113&p_felsz=299&p_szoveg=&p_felszig=299 (Letöltés: 2013. 10. 07.)

ember, aki mind katonaként, mind emberként, mind a köz szolgálatában végzett egész életútja során példát mutathat ebben az országban?”⁸⁸

2012. május 22-én Vona Gábor frakcióvezető napirend előtti felszólalásában foglalkozott Horthy Miklós rehabilitációjával. Javaslatot tett rá, hogy 2013 – Horthy újratemetésének huszadik évfordulója – legyen Horthy Miklós-emlékv. Felszólalásában ismételten leszögezte, hogy a pártja szerint Horthy „a XX. század legnagyobb magyar államférfija volt”, mert a Tanácsköztársaság és Trianon után „néhány év alatt talpra állította ezekből a katasztrófákból az országot”. Ráadásul nemcsak a Tanácsköztársasághoz képest „épített” a kormányzó, hanem a rendszerváltozás utáni időszakhoz képest is sokkal komolyabbak az eredmények, aktualizált Vona: „Míg Horthy Miklós időszaka alatt iskolákat alapítottak, önök iskolákat zárnak be. Ők iskolaépületeket építettek, önök iskolaépítményeket adnak el. Hát micsoda különbség ez! Tehát az is jellemző különbség, hogy míg Horthy Miklós fizikailag is gyarapította Magyarországot, magyarul területeket csatolt vissza a csonka országhoz, önök még a csonka ország földjét is el akarják adni, még ezt sem tudják megvédeni.”⁸⁹ A Jobbik június közepén be is terjesztette az emlékévre vonatkozó határozati javaslatát (H/7639).⁹⁰ Az Országgyűlés kulturális és sajtóbizottsága 2012. szeptember 24-én nem támogatta a kezdeményezést, így az nem került tárgysorozatba. Az ülésen Szávay István, Pörzse Sándor és Novák Előd érvelt – eredménytelenül – a javaslat elfogadása mellett.⁹¹ A *Bar!kád* ezt követően, 2012. május 31-én összeállítást is közölt Horthy Miklósról és a róla elnevezett korszakról.⁹² A hetilap címlapján egy revíziós bevonulás során készített fénykép volt látható, azonban Horthy Miklóst kiretusálták a fehér lóról. A képaláírás, ennek megfelelően: Kormányzóra várva. Balczó Mátyás cikke ehhez annyit tett hozzá, hogy „a lényeg nem a titulus”, hanem az, hogy „egy államférfira van szükségünk”, olyanra, mint Horthy Miklós volt.⁹³ A Horthy Miklós Társaság elnökével, Kosaras Péter Ákossal készített interjújának is ez a központi üzenete.⁹⁴

88 http://www.parlament.hu/internet/pls/ql/ogy_naplo.naplo_fadat?p_ckl=39&p_uln=113&p_felsz=319&p_szoveg=&p_felszig=319 (Letöltés: 2013. 10. 07.)

89 http://www.parlament.hu/internet/pls/ql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=39&p_uln=193&p_felsz=13&p_felszig=16&p_aktus=5 (Letöltés: 2013. 10. 14.)

90 <http://www.parlament.hu/irom39/07639/07639.pdf> (Letöltés: 2013. 10. 14.)

91 <http://www.parlament.hu/biz39/bizjvk39/KSB/1209241.pdf> (Letöltés: 2013. 10. 14.)

92 Balczó Mátyás és Sándor Csilla összeállítása a hetilap 2012. 22. számának 21–25. oldalán található.

93 Balczó Mátyás: Kormányzóra várva. *Bar!kád*, 2012. 22. 18.

94 Takács Veronika: Horthy-kultusz helyett

A Jobbik identitáspolitikai törekvéseire adott reakciók általában nem annyira megértőek, mint az idézett LMP-s képviselőé. A jobboldali radikális pártnak is szembe kell néznie azal, hogy a nyilvánosság előtt sokan sokféleképpen magyarázzák, kommentálják és minősítik a Horthy személyét érintő javaslataikat, álláspontjukat. A Jobbik keretei között ápolt Horthy-kultusszal szemben tehát jól kimutatható a szembenállás, az a törekvés, hogy hiteltelenítsék a radikális jobboldali párt Horthy-képét. E tanulmányoknak nem célja az ellentétes – a baloldalhoz köthető – múltértelmezések bemutatása. Arra viszont itt mindenképpen utalni kell, hogy a Jobbik identitáspolitikáját jobbról is éri kritika. A *kitartas.net*, a Hungarista Mozgalom lapja szerint a mai Horthy-kultusz nem támogatandó, mert a nemzet érdekeit a nyilasok képviselték, és nem a volt kormányzó. Eszerint Horthyt ugyan lehet tisztelni első világháborús győzelmei és ellenforradalmi szerepe okán, de 1944. őszi átállási (kiugrási) kísérlete a nemzettel történő szembefordulást jelentette.⁹⁵ Időnként a *kuruc.info* is e térfélre helyezkedik, míg máskor a Jobbik évfordulós rendezvényeiről tudósít, vagy Horthy Miklóst magasztaló írásokat közöl.⁹⁶ De Horthy Miklós „lejárására” is akad példa a szélsőséges honlapon, akár a kommentek között is, főként „zsidóbarát”, a magyar zsidókat védő kormányzóként kárhoztatva/értékelve a tevékenységét.⁹⁷ Horthy Istvánné halálát követően például „zsidóimádóként” jellemezték a kormányzó menyét.⁹⁸

Időnként történészek is foglalkoznak – természetesen a fentiekől eltérő keretek között – a Jobbik Horthy-kultusszal kapcsolatos tevékenységével. Karsai László 2011 decemberében az *ATV Start* című műsorában úgy nyilatkozott, hogy e kultusz építése „[a]zért fontos, mert Horthyban a szélsőjobb, a [...] Jobbikkal az élen, megpróbálja előképét adni a mai, Orbán által vezetett kormánynak”.⁹⁹ Ezt az állítást – e tanulmány fényében – egyáltalán nem látom igazolhatónak. A Jobbik Horthy-kultusza nem Orbán Viktor miniszterelnök előképét adja, hanem saját szerepét igyekszik legitimálni.

nemzeti reneszánsz. *Bar!kád*, 2012. 22. 19–20.

95 <http://kitartas.net/2012/06/20/rovid-reakcio-a-horthy-kultuszra> (Letöltés: 2013. 10. 14.)

96 Lásd például <http://kuruc.info/r/2/120438/>; <http://kuruc.info/r/2/69517/>

97 Lásd például <http://kuruc.info/r/8/93678/>, <http://kuruc.info/r/2/111790/>, <http://kuruc.info/r/6/105277/> (Letöltés: 2013. 10. 14.)

98 <http://kuruc.info/r/34/111220/> (Letöltés: 2013. 10. 14.)

99 http://hetek.hu/hatter/201302/neonaci_vagy_nem_neonaci (Letöltés: 2013. 10. 07.)

ÖSSZEZGÉS

Horthy-mítosz ma című blogomon 2011 elején nem reprezentatív kérdőíves felmérést végeztem Horthy Miklós mai megítéléséről.¹⁰⁰ Érdeemes ennek főbb eredményeit itt összegezni, különös tekintettel arra, ami a Jobbik Magyarországért Mozgalomra vonatkozik.

A Jobbik-szavazók többsége számára Horthy vitathatatlanul pozitív személyiség, követendő példa. A Fidesz-KDNP szavazói körében inkább nosztalgia mutatható ki, pozitív figuraként értékelik Horthy Miklóst, de jóval kritikusabbak, mint a radikális jobboldali párt szavazói. A kérdőívet kitöltő 1090 fő pártpreferenciáját mutatja az alábbi táblázat.¹⁰¹

	Jobbik	Fidesz-KDNP	LMP	MSZP	nem szavazna
a szavazók száma	188	306	158	83	289
a Horthy Miklósról alkotott vélemények százalékos megoszlása					
kifejezetten negatív	0	0	9	33	13
inkább negatív	2	4	41	60	23
semleges	3	13	20	6	18
nincs kialakult véleménye	0	1	8	0	5
inkább pozitív	38	51	19	0	29
kifejezetten pozitív	57	31	3	1	12

A politikai palettán jobbról balra haladva nő a negatív vélemények aránya. A Jobbik Magyarországért Mozgalom szavazóinak 57 százaléka szerint Horthy Miklós a magyar történelem „kifejezetten pozitív” személyisége volt, ami a radikális jobboldali párt identitáspolitikai törekvéseit jelzi. Számukra Horthy megkérdőjelezhetetlen szimbólum, követendő példa, míg a Fidesz-KDNP szavazói – bár szimpátiával tekintenek Horthyra és a nevével jelzett korszakra (82 százalék) – nagyobb arányban fogalmazták meg „fenntartásaikat”. (Ezért jelölték meg többen az „inkább pozitív” válaszlehetőséget.) A válaszadók 79

százaléka szerint a Jobbik mintaként állítja be Horthy Miklóst a szavazói számára. A Jobbik szavazói közül 106 fő szerint Horthy Miklós kifejezetten pozitív történelmi személyiség, míg 69-en úgy gondolják, hogy „inkább pozitív” személyiség. A Horthy-korszak és a Kádár-korszak összevetésében is sokkal jobban jön ki az előző: 142 jobbol-

100 Turbucz Dávid: *Horthy Miklós megítélése: a kérdőív elemzése VI. (összegzés)*. (Letöltés: 2013. 10. 21.) A MIÉP-re vonatkozóan – a párt fokozatos eljelentéktelenedése miatt – nincsenek adataim.

101 A táblázat forrása: Turbucz Dávid: *Horthy Miklós megítélése: a kérdőív elemzése III.* (Letöltés: 2013. 10. 21.)

dali radikális szavazó gondolta így.¹⁰² Az alábbi táblázat mutatja azon válaszokat, amelyek – a Jobbik szavazóitól – a Horthy Miklós és a Horthy-korszak megítélésére vonatkozó kérdések közül azokra érkeztek, amelyekre e tanulmányban is kitértem. Az értékek nem százalékos arányt jeleznek.

	egyétértek	nem értek egyet	nem tudom	részben egyétértek
<i>Horthy Miklós...</i>				
1: antiszemita volt	6	140	3	39
2: felelős a fehérterrorért	12	111	7	58
3: csak a nemzet érdekeit követte	157	4	0	27
4: a magyar történelem egyik legnagyobb alakja	152	7	2	27
5: építette újjá az országot	113	7	1	67
6: érte el a revíziós sikereket	73	20	3	96
7: mindent megtett a magyar zsidóság megmentéséért	99	13	7	71
<i>A Horthy-korszak...</i>				
8: idején lendületesen fejlődött az ország gazdasága	128	2	0	57
9: idején rend volt az országban	157	3	1	27
10: volt Magyarország utolsó „fénykora”	137	10	1	40

Látható, hogy a válaszok lényegében a párt politikusai által képviselt álláspontoknak felelnek meg, leginkább az 1., 3., 4. és a 9. állítás esetén. Minimális a gyökeresen ellentétes véleményt képviselők aránya. Ennél jelentősebb azok száma, akik a valamivel árnyaltabb megközelítést tartanak szükségesnek.

Bizonyos szempontból megerősíti a fenti adatokat – legalábbis a tendenciákat – az ELTE Társadalmi Konfliktuskutató Központja és a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének 2010 őszén indult kutatása, amelynek témája a magyar társadalomban meglévő tekintélyelvűség vizsgálata. A kutatás két mintára támaszkodott. Az alábbi értékek az országos reprezentatív mintára (N=1000 fő) és egy nemzeti radikális félkatonai szervezet tagjaira (N=100) vonatkoznak.¹⁰³ A Horthy-korszak sikeressége az országos minta szerint – egy ötfokozatú skálán – 2,9, míg a nemzeti radikálisokra vonatkozó mintán 4,6.¹⁰⁴ Az 1944-es gettósítás és deportálás kapcsán a kormányzó felelőssége terén is jelentős az eltérés a két minta között: az országos minta esetén a válaszok 48

102 Uo.

103 A kutatás eredményeiről részletesen Murányi-Sipos (2012).

104 Uo. 138.

százaléka, a nemzeti radikális minta esetén a válaszok 4 százaléka szerint volt ezért felelős Horthy Miklós.¹⁰⁵ A kutatás során a nemzeti radikálisokkal készült interjúk is megerősítik, hogy Horthy Miklós-képüket jelentős mértékben meghatározza az 1919–44 közötti Horthy-kultusz. Horthy eszerint a magyar történelem utolsó nagy alakja.¹⁰⁶

105 Murányi–Sipos (2012). 142.

106 Uo. 148–150.

107 Uo. 149.

Az egyik válaszadó szerint Horthy Miklós „azt a fajta radikalizmust képviselte, amire ma Magyarországnak szüksége van”.¹⁰⁷

HIVATKOZÁSOK

Connerton (1997)

CONNERTON, PAUL: Megemlékezési szertartások. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium. (Szemeszter.) 64–82.

Dávidházi (1989)

DÁVIDHÁZI PÉTER: „Isten másodszülettte”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest, Gondolat.

Gyurgyák (2012)

GYURGYÁK JÁNOS: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, Osiris.

Horthy (2011)

HORTHY MIKLÓS: *Emlékirataim*. Budapest, Európa. (Emlékezések.)

Murányi–Sipos (2012)

MURÁNYI ISTVÁN–SIPOS FLÓRIÁN: Nemzeti radikálisok Horthy-képe. *Mozgó Világ*, 8–9. 137–152.

Paksa (2012)

PAKSA RUDOLF: *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest, Jaffa.

Romsics (1982)

ROMSICS IGNÁC: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. Budapest, Gondolat. (Magyar História.)

Romsics (2007)

ROMSICS IGNÁC: Horthy-képeink. *Mozgó Világ*, 10. 3–32.

Romsics (2008)

ROMSICS IGNÁC: Identitáspolitika és történelem. In uő: *Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Budapest, Osiris, 267–274.

Turbucz (2009)

TURBUCZ DÁVID: A Horthy-kultusz kezdetei. *Múltunk*, 4. 156–199.

Turbucz (2010)

TURBUCZ DÁVID: Vezérkultusz és nyilvánosság. Horthy Miklós „országglásának” húszéves jubileuma (1939–1940). *Médiakutató*, 2. 101–122.

Turbucz (2011)

TURBUCZ DÁVID: Az „országépítő” kormányzó képének megjelenése az 1920-as évek második felében. *Kommentár*, 3. 32–44.

Turbucz (2012)

TURBUCZ DÁVID: Horthy Miklós, az „országgyarapító”. *Kommentár*, 4. 71–80.

Turbucz (2013)

TURBUCZ DÁVID: Antall József miniszterelnök Horthy-képe. In Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok. Szétttekintés. Évkönyv XIX*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Alapítvány, 177–199.

Tverdota (2007)

TVERDOTA GYÖRGY: Napóleon újratemetése. *Rubicon*, 9. 64–65.

Vári (2012)

VÁRI GYÖRGY: Az elismert katona. *Magyar Narancs*, 20. 13–15.

SÁRKÖZY RÉKA

BŰN ÉS SZÁMONKÉRÉS – A BISZKU-FILM

A film története 2008 nyarán Skrabski Fruzsina blogbejegyzésével indult: [...] *elhatároztam, hogy meghirdetem a kommunista kerestetik versenyt. Ugyan nagyon nevetséges ez a kis ítélet a csillag miatt,¹ de kezdetnek nem rossz. Azért a büszke kommunistának egy kicsit lekonyulhat a bajsza, mert mégse úgy dörög az élet, ahogy fúj. Egyébként nem fenyegetem a kommunistáinkat. Nem is tudom mivel fenyegetni, hiszen se fekete autóm, se erőszakszervezetem, se fegyverem, se kutya. Csak szeretnék tudni róluk. Csak jó lenne, ha a lelkiismeretük kicsit háborogna. Ha néha valaki megkérdezné tőlük, akár egy unoka, vagy egy szomszéd, hogy mi volt akkor, Józsi bácsi? Miért is tetszettek elkövetni azt, amit? Milyen volt a szemébe nézni annak az ismerősnek, akit a maga vallomása miatt vittek be? Milyen volt politikai foglyokat verni? Milyen volt rápecsételni egy kislány papírjára, hogy X-es? Milyen volt vallatni? Milyen volt kiabálni, hogy ellenforradalmárok, reszkessetek? Milyen volt kinevetni a kirabolt kulákokot? Tehát kommunista kerestetik! Ha Ön ismer olyan kommunistát, akinek van mit mesélnie, kérem, adjon hozzá kontaktot! [...] A verseny lényege, hogy aki a legtöbb kommunistát prezentálja, az kap egy nagy dicséretet. Személyesen tőlem, nyilvánosan.²*

Az idézet nagyon jellemző: megfogalmazza a szándékot – felelősöket találni az 1945–89 közötti diktatúra bűneiért, és szembesíteni őket múltjukkal –, de nem hiányzik belőle a burkolt fenyegetés sem: „mert nem úgy dörög az élet, ahogy fúj [sic!]”, a tiltott önkényural-

1 Vajnai Attila és Horváth Sándor ellen a tiltott önkényuralmi jelkép folytatólagos használatának vétségéért 2008 júniusában ítéletet hozott Fővárosi Bíróság.

2 http://mandiner.blog.hu/2008/06/12/kommunistak_reszkessetek

mi jelkép használatáért kirótt büntetés pedig kezdetnek „nem rossz”. A forradalom utáni számonkérésre és az ötvenes évek kulákküldözéseire egyaránt utal, nem törődve az időrenddel, egy korszakként tekintve a Rákosi- és a

Kádár-korszak éveire. Jól érzékelteti azt is, milyen kép él a szerzőben a „kommunisták” módszereiről. Nem derül ki viszont, vajon mit ért a „kommunista” szón. Elszakítja a fogalmat a semleges használat lehetőségétől, és a bűnösség konnotatív jelentésével ruházza fel. Skrabski magáért a kommunizmusért vár bocsánatot – úgy általában.

Skrabski Fruzsina és Novák Tamás 2010-ben készítette filmjét Biszku Béláról *Bűn és büntetlenség* címmel.³ A film középpontjában az 1956-os forradalmat követő megtorlás áll, különös tekintettel Biszku Béla ebben játszott szerepére. Az alkotók csellel vették rá Biszku a részvételre: szülőfaluja, Márokpapi nem létező ifjúsági szervezetének tagjaiként mutatkoztak be, hogy a bizalmába férkőzzenek. Összesen négy interjút készítettek vele, leutaztak Márokpapiba, és egy ál-falugyűlést is rendeztek a falu nagy szülöttjének tiszteletére. Bár később leleplezték magukat, Biszku nem tagadta meg további részvételét a filmben, a bemutatóhoz azonban családja először nem járult hozzá. Az Uránia mozi ezért elállt a bemutatástól, végül Biszku engedélye nélkül is megtartották a bemutatót egy kávézóban 2010. június 16-án. Már a film készítésének módja, a bemutató körüli viharok nagy sajtóvisszhangot keltettek, de a tartalma is sok vitát váltott ki. Ugyanakkor hatalmas nézettséget ért el: nagy sikerrel vetítették több vidéki városban, a youtube-on eddig (2014. augusztus) közel 30 ezer letöltést regisztráltak.

A következőkben azt vizsgálom, mennyiben hozott újat a film a magyar dokumentumfilmben. Hogyan hatnak az alkotók céljai a film tartalmára, múltszemléletére?

A POLITIKAI DOKUMENTUMFILM A VILÁGBAN

Az új hangot megütő, szokatlan stílusú film felbukkanása Magyarországon meglepő, de nincs nemzetközi előzmények nélkül. A dokumentumfilm az elmúlt 15 évben reneszánszát éli a világban (kivéve Magyarországot), ennek szemmel látható jele, hogy látványosan visszatértek a mozikba az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában egyaránt. Az új hullám tartalmi oka pedig, hogy a saját társadalmi és történelmi problémáira kíváncsi nézőt nem elégítették ki sem a hollywoodi filmek kliséi, sem a tematikus televíziós csatornák főzőműsorai és természetfilmjei. A siker kiindulópontja politikai: a George Bush hivatalos kommunikációjával szembe forduló kritikus nézői magatar-

³ *Bűn és büntetlenség*. Rendező Novák Tamás és Skrabski Fruzsina, operatőr Czomba Albert, Banai Tibor Péter, Durkó Ádám, Kiss Sándor (2010), Absolve Consulting – Mandiner, 70 perc.

tás csinált helyet a dokumentumfilmeknek a mozikban. A televíziózás is nagy átalakuláson ment át a kilencvenes években: a tematikus csatornák születése és elterjedése nem kedvezett a dokumentumfilmnek. A jelentősen fragmentált televíziós piacon háttérbe szorultak a hagyományos dokumentumfilmek, és csak alacsony előállítási költségük biztosította a műfaj bennmaradását a televízióban. Provokatív, friss, szórakoztató dokumentumfilmnek készültek és utasították el a korábbi alkotói és nézői beidegződéseket. Magyarországon e filmek alkotói közül Michael Moore a legismertebb. Fontos, hogy a dokumentumfilmek új hulláma szembeszállt a hatalommal, vitákat generál, és nézői nagy része szemben áll a mainstream ideológiákkal.

Az Egyesült Államokban és Európában az újfajta, egyes szám első személyben elbeszélte történetekben a friss megközelítés a témák megújulását is magával hozta. Helyet kaptak az újabb, jórészt a liberális hagyományokhoz köthető társadalmi mozgalmak: a gender-problémák, a kisebbségek, a melegek reprezentációs kérdései és más, parlamenten kívüli szolidaritási és identitásproblémákhoz kapcsolódó kampányok is. Az antiglobalizációs, környezetvédelmi tartalmak, a Bush-kormány kritikája az Egyesült Államokban a politikai baloldal, sőt szélsőbal fontos fórumává tette a dokumentumfilmet a kormányon lévő republikánusokkal szemben, Michael Moore is a politikai szélsőbalhoz köthető. Nem véletlen, hogy ezek a civil kezdeményezések éppen a dokumentumfilmet használták fel eszközül, hiszen a műfaj születésétől jelenít meg közvetlenül politikai célkitűzéseket.

A dokumentumfilm új hullámának képviselői elutasították a hagyományos dokumentumfilmek személytelenségét, és gyakran magukat is a filmek kiemelt szereplőivé tették, egészen a bohóckodásig fokozott önkiterjesztésükkel. Ez hatásosabb is, mint a régi, konzervatív forma. A technikai változások is ebbe az irányba hatottak: a kis digitális kamerák egyszerű, sallangmentes felvételeikkel, a könnyen beszerezhető és kezelhető vágóprogramok pedig egyszerűségükkel támogatták a személyesség előretörését. Az első személyű elbeszélés valójában többes szám első személyt jelent, vagyis ezek a filmek a mindenkori MI perspektívájából ábrázolják a történeteket. A képernyőn mindig magunk közül látunk valakit, vagy éppenséggel éppen azt, akitől nagyon is szeretnénk magunkat elhatárolni.⁴

A politikai filmek közös vonása kettős nézőpontjuk. Az egyik a film tárgyáé, a másik a film készítőjéé. Fontos a film tárgyának – a szereplőnek – viszonya a kamerához, személyes jelenlétének módja és mértéke, viszonya a vizualitásból eredő elvárásokhoz.

⁴ Chanan (2007) 7.

A korábbi kritikai diskurzus, amelynek középpontjában a dokumentumfilmekről megkövetelt objektivitás állt, okafogyottá vált, mert a filmek individuálisak, személyesek lettek. A távolságtartás nem létezett többé. Moore és társai gyakran figurázzák ki a műfajt, a situációt, sőt önmagukat, nem kímélve saját önhittségüket sem. Az első személyben készített dokumentumfilmek – és Michael Moore filmjei különösen – gyakran alkotóik narcisztikus hajlamait támogatják. Michel Chanan filmesztéta szerint ennek a féktelen szubjektivitásnak lehetnek negatív következményei is: kialakulhat olyan dialógus, amely azonnal leleplezi a kérdezők politikai vagy történelmi inkompetenciáját, és személyük, tudásuk hiányosságainak nyilvánvalóvá válásával hívja fel a figyelmet a szervezett, radikális politikai kultúra hiányára, amely segíthetne a filmeseknek mederben tartani kritikájukat és önmagukat, legyenek akár a politikai baloldal, akár a politikai jobboldal képviselői. Vannak, akik ezt az erős szubjektivitást többnek tartják, mint az individuum előretörését az objektivitással szemben: Moore alkotásait egyszerűen a politikai propagandafilmek közé sorolják.

A MAGYAR POLITIKAI DOKUMENTUMFILM SZÜLETÉSE

A filmtípus hazai felbukkanása idején éppen szocialista kormány volt hatalmon, a politikai dokumentumfilm szembenállása a baloldali kormány kritikájában manifesztálódott: témáit a 2006-os tüntetések következményei, a politikai korrupció és az elmaradt igazságtétel szolgáltatják.⁵ Magyarországon tehát a politikai jobboldal fedezi fel a dokumentumfilmet mint a hatalom kritikájának eszközét, a társadalom véleményének reprezentációját. „Ezeknek a filmeknek a megjelenését korántsem tarthatjuk véletlen egybeesésnek. És nem pusztán azért, mert bizonyos tartalmi és strukturális hasonlóságok vannak közöttük. Többről van ráadásul szó, mint egy nemzetközi divat (Michael Moore, illetve a 2000-es évek politikai dokumentumfilmjei) magyarországi begyűrűzéséről – bár kétségkívül fontos volt, hogy hazai közönség előtt is ismert volt a dokumentumfilmes politikai szerepvállalásnak ez a formája és módja. Legalább ennyire lényeges, hogy ezek a filmek olyan időszakban készültek el, amikor a kiábrándulás, a frusztráció és a kielégítetlen igazságérzet határozta meg a közhangulatot” – írja Varga Balázs a magyar politikai dokumentumfilmről.⁶

A politikai dokumentumfilmekre jellemző a mainstream politikai állás-

⁵ Obersovszky Péter: *Kulcsár és a haverok*, 2005; Pesty László: *Megsebzett ünnep*, 2006; Jelenczki István: *Az igazság sobasem késő*, 2013.

⁶ Varga (2010).

foglalással szembeni fellépés. Ezt a Biszku-film esetében az a rendszerváltás után kialakult politikai konszenzus idézte elő, miszerint az új demokrácia nem számoltatja el az elmúlt rendszer politikai szereplőit elkövetett bűneik miatt. A film valós célja valójában nem a szembesítés, nem Biszku rávétele a bocsánatkérésre. (Ez természetesen el is marad.) A valós cél a politikai elit és a társadalom figyelmének felhívása az igazságtétel elmaradására, kiáltó hiányára.

A dokumentumfilm alaptulajdonsága, hogy megfelel a politikai kihívásoknak, még akkor is, ha ezt nyíltan nem mindig mondja ki. Mindig olyan társadalmi pontokra koncentrál, olyan jelenségeknek próbál nekimenni, amelyeket a hatalom és a tekintély ural és ellenőriz. A politikai dokumentumfilmek esetében nem feltétlenül szükséges, hogy a film ideológiailag megalapozott legyen, s az sem szükséges, hogy egy konkrét ügyért harcoljon. A Biszku-filmben viszont éppen ez történik. Ideológiai tartalma a „kommunistaság” teljes elutasítása, konkrét célja pedig Biszku jogi felelősségre vonásának elérése. A politikai dokumentumfilm – távol a fikcióktól és a fantázia világától – a maga „tárgyára” hívja fel a közfigyelmet, és megpróbálja visszarántani a nézőt a valóságba, saját környezetébe, múltjába. Hogy az alkotók képe milyen erről a múlttól, az már más kérdés. Az elmúlt tíz–tizenöt év új dokumentumfilmjei – világszerte – nem egy művészeti mozgalom produktumainak, inkább egy új társadalmi aktivitási hullám tükrének tekinthetők.

ETIKAI AGGÁLYOK

Skrabski Fruzsina és Novák Tamás filmjének kiindulópontja történelmi esemény: az 1956-os forradalmat követő megtorlások története, fókuszában egy kiemelt szereplővel, Biszku Bélával. Mégsem „szokásos” dokumentumfilmet látunk. Már a kezdete is meglepő: a film nyitójelenetében a szerző begépeli tanulmányom elején idézett hirdetését. A provokatív hang, amelyet megüt, az internet és a video szinkron használata eleve felkészíti a nézőt, hogy valami újat fog látni. A csel, amellyel interjúalanyukat megkörményezik, fokozza a meglepetést, bár előrevetíti a szükségszerű lebukást a filmkészítés valamelyik stádiumában. Ugyanakkor feszültséget is kelt, kíváncsian várjuk, vajon mikor és hogyan történik majd ez.

A film olyan, mint egy videonapló. A nézőt – így téve cinkossá – rögtön az elején beavatják a csalásba, miközben képet kap a riporterek személyiségéről is. Ez az első pillanattól a néző elé tárt játszma folyamatos teherként nehezedik a filmre, inkább elidegenítő, mint vonzó. A feltételezés, hogy a néző vállalja a cinkos szerepét, elárulja, hogy az alkotókban meg sem fordul: magatar-

tásuk morálisan megkérdőjelezhető. Etikusan újságírói magatartás-e hazugsággal rávenni a riportalanyt a részvételre? Számukra Biszkuval, a „kommunistával” szemben bármi megengedett, hiszen ő belügyminiszterként az 1956-os forradalmat követő megtorlás aktív részese, sőt irányítója volt. Az a bizonyos kettős nézőpont, amely az új típusú politikai dokumentumfilmeket jellemzi, vagyis hogy becsapott riportalanyuk a filmesekkel egyenrangúan szerepel, a film egyik leghangsúlyosabb elemévé válik. A dramaturgiai feszültség forrása Biszku Béla részvétele vagy elutasító magatartása, a provokáció pedig egyértelmű. A hazugság viszont disszonanciát teremt. Ha csalás adja a film narratív keretét, mi van, ha nem csupán ennyiben merül ki? Szerencse, hogy a filmek önleplezése után Biszku nem tagadja meg további részvételét a filmben. Hiányzik viszont, hogy az alkotók nem kíváncsiak rá: miért? Ha erre a kérdésre választ kapnának, az is kiderülhetne, szükség volt-e egyáltalán a rejtőzködésükre. Akár igen, akár nem lenne a válasz, a film alapszituációja más megítélés alá esne, az egész mű hitelessége erősödne vagy gyengülne.

Térjünk itt vissza a film nyitójelenetére. Az alkotók 2008-ban (vagy 2009-ben) a telefontudakozóból megtudva a Magyar Kommunista Munkáspárt számát, felhívják, és attól, aki a telefont felveszi, a forradalom utáni megtorlás kommunista felelősei után érdeklődnek, miközben előttük a bekapcsolt számítógép, ők pedig profi, ráadásul internetes újságírók. Van ennek a szituációnak realitása? Nem sok. A nagy hazugság mellé több kicsi is társul, beépül, de van példa apró elszólásokra a film további szakaszaiban is. Miért alkalmazzák akkor a telefonos tudakozást mint dramaturgiai elemet? Mert vicces a telefonban a kommunistákkal beszélni, még akkor is, ha a hanghoz nem tartozik se név, se személyiség. Erre valószínűleg nincs is szükség, szimbolikus tartalom kapott itt nyilvánosságot. A tudatos szimbólumhasználat a film fontos jellemzője a továbbiakban is, de nem biztos, hogy az alkotók elérik vele a kívánt hatást. Senki sem őszinte, egyik oldal sem. Nem kétséges, hogy hazudik a riportalany is: tagadja részvételét a megtorlásokban, elhatárolja magát a (vér)bírósági döntésektől. Néhol az a furcsa helyzet áll elő, hogy az alkotók – hiába igazolják állításaikat a tények – nem tudják riportalanyuk hazugságait leleplezni. Nem lehet ezt egyszerűen felkészületlenségük számlájára írni, felszínességük okai többrétűek, a későbbiekben erre majd kitérek. A nézők és az alkotók nagy szerencséje, hogy Biszku Béla nem fogja vissza magát, súlyos állításokat fogalmaz meg (*Brezsnyev – szar alak volt. Gorbacsov nyimnyám, az árulta el a rendszert, adta el a Szovjetuniót; Nagy Imre, na, az megérdemelte a sorsát; 1956 ellenforradalom volt*) anélkül, hogy lelepleződne ott, ahol nem szeretne. Így a néző mégis reális képet kap az interjúalanyról. Az alkotók viszont sokat veszíte-

nek a „személyesség”, az ellesett minták követése okán. Megkérdőjelezhető etikai hozzáállásuk pedig több szempontból is károkat okozott, sőt a film bemutatása körüli bonyodalmakhoz is hozzájárult.

Szálínger Balázs írja a Biszku-filmről: „Michael Moore-féle tényfeltárás, áldokumentumfilm, dokumentumfilm, tiszta játékfilm, átverőshow stb. stb. – alatta pedig a huszadik század egyik legmocskosabb korszaka, túlélőkkel. A játék szerepe: eladni azt a fiataloknak, amit nélküle nem lehet eladni. A csibészesség nélkül (BB az önleplezés után mondta az alkotóknak, hogy hejj, micsonda csibészek vagytok ti...⁷) ez egy unalmas dokumentumfilm lenne, amiből ezer és ezer készült már minisztériumi és mindenféle támogatásból, leadná kétszer az M2 és egyszer a Duna TV, aztán kész. Ebben a nagyon összetett játékrendben viszont generációs alapfilm, tényfeltáró dokumentumfilm, valóságshow, mozgóképes történelemkönyv, egyszeri, nevetető és megrikató poén lett.”⁸ A kiábrándulás tehát nemcsak a hatalmon lévő politikai erőknek szólt, de a hagyományos magyar dokumentumfilmes formáknak is: a felgyorsult világban a nyolcvanas évek filmjeitől már meg nem érintett generáció unalmasnak, nézhetetlennek ítélte a hosszú interjúkra épülő szerkezetet. Vizuális kultúrája ugyanazon a sokcsatornás televíziós modellen alakult ki, mint Nyugat-Európában és Amerikában, ugyanazt akarta látni is: frissességet, formabontást, provokációt, humort, jó sztorit. A Biszku-filmmel valóban új dolog született Magyarországon: a politikai dokumentumfilm.

RÓKA FOGTA CSUKA, CSUKA FOGTA RÓKA

Miért alkalmazzák a felsorolt játszmákat az alkotók? Miért állítanak csapdát az interjúalanyoknak? Miért csinálnak showműsort egy riportból? Miért az erős szimbólumhasználat? Miért konstruálják meg a kommunisták differenciálatlan, homogén csoportját mint ellenségképet? Miért nem tesznek fel valódi kérdéseket, amelyek elől az interjúalanyuk nem tudna olyan ügyesen elmene-külni?

Kelton Rhoads amerikai pszichológus, a befolyásolás lehetséges kommunikációs eszközeinek kutatója, Michael Moore *Fabrenheit 9/11* című filmjét elemezve sorra veszi a propagandafilmekre szerinte jellemző dramaturgiai

elemeket.⁹ Arra kíváncsi, tekinthető-e Moore filmje politikai propaganda-filmnek. Michael Moore filmjét még ma is sokan és sokféleképp vitatják, biztos, hogy a propagandafilm jellem-

7 Valójában nem mondja, helyette: „Ez hi-ba volt.”

8 Szálínger (2010).

9 Rhoads (2004).

zőit is többféleképpen meg lehet határozni, sőt ez a kérdés nincs eldöntve Rhoads szerint sem – de tanulmányában végül is arra jut, hogy Moore filmje propagandafilm. Rhoads módszere talán segít megtalálni a választ a Skrabski Fruzsina és Novák Tamás filmjében fellelhető problémák okaira, a felvetett kérdésekre. Egyúttal arra is magyarázatot adhat, miért váltott ki a film ellentmondásos kritikai visszhangot, miért érzik sokan, hogy a megvalósítás módja disszonáns. A filmkészítők módszereinek áttekintése segíthet abban is, hogy megfejtjük, miért kerülhetett fölénybe időről időre az interjúalany, a nyilvánvalóan súlyos bűnökkel terhelt Biszku Béla.

„Novák Tamás és Skrabski Fruzsina alkotása megkísérli azt, amiről szülei generációja a rendszerváltás környéki örületben úgymond jóindulatúan elfeledkezett. Felkutatja az utolsó élő tanúk egyikét, és nem átallja őt az '56 utáni megtorlásokban játszott szerepével szembesíteni. A tanulság persze nem egészen úgy alakul, ahogy az ifjú riporterek előre elképzelik, mert a 2010-ben is elkötelezett kommunista Biszku úr a rosszul feltett kérdésekre ügyesen válaszolgat, és az ifjú riportereket (ha akarja) egész egyszerűen mellényzsebbe teszi.”¹⁰

Fontos felhívnom a figyelmet arra, hogy a két film között van egy alapvető tartalmi különbség. A *Fabrenheit 9/11* a szerző összeesküvés-elméletének filmes artikulációja, kizárólag a szerző hipotézisét fogalmazza meg a filmben a Bush-kormány szerepéről a szeptember 11-i terrortámadás előidézésében, minden bizonyíték nélkül. A Biszku-film viszont az 1956-os forradalom utáni valódi megtorlás miatti igazságtételt kéri számon, amely valóban elmaradt a rendszerváltás után, és Biszku Béla felelőssége is egyértelmű. Propagandafilm lévén a cél viszont mindenképpen a néző manipulációja, a meggyőzés, továbbá belépés a politikai közbeszéd terébe, és a számonkérés gyakorlati elősegítése. Miért kellett ehhez a propagandafilm eszközeihez nyúlni, ha egyszer rendelkezésre áll minden bizonyíték, és becsapni sem akarnak senkit a szerzők?

Elsődleges céljuk a figyelem felkeltése, a hatás kiváltása volt, nem az analízis: ehhez pedig Moore eszközei elegendőnek, sőt a legalkalmasabbnak tűntek. Nyilvánvalóan motiváló ereje van Moore hatalmas közönségsikerének, a műfajt megújító tartalom és forma felismerésének. Magyarországi adaptációs kísérletről van szó. Kérdés azonban, hogy végül is alkalmazták-e a felsorolt propagandatechnikákat, ha igen, mennyire rendszeresen. A legfontosabb pedig, hogy érdemes volt-e, elérték-e a kívánt hatást.

Rhoads szerint nem könnyű megkülönböztetni az információközvetítés

10 Barkóczy (2010) 59.

különböző árnyalatait: ugyanazt a tartalmat politikai kommunikáció esetén a néző hajlamos „ismeretterjesztésnek” tekinteni, ha egyetért vele, és „propagandának”, ha vitatja. Hogy mégis legyen valami objektív szempontrendszer, amellyel a kettőt el lehet különíteni egymástól, Rhoads összesen 11 dramaturgiai eszközt tárt fel mint technikai segítséget a propaganda kifejtésére.¹¹

A leggyakrabban használt kommunikációs technika a propagandista álláspontjának ellentmondó, releváns és igaz információk *kihagyása* a szerkesztés során. Ezt tekinthetjük a megtévesztés eszközének, de a hétköznapi, átlagos kommunikáció része is lehet, ha a megértést nem befolyásolja. A kettőt az alkalmazás szándéka különbözteti meg egymástól. A kontextus elhagyása, amely alátámasztaná vagy cáfolná a tettet vagy szándékot: és amelynek a hiányát a néző gyakran észre sem veszi. Segíti a propagandistát a nézőnek az a tulajdonsága, hogy az érvelésmódnak nem szentel túl nagy figyelmet, sokkal inkább az érdeklő, hogy a filmben megfogalmazott állítás vagy következtetés mennyire esik egybe saját nézeteivel. Amennyiben igen, elfogadja igaznak, és elhiszi a filmben elhangzottakat.¹² A kihagyás nem más, mint egyoldalú érvelés. Meg tudja győzni azokat, akik osztják az alkotó nézeteit, és azokat is, akik nem elég tájékozottak. Nem tudja viszont meggyőzni azokat, akikben az egyoldalú érvelés hiányérzetet kelt, akik igénylik a másik fél meghallgatását is. Az első meglepetést számomra az okozta, hogy a kihagyás technikája intenzíven jelen van a filmben – mindkét oldalon. Nemcsak a filmesek alkalmazzák, hanem az interjúalany, Biszku Béla is.

Novák: *56-ban a magyarok külföldi erők ellen harcoltak.*

Biszku: *Mi ellen?*

Novák: *Hát itt voltak a szovjetek. A szovjetekkel harcoltak Budapest utcáin, nem?*

Biszku: *A szovjetek mellettünk voltak. Mi nem ellenük harcoltunk.*

Biszku: *A Mező Imrét hasba lőtték. A kiskatonákat felakasztották a lábuknál fogva. Kitépték a szívüket. Az miért nincs ebbe benne?*

11 Kihagyás, kontextualizálás, csoportmanipuláció, cinizmus, csapdahelyzetek konstrukciója, az ok és az okozat felcserélése, a véleményváltoztatók követése, tempó és elterelés alkalmazása, asszociációk, hipotézisek felállítása, az ellenzék elhallgattatása.

12 Stiff (1994).

Biszku érvelése a kádárista ellenforradalom-kép tiszta artikulációja, kihagy mindent, ami ennek ellentmondana. Az alkotók rá is kényszerülnek, hogy ezekre az érvekre reflektáljanak, annak esélye nélkül, hogy Biszku a biztonságából kibillenthetné. Nem hangzik el hosszú cáfolat a Köztársaság téren történekről, M. Kiss Sándor rövid reagá-

lásának célja Mező Imre halálával kapcsolatban az elbizonytalanítás. Mivel nem hangzik el bizonyítékokon alapuló állítás, M. Kiss szintén a kihagyás technikáját alkalmazza.

M. Kiss Sándor: *Én nem azt állítom, hogy a sajtójai lötték le hátulról, csak egy kérdőjelet teszek oda, tényleg arról van szó?*

Majd az érzelmekre kíván hatni, mikor arról beszél, miként löttek orvosokra, ápolókra ugran.

A propagandatechnikák jelenlétét kutatva egyik meglepetés a másikat követi. A fiatal alkotók olyan tapasztalt és felkészült interjúalannal találkoztak, aki több évtizedes rutinnal alkalmazta a Rhoads által felsorolt manipulációs technikákat. Nem csoda, sőt ez az oka annak, hogy többször alulmaradtak az egyenlőtlen küzdelemben. Voltak azért sikereik is: az elhangzottak köré a megfelelő szövegkörnyezet megteremtése, vagyis a *kontextualizálás* jól működött a filmben: ellentétes snittek szembeállításával ügyesen váltanak ki érzelmeket. Az M. Kiss Sándor által felolvasott dokumentum¹³ meggyőző erővel állítja: Biszku fellépésére súlyosbították másodfokon halálra Tóth Ilona és társai ügyében Obersovszky Gyula és Gáli József ítéletét.

Biszku: *Nem tudom, hogy Obersovszky mennyit kapott, ugyanaz az ügy. Az egyik három évet kapott, a másik egyet. Ezt meg kell nézmem. A helyzet az, elvtársak – ezt mi következetesen visszük –, hogy akik politikai vezető szerepet töltek be és fölbujtók voltak, szigorúbban kell elővenni, mint azokat, akik tevékenységük kapcsán belesodrótak az eseményekbe. Ahol ilyen túlzás van, azt külön meg kell nézni, és ha túlzás van, lehet ezen változtatni.*

Novák: *Ez arról szól, hogy az ügyész elvtárral és az igazságügy-miniszterrel arról beszélgetnek, ki mennyit kapjon.*

Biszku: *Arról nem. Arról sosem.*

Hiába kapaszkodik bele Biszku a riporter pontatlanságába, itt alulmarad, a következő snitben rögtön a Nagy Imre-perben játszott szerepéről kérdezik. Az előzőekben kiváltott érzelmi hatás működik a következőben is, befolyásolja a befogadás módját. Biszkunak veszített szituációból kell védenie magát az egyik legnagyobb váddal szemben, a negatív kontextus megnehezíti a dolgát. Biszku állítása, hogy 1957 nyarán csupán tapasztalatcserére utazott a Szovjetunióba, így válik hiteltelenné. Az alkotók ugyanezt a technikát alkalmazzák a film végén is. Az utolsó hat percben, miközben hiába igyekeznek bocsánatkérést vagy megbánást kicsikarni Biszkuól, mondatait többször keresztbe vágják Mansfeld Péter történetével. Biszku és Mansfeld folyamatos szembeállításával elmélyíti a bűnt: az ártatlan szerepeltetése a megátalkodott gyilkos kontextusát teremti meg.

¹³ Sajnos a forrást nem jelzi felirat.

Csoportokat alkotni és a világot csoportokon keresztül és azok vetélkedésének terepeként látni emberi tulajdonság. Az is az, hogy saját csoportját mindenki értékesebbnek véli a kívülállónak tekintettekénél. A manipuláció akkor lép be ebbe a világba, ha új csoportok alkotását, egymás ellen fordítását, homogén csoportok megbontását tűzi ki céljául. Ha a csoporthoz nem tartozót ellenségként látja, vagy új csoportot alkot, és ellenségeként nevezi meg. Ehhez az szükséges, hogy az adott csoport kívülről homogénnek tűnjön, vagyis árnyalatok, különbségek ábrázolása nem lehetséges. Moore ezt teszi a szaudiakkal, Skrabski Fruzsina pedig a kommunistákkal. Nem hagyja magát azonban Biszku Béla sem, ő a horthysta ellenforradalmárok ugyancsak homogén csoportját nevezi meg: számára nem kétséges, a múlt erői fogtak össze, hogy megdöntsék a proletárhatalmat. Állítása szerint október 30-án horthysta katonatisztek csoportját látta a parlament folyosóján beszélgetni, egyenruhában. Két csoport feszül egymásnak a filmben: az antikommunizmus erői, ennek létrehívója az alkotópáros. Ezért szükséges minden kommunistát bűnösök homogén tömegeként feltüntetni, hogy a vele való szembenállás könnyen megformálható legyen. Nem is kell pontosabban körbejárni a baloldalsághoz kapcsolható ideológia jellemzőit, differenciálni a baloldalról szóló megállapításokat. A differenciálatlan ítélet azonban disszonanciát kelthet a befogadóban. Veszélyes ennek a technikának az alkalmazása, mert a csoportok kialakításából eredő elfogultság csökkentheti a film hitelét, ha a nézőben azonosulás helyett a távolságtartást, a kritikus pozíció felvételét hívja elő. Biszku is megformálja ellenségképét, ez – természetesen – a kapitalisták csoportja. Magát velük szemben, vagyis a jók oldalán helyezi el, hiszen azok: *Nem veszik észre, hogy itt kapitalizmus van? Kizsákmányolás van? És százezrek élnek munka nélkül? Ez annak a következménye. Ezeket nem sajnálják?*

Az ellenséges csoport megkonstruálásával a két „szemben álló fél” egyformán teljesít. Cáfolni érdemben nem tudják egymást, hiszen igazi érvek egyik oldalon sem hangzanak el.

A politikai dokumentumfilm fontos eleme a *cinizmus, a gúny, az irónia, a humor*. Moore csúfolódása a csoportidentitást is erősíti: a néző azokhoz szeret tartozni, akik csúfolnak, és nem azok közé, akiket... A gúnyolódó mindig felsőbbrendűnek érzi magát. Ezek a kognitív hajlamok annyira alapvetőek és ösztönösek – írja Rhoads –, hogy jól fel lehet használni őket az érvelésben, ha hiányoznak a bizonyítékok, illetve a legkisebb bizonyíték is a megdönthetlenség látszatát kelti. A berendezett, fellobogózott „kommunista” díszterem Márokpapiban, Biszku 1957-es könyvének dedikáltatása a szerzővel, a felöltött katonai egyenruha mind az interjúalany által vallott értékek megkérdője-

lezését, cáfolatát szolgálják. Kinevetjük, ezzel elutasítjuk, hiszen vállalhatatlan... A filmkészítők megtanulták az új politikai film mintáit: a hollywoodi történetmesélést erős karakterek szerepeltetésével és határozott narrativitás alkalmazásával. Az új típusú dokumentumfilmekre jellemző szatirikus ábrázolásmód és ironia náluk nem önironiát jelent, hiszen halálosan komolyan veszik magukat. Gúnyuk tárgya a „kommunizmus” kelléktára: rosszul elénekelt indulók, Internacionálé, zászlók, egyenruhák, melyeket jelmezként magukra is öltenek. Álcaként szolgál, akár a film alapszituációja is, a hazugság, amellyel ráveszik Biszku a filmben való részvételre. A *konstruált csapdaszituációk* lehetővé teszik, hogy a célpont – függetlenül attól, amit tesz – kínos helyzetbe kerüljön. Csapda a film alapszituációja, a kitalált ifjúsági szervezet, ez nyilvánvaló. A Márokpapiban rendezett ál-falugyűlésen a Mandiner blog újságírója, Jamrik Levente a következő, kérdésnek álcázott vádat fogalmazza meg:

Az akkori igazságügy-miniszterrel, Nezvál úrral Önök személyesen dönthették el, hogy melyik bíró, ügyész járjon el az ún. forradalmároknak az ügyében. Ha ne találtán olyan ítélet született, Önök leválhatták a bírót, és arra szólították fel a bírókat, hogy keményebb, akár még halálos ítéletet hozzanak. Ez igaz?

Biszku: *Egy szó nem igaz belőle. Mi ezekben az ügyekben konkrétan semmiféle beavatkozással nem élünk, ez legenda.*

Amikor pedig erre reagálva az újságíró odaviszi a dokumentumot, hogy vádját igazolja, Biszku ügyesen elismeri a valódiságát, majd felolvás belőle egy semleges, a lényegre tekintve irreleváns részletet, amely őt hozza nyertes helyzetbe:

Biszku: *Hát ebbe mi a hiba? Az van javasolva, hogy a tapasztalatokat vitassuk meg! Megvitattuk. De mindig utólag! Fölolvasom, hogy mindenki értse.*

És föl is olvassa... Ügyesen alkalmazva ezzel az *elterelés* technikáját.

A propagandista technikája, hogy a kérdésre adott választ rossznak, helytelennek tünteti fel, és rögtön felmutatja a helyesnek tartott megoldást. (Általában az utólagos bölcsesség birtokában.) Ilyen felállított csapdák azok a kérdések, amelyek a bocsánatkérésre, megbánásra vonatkoznak. Biszku ezt nem teszi meg, hogy is tehetné?

Skrabski: *De Ön most nem a bocsánatkérésről beszél, meg a felelősségről. Most másról beszél.*

Biszku: *Igen, szándékosan másról beszélek, mert megmondtam az előbb, hogy nekem nincs miért bocsánatot kérnem.*

Skrabski: *De az '57-ben megölt emberek haláláért nem volt felelősségre vonás. Azért nem vontak senkit felelősségre, hogy miért végeztek ki 300 embert.*

Biszku: *Hát hülyének néznek maguk engem? Hát ne nézzenek már hülyének!*

Jól érzi, hogy csapdát állítottak neki, ezzel a visszavágással leleplezi a riporterek elvárását: azt nem lehet teljesíteni, nem kérhet bocsánatot, az ellentétes lenne az önmagáról alkotott képpel. A riporterek itt arra próbálják felhasználni a vélt társadalmi konszenzust (Biszkú bűnt követett el, ezért bűnhődnie kell), hogy vádjuk elutasítása morálisan ássa alá a riportalany álláspontját. Ez csak félig-meddig sikerül. Biszkú ismét elterel, ezt be is vallja, de szembe is száll velük, provokál, úgy védekezik: *Most mire gondol? Arra, hogy engem öljenek meg?* A róka nem ereszi a csukát, de a csuka se a rókát.

A filmben szerepelnek történész szakértők és egykori halálraítéltek, illetve hozzátartozójuk, egykori és mai politikus, sőt egy vérbíró is. Érdekes játék zajlik a *tényekkel és a véleményekkel*. A szokásos dokumentumfilm dramaturgiai felállás szerint a szakértők képviselik a tudományos álláspontot, a túlélők pedig a személyességet, az emlékezetet, az érzelmeket. Ebben a filmben ez a hagyományos szereposztás többször felborul. Az egykori halálraítéltek szakértői szerepben lépnek fel:

Wittner Mária: *Egypár nagygyűléséről hallottam, hogy ki volt kelve az ellen, hogy kevés embert akasztottak fel.*

Fekete Pál: *Az akkori KB a meglévő dokumentumok alapján kb. 90 főből állt, de ebből rendszeresen csak 70-en ültek össze, na most ennek is volt egy egész komoly belső magja, és ebbe Biszkú Béla szorosán beletartozott. Beletartozott ebbe a halálbrigádba.*

Fónay Jenő elmeséli, hogy egy hónappal Nagy Imréék kivégzése előtt átköltöztették őket máshová a Kisfogházon belül. Ezzel kapcsolatban tett megjegyzése, amelyet forrásértékűnek szánnak (*mert már egy hónappal előbb tudták, hogy Nagy Imrét fel fogjuk akasztani*), jó példa arra, hogy egy *konstruált asszociációval* hogyan lehet tények között bizonyíték nélkül az összefüggés látszatát kelteni (a filmben legalábbis nem mutatnak be bizonyítékot).

Néha pedig a történész képviseli a személyességet:

Tischler János: *Azt mondták, volt neki egy rideg, kegyetlen kisugárzása, hogy az ember automatikusan kicsit összebb húzza magát.*

Pozsgay Imre egykori MSZMP KB tag és ma is aktív politikus pedig a történész szakértő szerepében lép fel: *A bíróságok valójában szolgálatkész elemekből álltak, de voltak karakán, a törvényt igazán tiszteletben tartó bírók, bírák, akik többnyire enyhébb ítéleteket hoztak, vagy pedig felmentő ítéleteket hoztak, ilyenkor személyesen is beavatkoztak, Pap Jánostól kezdve Biszkú Béláig, Korom Mihályig, nagyon sok esetben újabb eljárást követeltek.*

A *véleményüket megváltoztató* karakterek meggyőző ereje nagy: azok, akik valamilyen hatásra, belső változásra megváltoztatták korábbi álláspontjukat, hi-

telesek a külső szemlélők számára. Rhoads példának az anonim alkoholistákat hozza fel, akik csoportjaiban a már leszokottak sokkal hitelesebb források, mint bármilyen orvos vagy pszichológus, ha az alkoholizmus következményeiről beszél. Moore filmjeiben gyakran szólaltat meg politikai attitűdjüket valamilyen kijózanodási folyamat eredményeképp gyökeresen megváltoztató riportalanyokat. Sokszor játssza maga is a tévedéséből kijózanodott, hitehagyott amerikai polgárt. Skrabski és Novák két hitehagyott kommunistát is szerepeltet a filmben: Pozsgay Imrét, az MSZMP KB egykori tagját és Sárközy Endre egykori vérbírót, aki 1956-ban lemondott tisztségéről. Pozsgay az ítélelhozatali mechanizmusról, a Nagy Imre-per háttéralkuairól és Biszku Béla megtorlásokban játszott szerepéről beszél. Sárközy szavai pedig közvetlenül leplezik le Biszku hazugságát, hiszen állítása szerint a bírák előre megkapták a kivégzendők listáját. Megszólalása – *Tudták a bírók, hogy mit várnak tőlük* – bizonyító erejű, bár Biszku ezt a film végéig tagadja.

A gyenge érvelést a figyelem elterelése erősítheti. Zene, animáció, humoros betétek beiktatása, grafikák, gyors vágások – mind *a figyelem elterelésének* eszközei lehetnek. Ugyanezek az eszközök erős érvek esetén gyengítik a hatást, így olyankor a rendezőnek nincs szüksége elterelő hadműveletekre. Ebben a filmben mindkét fél alkalmazza ezt a technikát, de az elterelés valódi mestere Biszku Béla. Akárhányszor próbálják a filmesek sarokba szorítani, másról kezd beszélni.

Skrabski: *De ha Ön azt mondta mint belügyminiszter, hogy szigorúbban kell eljárni, határozottabban kell fellépni azok ellen, akik szervezkedtek a szocializmus ellen, akkor az hatással volt lelkileg a bírókra!*

Biszku: *Én nem vagyok se pszichológus, se pszichiáter, hogy ők mit gondoltak, azt nem tudom, de akkor rend volt, és nyugalom volt és közbiztonság volt. Rendetlenkedőkkel szemben én fizetek magának, ha rendet tud teremteni.*

Máshol teljes értetlenkedéssel húzza az időt, szabályosan hülyének tette magát:

Jamrik Levente: *Az a kérdésem, hogy ezt ki írta?*

Biszku: *Ezt nem én írtam.*

Jamrik Levente: *Ez nem az Ön aláírása?*

Biszku: *De ezt nem én írtam, gyerekeim. Hát hol van az, hogy én írtam? Valószínű ezt vitattuk meg.*

Jamrik Levente: *Itt mindenhol súlyosbítást kér minden vádlottra.*

Biszku: *Kicsoda?*

Jamrik Levente: *Hát Ön.*

Biszku: *Hát hol van ez, hogy én kértem súlyosbítást?*

A Rhoads által megnevezett következő technika az *adatokkal való megtévesztés*. Ismét Biszku az, aki próbálkozik: itt látványosan túllő a célján, három-ezer forradalmároknak áldozatul esett, kivégzett kommunistáról beszél. Skrabski és Novák erre természetesen rögtön lecsapnak, és szembesítik a nézőt az MSZMP által 1957-ben kiadott *fehér könyv* adataival.

Az utolsó felsorolt propagandafogást az alkotók használják: interjúalanyaik kiválasztása egyoldalú, nemcsak az egykori elítéltek, de a megkérdezett történészek többsége is a mai politikai jobboldalon helyezkedik el: Kahler Frigyes, Szerencsés Károly, M. Kiss Sándor történészek. Csak Tischler János, az 1956-os Intézet egykori munkatársa és Horváth Attila jogtörténész nem illik egyértelműen a sorba. A filmben szereplő egykori elítéltek a rendszerváltás után szerepet vállaltak a politikában, veterán szervezeteik a jobboldalhoz köthetők, Wittner Mária a film készítése idején is a Fidesz parlamenti képviselője. Az egyik díszletet a Terror Háza szolgáltatja, amelyet az első Orbán-kormány alapított 1998-ban. A másik a Kisfogházban működő emlékhely, amelyet a POFOSZ elnöke, Fónay Jenő kezdeményezésére hoztak létre. A véleményváltoztató egykori kommunista, Pozsgay Imre pedig ma szintén a jobboldalon vállal tisztséget, 2005 óta az Orbán Viktor vezette Nemzeti Konzultációs Testület egyik tagja. *Hiányoznak a filmből* a baloldali, liberális értékrendet képviselők – a szakértők és az egykori halálraítéltek között egyaránt.

Rhoads propagandatechnikáinak áttekintése nagyon izgalmas eredményt hoz: valóban alkalmaztak belőlük néhányat az alkotók (kihagyás, kontextualizáció, csapdahelyzetek, véleményváltoztatók megszólaltatása, cinizmus, gúny, csoportmanipuláció, az ellenzék meg nem kérdezése). Legalább ennyire próbálkozott alkalmazásukkal az interjúalany is, Biszku Béla, ráadásul nagyobb sikerrel (kihagyás, asszociációk, elterelés, megtévesztés a számokkal, csoportok manipulációja, az ellenzék elhallgattatása). A filmben megszólaltatott pszichológus, Mórotz Kenéz meg is jegyzi: nagyszerű kommunikátorról van szó. A filmmel szemben megfogalmazott gyakori kritika, miszerint a két újságíró nem bír az öreggel, sőt Biszku gyakran fölénybe kerül, éppen a film tudatosan megválasztott eszközeinek következménye. Előáll a róka fogta csuka, csuka fogta róka helyzet, a hasonló érvelésmód nem adja meg a filmeseknek a lehetőséget, hogy egyértelmű erkölcsi fölénybe kerüljenek interjúalanyukkal szemben. Bár Biszku valószínűleg nem látta Moore filmjeit, a Rhoads által felismert technikákat jól ismeri és hatékonyan alkalmazza...

PUBLIC HISTORY

Minden átalakult az utóbbi évtizedben a dokumentumfilm területén: nemcsak a művek tartalma, a filmkészítés technológiája, de terjesztési csatornáit is. A digitális technikának köszönhetően a filmkészítés olcsóbb lett, az interjúkra épülő dokumentumfilm pedig a történelmi narratívák megjelenítésének továbbra is a legegyszerűbb módja maradt. Tartalmi bázisukat a XX. századi traumákra való visszaemlékezések adják, mindenki elmondhatja saját történetét, bárki elkészítheti saját történelmi narratíváját bármiről. Szokás is „memory boom”-ként emlegetni azt a holokauszt emlékezetéből kiinduló visszaemlékezési hullámot, amely aztán tematikájában kibővült: dokumentumfilmek alapanyagául is szolgált, szolgál minden XX. századi trauma, amelynek élnek még tanúi. A nézői befogadás helyszínei is átalakultak: a mozin és a televízió mellett DVD-n, hír- és videomegosztó portálokon, blogokon, sőt telefonon és tableten is láthatunk dokumentumfilmeket. Vannak olyan filmek, amelyek ezekkel készülnek, ezekre a hordozókra. A konvergencia média átstrukturálja televíziós szokásainkat, figyelmünket, a médiához való viszonyunkat. Ma még nem tudni, megmarad-e a dokumentumfilm hagyományos értelmezése a teljesen megváltozott világban, vagy gyökeresen átalakulnak majd azok a keretek, amelyekben belül még értelmezhető. Valós problémára mutat rá Szálinger Balázs kérdése: tényleg unalmassá vált a hagyományos megközelítésű dokumentumfilm, amelyet játéka, csibészség nélkül nem lehet eladni?

Hol van ennek a csibészségnek a határa? El lehet-e mesélni csibészségből a történelmet?

Mint láttuk, Skrabski Fruzsina és Novák Tamás a film szerkesztésében, interjúalanyuk megközelítésében vett át mintákat az amerikai politikai dokumentumfilmtől, több-kevesebb sikerrel. A filmnek ugyanakkor jelentős történelmi tartalma is van: az 1956-os forradalom megtorlásainak története. Milyen elbeszélésmodot választottak az alkotók a történelmi tartalom közvetítésére? Milyen utakat enged a történelem elbeszélésére a hatáskiváltás elsődleges kényszere?

Jeremy Black történész szerint kétféle történelem létezik: az egyik kérdéseket tesz fel, a másik válaszokat ad, és ezzel a bizonyosságot kínálja a múltja iránt érdeklődő társadalomnak. Szerinte az előbbivel inkább a tudomány foglalkozik, az utóbbit gyakran az állam sajátítja ki, hogy megadja hatalmának legitimitációs pontjait, és orientálja államának polgárait, de gyakran él vele a civil társadalom is. Azt is megjegyzi, hogy néha nemcsak az állam, de az egyén is – legyen tudós vagy átlagember – jobban szereti a válaszokat, mint a bizonytalanságba vezető kérdéseket. Az ilyen megválaszoló történelmet nevezi Jeremy Black public historynek, nyilvános vagy köztörténelemnek. Novák Ta-

más és Skrabski Fruzsina filmje is erre egyértelmű példa. Nincs benne valós kíváncsiság, kérdései egyrészt nem megválaszolható, költői kérdések, ritkán tényekre, leggyakrabban lelkiállapotra vagy a lelkiismeretre vonatkoznak. A látszólag tényekre vonatkozó kérdések ott lepleződnek le, hogy megválaszolásukra nem ad valós lehetőséget, időt a riporter, továbbá Biszku nyilvánvalóan nem rendelkezik a megfelelő tárgyismerettel, nem naprakészen tájékozott a kért adatokról. *Mindszenty József milyen bűncselekményt követett el? Mit követett el Mansfeld Péter? Mit jelent az, hogy az erőszak-funkciónak érvényesülni kell? Hány kommunistát öltek meg 56-ban? Én azt kérdezem Öntől, hogy nem bánja, hogy kivégeztek háromszáz embert és tönkretettek húszezer embert?* Skrabski vádjai közhelyek, vagy inkább szimbolikusak, dramaturgiai funkciójuk nem Biszku állításainak cáfolata, inkább az, hogy megzavarja interjúalanyát, kibillentse nyugalmából, provokálja őt. Az alkotóknak az analízis nem céljuk, nem merülnek el részletekben. Víziójuk van a múlttól. A már elemzett kiinduló szituációból mindent megtudtunk, és ez nem formálódik tovább. Nem megértési folyamatot követünk végig. A bizonyosság eleve a szerzők birtokában van, ez támasztja alá támadásaikat, folyamatos ostromukat Biszkuval szemben, céljuk az, hogy a vád megfogalmazásával kikényszerítsék a beismerést. De ha nem kíváncsiak a történelmi szereplők cselekvéseinek mozgatórugóira, tekinthető-e a film történelmi filmnek is – egyértelmű politikai tartalma mellett? A film történetiségét látszólag alátámasztják a megszólaltatott történész szakértők és az 1956-os elítéltek. A szakértők valóban szolgáltatnak információkat a nézőnek az 1956 utáni megtorlás történetéről, de az ő elbeszéléseikben is nagy hangsúlyt kap Biszku személyiségének ábrázolása, a személyiség feltárását szolgálja a pszichológus megszólaltatása is. A szakértők megszólaltatása nem ellentétes a public history gyakorlatával, de megszólalásaik nem kerülhetnek ellentmondásba a történet bázisul szolgáló személyes narratívával. Gyáni Gábor szerint „amikor a public history keretében terjesztett történelem kezdi felváltani a hivatásos történészek alkotta történetképet – és ez a ma legjellemzőbb folyamatok egyike –, akkor többnyire a kollektív emlékezet széles forrásvidéke szolgál mindehhez támasztékul: a public history témát és anyagot is egyaránt ebből merít emellett, hogy szelektív módon kiaknázza persze a történelem tudományos diskurzusát is. Egyúttal pedig főként azokhoz szól, akik nem éppen tudományos alapokon álló történelemre tartanak igényt, hanem arra, amely messzemenően egybeesik a saját kollektív emlékezeti hagyományukban (vagy kitalált hagyományukban) tenyésző elképzelésekkel, legalábbis közelít hozzájuk.”¹⁴ A nézők előtt lassan felépül egy mítosz: a bűnös

14 Gyáni (2014).

kommunista mítosza, egyfajta ellenmítosz a forradalom áldozatai – ugyancsak erős dramaturgiai elemként jelen lévő – pozitív mítoszának ellentétpárjaként. Valójában ennek az építését szolgálják a megszólaltatott szakértők: történész és pszichológus egyaránt. Tekinthető tehát a film történelmi dokumentumfilmnek is? Igen, mint a történelem nyilvános használata, referenciapont a múlttól. Nemcsak magyarázatot ad, de a keretet is megteremti a jelen politikájához.¹⁵ Ez magyarázza a filmnek mint a nyilvános történelem egyik konstrukciójának szoros kapcsolatát a mítoszteremtéssel. A megszólaltatott halálraítéltek erős érzelmi többletet adnak a megtorlások történetéhez. Elbeszéléseik nem újak, ők maguk is jól ismertek a nézők számára, számtalan filmben szerepeltek már. A filmben ugyanúgy felbukkan a pesti srác szimbolikus alakjának megszemélyesítője (Mansfeld Péter), mint a szeretet ünnepén kivégzett apa és fiú alakja Wittner Mária elbeszélésében, de nem maradhat ki Tóth Ilna figurája sem. Mítoszaik folyamatosan épültek a rendszerváltás óta, éppen a feltáró igényű történelmi dokumentumfilmeknek köszönhetően, hiszen a filmek fedezték fel őket a nyilvánosság számára. Erre szükség is volt a rendszerváltás utáni Magyarországon: bizonytalanná vált minden, újra kellett fogalmazni a múltat, a magyar társadalomnak fontos volt, hogy segítettek rátalálni a forradalom hagyományára. A kezdeti revelatív, nagy erejű visszaemlékezések azonban a gyakori ismétlésektől lassan kiüresedtek, a szereplők politikai szerepvállalása jelenlétüket elidegenítő hatásúvá tette a Szálinger Balázs által bírált „unalmas” történelmi filmekben. A hagyomány életben tartására és ápolására szolgáló intézményrendszer fenntartása és finanszírozása pedig hagyományosan az állam feladata. Az egykori forradalmárok dramaturgiai kliisékké váltak, megemlékezések kötelező eszközeivé, filmjeik televíziós vetítése pedig minden október 23-i és november 4-i ünnepi műsor megkerülhetetlen elemeivé lettek, emlékezeti helyé.

„Sok kérdés merül fel a public history kapcsán – írja Black. – Tudják-e a politikusok és az uralkodók, vagy mások, akik az előbbieket parancsára vagy befolyására történelmet írnak, hogy amit leírtak, az nem igaz? Állítanak-e tudatosan és szándékosan olyasmiről, amiről tudják, hogy hazugság? Ezek szerint ők találják ki a múltat? Vagy inkább szenvedélyesen elhiszik, hogy amit mondtak, az igaz, akkor is, ha meggyőződésük nem források szigorú tanulmányozásából fakad, hanem sokkal inkább abból, amit gyerekkoruktól szívtak magukba szüleiktől, nagyszüleiktől, barátaiktól, egyházuktól, közösségüktől, szülőhelyüktől, bővebb értelemben az őket körülvevő világból?”¹⁶ Skrabski Fruzsina és Novák Tamás filmben megfogalmazott

¹⁵ Chanan (2007) 5.

¹⁶ Black (2005) 10.

vádjai igazak. Biszku Bélát valóban súlyos bűnök terhelik, felelős a forradalom utáni megtorlásokért. A film azonban mégis a public history narratív kereteibe tartozik, mert az alkotók kiindulópontja nem források szigorú tanulmányozásából, hanem személyes meggyőződésükből fakad, ez a meggyőződés identitásuk része, és a film elejétől a végéig változatlan. Filmjük ennek a meggyőződésnek nyilvánossá tétele, és ezzel politikai céljaik elérése. A hazugság mint dramaturgiai elem meghatározó a filmben, használatához a vélt erkölcsi alapot szintén személyes meggyőződésük adja.

Nemcsak az állam hozhat létre nyilvános történelmet, hanem a civil társadalom is. A történelem népszerűsítésére a film kiválóan alkalmas. A Biszku-film viszont nem a népszerűsítő történelem egyik produktuma, annál sokkal nagyobb jelentőségű alkotás. Nem esztétikai, tartalmi értéke teszi azzá, hanem funkciója. A politikai elit és a civil társadalom kooperációjáról van itt szó: a filmet már bemutatóján felkarolta a politika, a rendezvény a jobboldali politizálás reprezentatív eseménye lett. Nemcsak politikai célt fogalmaz meg – Biszku számonkérését –, de a csoportidentitás megerősítésének is eszközévé vált: *generációs alapfilmmé*. Sokak számára kedvező a filmből kiolvasható történelmi percepciók használata, terjesztése. Az időközben kormányra kerülő jobboldal felhasználta a filmet antikommunista retorikájához, saját identitásának látványos reprezentációjához: 2010. június 16-i bemutatóját követően 2011 októberében Gulyás Gergely fideszes országgyűlési képviselő törvényjavaslatot nyújtott be (lex Biszku), mely szerint az 56 utáni megtorlások felelőseire is vonatkozzék a nürnbergi nemzetközi katonai törvényszék alapokmányában meghatározott „emberiesség elleni bűncselekmények” elévülhetetlensége. (Egyedüli képviselőjük ma már csupán Biszku Béla). 2013 októberében őrizetbe vették, a Budapesti Nyomozó Ügyészség gyanúsítottként hallgatta ki, majd vádat is emelt ellene az 1956-os forradalmat követő megtorlásokban való részvétele miatt. Biszku Bélát 2014 májusában a Fővárosi Törvényszék bűnösnek mondta ki felbújtóként elkövetett szándékos emberöléssel megvalósított háborús bűntett és bűnpártolással megvalósított háborús bűntett miatt, és első fokon szimbolikusan 5 év 6 hónapos börtönbüntetésre ítélte az egykori belügyminisztert. Skrabski Fruzsina és Novák Tamás elsődleges célja a film elkészítésével a figyelem felkeltése és a hatáskeltés volt. Ezért nem riadtak vissza az etikailag megkérdőjelezhető lépéstől, a Moore-féle politikai dokumentumfilm propagandisztikus dramaturgiájától, a történelem elbeszélésétől a public history eszközeivel. Úgy tűnik, megérte. Bizonyos szempontból legalábbis.

BŰN ÉS SZÁMONKÉRÉS – A BISZKU-FILM

NOVÁK TAMÁS–SKRABSKI FRUZSINA: *Bűn és büntetlenség*. Dokumentumfilm, 70 perc, 2010.

HIVATKOZÁSOK

Barkóczy (2010)

BARKÓCZI JANKA: Bűn és büntetlenség. *Filmvilág*, 8. 59.http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=10255

Black (2005)

BLACK, JEREMY: *Using History*. Bloomsbury Academic.

Chanan (2007)

CHANAN, MICHAEL: *The Politics of Documentary*. British Film Institute.

Gyáni (2014)

GYÁNI GÁBOR: Kollektív emlékezet vagy történetírás?

<http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/toertenelemtanarok-orszagos-konferenciaja/7843-gyani-gabor-kollektiv-emlekezet-vagy-toertenetiras>

Rhoads (2004)

RHOADS, KELTON: Propaganda Tactics and Fahrenheit 9/11.

http://www.workingpsychology.com/download_folder/Propaganda_An_Fahrenheit.pdf

Stiff (1994)

STIFF, JAMES BRIAN: *Persuasive Communication*. Chapter 6. New York, Guilford Press.

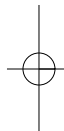
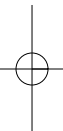
Szálinger (2010)

SZÁLINGER BALÁZS: Bűn és büntetlenség. Játék az Ördöggel. *Transindex*.<http://welemeney.transindex.ro/?cikk=11867>

Varga (2010)

VARGA BALÁZS: Tetten ért képek. *Filmvilág*, 12. 42–44.http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=10430

Készült a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával

ISSN 1216-7851 (Nyomtatott)
ISSN 2063-7497 (Online)

